

RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XXV, 2022.
JOURNAL of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, Volume XXV, 2022.

Izdavač/Publisher:

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog, 1
71 000 Sarajevo, BiH

Za izdavača/For the Publisher: Kenan Šljivo

Glavna urednica/Editor in Chief: Emina Dedić Bukvić

Urednici/Editors: Adijata Ibrišimović-Šabić, Munir Drkić

Redakcija/Editorial Board:

Edina Murtić (Univerzitet u Sarajevu), Edvard Protner (Univerzitet u Mariboru),
Halid Bulić (Univerzitet u Sarajevu), Hrvoje Jurić (Sveučilište u Zagrebu),
Mirjana Marinković (Univerzitet u Beogradu), Mirza Mejdanija (Univerzitet
u Sarajevu), Nadina Grebović-Lendo (Univerzitet u Sarajevu), Nikolina Palašić
(Sveučilište u Rijeci), Sandra Bjelan (Univerzitet u Sarajevu), Sanela Mešić
(Univerzitet u Sarajevu)

Sekretar Redakcije/Secretary to the Board: Nihada Bećirović

Lektura/Proofreading: Dajana Zečić, Elma Durmišević, Ilija Tjapkov,
Martin Schönemann, Mehmed Kardaš, Zana Ekiz

UDK/UDC: Biblioteka Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

DTP: Amra Mekić

Dizajn korica/Cover design: Tarik Jesenković

Štampa/Printing press: SOR „GRAFOSTIL“ Sarajevo

ISSN 0581-7447 (Print)

ISSN 2303-6990 (Online)

Indexing and Abstracting: Modern Language Association (MLA), Central &
Eastern European Academic Source (EBSCO), Central and Eastern European
Online Library (CEEOL), Directory of Open Access scholarly Resources
(ROAD), Slavic Humanities Index, Dimensions and MIAR

**Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje članova
Redakcije/View expressed in the texts do not necessarily express the opinion of
the Editorial Board**

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

RADOVI
Filozofskog fakulteta u Sarajevu
knjiga XXV, 2022.

Sarajevo, 2022.

University of Sarajevo – Faculty of Philosophy

RADOVI
Filozofskog fakulteta u Sarajevu
Volume XXV, 2022.

Sarajevo, 2022.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ.....	7
Emina Jelešković USVAJANJE JEZIKA KOD DJECE UZRASTA DVIJE I TRI GODINE	9
Merima Osmankadić, Nermina Čordalija, Tamara Butigan BOSNIAN TRANSLATION EQUIVALENTS OF ENGLISH CONSTRUCTIONS WITH PERMISSIVE SUBJECTS	39
Jovana Kostić, Aleksandra Stojanović (RE)CONFIGURING LANGUAGE IDENTITY AND MEMORY IN EVA HOFFMAN'S <i>LOST IN TRANSLATION</i>	71
Denis Kuzmanović REFORMATIVE EXTREMES OF BROWNING'S MASKS	89
Alma Čović-Filipović PODACI O MARKIRANOSTI LEKSEMA U DVOJEZIČKIM RJEČNICIMA	111
Irma Duraković ANATOMSKA ZBIRKA PISCA. SLIKA MEDICINE U ROMANU <i>ČOVJEK PROTIV ČOVJEKA</i> ERNSTA WEISSA.....	135
Mersiha Škrgić HEIMATLOSIGKEIT IN DEN ERZÄHLUNGEN VON INGEBORG BACHMANN.....	155
Nerma Kerla ANALISI DEI TURCHISMI UTILIZZATI NEL PARAGONE NEL ROMANZO DI MEŠA SELIMOVIĆ <i>DERVIŠ I SMRT</i> E LA LORO TRADUZIONE ITALIANA.....	171
Lara Hedžić POTENTIALE UND GRENZEN DER FREMDSPRACHENLEHR- WERKE IM LEHR- UND LERNPROZESS	197
Melisa Okićić O ULOZI AKADEMSKE ZAJEDNICE U OBRAZOVANJU JEZIČKOG KADRA SPECIJALIZIRANOG ZA OBLAST EVROPSKIH INTEGRACIJA	221
Mirna Marković ULOGA INTERPRETACIJSKOG PROCESA U RAZVOJU EMOCIONALNOG ODGOVORA NA POVREDU PSIHOLOŠKOG UGOVORA.....	237
Safer Grbić NEGATIVNA KRITIKA SUVREMENIH INTERPRETACIJA ARISTOTELOVE <i>METAFIZIKE</i>	275

Fahrudin Kujundžić SHAKESPEAREOV <i>HAMLET</i> IZMEĐU KLASIKE I MANIRIZMA.....	295
Dženan Porča PROPAGANDA U SLUŽBI MANIPULATIVNOG KOMUNICIRANJA	315
TEMAT U POVODU 200 GODINA OD ROĐENJA I 140 GODINA OD SMRTI FJODORA MIHAJLOVIČA DOSTOJEVSKOG (1821–2021)	327
SADRŽAJ	329
UVODNA RIJEČ.....	331
I. O STILU DOSTOJEVSKOG.....	337
Marina Katnić-Bakaršić (NE)DOVRŠENA PRIČA O STILU F. M. DOSTOJEVSKOG	339
II. POETIKA	351
Edin Pobrić ETIKA I TIMOTIKA U ROMANIMA DOSTOJEVSKOG.....	353
Šeherzada Džafić HIPOTIPOZA PROSTORA I KARAKTERA U OPUSU F. M. DOSTOJEVSKOG	387
III. RECEPCIJA	413
Srebren Dizdar OD UZORA DO PREZIRA: D. H. LAWRENCE I NJEGOV ODNOS PREMA F. M. DOSTOJEVSKOM.....	415
Ирина Антанасијевић “ДОСТОЈЕВШТИНА” И РУСКА ЕМИГРАЦИЈА У КРАЉЕВСТВУ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ.....	473
Adijata Ibrišimović-Šabić DOSTOJEVSKI NA SARAJEVSKOJ POZORIŠNOJ SCENI.....	493
IV. STUDENTSKI PRILOG.....	519
Lejla Beganović DEZORIJENTIRANI PSIHOLOŠKO NESTABILNI LIKOVI KROZ MONOLOŠKO-ASOCIJATIVNE ELEMENTE U DJELIMA DOSTOJEVSKOG	521
Podaci o autorima	538
UPUTE ZA AUTORE.....	539
GUIDELINES FOR THE AUTHORS	545
KONTAKT PODACI AUTORA/AUTORICA	551

UVODNA RIJEČ

Poštovane kolegice i poštovane kolege,

sa zadovoljstvom predstavljamo 25. broj časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta* u Sarajevu. U ovom broju *Radova Filozofskog fakulteta* u Sarajevu sabrani su radovi regionalnih i bosanskohercegovačkih naučnika i stručnjaka. Objavljeni radovi predstavljaju raznolik spektar tema i istraživačkih pristupa koji pripadaju sljedećim naučnim disciplinama: lingvistici, nauci o književnosti, filologiji, metodici nastave stranog jezika, pedagogiji, psihologiji, komunikologiji.

Posebna vrijednost ovog broja časopisa ogleda se u objavljivanju *Temata* u povodu 200 godina od rođenja i 140 godina od smrti Fjodora Mihajloviča Dostojevskog (1821–2021). U ovom dijelu časopisa ponuđeno je sedam tekstova koji iznova propituju veličinu i vrijednosti klasičnih djela Fjodora Mihajloviča Dostojevskog. Uz iskrene čestitke autorima tekstova iz *Temata*, iskazujemo veliku zahvalnost urednici prof. dr. Adijati Ibrišimović-Šabić.

Ovom prilikom želimo zahvaliti recenzentima na stručnoj podršci i korisnim prijedlozima koji su donijeli unapređenje kvalitete radova u ovom broju *Radova*.

Zahvaljujemo autorima objavljenih tekstova ovogodišnjeg izdanja *Radova* što su odabrali ovu publikaciju kao izvoriste afirmacije društvenih i humanističkih nauka.

Iskreno se nadamo da će *Radovi Filozofskog fakulteta* u Sarajevu biti koristan izvor ideja i saznanja, te da ćete uživati u čitanju stranica ovogodišnjeg izdanja časopisa.

Uime Redakcije časopisa,

Emina Dedić Bukvić
Glavna urednica

EMINA JELEŠKOVIĆ

USVAJANJE JEZIKA KOD
DJECE UZRASTA DVIJE I TRI GODINE

Sažetak

Tema rada je proces usvajanja jezika kod djece uzrasta dvije i tri godine. Rad se zasniva na korpusu jezika djece koja su pohađala jedno obdanište u Sarajevu. Rezultat istraživanja provedenog u obdaništu je korpus jezika djece uzrasta dvije i tri godine koja usvajaju maternji jezik na području Sarajeva u Bosni i Hercegovini. Primijenjena je kvalitativna i kvantitativna metoda u analizi korpusa. Kao mjera razvoja govora kod djece upotrijebljena je prosječna dužina iskaza izražena brojem riječi u uzorku (MLUw). Analizirana je distribucija vrsta riječi u govoru djece spomenute dobi. Posebnu pažnju posvetili smo odnosu broja imenica i glagola. Dobiveni rezultati potvrđuju nativističku hipotezu o prirodnom razgraničenju po kojoj imenice dominiraju u ranom govoru djece u odnosu na glagole i ostale vrste riječi. U semantičkoj analizi imenica upotrijebljen je tzv. MCDI popis (MacArthur Communicative Development Inventory). Potvrđena je hipoteza o većoj zastupljenosti imenica koje označavaju živa bića u odnosu na one koje označavaju predmete u ranim fazama procesa usvajanja jezika. Pored toga, potvrđeno je i prisustvo kompleksnih i apstraktnih koncepata u govoru djece od najranije dobi, što ide u prilog teoriji o postojanju urođenog organa za jezik kod čovjeka. Analiziran je i kreativni aspekt govora djece, kao i odstupanja od govora odraslih. Provedena je i anketa među roditeljima, u kojoj su oni naveli primjere odstupanja od govora odraslih u govoru svoje djece i primjere kreativne upotrebe jezika.

Ključne riječi: *usvajanje jezika, razvoj govora, imenice, glagoli*

UVOD

Pitanje usvajanja jezika kod djece je od pamtivijeka bilo u fokusu naučnih propitivanja, a za njega je čak utvrđena i matematička formula¹. U savremenoj lingvistici općeprihvaćena je teorija principa i parametara Noama Chomskog. Glavni koncept te teorije je univerzalna gramatika koju Chomsky definira kao *sistem principa, uslova i pravila koji su elementi ili svojstva svih ljudskih jezika... srž ljudskog jezika* (Chomsky, 1976, str. 29). Chomsky zaključuje da postoji urođena struktura, biološki entitet, mentalni organ koji određuje okvir unutar kojeg se razvijaju misao i jezik sve do najsitnijih detalja. Organ za jezik koji se razvije je, ustvari, gramatika koja je predstavljena u našem mozgu i igra glavnu ulogu u našoj upotrebi jezika (Chomsky, 1997, str. 31). Posmatrajući proces usvajanja jezika kod djece, moguće je doći do zaključaka o načinu na koji stičemo sposobnost govora, koja je *differentia specifica* ljudske vrste.

Vrijedi napomenuti da se tokom decenija istraživačkog rada na području usvajanja jezika mijenjala terminologija kojom se nastojao objasniti taj proces. Posebno se izdvajaju sljedeći termini: učenje, rast, usvajanje i razvoj jezika, te sazrijevanje i kontinuitet. Sam Chomsky ističe da pojam *učenje* nije adekvatan, odnosno da je nebitan za proces usvajanja jezika. Za njega, termin koji najbliže opisuje taj proces jeste *rast*. *U osnovi, mi ne učimo jezik, već, naprotiv, gramatika raste u našem umu* (Chomsky, 1980, str. 134).

Posebno je zanimljivo pratiti proces usvajanja jezika kod djece u dobi između dvije i tri godine jer u tom periodu dolazi do intenzivnog jezičkog razvoja. U dobi od navršene dvije godine djeca imaju vokabular od 50 do 1000 riječi (Fenson et al., 1994), dok sintaksa njihovih iskaza postaje sve kompleksnija. Iako će mnoga djeca još uvijek praviti greške u izgovoru pojedinih glasova svog maternjeg jezika, dodavanju morfoloških nastavaka na riječi i sintaksičkoj strukturi svojih iskaza, kada dosegnu dob od tri godine, njihov govor će biti *90% gramatički pravilan* (Komarova et al., 2001, str. 43). Od rečenica koje se sastoje od dvije do tri riječi na početku tzv.

¹ Vidi: Komarova et al. (2001).

telegrafске фазе, деца за свега неколико мјесеци досегну ниво на којем владају широком леpezом синтаксички сложене реченице које укључују и морфолошки комплексне ријечи.

Predmet rada je analiza usvajanja jezika kod djece u dobi od dvije i tri godine. Rad se zasniva na korpusu jezika djece koji je nastao kao rezultat istraživanja provedenog u jednom obdaništu u Sarajevu koje pohađaju djeca svih nacionalnosti u Bosni i Hercegovini, odnosno djeca čiji je maternji jezik bosanski, hrvatski i srpski jezik. Djeca su pohađala obdanište raspoređena u dvije grupe: odgojnu grupu u dobi od navršene 2 godine i odgojnu grupu u dobi od navršene 3 godine života. U obje grupe je bilo po 20 djece (11 djevojčica i 9 dječaka u obje grupe). Korpus obuhvata govor djece spomenute dobi u međusobnoj komunikaciji, kao i u komunikaciji sa odraslima. Pored navedenog korpusa, provedena je i anketa među roditeljima djece kako bi se dobili dodatni podaci o odstupanjima od govora odraslih u govoru djece i o kreativnom aspektu upotrebe jezika kod djece.

Rad polazi od sljedećih istraživačkih pitanja:

1. Koje su osnovne karakteristike govora djece u dobi od dvije i tri godine koja usvajaju maternji jezik na području Sarajeva u Bosni i Hercegovini i da li postoje razlike između dječaka i djevojčica?
2. Kakva je distribucija vrsta riječi u govoru djece u dobi od dvije i tri godine i da li postoje razlike između dječaka i djevojčica?
3. Da li su u govoru djece u dobi od dvije i tri godine prisutna odstupanja od govora odraslih koja ukazuju na postojanje urođenih apstraktnih koncepata – jezičkih principa i da li postoje razlike između dječaka i djevojčica?
4. Da li su u govoru djece u dobi od dvije i tri godine prisutni primjeri jezičke kreativnosti koja u teoriji principa i parametara Noama Chomskog zauzima posebno mjesto i da li postoje razlike između dječaka i djevojčica?

Definirane su sljedeće hipoteze:

H1: Govor djece u dobi od dvije i tri godine pokazuje stabilan razvoj koji se može mjeriti prosječnom dužinom iskaza izraženom brojem riječi u uzorku (MLUw), pri čemu ne postoje razlike između dječaka i djevojčica.

H2: U skladu s nativističkom hipotezom o prirodnom razgraničenju, imenice dominiraju u ranom govoru djece u odnosu na glagole i ostale vrste riječi, i to posebno one imenice koje označavaju živa bića, pri čemu ne postoje razlike između dječaka i djevojčica.

H3: U govoru djece u dobi od dvije i tri godine prisutna su odstupanja od govora odraslih koja ukazuju na postojanje urođenih apstraktnih koncepata – jezičkih principa, pri čemu ne postoje razlike između dječaka i djevojčica.

H4: U govoru djece u dobi od dvije i tri godine prisutni su primjeri jezičke kreativnosti, u skladu s teorijom principa i parametara Noama Chomskog pri čemu ne postoje razlike između dječaka i djevojčica.

TEORIJSKI OKVIR

Sredinom 20. stoljeća Noam Chomsky je izazvao preokret u poimanju jezika tako što je ukazao na manjkavosti pristupa jeziku kao ponašanju i sistemu navika, odnosa stimulans-reakcija, te ostalih principa strukturalističkog biheviorizma. Chomsky se od spoljašnjeg (stimulansa) okreće ka unutrašnjem (umu) i ističe značaj racionalističkog pristupa jeziku. Chomsky taj pristup u početku naziva *internalističkim*, a kasnije *biolingvističkim* (McGilvray, 2009, str. 3-6.). Unutar *biolingvističke perspektive* izraženo je nastojanje da se odredi genetsko naslijeđe naše jezičke sposobnosti, za koju se smatra da je *kognitivni organ* koji dijele sva ljudska bića, i koja je, po svojoj suštini, jedinstveno svojstvo ljudske vrste (Chomsky, 2007, str. 1).

Sljedeći nativistički pristup ovom pitanju, Chomsky (1995a) ističe da čovjekova jezička sposobnost prolazi kroz različita stanja, od početnog stanja – S_0 , koje je prisutno kod novorođenčeta, preko različitih stanja koja odražavaju djetetov lingvistički razvoj, do konačnog, stabilnog stanja potpune lingvističke kompetencije – S_s , koje se dalje značajnije ne mijenja.

Chomsky smatra da je moguće izučavati strukturu koja je sastavni dio našeg urođenog sistema i koja nam omogućava da u datom vremenskom roku, na osnovu dostupnih podataka, usvojimo gramatiku konkretnog jezika kojem smo izloženi (Chomsky, 1959). Na slikovit način to opisuje pomoću crne kutije, koju naziva mehanizam za usvajanje jezika, *Language Acquisition Device* (LAD). Nešto ulazi u crnu kutiju, a nešto iz nje izlazi. Poredeći ono što ulazi u LAD (primarni lingvistički podaci, tj. rečenice koje dijete čuje u svom okruženju) sa onim što iz njega izlazi (lingvistička kompetencija djeteta, tj. generativna gramatika), možemo pretpostaviti šta se dešava unutra, u tom mehanizmu koji je dio djetetovog uma/mozga (Chomsky, 1964). Znanje koje izlazi kao produkt LAD-a sastoji se od gramatike koja obuhvata univerzalne principe i parametre podešene na određene vrijednosti, te od hiljada leksičkih unosaka koji putem principa projekcije diktiraju njihovo ponašanje u okviru rečenične strukture.

Unutar nativističkog teorijskog okvira postoje dva lingvistička pravca koja nude objašnjenje procesa usvajanja jezika. Prvom pravcu pripadaju lingvisti koji zastupaju tezu o semantičkom samopokretanju (*semantic bootstrapping*), kao što je Stephen Pinker. Oni smatraju da se lingvistički razvoj djeteta kreće od semantike ka sintaksi, odnosno da su nam urođena semantička svojstva riječi, na osnovu kojih dijete prepoznaje sintaksičke funkcije, te bez poteškoća povezuje apstraktne kategorije sa konkretnim elementima svijeta koji ga okružuje (Pinker, 1984; Pinker, 1989). Drugom pravcu pripadaju lingvisti koji zastupaju tezu o sintaksičkom samopokretanju (*syntactic bootstrapping*), kao što je Lila Gleitman (1990). Pobornici sintaksičkog samopokretanja smatraju da se usvajanje jezika kreće od sintakse ka semantici, djeca od početka razvoja govora koriste sintaksičke kategorije, koje predstavljaju osnovu za semantičko razumijevanje i razvoj.

Leksikon se smatra ključnim u generativnoj gramatici, te se čak izdvaja kao potencijalna srž jezika (Smith, 2004, str. 47). Chomsky je zaključio da osim razlika u leksikonu *postoji samo jedan ljudski jezik* (Chomsky, 1995b, str. 131). Leksički elementi su djetetu dostupni i ono ih uči, što znači da, pored određivanja parametara, usvajanje jezika, jezička analiza i kreativna

upotreba jezika su u velikoj mjeri određeni svojstvima leksikona. Prosječan maturant koji završi srednju školu ima vokabular od oko 60 000 riječi koje je stekao bez puno muke, što je značajno kada se poredi sa herkulovskim naporima da čovjek nauči neke životinje da izgovaraju pojedine riječi (Hauser, Chomsky i Fitch, 2002). Na vrhuncu perioda usvajanja jezika djeca usvajaju veliki broj riječi na dan što, ustvari, znači da usvajaju riječi čim ih prvi put čuju. Istraživanja načina na koji djeca koriste sintaksički kontekst kada se susretnu sa novim pojmom kako bi pretpostavila njegovo značenje još uvijek nisu do kraja objasnila sposobnost djece da za određeni kontekst vežu odgovarajuća semantička obilježja (Babineau et al., 2021). Chomsky (2000) smatra da je značenje riječi velikim dijelom urođeno, ističući da se znanje ogromnog broja riječi koje djeca usvoje tokom kratkog perioda nikako ne može objasniti jezičkim primjerima kojima su izloženi. Taj fenomen se naziva *siromaštvo stimulansa* (Smith, 2004, str. 40). Za Chomskog ključni zadatak teorije jezika jeste da objasni kako je moguće da ljudi govore i razumiju nove rečenice, koje su sasvim nove u njihovom ličnom iskustvu, a možda i u cijeloj historiji jezika (Chomsky, 1997, str. 18). Ovu sposobnost ljudskih bića Chomsky naziva *jezička kreativnost*, koja je po njemu misteriozna sposobnost čovjeka (Chomsky, 2006, str. 88).

Najzad, mnoga istraživanja procesa usvajanja jezika se bave razlikama između dječaka i djevojčica koje su utvrđene u različitim jezicima svijeta. Rezultati tih istraživanja su pokazali da dječaci sporije usvajaju jezik i da imaju izražajnije probleme u komunikaciji i u jezičkom razvoju (Zubrick et al., 2007; Lindsay & Strand, 2016). Stoga je varijabla spola ispitanika posebno zanimljiva u izučavanju procesa usvajanja jezika kod djece. Vrijedi istaći i činjenicu da su smetnje u jezičkom razvoju i problemi u komunikaciji sve prisutniji kod djece različitog uzrasta, te je pitanje usvajanja jezika postalo posebno značajno zadnjih godina. Istraživači ističu da su potrebne temeljite analize ranih faza procesa usvajanja jezika kod djece. Naše razumijevanje tog procesa može pomoći djeci koja imaju poteškoće sa usvajanjem jezika i razvojem govora, a bitno je i za naše razumijevanje sistema komunikacije kod drugih živih bića, pa čak i za razvoj vještačke inteligencije (Meylan & Bergelson, 2021).

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Danas postoji veliki broj pristupa i metoda u istraživanju procesa usvajanja jezika, a većina njih se fokusira na početak govora kod djece, njihove prve riječi i rečenice, kao i na greške u govoru djece. Izdvajaju se dva pristupa tom procesu: naturalistički pristup i eksperimentalno izučavanje. U naturalističkom pristupu istraživač (najčešće roditelj) redovno bilježi ili snima djetetove spontane iskaze u određenom kontekstu. S druge strane, eksperimentalno izučavanje procesa usvajanja jezika se bazira na određenom jezičkom fenomenu koji istraživač želi da ispita u ciljanoj dobnoj skupini djece. Dobiveni podaci se analiziraju kao reprezentativni uzorci presjeka lingvističkog razvoja djece određene dobi (O'Grady i Cho, 2008, str. 410). Ovaj rad se zasniva na eksperimentalnom pristupu.

Ciljevi istraživanja su sljedeći: (i) utvrditi osnovne karakteristike govora djece u dobi od dvije i tri godine; (ii) utvrditi distribuciju vrsta riječi u govoru djece u spomenutim dobnim skupinama; (iii) utvrditi da li su u govoru djece prisutna odstupanja od govora odraslih koja ukazuju na postojanje urođenih apstraktnih koncepata – jezičkih principa; (iv) utvrditi da li su u govoru djece u dobi od dvije i tri godine prisutni primjeri jezičke kreativnosti. Za svaki od navedenih ciljeva razmotrena je varijabla spol ispitanika, odnosno utvrđeno je da li postoje neke razlike između dječaka i djevojčica.

Podaci su prikupljeni u januaru i februaru 2012. godine. Autorica istraživanja je posjećivala obdanište u dogovoru sa nadležnim osobama i tetama i učiteljicama, i to onda kada to nije remetilo dnevni raspored i aktivnosti djece. Razgovori sa djecom su audiosnimani pomoću diktafona, a trajali su od dvadeset minuta do pola sata. Teme razgovora su bile prilagođene uzrastu djece, a uglavnom su se odnosile na njihove svakodnevne aktivnosti: igre, obroke, aktivnosti u obdaništu, i slično. Na osnovu audiosnimaka urađeni su transkripti razgovora sa djecom, koji su potom analizirani. Primijenjena je kvalitativna i kvantitativna metoda u analizi korpusa. Deskriptivna statistika je urađena kako bi se utvrdile relevantne frekvence i procenti.

Za praćenje razvoja govora kod djece korištena je prosječna dužina iskaza (MLU – *Mean Length of Utterance*) kao mjera kojom se računa

dužina iskaza kod djece u ranoj fazi usvajanja jezika. Mjeru MLU je uveo Roger Brown, koji je 1962. godine proveo najpoznatiju studiju usvajanja jezika kod djece (Brown, 1973). MLU se široko upotrebljava za opis općeg lingvističkog razvoja, posebno do vrijednosti kada MLU iznosi 3,5 kada se u govoru djeteta javlja umetanje rečenica jedne u drugu, koordinacija i rekurzivnost. Postoji MLU koji se zasniva na broju morfema (MLUm) i MLU koji se zasniva na broju riječi u iskazu (MLUw). Istraživanja su pokazala da su MLUm i MLUw u visokoj korelaciji u različitim jezicima, što je potvrdilo pouzdanost MLUw kao mjere kroslingvističkog razvoja (Parker i Brorson, 2005), te je primijenjen u analizi ovog korpusa.

Postoji više različitih metoda koje se koriste za analizu pojedinih vrsta riječi u ranim fazama procesa usvajanja jezika. Najčešće korišteni instrument za analizu imenica je tzv. MCDI popis (*MacArthur Communicative Development Inventory*) koji se pokazao kao dragocjena alatka u kroslingvističkim istraživanjima govora djece. MCDI ima dvije skale, jednu za bebe (od 8 do 16 mjeseci), a drugu za djecu (od 16 do 30 mjeseci). U radu smo koristili MCDI skalu za djecu.

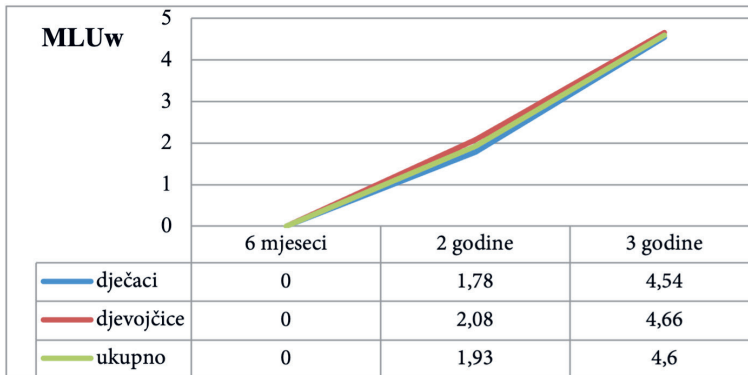
Kvalitativna metoda, analiza sadržaja, primijenjena je u analizi odstupanja od govora odraslih u govoru djece, kao i u analizi kreativnog aspekta upotrebe jezika kod djece. Takvi primjeri iz korpusa su izdvojeni, klasificirani i deskriptivno analizirani. S ciljem dobivanja detaljnijih podataka o tim aspektima govora djece, pored transkripata razgovora sa djecom, provedena je i anketa među roditeljima 36 djece (20 djevojčica i 16 dječaka). Roditelji su popunili anonimni anketni upitnik u kojem su naveli primjere odstupanja od govora odraslih koja su primijetili u govoru svoje djece, kao i primjere jezičke kreativnosti. Odgovori roditelja su, također, analizirani deskriptivnom metodom analize sadržaja.

REZULTATI I DISKUSIJA

Analiza iskaza djece u dobi od navršene dvije i tri godine koja usvajaju maternji jezik na području Sarajeva je potvrdila pretpostavku o očekivanom

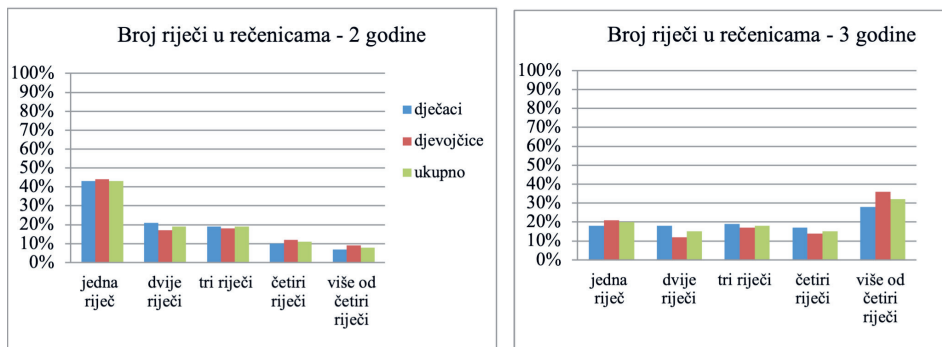
stabilnom razvoju govora, odnosno povećanju dužine iskaza u govoru djece. Za izračunavanje MLU vrijednosti se obično uzima uzorak od 100 iskaza. U skladu s tim, izračunati MLUw za djecu u dobi od 2 godine iznosi 1,93, dok MLUw za djecu u dobi od 3 godine iznosi 4,6 (Grafikon 1).

Grafikon 1: Rast vrijednosti MLUw kod djece u dobi od dvije i tri godine

Što se tiče spola ispitanika, u govoru djece u dobi od dvije godine postoji blaga prednost djevojčica (2,08) u odnosu na dječake (1,78). U dobi od tri godine, MLUw vrijednost je iznosila 4,66 za djevojčice, odnosno 4,54 za dječake. Dakle, stopa rasta govora kod djevojčica je bila nešto veća u odnosu na dječake.

Što se tiče broja riječi u rečenicama, odnosno dužine iskaza u govoru djece ove dvije dobne skupine, primjetan je porast u broju riječi u rečenicama koje izgovaraju trogodišnjaci u odnosu na dvogodišnjake. U dobi od dvije godine registrovano je čak 43% rečenica koje su se sastojale od samo jedne riječi, dok se u dobi od 3 godine njihov broj smanjio na 20%. S druge strane, broj rečenica sa više od četiri riječi se primjetno povećao sa 8% u dobi od 2 godine na 32% u dobi od 3 godine (grafikon 2).

Grafikon 2: Broj riječi u rečenicama djece u dobi od dvije i tri godine

Što se tiče varijable spol ispitanika, u govoru djece u dobi od dvije godine nisu primijećene veće razlike između dječaka i djevojčica u broju riječi u iskazima. Kod djevojčica je bilo nešto više rečenica od četiri riječi i rečenica sa više od četiri riječi. Kod dječaka podaci su bili sljedeći: 43% jedna riječ, 21% dvije riječi, 19% tri riječi, 10% četiri riječi i 7% iskaza sa više od četiri riječi. Kod djevojčica podaci su bili sljedeći: 44% jedna riječ, 17% dvije riječi, 18% tri riječi, 12% četiri riječi i 9% iskaza sa više od četiri riječi. U dobi od tri godine, podaci za dječake su bili: 18% jedna riječ, 18% dvije riječi, 19% tri riječi, 17% četiri riječi i 28% iskaza sa više od četiri riječi; a za djevojčice: 21% jedna riječ, 12% dvije riječi, 17% tri riječi, 14% četiri riječi i 36% iskaza sa više od četiri riječi. Podaci pokazuju da je kod djevojčica registrovano više dužih iskaza u odnosu na dječake. Dok je kod dječaka u dobi od tri godine primijećen veći postotak rečenica sa dvije riječi, tri riječi i četiri riječi, djevojčice su imale primjetno veći procenat iskaza sa više od četiri riječi (36%) u odnosu na dječake (28%).

Vrste riječi

Lingvisti smatraju da djetetove prve riječi daju dragocjene podatke o našem umu i načinu na koji se jezik aktivira, budi i raste. Stoga su posebnu pažnju posvetili vrstama riječi koje se javljaju u prvim fazama govora kod djece. Istraživanja su pokazala da se oko 60% najranijeg vokabulara djece sastoji od imena osoba, imenica koje označavaju predmete koji se često

koriste, glagola koji označavaju važne aktivnosti, kao i od uzvika (Ninio 1993; Brent i Siskind, 2000). Mnogobrojna istraživanja procesa usvajanja jezika kod djece su se posebno fokusirala na usvajanje imenica i glagola, kao glavnih vrsta riječi za formiranje prvih iskaza u govoru djece. Istraživači provode različite eksperimente kako bi ispitali način na koji djeca mapiraju formu i značenje imenica i glagola (Dautriche et al., 2014), kao i semantičku povezanost između glagola i imenica (Lukyanenko & Fisher, 2016). U zadnje vrijeme, sve su češća i istraživanja u kojima se primjenjuju različiti komputacioni modeli za utvrđivanje mehanizma usvajanja imenica i glagola u datom kontekstu (Brusini et al., 2021). Jedno od pitanja koje je često predmet istraživanja jeste i pitanje koju vrstu riječi djeca prvo usvoje, imenice ili glagole.

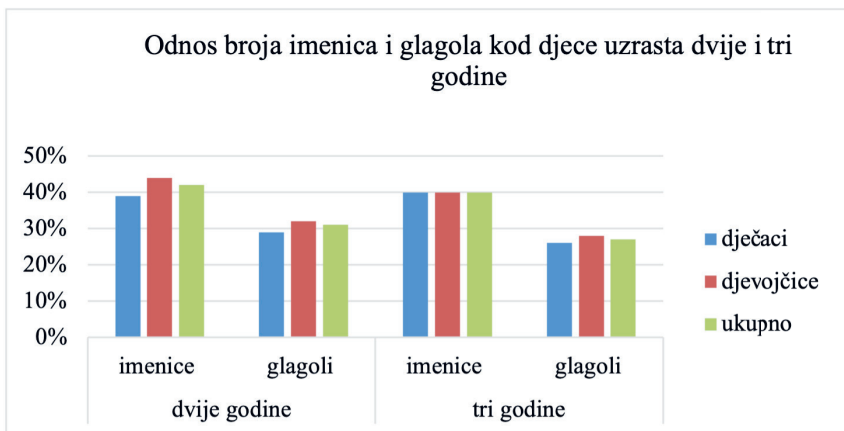
Iz perspektive semantičkog samopokretanja, proces usvajanja jezika će se kretati od urođenih semantičkih uloga ka sintaksičkim funkcijama, a dijete će povezivati ta dva aspekta jezika pomoću urođenog znanja. U skladu s tim, pretpostavka je da će dijete najprije usvajati imenice, koje se lako povezuju sa predmetima koji se nalaze u djetetovom okruženju, a potom i glagole, koji podrazumijevaju kompleksnije koncepte radnje, stanja i zbivanja. Zastupajući tezu o dominaciji imenica u ranom vokabularu djece, Gentner (1982) je postavila dvije hipoteze: (1) hipoteza o prirodnom razgraničenju (*natural partitions hypothesis*), po kojoj djeca lakše sparuju imenice sa referentima koji se odnose na predmete iz njihovog okruženja, odnosno stvarima koje su im perceptivno dostupne, pošto su imenice značenjski razdvojene jedna od druge kao što su predmeti razdvojeni jedan od drugog; i (2) hipoteza o relacionoj relativnosti (*relational relativity hypothesis*), po kojoj je sparivanje glagola i objekata iz stvarnog svijeta znatno teže, prvenstveno iz razloga što značenje glagola dosta varira od jednog jezika do drugog, odnosno i u jednom jeziku je moguće opisati iste radnje pomoću različitih glagola, u zavisnosti od situacije, ugla posmatranja radnje i mnogih drugih faktora. U skladu s tim, postavljena je hipoteza da će u ranom vokabularu djece broj imenica koje se odnose na predmete i osobe biti veći od glagola koji opisuju odnose među pojmovima. Tu hipotezu su

potvrdila mnogobrojna istraživanja, posebno iz oblasti engleskog jezika (naprimjer: Gentner, 1978; Gleitman et al., 2005).

S druge strane, postavljena je i suprotna hipoteza: da imenice nisu dominantne u vokabularu djece u ranim fazama usvajanja jezika, nego da su često glagoli ti koji su dominantni. U okviru ove teorije, lingvisti ističu da će dobro poznata sklonost djece ka dinamičnim promjenama, pokretima i kauzalnim vezama rezultirati u verbalnom izražavanju tih koncepata, odnosno glagola (Nelson, 1973; Gopnik i Meltzoff, 1993). Također, pobornici konstrukcionizma, koji se zasniva na upotrebi jezika, smatraju da će distribucija vrsta riječi kod djece odražavati distribuciju vrsta riječi kod odraslih, kod kojih dominiraju glagoli u odnosu na imenice (Tomasello, 2000; Mintz, 2003).

Sciljem testiranja gore navedenih hipoteza, provedena je analiza distribucije vrsta riječi u govoru djece u dobi od dvije i tri godine. Analiza je pokazala da su imenice i glagoli, očekivano, najzastupljenije vrste riječi u govoru djece u dobi od dvije i tri godine. Dobiveni podaci potvrđuju nativističku hipotezu o prirodnom razgraničenju: broj imenica u govoru djece je veći od broja glagola i to u obje dobne skupine (grafikon 3). Kod djece u dobi od dvije godine omjer imenica i glagola je iznosio 42% imenica naspram 31% glagola, a u dobi od tri godine 40% imenica naspram 27% glagola.

Grafikon 3: Odnos broja imenica i glagola izražen u procentima

Što se tiče spola ispitanika, broj imenica je bio veći od broja glagola i u govoru dječaka i u govoru djevojčica u obje dobne skupine. U dobi od dvije godine, kod djevojčica je registrovan nešto veći procenat imenica i glagola u odnosu na dječake (44% imenica kod djevojčica, 39% kod dječaka; 32% glagola kod djevojčica, 29% glagola kod dječaka). U dobi od tri godine registrovano je 40% imenica i kod djevojčica i kod dječaka, dok je procenat glagola iznosio 28% kod djevojčica i 26% kod dječaka.

Imenice

U procesu usvajanja jezika dijete vizuelno uočava pojedine predmete i osobe koje se nalaze u njegovoj blizini. Na osnovu jezika kojem je dijete izloženo, u njegovom umu se unaprijed selektira odgovarajući niz koncepata koji se odnose na njihove nominalne referente, i sve što je potrebno za usvajanje pojedinih imenica jeste da se spoje unaprijed prisutni koncepti sa riječima koje dijete čuje. To znači da svijet koji ga okružuje djetetu obezbjeđuje značenje imenica (Gentner, 1981).

Istraživanja provedena u različitim jezicima su pokazala da su imenice koje označavaju živa bića posebno dominantne u vokabularu djece u ranim fazama usvajanja jezika. Razloga za to ima više: mala djeca mnogo lakše uočavaju živa bića, posebno ljude, te ih prve gramatički individualiziraju (u smislu prepoznavanja da su brojivi, u jednini ili množini), što nije slučaj sa predmetima i supstancama, koji su tek na drugom, odnosno trećem mjestu (Croft, 1990; Lucy, 1992). Drugi razlog su socijalno-emotivni aspekti imenica koje označavaju živa bića (Nelson, 1973).

Na osnovu MCDI-a za djecu, urađena je semantička analiza imenica u govoru djece u dobi od dvije i tri godine (tabela 1). MCDI se bazira na nekoliko semantičkih kategorija imenica: vlastite imenice, imenice koje označavaju ljude, životinje, vozila, igračke, hranu i piće, odjeću, dijelove tijela, predmete iz kuće, namještaj i sobe, vanjski svijet i prirodu, mjesto koje je cilj kretanja, igre i rutine itd. Analiza korpusa je potvrdila pretpostavku o značajnom procentu imenica koje se odnose na živa bića u ranim fazama govora djece. Od ukupnog broja imenica u korpusu dvogodišnjaka, 30% se odnosilo na

živa bića: 11% vlastite imenice (naprimjer: *Ema, Berina /Bejina/, Fare, Benjo, Darija*), 11% imenice koje označavaju ljude (naprimjer: *mama, babo, tata, nana, beba, seka, učiteljica, doktor, policajac*) i 8% imenice koje označavaju životinje (naprimjer: *maca, zeko, leptir /jeptij/, baja, patkica, miš*), dok je taj procenat kod trogodišnjaka iznosio 33% (9% vlastite imenice, 12% imenice koje označavaju ljude i 12% imenice koje označavaju životinje). Potvrđena je i ranije spomenuta pretpostavka o znatnom prisustvu vlastitih imenica u ranom govoru djece (11% kod dvogodišnjaka, 9% kod trogodišnjaka).

Što se tiče ostalih vrsta imenica, u govoru djece od dvije godine upečatljive su imenice koje označavaju hranu i piće, naprimjer: *jabuka, pita, krompir, supa, čaj /caj/, hrenovka, salata, riža /riza/, pašteta /pasteta/* (18%), kao i one koje se odnose na predmete u kući, naprimjer: *fen, tanjir, naočale /naocae/, tuta, CD, telefon* (11%). S druge strane, u govoru djece u dobi od tri godine, posebno se ističu imenice koje se odnose na igračke (15%), naprimjer: *lopta, mač, kockica, barbika, baloni, Ben 10*. Očekivano, velika većina imenica su bile konkretne imenice. U govoru djece u dobi od 2 godine registrirane su svega 4 apstraktne imenice (1% od ukupnog broja), dok je njihov broj nešto veći kod djece u dobi od 3 godine (3%).

Tabela 1: Značenje imenica u govoru djece uzrasta dvije i tri godine.

	2 godine (procenat)			3 godine (procenat)		
	Ukupno	Djevojčice	Dječaci	Ukupno	Djevojčice	Dječaci
Vlastite imenice	11	12	11	9	14	3
Ljudi	11	10	11	12	13	11
Životinje	8	8	7	12	10	13
Vozila	5	4	7	4	2	7
Igračke	6	7	4	15	13	17
Hrana i piće	18	14	22	9	6	12
Odjeća	6	9	3	2	3	2
Dijelovi tijela	6	8	4	6	4	8
Predmeti iz kuće	11	14	8	10	13	6
Namještaj i sobe	1	1	1	3	3	3

Vanjski svijet i priroda	7	5	10	3	2	4
Mjesto kamo se ide	4	5	3	5	5	4
Igre i rutine	2	1	3	4	5	4
Ostalo	4	2	6	6	7	6

Što se tiče razlika između dječaka i djevojčica, zastupljenost imenica koje označavaju živa bića se neznatno razlikuje kod oba spola, s izuzetkom vlastitih imenica u govoru djece od tri godine koji je kod djevojčica iznosio 14%, a kod dječaka 3%. Kod dječaka u dobi od tri godine procenat imenica koje označavaju životinje je bio nešto veći (13%) u odnosu na djevojčice (10%). Dječaci su češće spominjali vozila od djevojčica (7% u odnosu na 4% u dobi od dvije godine; 7% u odnosu na 2% u dobi od tri godine). Kada je riječ o igračkama, veći je procenat kod djevojčica u dobi od dvije godine (7% u odnosu na 4%), a kod dječaka u dobi od tri godine (17% u odnosu na 13%). U obje dobne skupine, imenice koje označavaju hranu i piće su više bile prisutne kod dječaka (22% u dobi od dvije godine i 12% u dobi od tri godine) u odnosu na djevojčice (14% u dobi od dvije godine i 6% u dobi od tri godine). S druge strane, kod djevojčica su bile zastupljenije imenice koje označavaju odjeću (9% u dobi od dvije godine i 3% u dobi od tri godine) u odnosu na dječake (3% u dobi od dvije godine, 2% u dobi od tri godine). Što se tiče imenica koje označavaju dijelove tijela, u dobi od dvije godine bile su zastupljenije kod djevojčica (8%) u odnosu na dječake (4%), a u dobi od tri godine bile su zastupljenije kod dječaka (8%) u odnosu na djevojčice (4%). Imenice koje označavaju predmete iz kuće su bile više prisutne u govoru djevojčica (14% u dobi od dvije godine, 13% u dobi od tri godine) u odnosu na dječake (8% u dobi od dvije godine, 6% u dobi od tri godine). Imenice koje označavaju vanjski svijet i prirodu su više bile prisutne u govoru dječaka (10% u dobi od dvije godine, 4% u dobi od tri godine) u odnosu na djevojčice (5% u dobi od dvije godine, 2% u dobi od tri godine). Što se tiče ostalih kategorija imenica, nisu primijećene značajnije razlike između dječaka i djevojčica.

U govoru djece u dobi od dvije godine najfrekventnija imenica je bila *mama*, a potom *kuća* i to kod oba spola. U dobi od tri godine, najfrekventnije imenice su *mama*, *beba* i *auto/autić*. Dok su u govoru djevojčica najčešće imenice bile *mama* i *beba*, u govoru dječaka su to bile imenice *auto/autić*, a potom *mama*. Djeca mlađe dobi su bila više fokusirana na hranu i piće. Pored toga, predmeti kojima su svakodnevno okruženi kod kuće su im bliski i rado pričaju o njima. Općenito, mlađa djeca su bila vidno zaokupljena svojim domom, roditeljima, posebno majkom, hranom koju ona kuha i predmetima iz njihovog doma koji im simboliziraju povezanost sa poznatim okruženjem. S druge strane, većina starije djece se već navikla na obdanište i bili su zaokupljeni svojom omiljenom aktivnošću – igrom.

Odstupanja od govora odraslih

U analizama dječijeg govora u nativističkom teorijskom okviru pojam *pogrešna rečenica* ustvari znači rečenica koju ne nalazimo u govoru odraslih govornika datog jezika. To znači da se negramatične rečenice ne posmatraju kao greške *per se*, nego kao odstupanja koja prate proces podešavanja parametara na odgovarajuće vrijednosti. Takva odstupanja lingvistima daju dragocjene podatke o prirodi samog procesa usvajanja jezika.

Naprimjer, u govoru djece se javljaju hipergeneralizacije, kao što su oblici riječi *doed*, *runned* i *goed* kod djece koja usvajaju engleski jezik, što jasno navodi na zaključak da su djeca sama formulisala opće pravilo pomoću kojeg tvore prošlo vrijeme dodajući sufiks *-ed* na korijen glagola, s obzirom da je jasna činjenica da djeca nikada neće čuti odrasle kako izgovaraju navedene riječi (O'Grady i Cho, 2008). U okviru nativističke jezičke teorije, pojava hipergeneralizacija se objašnjava pretpostavkom da se u ranim fazama jezičkog razvoja dijete oslanja na urođene apstraktne koncepte (principe), na osnovu kojih kasnije usvaja znanje o specifičnostima svog maternjeg jezika (parametre). Pojava hipergeneralizacija ukazuje na postojanje spomenutih apstraktnih struktura, što dovodi do toga da dijete donosi svoje vlastite zaključke o jeziku i izgovara oblike koje ne prima iz inputa okoline. Kako vrijeme odmiče, podešava se vrijednost parametara karakterističnih za jezik

koji se usvaja, te samim tim broj grešaka koje su rezultat hipergeneralizacije opada kako dijete raste (Pinker, 1984).

U korpusu jezika djece u dobi od dvije i tri godine registrovani su i primjeri hipergeneralizacije. Jedan dječak u dobi od 3 godine je produktivni sufiks *-ar* za tvorbu imenice koji označava vršioca radnje primijenio i na sljedeće riječi: *šišar* (frizer) i *gumar* (vulkanizer), po uzoru na riječi *cvjećar* i *ribar* koje su spomenute u istom kontekstu.

Što se tiče zastupljenosti odstupanja od govora odraslih u govoru djece, analiza je pokazala da je kod djece u dobi od dvije godine registrirano čak 45% pogrešnih rečenica, dok se taj broj smanjio na 28% u dobi od tri godine. Greške koje prave djeca u dobi od dvije godine se mogu podijeliti na pet kategorija: (1) greške u padežima, (2) glagolima, (3) izgovoru glasova, (4) greške usljed skraćivanja riječi te (5) nejasne i nedovršene rečenice. S druge strane, u dobi od tri godine, pored spomenutih, prisutne su još i tri dodatne vrste grešaka: (6) greške u upotrebi prijedloga, (7) neuobičajene rečenične konstrukcije i (8) neprihvatljive višestrukosložene rečenice (Tabela 2). Potvrđene su pretpostavke da djeca u dobi od dvije godine najčešće prave greške usljed pogrešnog izgovora pojedinih glasova (44%). Vremenom se taj procenat znatno smanjio i u dobi od 3 godine iznosi svega 11%. Također, djeca u starijoj dobnoj skupini imaju razvijeniju sintaksu, što se odražava i na pojavu pogrešnih konstrukcija, posebno kada je riječ o dugačkim iskazima, višestrukosloženim rečenicama koje se izgovaraju brzo, bez pauza, a koje nisu gramatički prihvatljive. Najčešće greške koje prave djeca od tri godine su upravo greške u glagolima i neuobičajene rečenične konstrukcije.

Tabela 2: Vrste grešaka u govoru djece uzrasta dvije i tri godine (procenat).

	Dvije godine	Tri godine
Greške u padežima	4	13
Greške u glagolima	22	16
Greške u izgovoru glasova	44	11
Skraćivanje riječi	23	13
Nejasne i nedovršene rečenice	7	15

Prijedlozi	-	4
Neuobičajene konstrukcije	-	16
Neprihvatljive višestrukosložene rečenice	-	12

Kada je riječ o imenicama, najveći procenat grešaka u govoru djece u dobi od dvije godine se odnosi na pogrešan izgovor i skraćivanje riječi: kući /*kuci*/, kljun /*kun*/, snijeg /*seg*/, vaspitačica /*vispacica*/, štrample /*štapel*/, mlijeko /*meko*/, lutka /*jutka*/, riža /*jiza*/, čizma /*cizma*/, šampon /*šapon*/, sok /*tok*/.

Pored toga, registrovan je veliki broj grešaka koje se odnose na padežne nastavke imenica, koje su i najfrekventnije u govoru djece u dobi od tri godine: *Najviše se brata voli*; *Ovo su brkove*; *Imam ja Bambi kućica*; *Kupam se sa patkom na more*.

U govoru djece često je prisutno sistematsko brisanje određenih glasova s ciljem pojednostavljanja strukture sloga. U obje dobne skupine registrovano je i skraćivanje, odnosno pojednostavljanje riječi, kao naprimjer: svi /*si*/, odmah /*omal*/, crtati /*ctat*/, hoćeš /*hoš*/, ovako /*vakol*/, gdje /*đe*/, patuljak /*tujak*/ itd. Redukcija niza od dva konsonanta i često brisanje krajnjeg konsonanta u riječi imaju za cilj pojednostavljanje strukture sloga, kako bi se približila obrascu CV (suglasnik + samoglasnik), koji djeca univerzalno prihvaćaju i koji je najrašireniji obrazac ljudskog jezika (O'Grady i Cho, 2008). Registrovano je brisanje cijelih slogova kod višesložnih riječi: palačinak /*činak*/, lijepo /*pepo*/, vrata /*atal*/, špagete /*šgete*/.

Zanimljiva je pojava zamjene mjesta glasova i slogova, sa modifikacijama ili bez njih, naprimjer: meni /*nemi*/, kapa /*paka*/, kišobran /*šikobran*/, kečap /*čekap*/, doktor /*dotkor*/, špinat /*pišnat*/, lakat /*kalat*/, makarone /*kameronel*/, dugme /*dumge*/ itd. U fazi kada izgovaraju riječi na ovaj način, djeca ne reaguju kada odrasli ispravljaju greške koje se odnose na redoslijed slogova unutar riječi, čak i onda kada djelomično prihvate ispravke koje se odnose na nešto drugo (naprimjer, padež), kao što ilustruje sljedeći primjer:

(Kontekst: djevojčica od 3 godine opisuje lik iz slikovnice)

Djevojčica: *Ima nos. Ima paka.*

Odrasli: *Šta ima? Kapu, je li?*

Djevojčica: *Da, ima paku.*

Jedan od zaključaka izučavanja usvajanja različitih jezika svijeta jeste da se taj proces ne može objasniti ponavljanjem i frekventnošću pojedinih riječi i sintagmi kojima su djeca izložena. Više različitih studija su dokazale da u procesu usvajanja jezika ponavljanje pojedinih riječi i sintagmi nema značajniji utjecaj na sami tok tog procesa. Pored spomenutog primjera hipergeneralizacije u govoru djece, oblici množine imenica predstavljaju još jedan dokaz za navedeni zaključak. U oblicima za množinu imenica u njemačkom jeziku, djeca dodaju afiks *-s*, iako nije nimalo frekventan. I u engleskom jeziku imamo primjere djece koja prekomjerno primjenjuju pravilo tvorbe množine (naprimjer, *my pantses*). Zaključak koji se nameće izučavanjem upotrebe oblika množine u engleskom i njemačkom jeziku jeste da pravilni flektivni oblici ne zavise od njihove frekventnosti (Marcus, 1995).

Taj zaključak potvrđuju i primjeri iz govora djece koja usvajaju maternji jezik u Sarajevu, u Bosni i Hercegovini, a koji se odnose na pogrešne oblike množine imenica. Djeca uzrasta dvije i tri godine primjenjuju gramatička pravila tvorbe riječi i u pogrešnim kontekstima, a kao rezultat toga imamo odstupanja koja djeca slobodno koriste u svom govoru. To se posebno odnosi na tvorbu množine imenica, kao u sljedećim primjerima:

- *dječaki* (dječaci) (*Učiteljice, dječaki su mi razbili loptu.*)
- *čovjeki* (ljudi) (*Čovjeki vozu, a dječaki ne vozu.*)
- *oke* (oči) (*Na pitanje: Šta lutka ima? dijete odgovara: Nos, oke...*)
- *loptova* (lopti) (*Puno loptova je upalo u koš.*)

Zanimljiva je činjenica da djeca često ne prihvataju ispravke odraslih koji ih ispravljaju i skreću im pažnju na gramatički pravilne riječi i strukture. Smith (2004, str. 119) navodi primjer iz engleskog jezika:

Majka: *Ovo je patka. Kaži "patka".*

Dijete: *Cuko.*

Majka: *Kaži "patka".*

Dijete: *Cuko.*

Majka: *Šta je ovo?*

Dijete: *Cuko.*

U nastavku slijedi par primjera iz korpusa govora djece u dobi 2 i 3 godine.

Dječak (2): *Ovo je kuća. Ovo je vrata.*

Odrasli: *Ovo **su** vrata.*

Dječak (2): *Ovo **je** vrata!*

Dječak (3): *Plava, žuta, zelena, kožna (boja). (Po boji kože.)*

Odrasli: *Ne kaže se kožna, nego bež boja.*

Dječak (3): *Ne, to je **kožna** boja.*

Što se tiče spola ispitanika, nisu primijećene nikakve razlike između dječaka i djevojčica u vrstama odstupanja od govora odraslih u govoru djece, niti u zastupljenosti određene vrste greške, niti u prisustvu hipergeneralizacija.

Jezička kreativnost

U okviru univerzalne gramatike, običajena upotreba jezika je opisana kao *kreativna aktivnost* (Chomsky, 2006, str. 88). Kada govorimo o jezičkoj kreativnosti, ne govorimo o umjetničkoj kreativnosti pjesnika ili pisca, niti o kreativnosti naučnika koji promišlja o nekim problemima i razrađuje određene hipoteze. *Nije riječ o nekom egzotičnom fenomenu* (Chomsky, 1997, str. 18), već o svakodnevnoj upotrebi jezika, koju su Descartes i njegovi sljedbenici naglašavali kroz rasprave o *kreativnom aspektu upotrebe jezika*. Chomsky ističe činjenicu da je ovaj fenomen privukao malo pažnje kod lingvista sve do sredine 50-ih godina 20. stoljeća, sa izuzetkom Otta Jespersena, a razlog

je vjerovatno bila upravo činjenica da je jezik posmatran kao sistem navika, sklonosti ili sposobnosti. Uobičajena, normalna, svakodnevna upotreba jezika je neograničenog dometa, nezavisna od kontrole vanjskih stimulansa, koherentna je i prilagođena svakoj situaciji te u slušaocima priziva misli koje su i oni sami u stanju izraziti (Chomsky, 1997, str. 18).

Chomsky razlikuje tri distinktivna obilježja kreativnosti ljudskog jezika: (1) jezička kreativnost uključuje ono što se još naziva i *produktivnost*, odnosno sposobnost čovjeka da proizvodi i razumije beskonačni i neograničeni broj rečenica što uveliko premašuje stvarni, ograničeni broj rečenica koje ljudi izgovore, odnosno razumiju tokom života; (2) ona podrazumijeva i novine, odnosno ljudi imaju sposobnost da izgovore i razumiju rečenice koje nikada ranije nisu čuli; (3) upotreba jezika je kreativna zato što ne zavisi od stimulansa, odnosno, čak i ako u potpunosti poznajete okruženje nekog govornika, nećete moći predvidjeti sljedeću rečenicu koju on može izgovoriti.

U korpusu jezika djece u dobi od dvije i tri godine registrovani su primjeri sva tri distinktivna obilježja kreativnosti jezika. Sljedeći primjeri ilustruju produktivnost govora kod djece i sposobnost djeteta da izgovara i razumije neograničeni broj rečenica, koje do tada vjerovatno niko nikada nije izgovorio:

Odrasli: *Za šta nam služi ventilator?*

Dječak (3): *Da hladiš kad je vuće, kad nešto bude na špojetu, a nana... pita je bija na špojetu, pošo pitu, onaj, nana peć i ono ostao na špojetu, i donio dedo ventilator i tamo da iznese na izvan, ono smrdi.*

Odrasli: *Voliš li ti jesti jaje?*

Djevojčica (3): *Mama mi je jednom kupila jaje kad sam bila mala, i odlično je, i sve sam pojela, i prestala sam plakati, i tri dana neću plakati.*

(Kontekst: djevojčica priča kako je išla sa mamom u šumu.)

Odrasli: *Koje životinje žive u šumi?*

Djevojčica (3): *I onda došle krave, ali su došle i divlje ptice, ali su fine, pravo vole djecu.*

Treći aspekt jezičke kreativnosti, njenu nezavisnost od stimulansa iz okoline, Chomsky posebno naglašava u svom slavnom osvrtu na Skinnerove teze o jeziku kao nizu odgovora na stimulanse iz okoline (Chomsky, 1959). Chomsky navodi primjer reakcije određene osobe na neku muzičku kompoziciju ili sliku. Moguće reakcije na sliku uključuju izjave poput: *Holandski stil, Ne slaže se sa tapetama, Mislila sam da ti se sviđa apstraktna umjetnost, Nikada je ranije nisam vidio, Iskrivljena je, Obješena je prenisko, Prelijepa, Grozna, Sjećaš li se našeg kampovanja prošlog ljeta*, ili bilo šta drugo što osoba koja gleda sliku može da pomisli. Ključna karakteristika jezika je da je on slobodan i nezavisan od stimulansa, a ne usko vezan za njih. Ljudski jezik je nepredvidiv.

Sljedeći primjeri iz korpusa ilustruju taj fenomen. Na osnovu postavljenih pitanja (stimulansa), odrasli nikada ne bi mogli pretpostaviti kakav će odgovor dobiti od djece:

Odrasli: *Jesi li plivala na moru? Znaš li ti plivati?*

Djevojčica (3): *Ja nisam smjela roniti, zato što su imale ribice. Ako me pojedu ribice, biću ko kuhano jaje. Pa nisam ja doručak!*

Odrasli: *Šta vam je jutros bilo za doručak?*

Dječak (3): *Nije bila pita.*

Pored toga, Fromkin et al. (2011) ističu kreativnu pozadinu određenih grešaka u govoru djece. *Zablude ponekad mogu biti kreativne, a po zabludama i kreativnosti u jeziku ništa se na ovom svijetu ne može porediti sa djetetom* (Fromkin et al., 2011, str. 60). Kao ilustraciju sličnih grešaka navodimo sljedeće primjere iz korpusa i anketnog upitnika:

(Kontekst: dijete hoda po kauču i dolazi do odrasle osobe koja sjedi naslonjena na naslonjač kauča i smeta djetetu da prođe)

Dječak (3): *Odsloni se!*

Odrasli: *Je li ti fina torta?*

Dječak (3): *Nefina je.*

(Kontekst: djevojčica opisuje kako će se njen brat upiškiti, a mama će uzeti prutić i istući ga.)

Djevojčica: (3): *Onda će se mama poprutić.*

Vrijedi napomenuti da je analiza primjera kreativne upotrebe jezika pokazala kako ne postoje nikakve razlike između djevojčica i dječaka, odnosno da djeca oba spola pokazuju produktivnost i kreativnost u upotrebi jezika, i tvore nove riječi – neologizme. Spomenuti neologizmi ilustruju kreativni aspekt jezičke sposobnosti djece koja su već u dobi od 3 godine u stanju da koriste nove riječi koje su sami smislili, a koje se savršeno uklapaju u dati kontekst. Taj kontekst, ustvari, predstavljaju svakodnevne situacije u kojima dijete proživljava uobičajena iskustva u svijetu koji ga okružuje. Djeca su u stanju da potpuno nesvjesno obogaćuju svoj maternji jezik neologizmima.

ZAKLJUČAK

Govor djece u dobi od dvije i tri godine pokazuje stabilan razvoj koji se može mjeriti prosječnom dužinom iskaza izraženom brojem riječi u uzorku (MLUw), čime je potvrđena prva hipoteza. Pri tome, MLUw kod djevojčica je imao nešto veće vrijednosti u odnosu na dječake. Dakle, djevojčice su imale neznatnu prednost u razvoju govora. Potvrđena je i nativistička hipoteza o prirodnom razgraničenju, odnosno o dominaciji imenica u odnosu na glagole i ostale vrste riječi u ranim fazama usvajanja jezika, čime je potvrđena i druga hipoteza. Što se tiče spola ispitanika, imenice su bile dominantnije u vokabularu kako djevojčica tako i dječaka u obje dobne

skupine. Kod djevojčica je utvrđen nešto veći procenat imenica i glagola u odnosu na dječake, sa izuzetkom procenta imenica u dobi od tri godine koji je bio izjednačen kod oba spola.

Potvrđena je i treća hipoteza: u govoru djece u dobi od dvije i tri godine su prisutna odstupanja od govora odraslih koja ukazuju na postojanje urođenih apstraktnih koncepata – jezičkih principa. Pri tome, nisu utvrđene nikakve razlike između dječaka i djevojčica. Registrovani su i primjeri jezičke kreativnosti u govoru djece u dobi od dvije i tri godine, i kod dječaka i kod djevojčica, na način na koji tu kreativnost definira Chomsky u teoriji principa i parametara, čime je potvrđena i četvrta hipoteza. Nije primijećena nikakva razlika između dječaka i djevojčica prilikom analize jezičke kreativnosti kod obje dobne skupine.

Vezano za varijablu spol ispitanika, zaključujemo da je registrovana određena prednost djevojčica u odnosu na dječake u mjerenju stope jezičkog rasta izraženog pomoću MLUw vrijednosti i brojem riječi u iskazima kod obje dobne skupine, te u mjerenju procenta imenica i glagola kao najznačajnijih vrsta riječi za formiranje rečenica u ranim fazama usvajanja jezika. Ta prednost je uglavnom blaga ili neznatna. Potrebna su dalja istraživanja i detaljne analize razlika u govoru između dječaka i djevojčica, kao i općenito procesa usvajanja jezika kod djece. To će produbiti naše razumijevanje datog procesa i pozitivno će se odraziti na našu sposobnost da pružimo pomoć djeci koja imaju smetnje u usvajanju jezika i probleme u komunikaciji.

Vrste riječi u ranom vokabularu djece nam daju uvid u način na koji djeca spoznaju svijet oko sebe i način na koji gramatika raste u njihovom umu. Veća zastupljenost imenica u govoru djece u dobi od dvije i tri godine potvrđuje hipotezu o semantičkom samopokretanju rasta jezika, po kojoj se taj proces razvija od semantike ka sintaksi, od značenja pojmova ka njihovim funkcijama u iskazima kojima dijete komunicira. Posebno su bitne imenice koje označavaju živa bića. Međutim, potrebna su detaljna ispitivanja tog procesa kako bi se do kraja objasnio način na koji djeca mapiraju i uparuju značenje sa gramatičkim funkcijama.

Što se tiče *grešaka* u govoru djece, odnosno odstupanja od govora odraslih, djeca u dobi od dvije godine najčeće pogrešno izgovaraju pojedine glasove u riječima, dok djeca u dobi od tri godine pogrešno koriste glagole, kao i kompleksne, neuobičajene iskaze. Međutim, greške u govoru djece koje oni sigurno nisu čuli od odraslih govornika njihovog maternjeg jezika potvrđuju postojanje apstraktnih mehanizama u umu djeteta na osnovu kojih ono samo donosi zaključke o jeziku koji usvaja. Takvi primjeri, poput pojave hipergeneralizacije, dokazuju tezu o urođenom mehanizmu za usvajanje jezika, odnosno o postojanju univerzalnih jezičkih principa. Nakon što bude izloženo govoru odraslih govornika i gramatici svog maternjeg jezika određeni vremenski period, jezički parametri će se podesiti na odgovarajuće vrijednosti, te će odstupanja od govora odraslih nestati iz govora djeteta. Dok se taj proces ne završi, dijete neće prihvatiti ispravke odraslih i nastaviti će da koristi pojmove i konstrukcije do kojih je samo došlo. Štaviše, samo će tvoriti nove riječi – neologizme koji savršeno odgovaraju kontekstu u kojem su upotrijebljeni.

Koncept univerzalne gramatike Noama Chomskog je iz temelja promijenio tokove lingvističkih istraživanja i stavio proces usvajanja jezika u fokus interesovanja lingvиста. Chomsky smatra da se, kada izučavamo ljudski jezik, približavamo onome što možemo nazvati *srž čovjeka*, distinktivnim obilježjima našeg uma koja su jedinstvena samo čovjeku. Međutim, i pored velikog napretka na ovom području, i dalje nismo u stanju do kraja objasniti fenomen ljudskog jezika. Nakon što ovlada određenim jezikom, čovjek je u stanju da razumije beskonačan broj iskaza sa kojima se ranije nikada nije susreo i koji nisu nimalo slični iskazima koji čine njegovo lingvističko iskustvo. U stanju je da, u većem ili manjem obimu, izgovara takve iskaze u odgovarajućim prilikama, uprkos činjenici da ih nikada ranije nije izgovorio i nezavisno od datih stimulusa, a njih će razumjeti ostale osobe koje dijele tu misterioznu sposobnost (Chomsky, 2006). Nauka još uvijek nije u potpunosti objasnila taj fenomen. Ipak, izučavanje procesa usvajanja jezika kod djece iz različitih zemalja i govornih područja, kao i kroslingvistička izučavanja jezika djece doprinose našem boljem razumijevanju tog procesa.

LITERATURA

- Babineau, M., de Carvalho, A., Trueswell, J. and Christophe, A., 2021. "Familiar words can serve as a semantic seed for syntactic bootstrapping". *Developmental Science*. [online], Vol. 24 (1). Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/desc.13010>
- Brent, M. and Siskind, J. M., 2000. "The role of exposure to isolated words in early vocabulary acquisition". *Cognition*. [online], 81, 33-44. Dostupno na: DOI: 10.1016/s0010-0277(01)00122-6.
- Brown, R., 1973. *A First Language: The Early Stages*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Brusini, P., Seminck, O., Amsili, P. & A., Christophe, 2021. "The Acquisition of Noun and Verb Categories by Bootstrapping From a Few Known Words: A Computational Model". *Frontiers in Psychology*. [online], 12. Dostupno na: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.661479>
- Chomsky, N., 1959. "Review of B. F. Skinner's *Verbal Behavior*". *Language*. [online], Vol. 35, 26-58. Dostupno na: <https://chomsky.info/1967/>
- Chomsky, N., 1964. *Current issues in linguistic theory*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N., 1976. *Reflections on Language*. London: Temple Smith.
- Chomsky, N., 1980. *Rules and Representations*. New York: Columbia University Press.
- Chomsky, N., 1995a. "Language and Nature". *Mind*. [online], Vol. 104. 413. 1-27. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/2254605>.
- Chomsky, N., 1995b. *The Minimalist Program*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, N., 1997. "Language and Problems of Knowledge". *Teorema*, Vol. XVI/2, 5-33.
- Chomsky, N., 2000. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N., 2006. *Language and Mind*. Third edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N., 2007. "Approaching UG from Below". U: Sauerland, U. and Gärtner, H. M. (eds.), *Interfaces + Recursion =Language?: Chomsky's Minimalism and the View from Syntax-Semantics*. Berlin: Mouton, 1-29.

- Croft, W. A., 1990. *Typology and universals*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Dautriche, I., Cristia, A., Brusini, P., Yuan, S., Fisher, C. and Christophe, A., 2014. "Toddlers Default to Canonical Surface-to-Meaning Mapping When Learning Verbs". *Child Development*. [online], 85: 1168-1180. Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/cdev.12164>
- Etchell, A., Adhikari, A., Weinberg, L. S., Choo, A. L., Garnett, E. O., Chow, H. M., et al., 2018. "A systematic literature review of sex differences in childhood language and brain development". *Neuropsychologia*. [online], 114:19–31. Dostupno na: doi: 10.1016/j.neuropsychologia.2018.04.011.
- Fenson, L., Dale, P. S., Reznick, J. S., Bates, E., Thal, D. J. and Pethick, S. J., 1994. "Variability in early communicative development". *Monographs of the Society for Research in Child Development*. [online], 59 (5, Serial No. 242), 1–173. Dostupno na: DOI: 10.2307/1166093.
- Fromkin, V., Rodman, R. and Hyams, N., 2011. *An Introduction to Language*. 9th ed. Wadsworth: Cengage Learning.
- Gentner, D., 1978. "On relational meaning: The acquisition of verb meaning". *Child Development*. [online], 49, 988-998. Dostupno na: <https://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/Gentner78a.pdf>
- Gentner, D., 1981. "Some interesting differences between verbs and nouns". *Cognition and Brain Theory*. [online], 4(2), 161–178. Dostupno na: <https://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/Gentner81c.pdf>
- Gentner, D., 1982. "Why nouns are learned before verbs: Linguistic relativity versus natural partitioning". U: Kuczaj, S. (ed.), *Language development: Language, cognition, and culture* (pp. 301–334). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Gleitman, L., 1990. "The structural sources of verb meanings". *Language Acquisition*. [online], 1, 3-55. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/20011341>
- Gleitman, L. R., Cassidy, K., Nappa, R., Papafragou, A., and Trueswell, J. C., 2005. "Hard words". *Language Learning and Development*. [online], 1, 23-64. Dostupno na: DOI: 10.1207/s15473341l1d0101_4
- Gopnik, A., and Meltzoff, A., 1993. "Words and thoughts in infancy: The specificity hypothesis and the development of categorization and naming".

- U: Rovee-Collier, C. and Lipsitt, L. P. (eds.), *Advances in infancy research* (pp. 217–249). Norwood, NJ: Ablex.
- Hauser, M. D., Chomsky N. and T. Fitch., 2002. “The Faculty of Language: What Is It, Who Has it, and How Did It Evolve?”. *Science*. [online], 298: 1569–1579. Dostupno na: DOI: 10.1126/science.298.5598.1569
- Komarova, N. L., Niyogi, P., and Nowak, A. M., 2001. “The Evolutionary Dynamics of Grammar Acquisition”. *Journal of Theoretical Biology*. [online], 209, 43-59. Dostupno na: <http://people.cs.uchicago.edu/~niyogi/papersps/NKNJTB01.pdf>
- Lindsay, G. & Strand, S., 2007. “Children with language impairment: prevalence, associated difficulties, and ethnic disproportionality in an English population”. *Front Educ*. [online], 1:2. Dostupno na: doi: 10.3389/feduc.2016.00002.
- Lucy, J. A., 1992. *Language diversity and thought: A reformation of the linguistic relativity hypothesis*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Lukyanenko, C. & C. Fisher., 2016. “Where are the cookies? Two- and three-year-olds use number-marked verbs to anticipate upcoming nouns”. *Cognition*. [online], Volume 146, Pages 349-370. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2015.10.012>.
- Marcus, G. F., 1995. “Children’s Overregularization of English Plurals: A Quantitative Analysis”. *Journal of Child Language*. [online], 22(2): 447–459. Dostupno na: DOI: <https://doi.org/10.1017/S0305000900009879>
- McGilvray, J., 2009. “Introduction to the third edition”. U: Chomsky, N. *Cartesian Linguistics, a Chapter in the History of Rationalist Thought*. Third Edition. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 1-52.
- Meylan, S. & Bergelson, E., 2022. “Learning through processing: Towards an integrated approach to early word learning”. *Annual Review of Linguistics*. [online], 8: 1, 77-99. Dostupno na: <https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-031220-011146>
- Mintz, T., 2003. “Frequent frames as a cue for grammatical categories in child-directed speech”. *Cognition*. [online], 90, 91-117. Dostupno na: doi: 10.1016/s0010-0277(03)00140-9.

- Nelson, K., 1973. "Structure and strategy in learning to talk". *Monographs of the Society for Research in Child Development*. [online], 38, 149. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/1165788>
- Ninio, A., 1993. "On the fringes of the system: Children's acquisition of the syntactically isolated forms at the onset of speech". *First Language*. [online], 13, 291-314. Dostupno na: DOI: 10.1177/014272379301303902
- O'Grady, W. and Cho S. W. 2008., "First Language Acquisition". U: O'Grady, W. and Archibald, J. (2008). *Contemporary Linguistic Analysis*. Sixth edition, Toronto: Pearson Education Canada.
- Parker, M., and K. Brorson., 2005. "A comparative study between mean length of utterance in morphemes (MLUm) and mean length of utterances in words (MLUw) ". *First Language*. [online], 25 (3). Dostupno na: DOI: 10.1177/0142723705059114
- Pinker, S., 1984. *Language learnability and language development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pinker, S., 1989. "Resolving a learnability paradox in the acquisition of the verb lexicon". U: Rice, M. L. and Schiefelbusch, R. L. (eds.). *The Teachability of Language*, pp. 13-61. Baltimore: H. Brookes Publishing.
- Smith, N., 2004. *Chomsky: Ideas and Ideals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomasello, M., 2000. "First steps in a usage-based theory of language acquisition". *Cognitive Linguistics*. [online], 11, 61-82. Dostupno na: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1515/cogl.2001.012>
- Zubrick, S. R., Taylor, C. L., Rice, M. L., Slegers, D. W., 2007. "Late language emergence at 24 months: An epidemiological study of prevalence, predictors, and covariates". *J Speech Lang Hear Res*. [online], 50:1562-92. Dostupno na: doi: 10.1044/1092-4388(2007/106).

LANGUAGE ACQUISITION IN CHILDREN AGED TWO AND THREE

Abstract

This paper discusses language acquisition in children aged two and three. The analysis was carried out on a corpus of child language compiled during research conducted at a kindergarten in Sarajevo among children aged two and three who acquire their native language in the area of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. Qualitative and quantitative methods were applied in the corpus analysis. The development of child language production was measured by the Mean Length of Utterance, based on the number of words per utterance (MLUw). The distribution of parts of speech was established for both age groups. A special emphasis was placed on the ratio between the number of nouns and the number of verbs. The results have confirmed the nativist natural partitions hypothesis, according to which nouns are predominant in children's early speech over verbs and other parts of speech. MacArthur Communicative Development Inventory (MCDI) was applied in the semantic analysis of nouns. The analysis confirmed the hypothesis that nouns denoting animate beings have a higher prevalence over nouns denoting inanimate objects at the early stages of language acquisition. In addition, the presence of complex and abstract concepts was detected, which supports the theory of the existence of an innate language acquisition device in humans. The creative aspect of child language was also analysed, along with differences between the language of children and the language of adult speakers.

Keywords: *language acquisition, speech development, nouns, verbs*

MERIMA OSMANKADIĆ
NERMINA ČORDALIJA
TAMARA BUTIGAN

BOSNIAN TRANSLATION EQUIVALENTS OF ENGLISH CONSTRUCTIONS WITH PERMISSIVE SUBJECTS

Abstract

Even though a verb can assign a variety of thematic roles to the subject, the most typical role for a subject is that of an agent or that of an experiencer for verbs of perception and mental inference. In this paper, we describe constructions where verbs that typically select agent or experiencer subjects occur with subjects expressing thematic roles typical of adverbials: instrument, time or place. We refer to those subjects as *permissive subjects*. On the other hand, it is argued that in South Slavic languages, non-agents (and non-experiencers) do not show such a strong tendency to occur in the subject position. We performed a translation task to answer the following research question: What range of structures occur in Bosnian translation equivalents of the following English constructions with permissive subjects: *Period sees, Money buys, Object seats number, Object sleeps number, Book/Album/Record sells copies?* The quantitative analysis showed that some of the most frequent translation strategies include the following: middle constructions, passive constructions and constructions where the English permissive subject becomes an adverbial in the Bosnian translation equivalent. Moreover, translation equivalents where the English permissive subject is translated as a Bosnian non-agentive/permissive subject are rather frequent too. Nevertheless, our qualitative analysis shows that the choice of a translation equivalent for the target construction depends on the English target construction itself. For example, in the case of some combinations, we show a correlation between the thematic meaning of a particular permissive subject in English and the choice of a translation equivalent.

Keywords: *permissive subjects, non-agentive subjects, thematic roles, middle constructions, passives, translation equivalents, English, Bosnian*

1 INTRODUCTION

Back in 1970, Chafe drew a parallel between a verb and the sun. He explained that whatever is semantically added to the verb affects the semantics of the entire sentence just like whatever happens to the sun affects every corner of the solar system. Indeed, a verb is the core element of a sentence. Its argument structure specifies arguments a verb requires to be projected in a sentence (Kroeger, 2005). Importantly, every argument is assigned a specific thematic role which expresses the semantic relationship that holds between that very argument and the verb (Carnie, 2012; for the original proposal of thematic roles/deep-structure case see Gruber, 1965; Fillmore, 1968; 1971; Jackendoff, 1972).

Notwithstanding the attempts to formulate a hierarchy of thematic roles that the subject can be mapped onto (e.g., Dik, 1978), a prototypical thematic role for a subject is that of an agent (Comrie, 1989; Quirk et al., 1985), a referent that instigates the verbal action (Carnie, 2007). Another extremely common thematic role the subjects of verbs of perception bear is that of an experiencer. In the current paper, we focus on transitive constructions where verbs that normally select animate, agentive or experiencer subjects occur with inanimate, non-agentive and non-experiencer subjects that following Dreschler (2019) we refer to as *permissive subjects*. More specifically, we describe a study that investigated how English constructions with permissive subjects are translated to Bosnian.

1.1 *Permissive subjects in English*

In English, a verb can assign a range of thematic roles to the subject as illustrated in examples (1)-(5): agent, experiencer, instrument, recipient, theme, and this is by no means an exhaustive list.¹

- (1) **A little girl with wiry braids** kicks a bottle cap at his shoes. [AGENT]
- (2) **Tactics** can win you these games (...). [INSTRUMENT]
- (3) **He** owns a house in Hartford (...). [RECIPIENT]

¹ For an overview see Biber et al., 1999 – a traditional descriptive approach; Carnie, 2007 – a genera-

(Biber et al., 1999, p. 124)

(4) **Lorenzo** saw the eclipse. [EXPERIENCER]

(Carnie, 2007, p. 221)

(5) **Three minutes** elapsed. [THEME](6) **John** is tall. [THEME]

(Sportiche et al., 2014, p.142)

The exact thematic role a subject is assigned to by a verb expresses the semantic relationship that holds between that subject and the verb. For example, transitive verbs such as *buy*, *seat*, *sleep* and *sell* normally assign their subjects the thematic role of an agent as (7) - (10) show. Similarly, the verb of perception/mental inference *see* typically occurs with experiencer subjects as in (11).

(7) Did you *buy* a remote?(8) *Seating* himself in a nearby chair he unzipped his briefcase.(9) What does she *sleep* there for?(10) Oh well, he would have to *sell* some stock.(11) (...) I want to *see* who wins (...)

(Biber et al., 1999, p. 21, 22, 108, 140, 832)

Nevertheless, Dreschler (2019) points out that even though it is not their most frequent use or their original use from a historical perspective, it is possible for verbs such as *see*, *buy*, *seat*, *sleep* and *sell* to select inanimate subjects that are, therefore, neither agents nor experiencers.

(12) **The year 1928** *saw* her first visit to western Asia.(13) **£34.99** *will buy* you an applique V neck in 100% cotton terry.(14) The old rule was to purchase 25% more than **your restaurant** *can seat*.(15) **Roomy lounge** *sleeps* two extra if required.(16) **Annie Besant's own The Law of Population**, published in 1877, *sold* 175,000 copies by 1891.

British National Corpus (BNC; Davies, 2004)

 tive approach.

Examples (12) to (16) illustrate transitive sentences with verbs *see*, *buy*, *seat*, *sleep* and *sell* where subjects of those verbs, rather non-canonically, bear the following thematic roles. The subject of *see* in (12) expresses temporal meaning. The subject of *buy* in (13) is an instrument. The subject of *seat* in (14) and the subject of *sleep* in (15) convey location. Finally, the subject of *sell* in (16) is a theme, an entity that passively undergoes the verbal action of being sold in this case. Even though subjects can indeed carry such thematic roles, the role of theme is typical of direct objects and the meanings of space, time and instrument are normally expressed by adjuncts. Hence, we refer to subjects of *see*, *buy*, *seat*, *sleep* and *sell* illustrated in (12)- (16) as permissive subjects – subjects that permit a myriad of thematic roles other than the agent and the experiencer and yet occur with verbs which canonically select agent and experiencer subjects.

More broadly, Rohdenburg (1974) proposed over 20 classes of verbs that can occur with permissive subjects. Such classification is based on unique semantics that those verbs express so that some of them, for example, designate capacity (*The ingredients bake 4 cakes*) or express the semantics of winning or losing (*This loses us the best centre forward*). On a similar note, it has been proposed that constructions with permissive subjects are generally tied to specific genres such as advertising for permissive constructions with *buy*, *sleep* or *seat* for example (Dreschler, 2019). Furthermore, other permissive constructions may be used as impersonalisation strategies, for example, *The year 1928 saw...* (Dreschler, 2019). A similar assertion was made in Dreschler's 2019 corpus study where the results from The Corpus of Historical American English (COHA) revealed that permissive subjects seldom occur in non-fiction and news but are highly frequent in popular magazines.

Another important finding of Dreschler's 2019 corpus study is that permissive subjects are not an innovation in English. On the contrary, despite their timeline of occurrence being rather varied, permissive subjects with verbs such as *buy* and *see* already occur from around 1600 onwards and they are attested in Early English Books Online corpus that covers the time period 1470s-1690s. This finding begs the question if there is some

historical linguistic event that motivated the rise of permissive subjects.

Los and Dreschler (2012) propose that the declining use and eventually the disappearance of the verb-second system in English in the fifteenth century onwards changed the pragmatics of the clause-initial position. The pre-subject position could no longer perform the unmarked discourse-linking function as was the case prior to this major historical change. Consider the example in (17):

(17) In 1928, she visited western Asia for the first time.

The adverbial constituent expressing temporal location is the marked theme of the sentence.² The only way to package this temporal information as an unmarked theme is to make it the subject of the sentence as in (12). Los (2018) and Dreschler (2019) propose that it is this limitation on the theme – the subject being the only unmarked theme in English and the subject now performing the discourse-linking function– that inspired the promotion of a variety of arguments to the subject position including those arguments expressing temporal, spatial or instrumental meaning that normally do not occur in the subject position. This, hence, increased the functional load of the subject encouraging the rise of permissive subjects but also of other superficially similar constructions such as middles and alternating unaccusative constructions.

Middle and alternating unaccusative constructions in (18) and (19) also illustrate the use of non-agentive subjects with verbs that normally select agentive subjects.

(18) (...) **their work** *sells* well. [MIDDLE]

(19) **The window** *broke* because John threw a ball at it. [ALTERNATING
UNACCUSATIVE]

British National Corpus (BNC; Davies, 2004)

² See Halliday and Matthiessen (2014, p. 97), who claim that the choice of an element functioning as typical theme in an English clause is contingent on the choice of mood, declarative clauses in English thus selecting subject as the unmarked theme. An adverbial group is the most usual form of marked theme in a declarative clause, but still marked (Halliday and Matthiessen, 2014, p.98).

Nevertheless, they differ from constructions with permissive subjects on a number of important properties. Unlike constructions with permissive subjects, middle constructions entail a detransitivisation process – converting a transitive structure to an intransitive one. Moreover, middle constructions, unlike permissive constructions, imply the existence of an agent. Even though alternating unaccusative constructions do not imply existence of an agent, they too differ from constructions with permissive subjects as they also go through a process of detransitivisation³.

Even though middles, alternating unaccusative constructions and constructions with permissive subjects are attested in Bosnian, it has been claimed that Bosnian and related languages do not show a strong preference for non-agentive subjects (see Kučanda, 1998 and Buljan and Kučanda, 2005 for Croatian).

1.2 *Permissive subjects in Bosnian*⁴

In Bosnian, it is possible for subjects to bear a variety of thematic roles, similarly to what was claimed for English. Consider the agent, experiencer, instrument and theme subjects in (20)-(23):

³ It was as early as 1968 that Halliday noted that while transitivity and theme do indeed belong to two different components of lexicogrammar (transitivity relating to the experiential component of meaning and theme to the discoursal, or informational component), the two cannot be completely separated from one another in a description of the syntax of the clause (Halliday, 1968, p. 179). Halliday further elaborates on the interrelation of the two in that the discoursal component provides, through the encoding ergative structure, the means for distributing the experiential functions (participants, processes and circumstances) in every possible way over the functions *theme – rheme* and *given – new*. Any combination of participants and circumstances, including even the process, can be made into a theme by nominalisation (Halliday, 1968, p.2015). We can relate this to the emergence and use of permissive subjects in English whereby a non-agentive subject is assigned an unmarked thematic status in the clause, thus allowing for otherwise marked elements as themes to achieve thematic unmarkedness.

⁴ Bosnian and Croatian belong to a pluricentric South Slavic language with four national standards: Bosnian, Croatian, Serbian and Montenegrin. In this section, due to a lack of literature on subjects in Bosnian, we primarily rely on the literature that investigated subjects in Croatian. We assume that conclusions about the syntactic and semantic nature of Croatian subjects apply to Bosnian too as there is no valid linguistic reason to posit such a structural difference between the two standards that would result in a different behaviour of subjects.

- (20) **Oswald** je ubio Kennedyya. [AGENT]
*Oswald*_{NOM} *AUX*_{3SG.PRS} *killed*_{PPACT.MSG} *Kennedy*_{ACC}
 ‘Oswald killed Kennedy.’

- (21) **Marko** gleda utakmicu. [EXPERIENCER]
*Marko*_{NOM} *watch*_{3SG.PRS} *the game*_{ACC}
 ‘Marko is watching the game.’

(Glavaš, 2012, p. 144)

- (22) **Ovaj ključ** otvara sva vrata. [INSTRUMENT]
*This key*_{NOM} *opens*_{3SG.PRS} *every door*_{ACC}
 ‘This key can open any door.’

(Buljan and Kučanda, 2005, p. 96)

- (23) **Lopta** se otkotrljala niz brdo. [THEME]
*The ball*_{NOM} *PTC* *rolled*_{PPACT.FSG} *down the hill*_{ACC}
 ‘The ball rolled down the hill.’

(Malenica, 2021, p. 7, 9)

This is not out of the ordinary, however, as most prominent theories of thematic roles (e.g., Fillmore, 1968) predict that sentence elements such as a subject can be assigned diverse thematic roles provided that we assume a certain hierarchy of thematic roles available to particular sentence elements (see Dik, 1978). Nevertheless, cross-linguistic variation is present in language.

Los (2018), for example, compared German, Dutch and English and he argues that compared to other two languages, English subjects are much more permissive of thematic roles other than the agent. More specifically, the information conveyed by permissive subjects in English would be more likely to be expressed by adverbials in German and Dutch (however, see a study on English - Dutch translation: Doms, 2015). Similarly, Kučanda (1998) and Buljan and Kučanda (2005) argue for important differences between English and Croatian subjects. Kučanda (1998) explains that

English is a subject-prominent language unlike Croatian. Hence, English shows more diverse strategies for promotion of (non-agentive) elements to the subject position. Kučanda, therefore, concludes that in Croatian, there is a higher subject-agent correlation than in English. What this means is that Croatian subjects are less likely to carry other thematic roles such as instrument, place or time, when compared to English subjects. We argue that this generalization applies to Bosnian too as will be explained below.

Buljan and Kučanda (2005), however, explain that it is not thematic roles themselves that block the mapping of the subject on that very thematic role (such as instrument). They explain that metonymy plays a crucial role. Drawing on Taylor (1995), Buljan and Kučanda (2005) claim that the underlying relationship between a syntactic function and its accompanying thematic role can be analysed in terms of metonymy. Consider the following example.

(24) The axe cut the wood.

The subject-verb relationship in (24) rests on metonymy: The instrument can be used in the subject position due to the relation of metonymy between an agent and the instrument he uses. Buljan and Kučanda (2005) conclude that at the heart of the cross-linguistic variation is the type of metonymy a language tolerates. As (25) shows, the metonymy ‘a place for an institution’ is felicitous. On the other hand, the relation of metonymy which assumes that a container represents the content as in (26) is infelicitous in Croatian (and Bosnian). Similarly, the metonymy ‘a place instead of an authorized person’ is ungrammatical in both Croatian and Bosnian.

(25) Banski dvori još nisu izdali službeno priopćenje.
*Banski dvori*_{NOM} *yet haven't*_{3PL.PRS} *issued*_{PPACT.MPL} *official statement*_{ACC}
 ‘Banski dvori haven’t issued an official statement yet.’

(26) *Ovaj šator spava četvero.
*This tent*_{NOM} *sleeps*_{3SG.PRS} *four*_{ACC}
 ‘This tent sleeps four.’

(27) *Ovo jezero zabranjuje motorne čamce.

*This lake*_{NOM} *forbids*_{3SG.PRS} *motor boats*_{ACC}

‘This lake forbids motor boats.’

(Buljan and Kučanda, 2005, p. 97-98)

Note that examples *This tent sleeps four* and *This lake forbids motor boats* are perfectly acceptable in English. What is at the core of this difference between English and Bosnian/Croatian?

Buljan and Kučanda (2005) speculate that compared to Croatian, English is more tolerant of various types of metonymies that involve an inanimate entity standing for an animate agent. They speculate that the rationale behind such cross-linguistic variation might be due to a higher degree of unmarked theme-subject correlation in English than in Croatian. We argue that this applies to Bosnian too.

As claimed in Los (2018) and Dreschler (2019), the only unmarked theme in English is the subject which hence performs the discourse-linking function too. Jahić et al. (2000) assert that even though in Bosnian, the subject is typically the theme of the sentence, other elements can also be themes depending on their informational value. They point out that the main principle in unmarked information packaging is that the theme precedes the rheme.⁵ Hence, in Bosnian, an unmarked theme can be an element other than the subject. This is a crucial difference between English and Bosnian that actually stems from the ways these two languages encode grammatical functions.

Due to poor morphology, English relies on the word order to encode grammatical functions whilst Bosnian does so through inflections such as case resulting in a relatively free word order. In other words, English developed

⁵ While the Prague School treats information structure and thematic structure as conflating concepts, identifying *theme* with *given* and *rheme* with *new*, in Hallidayan model the two are seen as separate structures, despite the fact that it is usually the case that *theme* and *given* do coincide in an unmarked clause structure. Treating the two as separate structures however allows us to explain the fact that it is possible to put new information in theme position and given information in rheme position (e.g., Bloor and Bloor, 2004). Also, as Halliday (1968) claims, the two structures are realized differently - thematic structure by the sequence of elements, and the information structure by phonological prominence.

strategies of subjectivising the information typically expressed by adverbials (e.g., place, time, instrument) if that information is to be thematized as adverbials cannot be unmarked themes when fronted. Bosnian, on the other hand, can thematise such information without subjectivising it, as adverbials too can be unmarked themes. Consequently, adverbials perform the discourse-linking function in Bosnian whilst in English, subjects carry that load too. Consequently, English is more permissive of non-agentive subjects and various metonymical relations of inanimate entity representing an animate one due to a great functional load of the subject. On the other hand, a lower degree of correlation between the theme and the subject and the capacity of adverbials to perform unmarked discourse-linking when in the initial position led to a higher degree of correlation between agent thematic role and the function of subject in Bosnian.

1.3. Present study: Research question and hypotheses

We performed a study that comprised a translation task to answer the following research question:

What range of structures occur in Bosnian translation equivalents of English subject-verb combinations: *Period sees*, *Money buys*, *Object seats number*, *Object sleeps number*, *Book/record/Album sells copies*?

In previous sections, we argued for a fundamentally different nature of English and Bosnian subjects. We explained that compared to Bosnian, English developed more diverse strategies of promoting non-agentive arguments to the subject position due to its relatively fixed word order and a high degree of correlation between the subject and the theme. Based on those theoretical assumptions, we formulate the following hypotheses:

- 1) Non-agentive subjects will be the most infrequent option in Bosnian translation equivalents. Most frequently, a permissive subject from the English sentence will occur as an adverbial in the Bosnian counterpart.
- 2) Translation equivalents will include a range of structures:
 - a) passives with a possible change in the NP structure in the Bosnian

translation equivalent: The subject and the direct object from the English sentence become a single (postverbal) subject NP in the Bosnian counterpart: *The book sold 10,000 copies* (Hawkins, 1986).

Bosnian equivalent: Prodato je 10,000 primjeraka knjige.
*Sold*_{PP,PASS,NSG} *AUX*_{3SG,PRS} 10,000 *copies*_{MPL,GEN} *book*_{FSG,GEN}
 '10,000 copies of the book were sold.'

b) constructions with an elided *you*-agent, appropriate 2nd person verbal morphology, or with an implied agent, 3rd person singular verbal morphology and the particle *se* (middles): *\$5 will buy you a ticket* (Levin, 1993).

Bosnian equivalent: Za pet dolara možeš kupiti kartu OR može se kupiti karta.
*For five dollars can*_{2SG,PRS} *buy*_{INF} *ticket*_{FSG,ACC}/*can*_{3SG,PRS} *PTC* *buy*_{INF} *ticket*_{FSG,NOM}
 'You can buy a ticket/a ticket can be bought for five dollars.'

c) structures where the object from the English sentence is promoted to the (postverbal) subject position in the Bosnian counterpart and a VP that may occur with a modal: *Each room sleeps 5 people* (Levin, 1993).

Bosnian translation equivalent: U svakoj sobi može spavati pet ljudi.
*In each room. can*_{3SG,PRS} *sleep*_{INF} *five people*_{MPL,GEN}.
 'Five people can sleep in each room.'

d) structures where the critical verb from the English sentence is substituted with another lexeme in the Bosnian counterpart and elements from the object NP in the English sentence occur in the (postverbal) subject position in the Bosnian counterpart: *1492 saw the beginning of a new era* (Levin, 1993)

Bosnian translation equivalent: 1492. godine je počela nova era.
 1492 year *AUX*_{3SG,PRS} *begin*_{PP,ACT,FSG} *new era*_{FSG,NOM}
 A new era began in 1492.'

More generally, we predict within-combination type variation: Subject-verb types may favour a specific structure as a translation equivalent (e.g., *Money buys* – preference for constructions with an elided *you*-agent and 2nd person verbal morphology or middles). Similarly, we predict within-participant variation: Participants may use a particular strategy in translation: e.g., preference for passives.

2 METHODS

2.1 Participants

Participants in our study were eleven first- and second-year students enrolled in the Master's degree programme in Translation at the Department of English Language and Literature at the University of Sarajevo. Participants were L1 speakers of Bosnian. They had normal or corrected-to-normal vision with no history of previous language or reading disorder. Participants were informed of the duration of the task and the procedure. After the task, all the data were anonymised by assigning a numerical code to each participant.

2.2 Materials and design

The translation task comprised five subject-verb combinations: *period sees*, *money buys*, *object seats number*, *object sleeps number*, and *book/album/record sells copies*. For every subject-verb combination, ten representative examples were selected from the British National Corpus (BNC; Davies, 2004). The selection criterion assumed that only examples that did not require knowledge of the broader context for interpretation were included in the study. The target stimuli, therefore, included 50 sentences. Examples (28)-(32) illustrate representative examples for each subject-verb combination type.

(28) The year 1900 saw the publication of The Interpretation of Dreams, and this was the first full piece of psychoanalytic work to be published. [PERIOD SEES]

(29) But you will also get something that money can rarely buy ... complete peace of mind. [MONEY BUYS]

- (30) Established for 26 years, the spacious restaurant can seat up to 112 people and serves delicious Italian food. [OBJECT SEATS NUMBER]
- (31) Plas y Brenin is a residential centre, based in what used to be a hotel — it sleeps 71 in two- or three-bedded rooms. [OBJECT SLEEPS NUMBER]
- (32) Ex-convict Charrière found himself a huge celebrity when the book sold a million copies in France, two-and-a-half million in America and ten million throughout the world. [BOOK/ALBUM/RECORD SELLS COPIES]

Non-target stimuli were also included in the study as distractors. Non-target stimuli comprised 30 sentences with transitive verbs (Agent/Experiencer subject + Theme object) as in (33) and (34) or sentences with linking verbs (Theme subject + Attribute as a subject complement) as in (35).

- (33) The Canadian government uses a parliamentary system of democracy.
- (34) Linguistics students like phonetics tutorials.
- (35) My favourite language is a language with simple morphology and complicated syntax.

Target and non-target sentences were pseudo-randomized so to avoid patterns in the participants' answers.

2.3 Procedure

Participants were seated in a classroom with experimenters. They performed a written translation task. More precisely, they were instructed to translate the sentences in the questionnaire to their L1. They were allowed to use a dictionary. The task consisted of one session that did not exceed two hours.

3 RESULTS

The procedure we used for the qualitative analysis consisted of eliciting translated target stimuli for each subject-verb combination, which resulted in 110 sentences for each combination.

In our analysis, we first provide an example of the target sentence in English, then we give one of the translated sentences representative of the structure used in translation, followed by our glosses of the translated sentence and backtranslation.

3.1 *Period sees*

Out of 110 translated sentences of the first subject-verb combination *Period sees*, in 65 sentences the English permissive subject is translated as either NP or PP place adjunct, with the English object being promoted to the postverbal subject position. Example (36) below illustrates this translation strategy:

(36) **This decade** also saw *the start* of organised inter-club sport activities with the first cricket matches between two deaf institutes taking place in 1882. (SVO)

U ovoj deceniji	desio se	i početak ... (AVS)
<i>In this decade</i> _{FSG.LOC}	<i>happen</i> _{P.PACT.MSG REFL}	<i>also start</i> _{MSG.NOM}
‘In this decade the start (...) also happened.’		

In 39 translated sentences of the combination *Period sees* participants used non-agentive subject to render the English permissive subject, out of which there were 36 permissive subjects in Bosnian in combination with the following verbs: *vidjeti* (14), *doživjeti* (11), *svjedočiti* (11) and *predvidjeti* (1). The two verbs used with non-agentive non-permissive subjects were *predstavljati* (1) and *pokazati* (1). These verbs do not exclusively occur with animate, agentive subjects, hence, their inanimate non-agentive subjects are not treated as permissive subjects. Example (37) illustrates the use of the permissive subject in Bosnian translation:

(37) Next year would see *the dawn of the 20th century*. (SVO)

Sljedeća godina će vidjeti zoru... (SVO)
*Next*_{ADJ.FSG.NOM} *year*_{FSG.NOM} *AUX*_{3SG.PRS} *see*_{INF} *dawn*_{FSG.ACC}
 ‘Next year will see the dawn...’

There were five translations that used nominalisation to render the target construction:

(38) What an academic gaffe — that was **the year that saw** *the publication of Charles Darwin’s The Origin of Species, a book that was to shake the very foundations of Western thought!*⁶

... to je bila godina objave
 Charles Darwinove knjige...
 ...*that* *AUX*_{3SG.PRS} *be*_{PP.ACT.FSG} *year*_{FSG.NOM} *publication*_{FSG.GEN}
 Charles Darwin_{MSG.GEN} *book*_{FSG.GEN}
 ‘That was the year of the publication of Charles Darwin’s book.’

Out of 110 translated examples there was one inaccurate translation, where the meaning of the target structure was completely changed. In Table 1, we present the results for the combination *Period sees*.

Table 1 *Period sees*

Structure type in Bosnian translation	Number of examples	Percentage
English permissive subject translated as NP/PP place adjunct; English object promoted to the postverbal subject position	65	59.09%
English permissive subject translated as permissive/non-agentive subject	39	35.4%
Nominalisation of the permissive construction	5	4.5%
Inaccurate translation	1	0.9%
Total	110	100%

⁶In this example we have a noun phrase in which the target construction is embedded as a relative clause, with the relative pronoun *that* referring to the noun *year*. This is why we put both elements in bold. The sentence pattern SVO indicated in brackets refers to the relative clause in the example. The sentence pattern of which this NP is part is SVC.

3.2 Money buys

The second subject-verb combination *Money buys* rendered 79 translated sentences in which the English permissive subject was translated as the Bosnian permissive subject, with the verb *kupiti* being used, as in example (39):

(39) But you will also get something *that money can rarely buy...* (SVO)

Ali dobit ćeš i nešto što novac ne može kupiti... (SVO)

But get_{INF} AUX_{2SG.PRS} also something that money_{MSG.NOM} NEG can_{3SG.PRS} buy_{INF}

‘But you will also get something that money can’t buy...’

There were 19 translated sentences in which the target construction was translated by using the Bosnian middle construction, with the English permissive subject either being rendered as the Bosnian means adjunct (instrumental) (15 examples) or being omitted altogether (4 examples):

(40) Money and *the knowledge money can buy...*(SVO)⁷

Novac i znanje koje se može kupiti novcem...

*Money*_{MSG.NOM} and *knowledge*_{NSG.NOM} that_{NSG.NOM} PTC can_{3SG.PRS} buy_{INF} money_{MSG.INS}

‘Money and knowledge that can be bought with money..’

There were nine examples in which the target construction was not translated, and for two target examples there was no translation provided at all. There was one example in which the English permissive subject was translated as the Bosnian means adjunct (instrumental), with the implied generic active second person plural subject *vi* (‘you’) being introduced in the translated example. The construction differs from the middle construction in being active, but it remains impersonal nevertheless because of the generic nature of the subject in Bosnian:

⁷ See footnote 1.

(41) Or, from Viz's phoney letters column, a reader from Dagenham writes:

'It's true that **money** can't buy you *happiness*.' (SVOO)⁸

... novcem ne možete kupiti sreću. (AVO)

*money*_{MSG.INS} *NEG can*_{2PL.PRS} *buy*_{INF} *happiness*_{FSG.ACC}

'You can't buy happiness with money.'

In Table 2 we present the results for the subject-verb combination *Money buys*.

Table 2 *Money buys*

Structure type in Bosnian translation	Number of examples	Percentage
English permissive subject translated as permissive subject	79	71.8%
English target construction translated as middle construction	19	17.2%
Translation of the English target construction not provided	9	8.1%
No translation provided	2	1.8%
English permissive subject translated as means adjunct in impersonal active construction	1	0.9%
Total	110	100%

3.3 *Object seats number*

Target subject-verbs combination *Object seats number* yielded 81 sentences in which the English permissive subject was translated as a Bosnian non-agentive subject, with one permissive subject. The verbs used in Bosnian translation were *primiti* ('admit') (43), *smjestiti* ('accommodate') (32), *okupiti* ('gather') (1), *ugostiti* ('host') (1). Example (42) illustrates the most frequent combination in Bosnian translation *Objekt prima*:

⁸ The sentence pattern SVOO refers to the subordinate nominal *that*-clause in which the target construction is found.

(42) (...) **the building can seat almost 40.000 people.** (SVO)

(...) **zgrada može primiti skoro 40,000 ljudi.** (SVO)

*building*_{FSG.NOM} *can*_{3SG.PRS} *admit*_{INF} *almost 40.000 people*_{PL.GEN} (SVO)

‘The building can admit almost 40.000 people.’

In this category we also include four examples in which the English permissive subject is retained as subject in combination with the verb *imati* (‘have’). Out of these three, in two sentences the verb *imati* is in combination with the object *sjedala* (‘seats’), as in e.g., *zgrada ima 40,000 sjedala* (‘the building has 40.000 seats’), and other two are existential *have*-constructions realised as a collocation *imati mjesta* (‘have room’). One could argue that the combination *Objekt ima broj sjedala* (‘Object has number seats’) is also an existential construction (‘U objektu se nalazi broj sjedala’, ‘There are number seats in the object’), but we will treat this *imati* in the sense of possession for the sake of simplicity. Example (43) illustrates an existential-*have* construction, with the English subject retained in the Bosnian translation:

(43) And unlike many coupes which have, at best, room only for children in the rear, **the Calibra will seat two adults** comfortably in the back. (SVO)

(...) Calibra ima mjesta za dvoje odraslih...

*Calibra*_{FSG.NOM} *have*_{3SG.PRS} *room*_{NSG.GEN} *for two*_{PL.ACC} *adult*_{PL.ACC}

‘Calibra has room for two adults.’

In 25 cases the English permissive subject in becomes AdvP or PP place adjunct, with the English object being promoted to the postverbal subject position in Bosnian, as in the following example:

(44) (...) a back seat **that can seat three...** (SVO)

(...) **stražnje sjedalo na koje može sjesti troje...** (AVS)

*back*_{ADJ.NSG.NOM} *seat*_{NSG.NOM} *on which*_{NSG.ACC} *can*_{3SG.PRS} *sit*_{INF} *three*_{N.NUM.NOM}

‘a back seat in which three can sit...’

There was one sentence in which a Bosnian existential-*have* construction was used, and we classify it into a separate category because the English permissive subject is translated as PP adjunct in Bosnian:

- (45) And unlike many coupes which have, at best, room only for children in the rear, **the Calibra will seat two adults** comfortably in the back. (SVO)
 (...) u Kalibri ima komforno mjesta za dvoje odraslih...
 in Calibra_{FSG.LOC} have_{3SG.PRS} comfortably room_{NSG.GEN} for two_{PL.ACC} adult_{PL.ACC}
 'In Calibra there is plenty of room for two adults...'

In one translated sentence the English permissive subject was omitted altogether, one sentence contained nominalisation of the English permissive construction, and in one a collocation *imati kapacitet* ('have a seating capacity') was used. In Table 3 we present the results for the subject-verb combination *Object seats number*.

Table 3 *Object seats number*

Structure type in Bosnian translation	Number of examples	Percentage
English permissive subject translated as permissive/non-agentive subject	81	73.6%
English permissive subject translated as AdvP/PP place adjunct; English object promoted to the postverbal subject position	25	22.7%
Bosnian existential <i>have</i> -construction	1	0.9%
English permissive subject omitted	1	0.9%
Nominalisation of the permissive construction	1	0.9%
English permissive construction translated with Bosnian collocation <i>imati kapacitet</i> ('have a capacity')	1	0.9%

3.4 *Object sleeps number*

The English permissive subject in subject-verb combination *Object sleeps number* was translated as a Bosnian non-agentive subject in 59 cases. The verbs used in these examples include *primiti* ('admit') (40), *smjestiti* ('accommodate') (10), *imati* ('have') (5), *odmarati* ('rest') (1), *odspavati* ('sleep') (1), *ugostiti* ('host') (1) and *uključivati* ('include') (1). We must however reject the two examples with the verbs *odmarati* and *odspavati* as

ungrammatical since these two verbs are intransitive in Bosnian and they were used transitively in these translations. The following example illustrates how a non-agentive subject was used as a Bosnian equivalent of the English permissive subject:

(46) Each apartment sleeps 2-3... (SVO)

Svaki	apartman	prima	2-3 osobe... (SVO)
<i>each</i> _{ADJ.MSG.NOM}	<i>suite</i> _{MSG.NOM}	<i>admit</i> _{M3SG.PRS}	<i>2-3 person</i> _{3PL.GE}

‘Each suite admits 2-3 persons’

In 29 cases the English permissive subject was translated as AdvP or PP place adjunct, with the English object being promoted to the pre- or postverbal subject position in Bosnian, as in the following example:

(47) (...) it sleeps 71... (SVO)

(...) u njemu	spava	71 osoba (AVS)
<i>in it</i> _{M3SG.LOC}	<i>sleep</i> _{3SG.PRS}	<i>71 person</i> _{3PL.GEN}

‘71 persons sleep in it’

15 translated sentences contain examples of the English permissive subject being omitted altogether, and the English object being promoted to pre- or postverbal position:

(48) It sleeps *ten with a permanent staff of three.* (SVO)

Može	spavati deset	osoba... (VS)
<i>can</i> _{3SG.PRS}	<i>sleep</i> _{INF}	<i>ten person</i> _{3PL.GEN}

‘Ten persons can sleep.’

There were three examples of nominalisation of the English subject-verb combination, as in *objekat za 25 osoba* (‘Buidling for 25 people’) for *...sleeps twenty five in twin bedded rooms*. Two translated sentences contained a Bosnian existential-*have* construction, in one example the English subject-verb combination was translated as a PP, and there was one inaccurate translation. In Table 4 we present the results for the subject-verb combination *Object sleeps number*.

Table 4 *Object sleeps number*

Structure type in Bosnian translation	Number of examples	Percentage
English permissive subject translated as permissive/non-agentive subject	57	51.8%
English permissive subject translated as AdvP/PP place adjunct; English object promoted to pre- or postverbal subject position	29	26.3%
English permissive subject omitted; English object promoted to pre- or postverbal subject position	15	13.6%
Nominalisation of the permissive construction	3	2.7%
Bosnian existential <i>have</i> -construction	2	1.8%
Ungrammatical construction	2	1.8%
English permissive construction translated as PP	1	0.9%
Inaccurate translation	1	0.9%
Total	110	100.0%

3.5 *Book/album/record sells copies*

This combination yielded 67 examples translated by using the Bosnian middle construction, as in the following example:

(49) **The album** sold *18.000 copies...* (SVO)

Album se prodao *u 18,000 kopija...*
*Album*_{MSG.NOM} *PTC* *sell*_{PPACT.MSG} *in 18.000 copy*_{FPL.GEN}
 ‘The album sold 18.000 copies’

There were 27 examples in which the passive voice was used:

(50) **The album** sold *18.000 copies...* (SVO)

Album je prodat *u 18,000 primjeraka...* (SVA)
*Album*_{MSG.NOM} *AUX*_{3SG.PRS} *sell*_{PPPASS.MSG} *in 18.000 copy*_{MPL.GE}
 ‘The album was sold in 18.000 copies’

In 12 examples the English permissive subject was translated as the Bosnian permissive subject, with the verb *prodati* ('sell') being used throughout:

(51) **The album sold 18.000 copies...** (SVO)

Album je prodao 18000 kopija... (SVO)

*Album*_{MSG.NOM} *AUX*_{3SG.PRS} *sell*_{PPACT.MSG} 18.000 *copy*_{FPL.GEN}

'The album sold 18.000 copies.'

There were four sentences in which the English permissive subject was omitted, and the agentive subject from the preceding clause was used instead, as in:

(52) I learnt, many years later, that they paid over £30 to have a book of poems printed, and that **it sold two copies.** (SVO)

(...) i da su Δ prodali dva primjerka. (SVO)⁹

and that *AUX*_{3SG.PRS} *sell*_{PPACT.MPL} two *copy*_{MPL.GEN}

'And that they sold two copies.'

The results for the combination *Book/album/record sells copies* are presented in Table 5.

Table 5 *Book/album/record sells copies*_w

Structure type in Bosnian translation	Number of examples	Percentage
English target construction translated as middle construction	67	60.9%
English target construction translated as passive construction	27	24.5%
English permissive subject translated as permissive/non-agentive subject	12	10.9%
English permissive subject omitted, agentive subject from the preceding clause used	4	3.6%
Total	110	100.0%

⁹ We use Δ to indicate ellipsis.

4 DISCUSSION

In accordance with the argument that English and Bosnian differ fundamentally regarding the nature of subjects, English developing more diverse strategies of promoting non-agentive arguments to the subject position due to its relatively fixed word order and a high degree of correlation between the subject and the theme in an unmarked structure, we hypothesised that non-agentive subjects will be the most infrequent option in Bosnian translation equivalents. Most frequently, permissive subject from the English sentence will occur as an adverbial in the Bosnian counterpart. We, moreover predicted, that a range of other constructions such as passives and middles would occur in translation equivalents.

However, quite unexpectedly, the first part of our major hypothesis, that non-agentive subjects will be the most infrequent option in Bosnian translation equivalents, has not been borne out by the results of our quantitative analysis. On the contrary, the choice of a non-agentive subject in the Bosnian translation was the most frequent one for the combinations *Money buys* (71.8%), *Object seats number* (73.6%) and *Object sleeps number* (51.8%), and the second most frequent for the combination *Period sees* (35.4%). The second part of the major hypotheses, that a permissive subject from the English sentence will most frequently occur as an adverbial in the Bosnian counterpart, has been confirmed only for the combination *Period sees* (59.09%). In the combinations *Object seats number* and *Object sleeps number*, this was the second most frequent option, 22.7% and 26.3% respectively. This option was used just once for the combination *Money buys* (0.9%), and the combination *Book/album/record sells* did not yield any examples using this strategy.

However, if we look at the results more closely, following our qualitative analysis, we see that in the cases of *Object seats number* and *Object sleeps number* the two most frequently used verbs in combination with the non-agentive subject are *primiti/primati* ('admit') and *smjestiti* ('accommodate'), as in *Objekat prima/smješta broj* ('Object admits/accommodates number'). This collocation is quite usual in Bosnian, very often with the modal verb *moći* ('can'), especially so in the genres of advertising and tourism. This

finding is in accordance with Dreschler (2019), who argues that these permissive constructions are genre specific in English (e.g., *Object seats number* and *Object sleeps number* are typical for advertising language because of their economy of expression).

As for the combination *Money buys*, which was also most frequently translated with a non-agentive subject, and exclusively in combination with the verb *kupiti* ('buy'), we find no other explanation but that of negative language transfer and the influence of pop culture on the language of younger generations in Bosnia and Herzegovina. However, both explanations are anecdotal and need further investigating.

In previous sections, we argued that permissive subjects in English may be assigned different thematic roles – from temporal and spatial meaning (in *Period sees*, *Object seats number* and *Object sleeps number*), via instrumental meaning (*Money buys*) to that of a patient (*Book/album/record sells*). Our qualitative analysis has shown that this may be the explanation why the combination *Book/album/record sells* did not yield any examples in which the permissive subject was translated as an adverbial. This was, however, the most frequently used strategy for the combination *Period sees* (59.09%), whereby the permissive subject was translated either as PP or NP adjunct of time.

Our second hypothesis was confirmed, and all the structures described in section 1.3 were used in translation to varying degrees, depending on the combination. The passive construction in the Bosnian translation has been attested only for the combination *Book/album/record sells* (24.5%), which can be explained by the fact the English construction is passive in meaning, since the permissive subject in this combination is assigned the thematic role of a patient ('Book/album/record was sold'). However, out of 27 examples using this construction, only in eight the subject and direct object from the English sentence become a single (postverbal) subject NP in the Bosnian counterpart (29.6%), whereas in the rest the English permissive active subject is translated as the Bosnian passive subject, with the English object being translated as a PP adjunct.

As for the middle construction and the construction with an elided *you*-agent, only the middle construction was attested in the combinations *Money buys* (17.2%) and *Book/album/record sells*, where it was the most frequent translation equivalent (60.9%). In the middle construction used as a translation equivalent for *Money buys*, the permissive subject *money* either becomes an NP adjunct in the instrumental case or is elided, while in *Book/album/record sells*, it remains a subject.

Our third prediction in the second hypothesis, that the object from the English sentence is promoted to the (postverbal) subject position in the Bosnian counterpart, has been attested for the combinations *Period sees*, *Object seats number* and *Object sleeps number*, and is strongly tied to the strategy of translating the English permissive subject as an adverbial.

The fourth prediction, that the English verb from the critical construction is substituted with another verb in Bosnian, has also been confirmed for the three combinations *Period sees*, *Object seats number* and *Object sleeps number*, especially so with *Period sees*, where we have found verbs such as *desiti se* ('happen'), *(po)javiti se* ('emerge'), *početi* ('begin', 'start'), *doći do* ('happen'), *objavljen* ('published' as in *Period sees the publication of*), *viđen* ('seen'). This particular strategy comes in combination with the translation strategy of promoting the English direct object to the postverbal subject position in Bosnian, as predicted.

Our two general predictions of within-combination type variation and within-participant variation have also been confirmed. Our results reveal that the combination *Period sees* favours the strategy of translating the English permissive subject as a PP or NP adjunct, with the English object being promoted to the postverbal subject position and with a different verb being used as a translation equivalent for the verb *see*. The combination *Money buys* favours the Bosnian permissive subject as a translation equivalent, with the verb *kupiti* as the only choice. The combinations *Object seats number* and *Object sleeps number* also favour the Bosnian non-agentive subject as a translation equivalent, albeit with a range of different verbs being used, predominantly the verbs *primiti/primati* and *smjestiti*. The combination *Book/album/record sells* favours the Bosnian middle construction.

As for the within-participant variation, preferences have been observed, but there is a high degree of correlation between a translation strategy preference and a type of combination in English, which is reflected in our final results.

As our results reveal, there have been quite a few literal and ungrammatical translations in our study, which we attempt to explain in the following paragraphs. First, the study was designed to ensure ecological validity, replicating the trainee translators' familiar environment and conditions – it was a 2-hour long, pen and paper translation task. Participants' willingness to expend cognitive effort as time lapses decreases; however, we could not rely on participant fatigue as an explanation of literal or incorrect translations since there was no way of tracking which sentences were translated near the end of the study when fatigue could be reasonably expected.

Another potential explanation is processing economy. According to Beavers et al. (2010, as cited in Spring, 2019, p. 24) “when conflating events, speakers will tend to use the framing patterns available in their language that are the easiest to process.” While we cannot draw this conclusion without processing data, we can hypothesize that trainee translators may have chosen literal translations to reduce their processing burden.

Given that the participant group was comprised entirely of trainee translators, it is possible that risk averseness also played a role in their translations. While risk taking is positively correlated with the quality of translation (Gile, 2021), trainee translators are less likely to take risks than professional translators.

Other potential causes of literal translations, which the study could not control for, are different cognitive abilities across participants, different levels of competence, and the effects of media exposure to negative transfer and literal translation in daily life (Peng, 2010).

5 CONCLUSION

This article has investigated Bosnian translation equivalents of five permissive constructions in English by utilizing a translation task as a method of investigation with eleven first- and second-year students enrolled in the Master's degree programme in Translation at the Department of English Language and Literature at the University of Sarajevo whose L1 is Bosnian. Our aim was to establish what range of structures occur in Bosnian translation equivalents of English subject-verb combinations: *Period sees*, *Money buys*, *Object seats number*, *Object sleeps number*, *Book/record/album sells copies*. We employed both qualitative and quantitative data analysis.

The results of our quantitative analysis show that the structures most frequently used as translation equivalents are the following:

- the English permissive subject is translated as a Bosnian non-agentive/ permissive subject;
- the English permissive subject is translated as a PP or NP adjunct, with the English object being promoted to the subject position in Bosnian, most frequently post-verbal subject position;
- the English permissive construction is translated as a middle construction in Bosnian;
- and the English permissive construction is translated as a passive construction in Bosnian.

However, our closer qualitative analysis shows that the choice of a translation equivalent for the target constructions depends on the English target construction itself. Previous research revealed that the permissive subjects in these five constructions are in fact assigned different thematic roles – time and place for *Period sees*, *Object seats number* and *Object sleeps number*, instrument for *Money buys*, and patient for *Book/album/record sells*. The results of the qualitative analysis show a correlation between the thematic meaning of a particular permissive subject in English and the choice of a translation equivalent in the case of two combinations:

Period sees and *Book/album/record sells*. The permissive subject *period* in *Period sees* is assigned a thematic meaning of time, and the most frequent translation equivalent used for this combination is the one in which the English permissive subject is translated as a PP or NP adjunct, which is a typical function expressing temporal meanings. The permissive subject *book/album/record* in *Book/album/record sells* is assigned a thematic role of a patient, and the most frequent translation equivalent for this construction is the middle construction in Bosnian together with the passive construction. The results for the combinations *Money buys*, *Object seats number* and *Object sleeps number* show, to our surprise, that the most frequent translation equivalent is the one in which the English permissive subject is translated as a Bosnian permissive subject, as in the case of *Money buys*, or a Bosnian non-agentive subject, as in the case of the latter two.

We offered several explanations for the results for *Money buys*, where the most frequent translation equivalent was *Novac (ne) može kupiti* ('Money can(not) buy'):

- participants' willingness to expend cognitive effort as time lapses decreases;
- trainee translators may have chosen literal translations to reduce their processing burden;
- trainee translators are less likely to take risks than professional translators;
- negative language transfer and the influence of pop culture and media.

While the first two explanations had to be rejected due to a lack of evidence, such as tracking which sentences were translated towards the end of the study and processing data, the latter two can be taken to be plausible.

For the two similar combinations, *Object seats number* and *Object sleeps number*, we tentatively proposed an explanation that the construction *Objekat prima/smješta* ('Object admits/accommodates'), which was the most frequent translation equivalent in this case, is a collocation in Bosnian tied to the genres of advertising and tourism. However, since we do not

have any evidence provided by an objective corpus study to prove that this is really so, we offer this explanation only as anecdotal evidence.

In conclusion, we may argue that the majority of our hypotheses was confirmed, with the two translation equivalents, *Novac (ne)može kupiti* and *Objekat prima/smješta*, for the three English combinations requiring further study.

REFERENCES

- Beavers, J., Levin, B., & Wei Tham, S. (2010) 'The typology of motion expressions revisited.' *Journal of Linguistics*, 46(2), pp. 331–377. <https://doi.org/10.1017/S0022226709990272>.
- Biber, D. et al., (1999) *Longman grammar of spoken and written English*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Bloor, T. and Bloor, M. (2004) *The functional analysis of English: A Hallidayan approach*. 2nd edn. London: Arnold.
- Buljan, G. and Kučanda, D. (2005) 'Semantičke funkcije subjekta, teorija prototipova i metonimija.' *Jezikoslovlje*, 5 (1-2), pp. 87-101.
- Carnie, A. (2007) *Syntax: A generative introduction*. 2nd edn. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Carnie, A. (2012) *Syntax: A generative introduction*. 3rd edn. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Chafe, W.L. (1970) *Meaning and the structure of language*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Comrie, B. (1989) *Language universals and linguistic typology: Syntax and morphology*. 2nd edn. Chicago: University of Chicago Press.
- Davies, M. (2004) *British National Corpus* (from Oxford University Press). Available online at <https://www.english-corpora.org/bnc/>.
- Dik, S. C. (1978) *Functional grammar*. Amsterdam: North Holland.
- Doms, S. (2015) 'Non-human agents in subject position: Translation from English into Dutch: A corpus-based translation study of 'give' and 'show'', in Fantinuoli, C. and Zanettin, F. (eds). *New directions in corpus-based translation studies*. Berlin: Language Science Press, pp. 115-135.

- Dreschler, G. (2019) 'Fifty pounds will buy me a pair of horses for my carriage': The history of permissive subjects in English', *English Language and Linguistics*, 24 (4), pp. 719–744.
- Fillmore, C. J. (1968) 'The case for case', in Bach, E. and Harms, R. (eds). *Universals in linguistic theory*. New York: Holt, Rinehart and Winston, pp. 1-88.
- Fillmore, C. J. (1971) 'Types of lexical information', in Steinberg, D. D. and Jakobovits, A. L. (eds). *Semantics. An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 370-392.
- Gile, D. (2021) 'Risk Management in Translation: How Much Does It Really Explain?', *International Journal of Interpreter Education: Vol. 13: Iss. 1, Article 8*.
- Glavaš, Z., (2012) 'Semantičke uloge u suvremenim lingvističkim teorijama', *Hrvatistika*, 6 (1), pp. 135-148.
- Gruber, J., (1965) *Studies in lexical relations*. Ph.D. Massachusetts Institute of Technology.
- Halliday, M. A. K., (1968) 'Notes on transitivity and theme in English, Part 3', *Journal of Linguistics*, 4 (2), pp. 179-215.
- Halliday, M. A. K. and Matthiessen, C. (2014) *Halliday's introduction to functional grammar*. London and New York: Routledge.
- Hawkins, J. A. (1986) *A comparative typology of English and German*. London: Croom Helm.
- Jackendoff, R. (1972) *Semantic interpretation in generative grammar*. Cambridge: The MIT Press.
- Jahić, Dž., Halilović, S. and Palić, I. (2000) *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Kroeger, P. (2004) *Analyzing syntax: A lexical-functional approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kučanda, D. (1998) *Rečenični subjekt u engleskom i hrvatskom*. Ph.D. University of Zagreb.
- Levin, B. (1993) *English verb classes and alternations: A preliminary investigation*. Chicago and London: Chicago University Press.

- Los, B. and Dreschler, G. (2012) 'The loss of local anchoring: From adverbial local anchors to permissive subjects', in Nevalainen, T. and Traugott, E.C. (eds). *The Oxford handbook of the history of English*. Oxford: Oxford University Press, pp. 859-871.
- Los, B. (2018) 'Permissive' subjects and the decline of adverbial linking in the history of English', in Cuykens, H., De Smet, H., Heyvaert, L. and Maekelberghe, C. (eds). *Explorations in English historical syntax*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 23-49.
- Malenica, F. (2021) *Sintetske složenice i tematske uloge u engleskom i hrvatskom jeziku*. Ph.D. University of Zagreb.
- Peng, C. Y. (2020) 'The effects of media exposure and language attitudes on grammaticality judgments', *Global Chinese*, 6 (1), pp. 69-95. <https://doi.org/10.1515/glochi-2020-0003>.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. and Svartvik, J. (1985) *A comprehensive grammar of the English language*. London and New York: Longman.
- Rohdenburg, G. (1974) *Sekundäre Subjektivierungen im Englischen und Deutschen: Vergleichende Untersuchungen zur Verb- und Adjektivsyntax*. Bielefeld: Cornelson-Velhagen & Klasing.
- Sportiche, D., Koopman, H. and Stabler, E. (2014) *An introduction to syntactic analysis and theory*. 1st edn. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Spring, R. (2019) *From linguistic theory to the classroom: A practical guide and case study*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Taylor, J. R. (1995) *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. Oxford: Oxford University Press.

BOSANSKI PRIJEVODNI EKVIVALENTI ENGLLESKIH KONSTRUKCIJA S PERMISIVNIM SUBJEKTIMA

Sažetak

Iako glagol kao centralni dio klauze subjektu može dodjeljivati različite tematske uloge, tipična uloga subjekta je uloga agensa ili doživljača uz glagole percepcije i mišljenja. U ovome radu dajemo opis engleskih konstrukcija u kojima se glagoli koji tipično biraju subjekt u ulozi agensa ili doživljača pojavljuju sa subjektima koji nose tematske uloge tipične za adverbijale: uloge instrumenta, vremena ili mjesta. Takve subjekte nazivamo *permisivnim subjektima*. S druge strane, smatra se da u južnoslavenskim jezicima ne postoji jaka povezanost subjekta općenito, pa tako ni subjekta koji nema značenje agensa ili doživljača, sa subjekatskom pozicijom u klauzi kao što je to slučaj u engleskom jeziku. Upravo je ta razlika između dva jezika bila ono što nas je motiviralo za ovaj rad. Naš je cilj bio odgovoriti na sljedeće istraživačko pitanje, koristeći prevodilački zadatak kao mjerni instrument: koje se strukture u bosanskom jeziku upotrebljavaju kao prijevodni ekvivalenti engleskih konstrukcija s permisivnim subjektima: *Period sees, Money buys, Object seats number, Object sleeps number, Book/Album/Record sells copies?* Kvantitativna analiza rezultata dobivenih analizom prijevoda pokazala je da su najčešće korištene prijevodne strategije sljedeće: bezlični pasiv, pasivna konstrukcija i konstrukcija u kojoj engleski permisivni subjekt postaje adverbijal u bosanskom. Analiza rezultata je također pokazala da se kao prijevodni ekvivalent engleske konstrukcije često upotrebljava i neagentivni/permisivni subjekt. Međutim, kvalitativna analiza podataka pokazala je da izbor prijevodnog ekvivalenta ciljne konstrukcije zavisi od same ciljne konstrukcije u engleskom jeziku, odnosno da postoji korelacija između tematskog značenja određenog permisivnog subjekta u engleskom jeziku i izbora prijevodnog ekvivalenta.

Ključne riječi: *permisivni subjekti, agentivnost subjekta, tematske uloge, bezlični pasiv, pasiv, prijevodni ekvivalenti, engleski, bosanski*

JOVANA KOSTIĆ
ALEKSANDRA STOJANOVIĆ

(RE)CONFIGURING LANGUAGE IDENTITY
AND MEMORY IN EVA HOFFMAN'S
*LOST IN TRANSLATION*¹

Abstract

The paper aims to examine Eva Hoffman's experience of language and subsequent testimony of the trauma of immigration in her autobiographical novel *Lost in Translation*. As the daughter of Holocaust survivors, Eva Hoffman bears the burden of inherited memories of her parents' Holocaust experiences, belonging to what Marianne Hirsch defines as the generation of postmemory. This status significantly impacts her sense of self and creates obstacles in the process of assimilation into a new country. Hoffman faces double immigration to Canada and the United States, where she struggles with her acquisition of the English language and finding an adequate narrative voice to testify to her family's trauma and her own trauma of losing her Polish language and identity. To overcome the trauma of an unfamiliar space and language she initially feels disconnected from, Hoffman narrates her life and experiences in a new world. By examining the process of acceptance of a new language, readers witness Hoffman's healing process and attempt to find closure in a world of fragmented, disassociated language and memories.

Keywords: *Holocaust, postmemory, language, identity, testimony, trauma, Eva Hoffman, Lost in Translation.*

¹ The research for this paper was financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-68/2022-14/ 200198).

1. INTRODUCTION

The bilingual author Eva Hoffman published her critically acclaimed autobiography *Lost in Translation: A Life in a New Language* in 1989. In her autobiography, Hoffman pins down the terrifying, difficult experience of her double immigration, first to Canada and then to the United States of America. The first section of *Lost in Translation* is entitled “Paradise” and depicts Hoffman’s loving memories of her postwar upbringing in her native country Poland. The second section, “Exile,” tenaciously reconstructs Eva’s Polish-Jewish family’s immigration to Vancouver in 1959 and her feelings of being perpetually confused, displaced and exiled in a new environment. The last section in which Hoffman immigrates to the United States, attends Rice University, obtains a doctoral degree at Harvard and becomes an example of a success story is entitled “The New World.”

Eva Hoffman is a member of the “second generation” to whom the stories of the Holocaust have been passed down. It may be suggested that her parents’ stories of the Holocaust are central to the development of her identity. “The epistemological question of how we know the past,” as Hutcheon (2004, p. 122) claims, “joins the ontological one of the status of the traces of that past.” The members of the second generation, that is, those who did not live through the Holocaust, are, in Hutcheon’s (2004, p. 122) words, “epistemologically limited in [their] ability to know that past, since [they] are both spectators of and actors in the historical process.” Unable to apprehend her parents’ past either ontologically or epistemologically, Eva Hoffman remains both a spectator who is continually exposed to their wartime stories while growing up and an actor who participates in the storytelling of said event. Since the past “can be known only from its text, its traces – be they literary or historical” (Hutcheon, 2004, p. 125), Hoffman decided to sit down and write her autobiography *Lost in Translation*, regardless of her own disassociation from Holocaust and words’ vague and ambivalent status. Karpinski (1996, p. 127) views immigrant autobiography as “a form of therapeutic healing of the anxieties connected with living between two cultures; as a narrative of the acquisition of cultural literacy; and as a site of the immigrant’s negotiating

a new position in the host culture.” In this sense, it is precisely the genre of autobiography that enables Eva Hoffman to position herself not only within a testimonial narrative but also within a cross-cultural one.

2. NARRATIVIZING ABSENT MEMORIES

Eva Hoffman, born to survivors of the Holocaust, who had endured “the war and the annihilation of their families of community” (Hoffman, 2004, p. 5), grew up in the Polish city of Cracow. Initially, the Holocaust had been to her nothing more than a “strangely unknown past” (Hoffman, 2004, p. 6) which she had internalized and which later served as the “ontological basis” (Hoffman, 2004, p. 278) of her entire life. Constantly plagued by her parents’ wartime experiences, Eva soon realized the significance and burden of being a child of the war, a member of the second generation to whom the war had been passed down. War, and particularly her parents’ state of exile and dislocation, impacted Eva as it “interwove itself into other, more sunny sensations with a sombre poetry of its own” (Hoffman, 2004, p. 4).

Marianne Hirsh defines the phenomenon as *postmemory* – the connection with the Holocaust in which “memory *can* be transferred to those who were not actually there to live an event” (Hirsch, 2012, p. 2). Eva Hoffman notes that her inheritance of the past is visible in her very name, as she was named after her late grandmothers: “But my parents have no lack of the dead to honor, and I am named after both my grandmothers – Ewa, Alfreda – two women of whom I have only the dimmest of impressions. There aren’t even any photographs which have survived the war: the cut from the past is complete”. Although Hoffman implies there has been a clean cut from the past since no photographs remain, the fact that she is named after them keeps the past perpetually stuck in the present and creates a burden of the past for the bearer of the name.

For the second generation, remembering included a textual aspect of stories being passed down without any visual sensations to help form the memories in the mind of survivors’ children. Thus, postmemory is based on

an “imaginative investment, projection, and creation” (Hirsch, 2012, p. 5). The accounts of the Holocaust are equated with dark fairy tales “more cruel, more magical than anything in the Brothers Grimm. Except that this is real.” For author Eva Hoffman, the creativity and emotionally-charged nature of a language would be her tool for representing and simultaneously making sense of the events of her own and her parents’ past. Growing up “dominated by narratives that preceded one’s birth or one’s consciousness” (Hirsch, 2012, p. 5) exposed Eva to sensitivity to language and the power it holds in the process of healing and testimony. Holocaust testimony has, however, always represented a topic of disagreement among theorists as it is frequently viewed as an event that “*produced no witnesses*” (Laub, 1992a, p. 80).

Stemming primarily from the idea that “there is no victim that is not dead” (Lyotard, 1988, p. 3) and that the true horrors of the Holocaust may only be witnessed from within the gas chambers out of which nobody emerged, it is believed that there can be no true testimony of the Holocaust. By ensuring the death of all those who may testify and creating such an event that will traumatize the survivors, the Holocaust was considered ‘the perfect crime.’ However, “the ‘perfect crime’ does not consist in killing the victim or the witnesses [...] but rather in obtaining the silence of the witnesses, the deafness of the judges, and the inconsistency (insanity) of the testimony (Lyotard, 1988, p. 8). In this vein, it may be argued that the testimonies of the second generation are not valid in representing the truthfulness of events as they had no direct contact or “living connection” (Hirsch, 2012, p. 1) to the events. Eva Hoffman (2004, p. 25) states that the Holocaust, though not experienced by the second generation directly, has “informed our biographies and psyches, threatening sometimes to overshadow and overwhelm our own lives.”

Little space in the book is devoted to writing about the Holocaust. Interestingly, the word Holocaust does not appear until the third section of the book, well into 250 pages of the narrative. Despite the textual marginalization of the event, the presence of the Holocaust is intensely felt in Eva’s reminiscence of her childhood and the difficulty she has adapting to a new setting. Although not taken to Canada against her will, Eva feels in her de-

parture the echo of her parents' exile in the war and the pain of the inability to return. Indeed, Eva does return to visit Poland in her adult 1990s but notices that although the city has remained the same, her experience of it and interaction with its inhabitants have become strained. A tension is detected in Hoffman's duty as the daughter of Holocaust survivors to keep the narrative alive and her feelings of discomfort as these inherited memories present a significant burden that is preventing her from being at home in a new environment while constantly being drawn to the past in her mind.

The displacement from Poland, for Hoffman, is described as being "exiled from paradise" (Hoffman, 1990, p. 5), for which she had been continuously searching throughout her life. Marianne Hirsch (1994, p. 77) criticizes Hoffman for being in denial due to her attempt to recapture her childhood, create a nostalgic story of the past and narrativize it in such a way that presents it as a paradise. According to Hirsch (1994, p. 76), Eva Hoffman lacks the objectivity and reality of representation by romanticizing her youth in Poland, admittedly alienating readers of the second generation and making identification with such an idealized image of the traumatizing past impossible.

The burden of the memory of the Second World War and the suffering of millions has created a unique perspective of testimony that cannot be dismissed. Eva Hoffman testifies not to the historical accuracies of the concentration camps, nor does she attempt to represent a universally accepted "truth." Her goal is to express the event's impact on the psyche of its survivors and its descendants, showing that even when spatially and temporally removed from the event, it remains a formative part of her identity and a considerable influence on her perception of the world. Trauma was instilled in Hoffman through narratives of the war, or perhaps sometimes the lack thereof. She belonged to

[...] the story of children who came from the war, and who couldn't make sufficient sense of the several worlds they grew up in, and didn't know by what lights to act. I think, sometimes, that we were children too overshadowed by our parents' stories, and without enough sympathy for ourselves, for the serious dilemmas of our own lives, and who thereby couldn't live up to our

parents' desire – amazing in its strength – to create a new life and to bestow on us a new world. (Hoffman, 1990, p. 230)

Dori Laub (1992a, p. 81) emphasized that it was not only the death of the participants in the event or the unresponsiveness of bystanders that caused the impossibility of testifying, but “it was also the circumstance of *being inside the events* that made unthinkable the very notion that a witness could exist, that is, someone who could step outside of the coercively totalitarian and dehumanizing frame of reference in which the event was taking place, and provide an independent frame of reference through which the event could be observed.” Eva Hoffman’s testimony of her life, the unconscious trauma that was her parents’ wartime memories and her own trauma of immigration, took place only, as Dori Laub has pointed out, from the frame of reference in which the events took place. The gap of witnessing was thus bridged by Eva’s arrival in Canada when she acquired adequate distance to observe her childhood, her parents’ trauma and, as the Holocaust previously “signified its own death, its own reduction to silence, any instance of survival inevitably implied [...] some degree of unconscious witnessing that could not find its voice or expression during the event” (Laub, 1992, p. 83). In the case of Eva Hoffman, the event during which her inherited memories of the war were precisely her life in Poland and the language in which the trauma of her parents was spoken. Hoffman notes: “To some extent, one has to rewrite the past to understand it. I have to see Cracow in the dimensions it has to my adult eye in order to perceive that my story has been only a story, that none of its events has been so big or so scary” (Hoffman, 1990, p. 242).

Poland, the seemingly happy childhood overshadowed by her father’s silence and mother’s hidden tears was made possible when she was spatially displaced from Cracow and even more so when she acquired a new language, a new discourse, and a cultural context through which she may observe the events of her life and attempt to make sense of them. Parents’ desire for their children to successfully build new lives for themselves presents as much of a burden as their memories, possibly interfering with the child’s successful assimilation and life in a new land.

3. NAVIGATING THE CONFLICT BETWEEN LANGUAGE AND IDENTITY

In *After Such Knowledge*, Hoffman (2004, p. x) states:

Indeed, it was not until I started writing about it in my first book, *Lost in Translation*, that I began discerning, amidst other threads, the Holocaust strand of my history. I had carried this part of my psychic past within me all of my life; but it was only now, as I began pondering it from a longer distance and through the clarifying process of writing, that what had been an inchoate, obscure knowledge appeared to me as a powerful theme and influence in my life.

English, although its learning proved to be a trauma for Eva in its own right, allowed her to work through her memories, contextualize them and attempt to make sense of her inherent and continuous feelings of not belonging. Caruth (1996, p. 4, italics Caruth) defines trauma as “not locatable in the simple violent or original event in an individual’s past, but rather in the way that its very unassimilated nature – the way it was precisely *not known* in the first stance – returns to haunt the survivor later on.” In this sense, a traumatic experience “sometimes assumes the form of blank unreadability (in a variant of deconstruction) or of the unsymbolizable ‘real’ (in an important version of Lacanian psychoanalysis)” (LaCapra, 2014, p. x–xi). In other words, trauma or Lacan’s ‘real’ represents an event so unsettling and disruptive that one cannot articulate it through language. It invokes feelings of displacement, confusion and fragmentation as an individual realizes that language too can distort and minimize the reality of the actual occurrence. A significant type of trauma identified in *Lost in Translation* is the loss of language, the loss of understanding of the surrounding world and, ultimately, the crumbling of the symbolic order. Lacan (1991, p. 29) emphasizes that “however small the number of symbols which you might conceive of as constituting the emergence of the symbolic function as such in human life, they imply the totality of everything which is human [...] Everything which is human has to be ordained within a universe constituted by the symbolic function.” When Eva is faced with a

new, unknown language in which she cannot differentiate and adequately use the given symbols, a crisis or trauma emerges. Trauma, therefore, can also be associated with Marianne Hirsch's concept of a "memory hole," whereby a traumatic event causes a severance in the symbolic and, from there on, all language fails².

"What we experience as *reality* is structured as fantasy, and if fantasy serves as the screen that protects us from being directly overwhelmed by the raw Real, then *reality itself can function as an escape from encountering the Real*" (Žižek, 2006, p. 57, italics Žižek). The raw Real, for Hoffman, is the Holocaust itself and the burden of memories she has not lived through and thus has no proper means of articulating as the Symbolic order does not allow us to experience the unsettling reality of the 'real.' The Symbolic order functions as a kind of defense mechanism against it. Hoffman describes her thoughts on acquiring English as follows:

The thought that there are parts of the language I'm missing can induce a small panic in me, as if such gaps were missing parts of the world or my mind – as if the totality of the world and mind were coeval with the totality of language. Or rather, as if language were an enormous, fine net in which reality is contained – and if there are holes in it, then a bit of reality can escape, cease to exist. (Hoffman, 1990, p. 217)

Hoffman gives great significance to gaps in the language, as she realizes that such empty spaces lead to misunderstanding in communication and her inability to internalize and express the events of her life. The novel's subtitle – *A Life in a New Language* – reveals that Hoffman's transition from one cultural setting to another and, consequently, one language to another brings about the formation of an entirely new identity. This idea is further developed by Hoffman's choice to employ an indefinite article – it is as if each language presupposes a new life. Hoffman's reluctant immigration to Canada causes a split in her perception of herself as she is now forced to switch between two disparate languages continually. The gap in the signifying

² LaCapra (2014, p. 42) writes that "trauma brings about a dissociation of affect and representation: one disorientingly feels what one cannot represent; one numbly represents what one cannot feel."

chain caused by the conflict between two languages can be defined as a type of linguistic schizophrenia³.

It appears that when in Poland Hoffman embodies a structuralist language perspective. However, once she finds herself in the vast, unfamiliar territory of Canada there is a shift in her perspective – her seemingly successful acquisition of a foreign language and culture pushes her towards an increasingly poststructuralist stance which implies instability, rupture and dislocation. There has been a break in Eva's signification chain where "[...] the signifier has become severed from the signified" (Hoffman, 1990, p. 106). At the same time, Hoffman's poststructuralist point of view reflects her own incapacity to overcome the cultural shock induced by her double immigration. Thus, the gap in the chain of signification resulting in unrelated signifiers, i.e., a lack of correspondence between signifier and signified, is seen in her experience of the word "river":

'River' in Polish was a vital sound, energized with the essence of riverhood, of my rivers, of my being immersed in rivers. 'River' in English is cold – a word without an aura. It has no accumulated associations for me, and it does not give off the radiating haze of connotation. It does not evoke. (Hoffman, 1990, p. 106)

For Eva, words in English do not have any connotation or a concrete referent to the real world. The words that previously had meaning and emotion in her mind are now mere arbitrary symbols that complex her. Similarly, the English equivalent names "Eva" and "Elaine" given to the Hoffman sisters, Ewa and Alina, as an attempt at Americanization, are also viewed as "disembodied signs" (Hoffman, 1990, p. 105), devoid of any

³ [...] Lacan describes schizophrenia as a breakdown in the signifying chain, that is, the interlocking syntagmatic series of signifiers which constitutes an utterance or a meaning. [...] His conception of the signifying chain essentially presupposes one of the basic principles (and one of the great discoveries) of Saussurean structuralism, namely, the proposition that meaning is not a one-to-one relationship between signifier and signified, between the materiality of language, between a word or a name, and its referent or concept. [...] When that relationship breaks down [between signifier and signified], when the links of the signifying chain snap, then we have schizophrenia in the form of a rubble of distinct and unrelated signifiers. (Jameson, 1991, p. 25)

reference to their “true” identities whatsoever. These names, as Hoffman explicitly states, “make us strangers to ourselves.” Casteel (2001, p. 295) suggests that “the completion of her [Eva’s] autobiography is in itself a marker of her successful assimilation.” However, Hoffman’s story of asserting herself in the host culture and “learning” its language points us to a slightly different conclusion: “The tiny gap that opened when my sister and I were given new names can never be fully closed up [...]” (Hoffman, 1990, p. 271–272). Hence, we also conclude that there is a sense of a perpetual rift between Eva’s native culture and the forcefully “acquired” one, a rupture between two distinct worlds and languages that perhaps can be addressed but not healed.

“Our Polish names didn’t refer to us; they were as surely us as our eyes or hands. These new appellations, which we ourselves can’t yet pronounce, are not us,” Hoffman (1990, p. 105) states. Her feelings of dissociation from her English name arise from the inadequacy of said language to encompass her childhood self. It seems that her inability to articulate and establish herself in a new language prevents her from being truly assimilated in the first place. Hoffman eventually does pull away from her Polish self and sets out to acquire a new language in hopes of overcoming “the stigma of [her] marginality” (Hoffman, 1990, p. 123). She constantly feels out of place as she is unable to pronounce English words as a native speaker. “My speech, I sense, sounds monotonous, deliberate, heavy – an aural mask that doesn’t become me or express me at all” (Hoffman, 1990, p. 118). Furthermore, Eva has lost her sense of humor as she finds herself unable to make or understand other people’s jokes. Additionally, displays of emotion become strained in her foreign tongue as she struggles with English expressions of love toward her husband:

For a long time, it was difficult to speak these most intimate phrases, hard to make English – that language of will and abstraction – shape itself into the tonalities of love. In Polish, the words for “boy” and “girl” embodied within them the wind and crackle of boyishness, the breeze and grace of girlhood: the words summoned that evanescent movement and melody and musk that are the interior inflections of gender itself. In English, “man” and “woman”

were empty signs; terms of endearment came out as formal and foursquare as other words [...] How could I say “darling,” or “sweetheart,” when the words had no fleshly fullness, when they were as dry as sticks? (Hoffman, 1990, p. 245)

Language plays a significant role in Eva's life, as we may notice from the very beginning of the novel as Eva reinforces her reality and position in the world through language: “I repeat to myself that I'm in Cracow, Cracow, which to me is both home and the universe” (Hoffman, 1990, p. 5). Her need to articulate her thoughts establishes the agency of language as a primary source of her reflections about the world around her. Hoffman admits that language plays a crucial role in constructing one's identity. Žižek (2006, p. 65) defines language as “the symbolic network through which we relate to reality.” It is through language that we attach meaning to our own experiences. Hoffman's exile from Poland to Canada puts her in a culturally suspended state of being. As Eva gradually becomes accustomed to English, she realizes that “this language is beginning to invent another me” (Hoffman, 1990, p. 121). This suggests that identity is not a passive entity, something that can be possessed, but an everlasting, dynamic process that is culturally determined.

Struggling with the here and now, Eva decides to tell her story in an attempt to reconcile with the past that is Poland and embrace the uncertain future that is America. Despite being elusive and deceptive, language or storytelling allows her to seemingly bridge this gap between her old and new self and thus construct a stable, coherent identity that she desperately seeks to attain. Just as Holocaust in itself is a traumatic experience that “disarticulates the self and creates holes in experience” (LaCapra 2014: 41), so is the loss of one's language. Eva's double immigration caused not only profound feelings of confusion and disorientation but also the loss of a language. “Lost” in the novel's title refers to her state of being physically lost in a vast Canada with desert-like qualities, and the state of being lost due to continually having to translate from one culture to another, from Polish to English. Thus Hoffman finds herself “perpetually without words,” living

“in the entropy of inarticulateness” (Hoffman, 1990, p. 124). This evokes Thomas Pynchon’s use of entropy as a concept in information theory, whereby language collapse signifies the disintegration of the entire system. The moment of misunderstanding, or the failure of “feedback” (Pynchon, 1960, p. 198), brings about the collapse of the system of communication, thus leading to entropy – “the measure of disorganization for a closed system” (Pynchon, 1960, p. 183). The closed system in Hoffman’s novel being language itself, we may conclude that every failure of “translation” caused further ruptures:

When my friend Penny tells me that she’s envious, or happy, or disappointed, I try laboriously to translate not from English to Polish but from the word back to its source, to the feeling from which it springs. Already, in that moment of strain, spontaneity of response is lost. And anyway, the translation doesn’t work”. (Hoffman, 1990, p. 107)

Eva’s storytelling corresponds to Dominick LaCarp’s notion of “working through.” Working through, as LaCapra (2014, p. 22) writes, represents “an articulatory practice: to the extent, one works through trauma [...], one is able to distinguish between past and present and to recall in memory that something happened to one (or one’s people) back then while realizing that one is living here and now with openings to the future”. Personal identity, as Jameson asserts (1991, p. 25–26), presupposes a temporal unification of past and future with one’s present by virtue of language. However, “with the breakdown of the signifying chain [...], the schizophrenic is reduced to an experience of pure material signifiers, or, in other words, a series of pure and unrelated presents in time” (Jameson, 1991, p. 25–26)⁴. Hoffman’s cultural and linguistic schizophrenia places her “in the stasis of a perpetual present, that other side of ‘living in the present,’ which is not eternity but a prison. I can’t throw a bridge between the present and the past, and therefore I can’t make time move” (Hoffman, 1990, p. 117).

⁴ Caruth (1996, p. 61) notes that trauma consists of “a break in the mind’s experience of time,” ultimately leading an individual, who is no longer able to differentiate between past, present and future, into a state of shock.

Eva Hoffman's double immigration and the break in the signification chain are the leading cause of her schizophrenic, split-off self. In an interview, Hoffman says:

I think what I actually did when I first went to Canada and then to the States, when I first started coming into English, is that I pushed Polish out of the way. [...] And I think I stifled Polish, I shoved it out of the way so it wouldn't interfere, while there was this new language that I had to internalize. And then English at some point started being safe [...] it became internalized, [...] it became my language. (Phoenix & Slavova, 2011, p. 342)

Before the peace Hoffman found using the English language, she had to overcome struggles throughout her linguistic journey. The differend, as Lyotard (1988, p. 13) defines it, represents Hoffman's "unstable state and instant of language wherein something which must be able to be put into phrases cannot yet be [...] This state is signaled by what one ordinarily calls a feeling: 'One cannot find the words,' etc. A lot of searching must be done to find new rules for forming and linking phrases that are able to express the differend disclosed by that feeling." In Hoffman's case, the differend is noticed both in her inability to express her trauma of the Holocaust as she has only imagined it and rebuilt it based on her parents' experiences and due to her not speaking the language she has become surrounded by, the language in which she must now start expressing herself. For Hoffman, learning English was a process that required not only finding grammatical rules and phrases but building a new identity – the Canadian Eva. Eva's experience "asks to be put into phrases, and suffers from the wrong of not being able to be put into phrases right away" (Lyotard, 1994, p. 13). No matter how complex the process of testimony may be, the only way to "undo this entrapment in a fate that cannot be known, cannot be told, but can only be repeated, [is] a therapeutic process – a process of constructing a narrative, of reconstructing a history and essentially, of *re-externalizing the event*" (Laub, 1992a, p. 69). Eva has conversations between her two entirely detached identities and thus perspectives – her Cracow Ewa and her English Eva, her childhood self and her adulthood self, in an attempt to mitigate

meaning and affirmatively contextualize her surroundings. Hoffman intends to expose the impact of having to exist between two linguistically and culturally different worlds and between her parents' trauma of the past and her own immigrational trauma of the present. The following lines illustrate one such instance of Eva's internal dialogue, ultimately silencing the voice of her past and accepting her new identity:

Should you marry him? the question comes in English.

Yes.

Should you marry him? the question echoes in Polish.

No.

[...]

Why should I listen to you? You don't necessarily know the truth about me just because you speak in that language. Just because you seem to come from deeper within.

This is not the moment to lie to yourself. I'm not lying. I'm just not a child any longer. My emotions have become more complicated. I have ambivalences.

[...]

I won't be so easy to get rid of.

I don't need you anymore. I want you to be silent. Shuddup. (Hoffman, 1990, p. 199)

4. CONCLUSION

Eva Hoffman devotes most of her book to memories of her childhood and the trauma of her immigration and subsequent feelings of loss, alienation, and dislocation in a space deemed unfamiliar in terms of its geography, traditions, culture and, most importantly, language. Eva's dislocation causes fragmentation of self and inability to identify with only one cultural identity, no matter the effort she puts into discovering herself and returning to a unified identity, whether it is Polish, Canadian, or American. In her attempt to internalize America as her new home and the English language as her primary form of expression, Eva is left with a sense of emptiness and feeling that her past identity always remained present, despite her proclaimed death of the Polish language: "Who was I, after all? Eva's ghost, perhaps, a specter

that tried not to occupy too much space” (Hoffman, 1990, p. 114). The conflict between the two languages comes to a head when Hoffman tries to decide in which language she will write her diary – the testimony of her life. “Because I have to choose something, I finally choose English. If I’m going to write about the present, I have to write in the language of the present, even if it’s not the language of the self” (Hoffman, 1990, p. 121). She chooses English as it provides distance and objectivity, allowing her to analyze her memories (both personal and inherited) and attempt to overcome the trauma of her experiences. She states she “wants to recreate, from the discrete particles of words, that wholeness of a childhood language that had no words” (Hoffman, 1990, p. 217). Her choice to write her diary, and this novel in English, essentially represents her efforts to recapture and possibly heal her split-off self.

REFERENCES

- Caruth, C., 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University.
- Casteel, S. P., 2001. “Eva Hoffman’s Double Migration: Canada as the Site of Exile in *Lost in Translation*.” *Biography*, 24:1, pp. 288-301.
- Hirsch, M., 1994. “Pictures of a Displaced Girlhood.” In: Bammer, A. ed. *Displacements: Cultural Identities in Question*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 71-89.
- Hirsch, M., 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Hoffman, E., 2004. *After Such Knowledge: Memory, History, and the Legacy of the Holocaust*. New York: PublicAffairs.
- Hoffman, E., 1990. *Lost in Translation: A Life in A New Language*. London: Penguin Books.
- Hutcheon, L., 2004. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York: Routledge.
- Jameson, F., 1991. *Postmodernism, Or the Cultural Logical of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.

- Karpinski, E. C., 1996. "Negotiating the Self: Eva Hoffman's *Lost in Translation* and the Question of Immigrant Autobiography." *Canadian Ethnic Studies*, 28:1, pp. 127-135.
- Lacan, J., 1991. *The Seminar of Jacques Lacan, Book II: The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954-1955*. New York: W. W. Norton & Company.
- LaCapra, D., 2014. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Laub, D., 1992. "Bearing Witness, or the Vicissitudes of Listening" In: Felman, S., Laub D. eds. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York: Routledge, pp. 57-74.
- Laub, D., 1992a. "An Event Without A Witness: Truth, Testimony and Survival." In: Felman, S., Laub D. eds. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York: Routledge, pp. 75-92.
- Phoenix, A., Slavova, K., 2011. "'Living in translation': A conversation with Eva Hoffman." *European Journal of Women's Studies*, 18:4, pp. 339-345.
- Pynchon, T., 1960. "Entropy." *The Kenyon Review*, 22:2, pp. 277-292.
- Žižek, S., 2006. *How to Read Lacan*. New York: W. W. Norton & Company.

(RE)KONFIGURACIJA JEZIČKOG IDENTITETA I SEĆANJA U ROMANU *IZGUBLJENO U PREVODU* EVE HOFMAN

Sažetak

Cilj rada jeste ispitati iskustvo jezika Eve Hofman, kao i njeno potonje svedočenje o traumi imigracije u autobiografskom delu *Izgubljeno u prevodu*. Eva Hofman nosi teret nasleđenih sećanja svojih roditelja koji su preživeli holokaust, stoga pripada generaciji koju Merijen Herš označava generacijom postmemorije. Ovakav položaj u velikoj meri određuje način na koji doživljava sebe samu i otežava proces njene asimilacije u drugoj zemlji. Hofman se suočava sa dvojakom imigracijom – u Kanadu i u Sjedinjene Američke Države – gde nailazi na poteškoće prilikom usvajanja engleskog jezika i pronalaženju odgovarajućeg pripovednog glasa kako bi svedočila, s jedne strane, o traumi svojih roditelja i, s druge, o sopstvenoj traumi gubitka poljskog jezika, te i svog identiteta. Hofman priča o svom životu i doživljajima u novom svetu ne bi li se izborila sa traumom koja je posledica njoj nepoznatog prostora, ali i njenih inicijalnih osećanja jezičke razjedinjenosti. Ispitujući proces prihvatanja drugog jezika kod Eve Hofman, čitaoci postaju svedoci njenog “zalečenja” i pokušaja da se pomiri sa iskustvom rascepljenih, disocijativnih sećanja i jezika.

Ključne reči: *holokaust, postmemorija, jezik, identitet, svedočenje, trauma, Eva Hofman, Izgubljeno u prevodu.*

DENIS KUZMANOVIĆ

REFORMATIVE EXTREMES
OF BROWNING'S MASKS

Abstract

Robert Browning, a major Victorian poet, is primarily known for his sophisticated use of dramatic monologues and unreliable speakers. He is also noted for featuring idiosyncratic characters from interesting settings, like the Medieval or Renaissance times. There is a lot of subtext, hidden meanings, ideas, allusions and criticisms to be found between the lines of his poems. Readers are often perplexed by these seemingly too eccentric and exotic characters, and this “remoteness” which Browning cultivates can be interpreted as an indirect societal critique of the Victorian era, primarily of gender roles and marital expectations, class mixing, hypocrisy, self-righteousness, delusion, narcissism, the dichotomy of public and private persona and the conflict of idealistic and realistic representations of life. These themes are explored in his best-known poems such as the twins of *Porphyria's Lover* and *Johannes Agricola in Meditation*, then another poetic pair of *Count Gismond: Aix in Provence* and *My Last Duchess*, finally concluding with *Fra Lippo Lippi*, and each specific issue is dealt in their respective poems. If seen through this perspective, this distancing through colourful and alluring, if also strange, bizarre and off-putting characters may entice Browning's readers to contemplate these themes without being repelled or bored if those were put into their modern setting, which would likely make them tediously didactic and mundane. Thus, these poems can succeed in entertaining but also morally elevating us.

Key words: *Browning, poetry, dramatic monologues, Victorian era, repression, desire, reform, society.*

INTRODUCTION

Robert Browning, who “is unread and untaught primarily because he is a very difficult poet” (Bloom, 2009, p. xi), has had a mutable literary reputation, especially during his life in Victorian England. His critical appraisal has risen since his death, but, being a very complex and prolific poet, he remains not so well read as his literary esteem might suggest. Readers often feel intimidated by his erudition and allusions, but “[t]hough Browning is a learned poet, cultivated in all the arts, including music and painting, his authentic difficulty emanates from his powers of mind” (Bloom, 2009, p. xi). It is from this mind that Browning conjures forth a vast array of intriguing, exotic and often extreme characters who are most memorably presented in his dramatic monologues for which he is mainly known. These can be confused with soliloquies, most famously found in Elizabethan plays, especially in those of Shakespeare, but there is an important difference:

A soliloquy, ever since the Elizabethan period, has been understood by its audience to reveal the true inner thoughts of the speaker. A dramatic monologue, on the other hand, is a more complex form of monodrama, for the speaker is presenting him or herself as he or she wishes to be seen by the listener. The reader does not know whether the truth is being told because one cannot see into the mind of the speaker and, therefore, the form allows for ambiguity of meaning. (Kennedy and Hair, 2007, p. 92)

Thus, the dramatic monologue is a persona, a mask shown by the speaker, and the reader is compelled to glance at what is behind it. Praised for their depth and sophistication, these monologues offer a startling and intriguing insight into the minds of a variety of figures, usually coming from the Medieval or Renaissance period. Aside from the multi-layered presentation of colourful characters, both historic and fictional, famous and obscure, and of their often extreme and controversial actions, there is another aspect of some of Browning’s well-known poetic monologues worth considering: that of a subtle criticism of contemporary Victorian notions and mores about class division, self-righteousness, gender issues, sense of propriety, repression and the duality of mind and body. Victorian society was complex

and intriguing, and was simultaneously very rigid and conservative but also vibrant, advanced and modern; the term *Victorianism* is an apt description of this society of tremendous changes: “Victorianism remains a living concept in social and political debates, although its meaning is ambiguous: it is used to describe exploitation and class division, sexual repression, hypocrisy, values of hard work and self-help, moral certainties about family life, and a wide variety of arrangements intended to solve public problems” (Mitchell, 2009, p. xiii). Therefore, one of the aspects of these monologues is that they can become masks hiding, to a degree, specific faults of Victorian society. The purpose of these masks is to lure readers into an intriguing setting seemingly removed from their own society, expose the familiar societal flaws and invite them to contemplate their own societal ills in turn. This represents a subtle and artistic way of making the readers more aware of their own times and maybe instil a desire to improve it according to their capabilities. This moral aim would arguably not work nearly as much if Browning expressed these issues in his (near) contemporary Victorian setting, since the readers would likely find it too familiar and would feel jaded and saturated. True, it is very unlikely that this was Browning’s intent, since the poems discussed here were published a few decades before the settling of social values which made the Victorian era distinct; or else, he was very prescient, indeed. Still, this interpretation of the poems’ didactic masks in relation to Victorian society can be made regardless of the author’s intent, with the (hopefully persuasive) arguments presented below. Interestingly, contemporary critics often considered Browning’s works to exude typical Victorian optimism, for which he was both praised and criticized, but “[such] misconceptions haunt Browning’s work – ironically perhaps, for he was a poet of misconceptions (the title of one of his poems), of failures, of abortive lives and loves, of the just-missed and the nearly fulfilled: a poet, in other words, of desire, perhaps the greatest in our language” (Karlin, 2001, p. 11). The word *desire* can encapsulate his vast and copious poetic works, and the exploration of its potent reach regarding people and their relationships is very effective for compelling readers to look inward and outward with a more penetrating gaze than usual. Due to Browning’s elevated use of a

dramatic monologue, the speakers of his poems, in effect, talk to themselves as much to others, unintentionally revealing their repressions, frustrations and other emotions, and this reflects the broader societal problems which begat, or at least exacerbated that negative energy. Conversely, the readers themselves can be inspired to hold an internal conversation with the poems' characters, evaluating them and the environment they exist in, and cannot help but perhaps even subconsciously transfer this contemplation and impression to their contemporary world. Thus, Browning's technique in this regard can be described as "dialogic" and his poems as "double poems" and "[through] this dialogism, the poem becomes a locus of cultural critique" (Martens, 2016, p. 264). Explored here are the twin poems *Porphyria's Lover* and *Johannes Agricola in Meditation*, then another twins of *Count Gismond: Aix in Provence* and *My Last Duchess*, and finally *Fra Lippo Lippi*, each symbolically dealing with a specific Victorian societal issue.

IMPROPER LOVE

Porphyria's Lover (1836) is probably Browning's most anthologized and analysed poem; it is also his earliest dramatic monologue. Amidst a myriad of interpretations, a simple one could be that the speaker's desperate and appalling act is the result of frustrated love and desire, and its warped expression due to repressed emotions, rigid propriety and class system. The problem is the improper love affair between members of the upper and lower social classes, Porphyria and the speaker respectively, where he could be "a servant in love with Porphyria, the daughter of the proprietor" (Kennedy and Hair, 2007, p. 1). As is characteristic of Browning's poetry, there are differing interpretations, such as the idea that Porphyria's murderer commits this crime "as a culminating expression of his love and in order to preserve unchanged the perfect moment of her surrender to him" (Loucks, 1979, p. 525-26). Thus, the speaker's motive for murder is "likely to demonstrate for us rather more ingenuity than madness; and it is generally true that extraordinary motives in Browning come not from disordered subconscious urges but, as in Henry James, from the highest

moral and intellectual refinement” (Loucks, 1979, p. 526). However, as it will be shown, there are indications that the former idea is also a viable interpretation, where the murder is an uncontrollable emotional response.

In the beginning, we find the speaker in a cottage in the outdoors, listening to the cold sullen wind which blasts through the elm trees and disturbs the lake, ruining the beauty and serenity of the natural landscape, something which he does not seem to take kindly: “I listen’d with a heart fit to break” (Loucks, 1979, p. 74) as he impresses his mood on this atmosphere. In comes Porphyria as if to restore the ambiance, warming it up not only with the cottage grate but her radiance as well. She takes off the heavy unwieldy clothing, cloak, shawl, gloves and hat, like she was discarding armour to reveal her full beauty. She addresses the speaker, but he does not reply, as if he is too enraptured to speak. Porphyria puts her lover’s arms around her waist and his head on her shoulder, her bright, sunny yellow hair covering them. It is obvious that the two were in love, but Porphyria cannot express it fully, as she is “Too weak, for all her heart’s endeavour, / To set its struggling passion free / From pride, and vainer ties dissever” (Loucks, 1979, p. 74). It seems that social circumstances are preventing her to do so; there is a repression of passion, and he could be of lower social standing, hence the mentioning of pride and vanity; this love would in the eyes of Victorian society be unacceptable. Porphyria’s repression of passion seems to have an abrupt, jarring effect on her silent lover frustrated with unreturned love: “A sudden thought of one so pale / For love of her, and all in vain” (Loucks, 1979, p. 74). The speaker tries to justify his realization by convincing himself that she came to him, in a storm no less, for a good reason: she wants him to adore her as she adores him: “at last I knew / Porphyria worshipp’d me” (Loucks, 1979, p. 74). Clearly, he wants to think Porphyria is urging him to do something, to take control of their fate; he is distraught by an intense sense of love, frustration and above all, possession.

Her splendour makes him forget everyone and everything else that impedes their happiness; this ideal moment in time must be preserved forever: “That moment she was mine, mine, fair / Perfectly pure and good”

(Loucks, 1979, p. 74). If we look at the violence of the following act, the speaker seems more consumed with anger, rather than rational reason, however perverse it is; even though he previously “debated what to do” (Loucks, 1979, p. 74). The startling act is the expression of his incredibly heightened and unbalanced state of excitement which takes over; the spellbound speaker makes a strand out of her sunny hair, which he perceives, aptly enough, as a strong feature of her beauty, and winds it three times around her neck, suffocating her. He soothes himself by trying to present this as an almost merciful act: “No pain felt she; / I am quite sure she felt no pain” (Loucks, 1979, p. 74-75) and, indeed, the expected sounds of a suffocating victim are not described, as if she went peacefully. This denotes the narrator’s unreliable nature, which is to be expected considering how out of himself he really is. He describes her as if she is still alive, losing none of her beauty: “again / Laugh’d the blue eyes without a stain” (Loucks, 1979, p. 75) and carefully arranges her dead body so that her head rests on his shoulder, an imitation of the previous position which brought him such joy. The depiction that follows is congruous with the speaker’s image of her: she is not only, in effect, alive, but also happy since that was what she desired all along: “The smiling rosy little head, / So glad it has its utmost will” (Loucks, 1979, p. 75). All of the things which stood in their way are now gone, and they are finally together. The speaker is delighted that her love affects him so profoundly, but it actually fuelled a wicked inspiration to solve all of their problems with one violent act. This sense of joy is unsettlingly exclaimed in the closing lines where he makes the ultimate justification of his deed, the one before the eyes of God: “And all night long we have not stirr’d, / And yet God has not said a word!” (Loucks, 1979, p. 75). In fact, it may go even further than that: “The jolt the reader feels is intensified by the additional irony of the speaker’s smug delusion of divinely granted impunity” (Kennedy and Hair, 2007, p. 2).

Browning depicts the dangers of repressed volatile emotions and passion, in this case stemming from external factors, like socially proper norms against class mixing. The old class system of English society, though somewhat changed in the Victorian era by the burgeoning middle class of

industrialists and entrepreneurs, was still fairly strict and firmly upheld and the sense of what was proper was one of its central pillars. Undoubtedly, some people were bothered by these artificial obstacles in achieving happiness:

The classes lived in separate areas and observed different social customs in everything from religion to courtship to the names and hours of their meals. In addition, Victorians believed that each class had its own standards, and people were expected to conform to the rules for their class. It was wrong, people thought, to behave like some- one from a class above—or below—your own. (Mitchell, 2009, p. 17-18)

Browning depicts a protagonist who reacts abnormally to a situation like that, not only criticizing this particular social custom but also warning us with the speaker's extreme and violent act of the depths such frustration and repression can reach. A conclusion can be made then (if we consider the impossibility of two people being with each other simply because of differing social classes as an extreme) that Browning answers that one extreme with another in striving for the reader's attention and, hopefully, contemplation.

A MORALLY UPRIGHT SINNER

Johannes Agricola in Meditation (1836), Porphyria's companion poem, explores delusion, self-aggrandizement, hypocrisy and religious self-righteousness. The eponymous speaker is based on "a sixteenth-century German and founder of the Antinomians, a sect who believed that God predestined a select group of human beings to heavenly salvation, no matter what the quality of their lives, and condemned all others to eternal damnation despite their innocence or good deeds" (Kennedy and Hair, 2007, p. 2). This historical reference translates well into the Victorian Era, where smugness and belief that some are meant to be better than others were common in that rigid class society. However, there is a subversion here of a notion that only higher classes could be arrogant. The speaker in the beginning of the poem presents himself as an elevated, contemplative, deep

person who appreciates the high beauty of creation: “There’s heaven above, and night by night / I look right through its gorgeous roof” (Loucks, 1979, p. 72). Soon we find out that he has an even greater aim, and that is to return to God as his special, favourite child: “I lie where I have always lain, / God smiles as he has always smiled” (Loucks, 1979, p. 72). The speaker considers himself one of the elect, ordained, or predestined by God to happiness in Heaven: “The heavens, God thought on me his child; / Ordained a life for me, arrayed / Its circumstances every one / To the minutest” (Loucks, 1979, p. 72). As an elect, he is impervious to damnation, and whatever he might do in this life, whatever sin or crime, his blessed nature will negate it. This belief in his inviolable bliss is not his greatest source of pleasure, however; it is in fact looking down on those damned from birth, those reprobated by God, predestined to be doomed in hell: “For as I lie, smiled on, full-fed / By unexhausted power to bless, / I gaze below on hell’s fierce bed, / And those its waves of flame oppress” (Loucks, 1979, p. 73). Now comes the interesting part, where a reader could so far expect that the speaker is, through God’s will, of the wealthy and arrogant upper class, where his unrestrained ego is not satisfied with mere earthly benefits but also needs this religious dimension as well. However, the actually envious speaker outlines several professions (presumably of his betters), along with symbols of virtue and innocence, who are reprobated; their perceived respectfulness and esteem in a society means nothing when compared to the one of the elect: “Priest, doctor, hermit, monk grown white / With prayer, the broken-hearted nun, / The martyr, the wan acolyte, / The incense-swinging child,—undone / Before God fashioned star or sun!” (Loucks, 1979, p. 73). The speaker concludes by ridiculing, to his mind, the primitive notion that the place in heaven is calculated and bargained by having more good deeds than bad, as if in a transaction; such an idea devaluates the incomprehensible mystery of God’s goodness: “how could I praise, / If such as I might understand, / Make out and reckon on his ways, / And bargain for his love” (Loucks, 1979, p. 73). Thus, we can interpret the speaker as perhaps a working-class person who is poor in virtues and humanity, who in his desperation, envy and self-hatred deludes himself into thinking that none of the societal and

personal virtues truly matter since he is one of God's elect. He is further isolated from society by believing in double predestination, or reprobation, which is characteristic of Calvinism, a relatively fringe branch of Protestant Christianity in the Victorian era. Reprobation was accepted neither in the dominant Anglican Church to which most people belonged, nor in the dissenting, smaller Christian groups such as Methodists, Baptists, Quakers, and others (Mitchell, 2006, p. 243-44). Inequality produces spiritual and emotional ugliness in all classes; this extremism of haughtiness and delusion is pollution afflicting society as a whole.

DOUBLE STANDARDS

Count Gismond: Aix in Provence (1842) is a poem with an exotic, medieval French setting in the city of Aix. At first glance, it features a simple story of a lady's besmirched honour saved by a gallant count. Closer inspection, however, reveals Browning's trademark unreliable narrator's dramatic monologue. Indeed, there are many questions hanging about when the story is told, only from the lady's perspective, of course, such as whether or not she really was Gauthier's lover, or if he really confessed he was lying in his final moments, or why she abruptly changes the topic of conversation at the end when her husband arrives: "These and many other questions are possible because of the dramatic form and Browning's subtle handling of it. The ambiguity of meaning makes this poem more complex and psychologically interesting than it first seems" (Kennedy and Hair, 2007, p. 92). This ambiguity allows the poem to be interpreted as a critique on gender relations in Victorian times, specifically the unhappiness in marriage and the ignominy of a woman's adultery in the eyes of society and the tremendous consequences such a thing could bring to her, unlike if adultery would be committed by a man.

The poem opens with the Lady's passionate plea to God to reward the chivalric count Gismond, who saved her from count Gauthier's machinations. It happened on a joyful occasion where she "being dressed in queen's array" (Loucks, 1979, p. 59) had the great honour of giving the tournament prize

to a victorious knight, and on her birthday, no less. The lady accuses her cousins of being accomplices to Gauthier's schemes, since they are envious of her beauty on that great day. She disapproves of their insincerity; instead of confronting any issues with her directly, they chose to go behind her back: "Had either of them spoke, instead / Of glancing sideways with a still head" (Loucks, 1979, p. 60). The lady proceeds to describe the happy atmosphere of her dressing up, descending the stairs and being greeted warmly by friends and admirers. Indeed, it is like a scene from a fairy tale. She is supposed to bring the crown to the victor, count Gismond, when the perfect moment is ruined by count Gauthier, who accuses her of having been his mistress the night before, thereby being unworthy to present the prize, or even be there. The phrasing of Gauthier's accusation describes the steps to admonish an adulteress, and it is descriptive of medieval customs of how a woman was punished and shunned by a patriarchal society: "Bring torches! Wind the penance sheet / About her! Let her shun the chaste, / Or lay herself before their feet!" (Loucks, 1979, p. 61). The lady is so taken aback by such a horrid accusation that she does not have the strength to respond: "What says the body when they spring / Some monstrous torture-engine's whole / Strength on it? No more says the soul" (Loucks, 1979, p. 61).

The ideal solution to the calamity emerges in the figure of valiant Gismond, who appears heavenly to her: "I felt quite sure that God had set / Himself to Satan" (Loucks, 1979, p. 61). He charges to confront Gauthier. Her reaction to this is significant, because she finds solace in her champion not questioning her honour in the slightest: "The heart o' the joy, with my content / In watching Gismond unalloyed / By any doubt of the event" (Loucks, 1979, p. 61). Her hero overpowers Gauthier and forces him to recant the accusation, which he does with his dying breath. Gismond kneels before the lady, then embraces and professes his love for her: "For he began to say the while / How south our home lay many a mile" (Loucks, 1979, p. 62). The perfect happy ending from a fairy-tale enfolds, as the crowd rejoices in their union: "So, 'mid the shouting multitude / We two walked forth to never more / Return" (Loucks, 1979, p. 62). Nothing bad happens

to the cousins, who resume their lives, and even Gauthier receives kind words from the virtuous lady: "Gauthier's dwelling place / God lighten! may his soul find grace!" (Loucks, 1979, p. 62). There is also an epilogue of the story, describing the noble nature of their eldest son when the narrative is abruptly stopped and another one is started in a completely different, much less mythical and more mundane tone: "Gismond here? / And have you brought my tercel back? / I was just telling Adela / How many birds it struck since May" (Loucks, 1979, p. 62). Not only the tone of the ending is changed, but it casts a completely different light on the whole poem. Tercel, being a male hawk used mainly for recreational purposes such as hunting, was a routine activity in Victorian England, and is a far cry from giving the award to the best knight in medieval chivalric France. It could be said that the lady's tale of treachery and virtue, with love triumphant in the end, is only wishful thinking, a way to escape dull and mundane life, or a way the mind deals with the repression of showing amorous feelings, or the shame of adultery. Thus, in a suitable reversal, the beautiful maiden of medieval France becomes the ordinary married Victorian woman, count Gismond becomes her lover and Gauthier her husband.

This interpretation may seem far-fetched at first, but if we consider the duties of a married middle-or upper-class woman in Victorian times, which consisted of being formal and proper in expressing love for her spouse and arranging social calls, as the upbringing of children was often entrusted to nannies and governesses, things might become clearer. These social calls were primarily designed to help the husband meet new people, and these contacts would enable him to perhaps expand his business and be more successful. The situation in reality was more complex and varied, but the existence of stereotypes like these shows that this phenomenon of a wife's expectations at home was not uncommon: "The pure woman's life was supposed to be entirely centered on the home. She preserved the higher moral values, guarded her husband's conscience, guided her children's training, and helped regenerate society through her daily display of Christianity in action" (Mitchell, 2009, p. 266). Indeed, for Victorian women, their entire lives were encapsulated in marriage:

Marriage was seen as woman's natural and expected role: it satisfied her instinctual needs, preserved the species, provided appropriate duties, and protected her from the shocks and dangers of the rude, competitive world. In the privacy of the home, her finer instincts—sensitivity, self-sacrifice, innate purity—could have free play. Women had to be kept safe at home; their perfect compliance, obedience, innocence, and refinement would make them too easy to victimize in the competitive public world. (Mitchell, 2009, p. 267)

Boredom and the lack of passion in marriage, or stifled self-expression, would perhaps drive a woman into finding excitement and fulfilment in something or with someone else. Having an affair as a man and a woman was different for each, as was divorce: “The grounds for divorce were not the same for men and women. A man could get a divorce if his wife committed adultery. For a woman to sue for divorce, her husband's adultery had to be aggravated by physical cruelty that was greater than ‘ordinary chastisement’ or by other extreme circumstances” (Mitchell, 2009, p. 106). The extreme of formality, decorum and reserve between a respectable Victorian couple is met by another extreme of imagining a wholly different life where a knight takes his betrothed into his arms in front of everybody and sails off into the sunset. So, it may be that our heroine was indeed having an affair in the 19th century, hence the irony of chastising her cousins' dishonesty, and that this fantasy life was her mind's way of dealing with the enormous fallout such a scandal would bring to a woman in that time. Adulterous women in Victorian times faced severe social ostracizing and would be referred to as “fallen”. This is perhaps why we do not have an explicit denial of the affair by the lady, although she tries to justify that by shock. Her reputation would hence be ruined and she would almost certainly be excluded from the social circles she belonged to. As mentioned before, this kind of situation for a man would be laxer as they could engage in affairs much more freely in this very conservative and patriarchal society. Therefore, the daydreaming could represent a critique of the double standards for adultery.

A DISOBEDIENT ORNAMENT

My Last Duchess (1842) is another prominent example of Browning's dramatic monologue. It is set in Renaissance Italy and the protagonist is most likely based on the historic Alfonso II d'Este, Duke of Ferrara from an old and respected aristocratic line, and his wife on Lucrezia de' Medici, the daughter of Cosimo I de' Medici, Duke of Florence, who died very young and it was suspected in Browning's time that she was poisoned (Woolford, Karlin, Phelan, 2013, p. 197). The poem, like *Count Gismond*, could be interpreted as dealing with gender issues in the Victorian Era, namely, the perception of a relationship between a husband and a wife and things that were expected from each in order to maintain a veneer of civility and respectability.

The monologue rhymes in couplets, as if signifying the Duke's eloquence, and starts with him addressing his guest, inviting him to look at the portrait of his late wife. The portrait is of such quality that she seems alive in it, as "The depth and passion of its earnest glance" (Loucks, 1979, p. 58) of the Duchess is reserved only for Duke of Ferrara, since he keeps the portrait under a curtain. Only on rare occasions, like this one, does he raise it for another's eyes. Her glance is the most striking attribute of the portrait, and the Duke informs his guest that many people wonder how it came to be so expressive, energetic and emphatic. He says that the glance is actually not exclusive to him, and that she is looking the same way at Fra Pandolfo, the painter who made the portrait, but this is probably, he says, because of her excitement about being painted: "such stuff / Was courtesy, she thought, and cause enough / For calling up that spot of joy" (Loucks, 1979, p. 58). The Duke seems to casually mention a particular trait of her being easily excited and interested in all sorts of things, followed by that look: "She had / A heart--how shall I say---too soon made glad" (Loucks, 1979, p. 58). The Duke then laments: "Sir, 'twas all one! My favour at her breast, / The dropping of the daylight in the West" (Loucks, 1979, p. 58). He is displeased that he was not the only cause of such joy and enthusiasm, as he deems it proper. He points out her politeness, where she thanked others, but he was not happy with the way she thanked them, noting that same enthusiasm when speaking with him:

“as if she ranked / My gift of nine-hundred-years-old name / With anybody’s gift” (Loucks, 1979, p. 59). The Duke tries to appear above criticizing such trifles, as he says: “Who’d stoop to blame / This sort of trifling” (Loucks, 1979, p. 59), but it is clear that this was more than a hindrance to him. He then says that if one had a way of telling her that was improper, which he claims he did not, and if she listened to those instructions, that would also represent stooping, or going beneath your station, and he was not willing to do so because such things should be obvious and unsaid: “and I chose / Never to stoop” (Loucks, 1979, p. 59). But the Duchess not only would not listen, but actually had opinions of her own and defended her actions: “plainly set / Her wits to yours, forsooth, and made excuses” (Loucks, 1979, p. 59), something which the Duke thought was extremely unacceptable; not only she did not obey him without question, but actually wanted to be considered his equal. The Duke simply could not tolerate the situation any further: “This grew; I gave commands; / Then all smiles stopped together. / There she stands, as if alive” (Loucks, 1979, p. 59). Nothing is mentioned explicitly, but the ominous tone is unmistakable; the Duchess faced either imprisonment, or more likely, death, as can be seen in the word *command*: “The sense is ambiguous. Much later Browning said, ‘The commands were that she should be put to death,’ then added, ‘or he might have had her shut up in a convent’” (Loucks, 1979, p. 59). The speaker then lightly changes the subject, talking about the upcoming wedding preparations, and we learn that the guest is a representative of the family whose daughter is to be married to the Duke. The tour continues, and the closing lines are of the Duke showing the statue of Neptune from a famous sculptor: “Notice Neptune, though, / Taming a sea-horse, thought a rarity, / Which Claus of Innsbruck cast in bronze for me!” (Loucks, 1979, p. 59). This last image summarizes the previous elements of the story, those of “the discussion of art and possessions and the ironical disclosure of the relationship between the duke and duchess” (Kennedy and Hair, 2007, p. 90), as he was, in fact, unable to appreciate and tame her unique character: “She was the rarity, which in his cold egoism he was unable to value” (Kennedy and Hair, 2007, p. 90).

The Duke's monologue is indicative of his ruthlessness and possessiveness; he considers it his right to control his wife's disposition towards other people, and her affection is to be chiefly his. He views her basically as an object, and that continues even after her death, where she is objectified in a painting to be used at his pleasure. In the Victorian era, married women were often considered little more than property and practically had no legal rights; marriage was viewed as a sacred social contract, the foundation of society. Wives were obliged to honour their contract by pleasing their husbands in their wishes and desires. They were under the legal guardianship of their spouses. In most situations, any property or income a wife may have had was her husband's. A wife was to always be a good and cheerful company to him, and was supposed to lift his mood when he came home weary and stressed from work; in fact, she was often referred to as the angel of the house (Mitchell, 2009, p. 266). Her affection, therefore, was for her husband and children, and she was to be detached and formal in communication with others, as befits a respectable woman. The Duke, like many protagonists of Browning's poems, acts in an extreme manner when his possession is not behaving properly, but this can be connected to the Victorian notions of women's position as primarily good wives and mothers. In fact, there was a prevalent belief that women should not attend universities or engage in intellectual or artistic activities as that would make them ill, their fragile natures could not withstand it. This position was so entrenched that even Queen Victoria herself opposed various movements for women's rights. The situation would get better, however, by the Divorce and Matrimonial Causes Act of 1857 and The Married Women Property Acts of 1870 and 1882, where women could own their property and wages.

LIFELESS ART

Fra Lippo Lippi (1855) is aptly described as "Browning's most forceful statement upon the relation of art to life" (Loucks, 1979, p. 105), with the eponymous character being "one of Browning's greatest characters and one whom most critics have accepted as expressing Browning's own ideas

about art and life” (Kennedy and Hair, 2007, p. 264). The poem is set in Florence and the speaker is based on the historic and eponymous Italian 15th century Franciscan painter. It presents themes of strict separation of the soul and flesh, idealization and reality, the enjoyment of life’s pleasures and the negativity of repressing them. Browning employs an unusual figure of a friar to question these issues, but this may be the extreme by which readers may think about and put them into their contemporary context.

The poem is a narrative of Fra Lippi’s address to the guards who apprehend him at midnight for ostensibly suspicious behaviour. He gives an indication of his atypical character by using the very unseemly and blasphemous curse word “zooks” at the beginning of his monologue, it being a reference to hooks, or nails used to crucify Christ. He is dismayed about the arrest and mentions that he enjoys the protection of the most powerful family in Florence, de Medici’s. He identifies himself as a monk and painter and insists that there was nothing suspicious about him wandering the streets at such an hour, since he is always bound in a convent: “And I’ve been three weeks shut within my mew, / A-painting for the great man, saints and saints / and saints again” (Loucks, 1979, p. 106). The dreary work became unbearable and his attention is immediately drawn by the euphonic sounds: “There came a hurry of feet and little feet, / A sweep of lute strings, laughs and whiffs of song” (Loucks, 1979, p. 106). It was peasants singing Flower o’ the broom, a popular folk song of that time. Seeing them simply enjoying life, the effect on the friar is immediate: “zooks, sir, flesh and blood, / That’s all I’m made off!” (Loucks, 1979, p. 106). He improvises a rope from bed sheets and descends to the street. He lost the singing party and was about to return to his room and the tedious painting of religious scenes such as “Jerome knocking on his poor old breast / With his great round stone to subdue the flesh” (Loucks, 1979, p. 107). The reference to Saint Jerome is based on a part of his life where he as a youth indulged in various pleasurable activities but was feeling quite repentant after. It is significant because it denotes the familiar gulf between the carnal body and its pleasures, and the elevated soul; as already mentioned, this sharp division was one of the things Fra Lippi criticized.

He notes the amazement of the guards that a member of the Church would even think about these matters and proceeds to elaborate and justify this by telling them a story of his life. He was from childhood left as an orphan, and after a while of hard life on the streets was placed by his aunt in the care of the Carmelite Convent; he stayed because it was either that or starvation. He sarcastically remembers his renouncement of his earthly life and his inability to truly comprehend what that meant: "I did renounce the world, / . . . all at eight years old" (Loucks, 1979, p. 107). He had a propensity for sketching images and figures; the monks recognized his talent and he was soon making frescoes of monks and people at confessions. However, he painted in a realist manner, with deep expressive faces and gestures; they were basically a faithful representation of the situations in life. But his betters did not appreciate this realistic portrayal where people were not moral, idealized depictions of religious lessons and thus not only reproached him for it: "Faces, arms, legs and bodies like the true / As much as pea and pea! It's devil's-game!" (Loucks, 1979, p. 109) but clearly posited his sole artistic purpose: "Your business is not to catch men with show, / with homage to the perishable clay" (Loucks, 1979, p. 109). Instead, he should "Make them forget there's such a thing as flesh" (Loucks, 1979, p. 109). A comic but significant moment ensued where they charged him with painting men's souls, although were unable to explain what a soul actually looked like: "It's...well, what matters talking, it's the soul!" (Loucks, 1979, p. 109). The clear objective of religious art was once more reiterated: "Paint the soul, never mind legs and arms!" (Loucks, 1979, p. 109). This distinction vexes Fra Lippi: "Now, is this sense, I ask?" (Loucks, 1979, p. 110). It is basically a question of transforming painted figures into three-dimensional characters by adding a touch of expression, for example with a portrait of a girl: "Suppose I've made her eyes all right and blue, / Can't I take breath and add life's flash, / And then add soul and heighten them three-fold?" (Loucks, 1979, p. 110). The ordinary activities that can bring happiness in life are something he yearns for, and also laments that at a difficult time of his life when he was just a child they made him forgo all that: "You should not take a fellow eight years old / And make him swear to never kiss the

girls” (Loucks, 1979, p. 110). He tries to sneak his ideas of art into his works, hoping that some observer could find the elements of real life in them, i.e. both sorrow and joy that it brings: “A turn, some warm eye finds me at my saints- / A laugh, a cry, the business of the world” (Loucks, 1979, p. 111).

Fra Lippi freely acknowledges his rebellious nature and suggests that this ability to enjoy life, emotions and their expression is innate in us as it comes from God: “I always see the garden of God there” (Loucks, 1979, p. 111) and we should not repress it: “The value and significance of flesh, / I can’t unlearn ten minutes afterwards” (Loucks, 1979, p. 111). It is only natural to appreciate and experience the world, its beauty, wonder and power, as he says, simply because “God made it all!” (Loucks, 1979, p. 111). One must raise an important question and that is whether this earthly beauty and mystery was “To be passed over, despised? or dwelt upon, / Wondered at?” (Loucks, 1979, p. 112) and the answer should be easy. By allowing the works of art “To let a truth slip” (Loucks, 1979, p. 112), people might recognize beauty and truth in life that they might have missed otherwise. This echoes the Romantic idea of “lifting the veil of familiarity”, especially present in the poetry of Percy Bysshe Shelley who had a great influence on Browning. Art is supposed to have this purpose of not only pleasing, but somehow educating and reforming as well: “Art was given for that; / God uses us to help each other so, / Lending our minds out” (Loucks, 1979, p. 112). He also lets them in on a plan that he was devising, namely, inserting his likeness into a painting where Virgin Mary and Jesus were accompanied by angels and saints; he would be one of the monks in the background. That would not be inappropriate, argues Fra Lippi, and imagines an angel assuring him that since God gave him the gift of painting in the first place, there would be nothing wrong in finishing his work: “*Iste perfecit opus*” (Loucks, 1979, p. 114), meaning: this one completes the work. By adding himself to the idealized painting of a sacred Christian event, it is as if he is also adding humanity to the ideal image, where he represents not a perfect model of a person, like saints among angels, but simply a man with all his faults and virtues. Appropriately, the defiant friar finishes his monologue with: “Zooks!”

This somewhat extreme medieval friar, who opposes the sacred division of body and soul and, in a sense, embraces a form of reasonable hedonism, and who also speaks against celibacy and idealistic representations of life, could relate to the strict division of mind and body upheld in Victorian times. The ideal of the soul in the poem corresponds to the ideal of a rational Victorian man governed by reason and logic, a view supported by the popular philosophy of Utilitarianism and the strong role of science and technology in everyday life (consider the ironic description of Mr. Gradgrind from Dickens' *Hard Times*). Expressions of overt passion and emotions, singing and dancing, i.e. things of the "body", were liable to be discouraged, as the era was very conservative and morally strict, being in part a reaction to the morally lax Georgian era preceding it, its embodiment being George IV who was infamous for his debauchery. A good example of the dangers of repression was the social taboo of discussing sex, which was usually an unacceptable topic in polite society, but it influenced the proliferation of prostitution. Freely and honestly discussing social taboos like that and addressing human physical and emotional needs and activities (i.e. accepting the "body" part in the body and mind/soul division) would help to restore the balance in Victorian society. In terms of Fra Lippi's artistic theories (where art lifts the aforesaid veil of familiarity, i.e. it helps to illuminate a more realistic vision of life and the important and often overlooked things in it), Browning may have also criticized the popular decorative and gaudy tendencies in Victorian art, featuring excessive ornaments from various influences.

Browning frequently portrays unbalanced, eccentric, downright psychotic, but above all memorable and interesting characters for a specific purpose of compelling the reader to ponder about their background, motivations, acts and context and then hopefully recognize that the issues revolving around those characters are relevant for their own contemporary society. With this frame of mind, the extremes of the characters could correspond to the specific extremes of Victorian society, and their realization may even contribute to social reforms. From the unnamed speaker of

Porphyria's Lover and his reaction to the frustrated love due to class division, to the envious delusion and haughtiness of Johannes Agricola, to Duke Ferrara's possessiveness and objectification of women; from the Lady of *Count Gismond* and her trepidation from the consequences of infidelity and dissatisfaction of married life, to Fra Lippi's rebellious attitude and views on art, body and soul and repression; all of these concerns reflect the Victorian attitude towards social class, envy and complex projection of one's supposed betters, women's rights and their role in marriage, division of the physical and rational and the purpose of art. The Victorian age itself was the age of extremes: unparalleled technological advancement and riches of the British Empire contrasted with the abhorrent poverty in city slums; progressive acts of the abolition of slavery contrasted with the suppression of women and their rights, etc. Still, the era saw many reforms taking place, especially near the end of the 19th century, and it is pleasing to think that the quality of Browning's dramatic monologues may have had some small part in changing readers' attitudes regarding these issues.

REFERENCES

- Bloom, H., 2009. *Bloom's Classic Critical Views. Robert Browning*. New York: Infobase Publishing.
- Karlin, D. ed., 2001. *Robert Browning, Selected Poems*. London: Penguin.
- Kennedy, R. S., Hair, D. S., 2007. *The Dramatic Imagination of Robert Browning. A Literary Life*. Columbia: Missouri University Press.
- Loucks, J. F. ed., 1979. *Robert Browning's Poetry*. London: W.W. Norton.
- Martens, B., 2016. *Browning, Victorian Poetics and the Romantic Legacy. Challenging the Personal Voice*. New York: Routledge.
- Mitchell, S., 2009. *Daily Life in Victorian England*. London: Greenwood Press.
- Woolford, J. et al., ed., 2013. *Browning: Selected Poems*. New York: Routledge.

REFORMATIVNE KRAJNOSTI BROWNINGOVIH MASKI

Sažetak

Robert Browning, istaknuti pjesnik viktorijanskog doba, prvenstveno je poznat po svojoj vještoj upotrebi dramskih monologa i nepouzdanih govornika. Također je poznat i po svojim osebnim likovima i zanimljivim okolinama, poput onih iz srednjovjekovnog i renesansnog doba. Postoji dosta skrivenih značenja, tema, aluzija i kritika koje se mogu naći između redaka njegovih pjesama. Čitatelji su često bili začuđeni zbog ovih, naizgled, previše ekscentričnih i egzotičnih likova, ali postoji potencijalno jako dobar razlog za ovo "udaljavanje" koje Browning njeguje: radi se o neizravnoj kritici viktorijanskog društva, prvenstveno uloge spolova i bračnih konvencija, miješanja društvenih staleža, licemjerstva, samodopadnosti, zablude, narcizma, jaza između javne i privatne ličnosti te sukoba između idealističnog i realnog prikaza života. Ove su teme zastupljene u njegovim najpoznatijim pjesmama poput *Porfirijin ljubavnik* te *Johannes Agricola u meditaciji*, potom *Grof Gismond: Aix in Provence* i *Moja posljednja vojvotkinja* te na kraju *Fra Lippo Lippi*, gdje je svaka specifična tema istražena u odgovarajućoj pjesmi. Svrha ovog udaljavanja, kroz prikaz upečatljivih i primamljivih, ali istovremeno i bizarnih i odbojnih likova, jeste da se čitatelji podstaknu na promišljanje o ovim temama, a da ne budu odbijeni ako bi one bile prikazane kroz njihov vlastiti period, što bi prikaz ovih tema učinilo dosadnim i pretjerano didaktičkim. Sukladno tome, ove pjesme streme zabaviti, ali i moralno uzdignuti svoju publiku.

Ključne riječi: *Browning, poezija, dramski monolozi, Viktorijansko doba, represija, strast, reforma, društvo.*

ALMA ČOVIĆ-FILIPOVIĆ

PODACI O MARKIRANOSTI LEKSEMA U DVOJEZIČKIM RJEČNICIMA

Sažetak

U radu se razmatra pitanje označavanja markiranosti leksema u dvojezičkim rječnicima. Pod markiranošću se smatraju sve one informacije koje ne pripadaju denotativnom značenju leksema, ali spadaju u leksičko znanje koje se korisniku rječnika moraju dati kako bi njegov leksički odabir bio adekvatan komunikativnoj situaciji, primjerice podaci o stilskoj, vremenskoj, regionalnoj i sl. markiranosti leksičkih jedinica. U prvom dijelu rada daje se teorijski pregled označavanja markiranosti u leksikografiji. U empirijskom dijelu rada istražuje se leksikografska praksa označavanja markiranosti na primjeru leksema semantičkog polja UMRIJETI u dvojezičkom rječniku Jakić/Hurm (1999) i daju prijedlozi za označavanje markiranosti u *Bosansko-njemačkom univerzalnom rječniku* koji je u fazi izrade. Ciljevi istraživanja su:

- (1) utvrditi zastupljenost pragmatičkih informacija na makrostrukturnoj razini u *Hrvatsko-njemačkom rječniku* autorâ Jakić i Hurm iz 1999,
- (2) utvrditi zastupljenost pragmatičkih informacija u sklopu rječničkih članaka u formi upotrebnih etiketa, te načine iznošenja njihova leksikografskog opisa; u sklopu ovog pitanja bitno je utvrditi a) za koje jezičke elemente se etiketa navodi i b) za koliko elemenata "vrijedi" navedena etiketa i
- (3) predložiti konkretna rješenja za unapređivanje opisa pragmatičkih informacija u BNJUR, imajući na umu potrebe njegovih ciljnih korisnika.

Analiza je pokazala nekoliko nedostataka u leksikografskoj praksi koji sežu od navođenja ekvivalenata koji su u odnosu na natuknicu različito markirani, preko nenavođenja oznaka za markiranost uopšte, do nejasnoća po pitanju na šta se upotrebnne etikete odnose.

Ključne riječi: kvaziekvivalencija, markiranost leksema, etikete, dvojezični rječnik, smrt

1. UVOD

Kada je riječ o izradi dvojezičkih rječnika, obično je u fokusu pažnje pitanje ekvivalencije. Međutim, navođenjem ekvivalenata za izraze izvorišnog jezika korisniku se pruža tek osnovna informacija koju u rijetkim slučajevima nije potrebno dopuniti dodatnim podacima o upotrebi jezičkih elemenata i njihovoj markiranosti u smislu njihove pripadnosti određenom stilskom sloju, vremenskom razdoblju, sociolektu i dr. Takva markiranost leksema može predstavljati izvor nesigurnosti i kod govornika maternjeg jezika, dok u slučaju stranog jezika može dovesti do znatno većih problema u komunikaciji koji prevazilaze čak i posljedice gramatičkih pogrešaka:

“What makes things worse is that if a grammatical mistake is made, in most cases communication will still continue. On the contrary, if a pragmatic error occurs, the speaker may sound impolite, improper, or in some cases the utterance (i.e. what is said) may have an implied meaning that the speaker does not intend it to have. As a consequence, misunderstanding or sometimes even conflicts arise.” (Yung, 2015, str. 147)

Time navođenje ovih podataka predstavlja nezaobilazan dio leksikografskog postupka koji je, međutim, u dvojezičkoj leksikografiji usko povezan sa dva ključna pitanja:

1. u kojoj mjeri se inventari standardiziranih podataka o markiranosti, tj. leksikografskih odrednica poklapaju u izvornom i odredišnom jeziku rječnika i

2. kako se može osigurati jednoznačno adresiranje izvorišnih i odredišnih jezičkih elemenata spomenutim oznakama (up. Werner 1990, str. 2796).

U ovom kontekstu Werner navodi da u mnogim dvojezičkim rječnicima u pojedinom slučaju nije moguće raspoznati da li se neka oznaka za markiranost odnosi na neko pojedinačno značenje leksema polazišnog jezika ili na više njih ili na jedan ekvivalent ili više njih (up. 1991, 2797).

S obzirom da informacije o markiranosti predstavljaju vrlo heterogenu grupu, fokus rada je na onom području podataka o markiranosti koji se tradicionalno nazivaju stilističkim, jer su se kako u teoriji tako i u praktičnoj

leksikografiji pokazali posebno spornim, dok ostali tipovi markiranosti (poput vremenskih, tehničkih, geografskih i sl.) nisu izvor nekih većih teškoća (up. Ludwig, 1991, str. 2 i str. 192).

Cilj rada je prikazati raniju leksikografsku praksu navođenja podataka o markiranosti na primjeru dvojezičkog rječnika *Hrvatsko-njemački rječnik* autorâ Jakić/Hurm (1999) koji i pored svoje zastarjelosti predstavlja najčešće konsultiran dvojezički rječnik kada je u pitanju jezički par i smjer hrvatsko-njemački, te na temelju toga ukazati na glavne probleme koji se na tom području mogu javiti i ponuditi moguća rješenja.

2. O DENOTATIVNOM I KONOTATIVNOM ASPEKTU LEKSEMA

Pojam ekvivalencije u leksikografiji ne obuhvata samo odnos značenja riječi u izvorišnom i odredišnom jeziku. Ako postavimo pitanje šta se smatra potpunom ekvivalencijom, većina autora će se složiti da se ona manifestuje u dva aspekta – denotativnom i konotativnom, odnosno značenjskom i pragmatičkom. Wiegand (2005, str. 25) smatra da se ne može govoriti o ekvivalenciji u dvojezičnoj leksikografiji ukoliko se oba aspekta ne uzmu o obzir i naziva je semantičko-pragmatičkom ekvivalencijom. Međutim, sami pojmovi denotativnog i konotativnog nisu jednoznačno definisani niti u leksičkoj semantici niti u leksikografiji. Općenito govoreći, pojmovno-denotativna komponenta značenja obuhvata ona značenjska obilježja koja se odnose na sam denotat, dok se pod konotacijom smatraju sve ostale komponente značenja koje imaju vrednujuću, emocionalnu ili apelativnu komponentu (up. Glück/Rödel 2016, str. 356, 357). Ludwig, autor koji se u njemačkoj leksikografiji najpodrobnije bavio markiranošću leksema (a samim tim i njihovim konotacijama) ističe njihovu pragmatičku funkciju:

“Leksemi mogu prenositi nedenotativne informacije koje u najširem smislu reprezentuju komunikativne uslove leksičke jedinice o kojoj je riječ. Polazimo od toga da ovi nedenotativni potencijali nekog leksema postoje i neovisno o kontekstu i da se aktualiziraju u komunikativnim kontekstima i kontekstima stanja stvari. Oni se odnose na preferirajuću, odnosno restriktivnu upotrebu

u komunikaciji i mogu biti leksikografski fiksirani uz pomoć komunikativno-pragmatičkih etiketa (markera).¹ (Ludwig 1991, str. 225)

Svrstavajući konotaciju u domen pragmatičkog, ovaj autor (kao i mnogi drugi) smatra da ona ne predstavlja dio značenja riječi:

“Iz razloga što se ovako poimani konotativni kvaliteti leksema ne odnose na obilježja označenog predmeta, već reflektiraju svrstavanje leksema u normativni sistem društvenih načina upotrebe jezičkih sredstava, ove informacije koje se tiču komunikativno-pragmatičkog potencijala ne smatramo semantičkim elementima.”² (Ludwig, 1991, str. 43)

Ovaj stav dijeli i Wiegand koji upozorava da se etikete kao što su “učeno”, “pejorativno”, “zastarjelo”, “sjevernonjemački” i sl. ne smiju smatrati značenjskim obilježjima, već skraćenim formulacijama pragmatičkih pravila za komunikativno prikladnu upotrebu izraza na koje se ove etikete odnose (up. 1981, str. 173). Iako postoje i autori koji ove konotativne komponente smatraju dijelom značenja leksema, smatramo da u leksikografiji ovaj tip informacija treba biti razgraničen od samog (denotativnog) značenja jer on čini zasebnu komponentu mikrostrukture kako jednojezičkih, tako i dvojezičkih rječnika. Time ove informacije predstavljaju izdvojeni fenomen u leksikografiji čiji se tretman naziva etiketiranje.

¹“Lexeme können nicht-denotative Informationen übermitteln, die im weitesten Sinne die angemessenen kommunikativen Bedingungen der entsprechenden lexikalischen Einheit repräsentieren. Wir gehen davon aus, dass diese „nicht-denotativen Potentiale“ eines Lexems auch unabhängig vom Kontext existieren und in Sachverhalts- und Kommunikationszusammenhängen aktualisiert werden. Sie beziehen sich auf den präferenten bzw. restriktiven Gebrauch in der Kommunikation und können mit Hilfe kommunikativ-pragmatischer Markierungen lexikographisch fixiert werden.” (Ludwig, 1991, str. 225).

²“Da sich die so verstandenen konnotativen Qualitäten der Lexeme nicht auf Merkmale des bezeichneten Gegenstandes beziehen, sondern die Einordnung des Lexems in ein Normensystem der sozialen Verwendungsweisen sprachlicher Mittel reflektieren, betrachten wir diese das kommunikativ-pragmatische Potential betreffenden Informationen nicht als semantische Elemente.” (Ludwig, 1991, str. 43)

2.1. Markiranost u leksikografiji

Već ranije smo ustvrdili da je pitanje denotativnog i konotativnog značenja, zapravo, pitanje denotativnog značenja i pragmatičkih informacija o leksemu koje u najširem smislu govore o prikladnoj upotrebi leksema. Pojam *prikladnosti* je, zapravo, direktno vezan za pojam normaliteta u jeziku: “Kao i svi fenomeni, jezički fenomeni se daju podijeliti u zone normaliteta, neupadljivog prosjeka s jedne i upadljivog odstupanja od normaliteta s druge strane.”³ (Hausmann 1989, str. 649) Kod odlučivanja o tome šta je upadljivo a šta ne, prema Hausmannu nije potrebna nikakva lingvistička analiza, već se ono temelji na jezičkoj svijesti ili osjećaju prosječnog govornika maternjeg jezika. Ta upadljivost, u odnosu na ono što smatramo normalnim ili neupadljivim u lingvistici, naziva se *markiranost* (up. Ibid.). Direktna posljedica markiranosti riječi su upotrebne restrikcije, tj. ograničenja upotrebe. Tako većina govornika bosanskog jezika zna da, primjerice, *hapati*, *njopati*, *žderati*, *krkati* i sl. iz leksičkog polja UNOSITI HRANU U SEBE ne mogu koristiti u svakoj situaciji i spram svakog adresata ili u bilo kojoj tekstnoj vrsti, iako navedeni leksemi referiraju na isto stanje stvari/proces. U domeni učenja i upotrebe stranog jezika, međutim, ne možemo se pouzdati u intuiciju ili jezički osjećaj govornika, već moramo usvojiti ovo znanje zajedno sa semantičkim. Za leksikografa to znači pronalaženje načina da se i ovo znanje uvrsti u rječnike, kako na makro, tako i na mikrorazini. Glavno sredstvo pri tome predstavljaju tzv. upotrebne etikete koje u leksikografiji imaju različite nazive. Ludwig (1991) ih naziva *nedenotativne informacije*, dok Hausmann (Ibid.) navodi i termine *markirajući predikati*, a u novije vrijeme i *markeri* (up. Hausmann, Ibid.) U novijoj leksikografskoj literaturi upravo zbog pragmatičke prirode ovog nedenotativnog aspekta leksičkih jedinica sve se više koristi pridjev *pragmatički* u nazivlju ovog aspekta leksema. Tako Wiegand (1981. i 2005) koristi pojam *pragmatički podaci o markiranosti* (pragmatische Markierungsangaben), Yang (2015) ih naziva *pragmatičkim informacijama* (pragmatic information), Karlić/Barčot (2021)

³ “Wie alle Phänomene lassen sich auch die sprachlichen Phänomene einteilen in Zonen einerseits der Normalität, des unauffälligen Durchschnitts und andererseits der auffälligen Abweichung von der Normalität.” (Hausmann, 1989, str. 649)

prema uzoru na Yanga također *pragmatičkim informacijama*, kod Lerchnera (1986) se nazivaju *pragmatičkom markiranošću* (pragmatische Markiertheit), a Werner (1991) *pragmatičkim markiranjem* (pragmatische Markierung). U angloameričkoj leksikografiji također je prisutan pragmatički aspekt u nazivlju, ali kroz pridjev *usage* (upotreba) pa ih se naziva *upotrebnim etiketama* (usage labels) (up. Hartmanna 1998. i Šipka 2016).

U ovom radu ćemo se koristiti terminom upotrebne etikete jer smatramo da ovaj termin najizravnije obilježava njihovu prirodu i funkciju, tj. da poput neke etikete prijanjaju na jezičku jedinicu (up. Hausmann 1989, str. 649) i da, kako je već ranije elaborirano, ukazuju na upotrebni potencijal nekog leksema.

2.2. Vrste upotrebnih etiketa

Kada je riječ o vrstama upotrebnih etiketa, odnosno o načinima na koji leksičke jedinice mogu biti markirane, mora se istaći da ne postoji univerzalni sistem primjenjiv na sve jezike. Hartmann (2002) u svom *Rječniku leksikografije* daje vrlo preglednu tipologiju markiranosti uz navode o dimenziji korištenja, primjerima skala te terminima koji se koriste za označavanje markiranog leksema prema određenoj dimenziji i tipu markiranosti:

<i>Type of markedness</i>	<i>Dimension of usage</i>	<i>Examples of scales</i>	<i>Popular term for marked vocabulary</i>
DIACHRONIC	currency (period)	archaic/obsolescent (contemporary) new/in vogue	ARCHAISM / NEOLOGISM
DIAEVALUATIVE	emotionality (attitude)	appreciative (neutral) derogatory	EUPHEMISM / VULGARISM
DIAFREQUENTIAL	frequency of occurrence	basic (frequent) rare	CORE WORD / NONCE WORD
DIAINTEGRATIVE	assimilation (contact)	borrowing (national) vernacular	FOREIGNISM / NATIVE WORDS
DIAMEDIAL	mediality (channel)	written (neutral) spoken	WRITING / SPEECH
DIANORMATIVE	normativity (standard) (correct) incorrect	HYPERCORRECTION / BARBARISM
DIAPHASIC	formality (register)	elevated/formal (neutral) informal/intimate	CLASSICISM / COLLOQUIALISM
DIATRATIC	style (social status)	high (neutral) demotic	GENTEELISM / SLANG
DIA TECHNICAL	technicality (subject) e.g. Botany	JARGON
DIA TEXTUAL	textuality (genre)	poetic (neutral) conversational	?
DIATOPIC	regionality (dialect) e.g. American	REGIONALISM (Americanism, Britishism, etc.)

Tabela izvor: Hartmann (2002, str. 151)

Hartmann ističe da ova lista nije iscrpna i da neke od navedenih distinkcija nemaju jasne linije razgraničenja (up. Ibid., str. 150). Posljedica toga je da, prema istom autoru, u praksi rječnici pokazuju velike razlike u primjeni upotrebnih etiketa, te da se ni sami govornici maternjeg jezika (a time ni leksikografi) ne slažu uvijek oko ovog aspekta (up. Ibid., str. 150). Time je jasno da u dvojezičkoj leksikografiji ne možemo očekivati potpunu podudarnost u upotrebnim etiketama, ali možemo pretpostaviti da su sistemi etiketiranja ako ne isti, onda barem kompatibilni. To znači da je u smislu leksikografske ekvivalencije bitno da lema i njen pripadajući ekvivalent budu jednako ili slično markirani u odgovarajućoj dimenziji bilo da je to vremenska, arealna, stilska i sl.⁴ Ukoliko to nije slučaj, riječ je o kvaziekvivalenciji (up. Wiegand 2005, str. 26).

S obzirom na širinu i raznovrsnost kategorije upotrebnih etiketa te na relativnu neproblematičnost u određivanju markiranosti leksema u većini navedenih dimenzija, u ovom radu ćemo se detaljnije baviti stilističkom markiranosti leksema, jer ona prema Ludwigu predstavlja jednu od najizazovnijih kategorija za leksikografa: "Jedna od najbitnijih, ali istovremeno i najtežih razlučivanja unutar nedenotativnog područja sastoji se u svrstavanju leksema u stilske slojeve/stilske razine i stilsku obojenost/upotrebne podatke kao unoske u rječnike."⁵ (1991, str. 226) Funkcija ovih upotrebnih etiketa sastoji se u tome da fiksira poziciju leksema u normativnom sistemu društvenih načina upotrebe jezičkih sredstava. Treba istaknuti da ovi podaci o stilističkoj markiranosti nisu nešto što je inherentno samim riječima, već se tiču stavova koje govornici imaju o samim izrazima. Šipka u ovom kontekstu daje interesantan terminološki prijedlog za ovaj tip etiketa nazivajući ih *exclusion labels* (etikete isključivanja): "Under exclusion labels we understand a kind of usage labels which have the potential of expressing the attitude of exclusion of a labeled item from

⁴ U našem sistemu markiranja u vremenskoj dimenziji nismo naišli na etiketu *zastarijeva*, dok u njemačkoj leksikografiji postoji distinkcija između *zastarjelo* i *zastarijeva*.

⁵ "Eine der wesentlichsten, zugleich aber auch schwierigsten Differenzierungen innerhalb des nicht denotativen Bereichs besteht in der Zuordnung der Lexeme zu Stilschichten/Stilebenen und Stilfärbungen/Gebrauchsangaben als Wörterbucheinträge."

contemporary standard language or at least its core.” (2016, str. 2). Time se Šipka nadovezuje na Hausmannovu misao o upadljivosti/neupadljivosti leksičkih jedinica u odnosu na ono što smatramo normalnim/neupadljivim. I Ludwig se distancira od pojma *stil*, odnosno *stilski* jer se oni tradicionalno koriste u odnosu na neku tekstnu cjelinu: “Stil se kao svojstvo (kvalitet) svakog govornog ili pisanog teksta treba, kao što je poznato, posmatrati kao cjelina”⁶ (1991, str. 205). Ovdje se, međutim, pojam stila odnosi na leksičke jedinice, tj. njihovo stilističko karakteriziranje. Kako bi preduprijeđio pogrešnu interpretaciju pojma stil koji se odnosi na lekseme, Ludwig predlaže novi termin *komunikativno-pragmatička markiranost* odnosno *upute za situativnu upotrebu* leksema. Pod ovim uputama Ludwig smatra “nedenotativne informacije o nekom leksemu koje “posreduju znanje o tome, da su određeni leksemi u odnosu na njihove mogućnosti korištenja ograničeni određenim uslovima komunikativne situacije” (Ludwig, str. 206). Stoga ćemo u radu, i pored tradicionalno ustaljenog naziva, napustiti naziv stilske markiranosti⁷ i za ovaj podtip upotrebnih etiketa, po uzoru na Ludwiga, koristiti *upute za situativnu upotrebu* jer taj naziv po našem mišljenju najjasnije označava prirodu i funkciju ove vrste upotrebnih etiketa.

Na kraju ovog poglavlja valja spomenuti da se informacije o markiranosti leksema u leksikografiji javljaju kako na makro, tako i na mikrorazini. U tom kontekstu Yang navodi da bi na makrostrukturnoj razini, u sklopu uvodnika, rječnici trebali sadržavati i napomenu o važnosti pragmatičkih informacija, objašnjenje na što se tačno taj pojam odnosi te opis svih sredstava kojima se pragmatičke informacije prezentiraju u rječniku (up. 2007, str. 158).

Na mikrorazini pragmatičke informacije prema istom autoru mogu biti izražene na više načina: “Such information can go into definitions, can be implied by carefully chosen examples, can be marked by labels and can also be explained by using various forms of notes” (2015, str. 159). Pri tome se

⁶ “Stil als eine Eigenschaft (Qualität) jedes mündlichen oder schriftlichen Textes ist bekanntlich als Ganzheit zu erfassen.” (Ludwig 1991, str. 205).

⁷ Pojam *stilski* ćemo u nedostatku boljeg i dalje koristiti u objašnjenjima razina u odnosu na standardni jezik.

one mogu navesti pomoću jednog od navedenih sredstava ili njihovom kombinacijom. U ovom radu ćemo se fokusirati na sredstvo upotrebnih etiketa. Kako navode Karlić i Barčot u hrvatskoj leksikografiji još uvijek nije uobičajena zasebna klasifikacija pragmatičkih odrednica, već se one svrstavaju zajedno s ostalima (najčešće u sklopu stilističkih odrednica) (up. 2021, str. 253). Isto možemo utvrditi i za bosanskohercegovačku leksikografiju.

3. METODA ANALIZE

U ovom radu analizirat će se praksa označavanja leksema glede njihove situativne upotrebljivosti u *Hrvatsko-njemačkom rječniku* autorâ Jakić/Hurm (1999)⁸ i dati prijedlog poboljšanja ove prakse na razini mikrostrukture kakva se primjenjuje u *Bosansko-njemačkom univerzalnom rječniku*⁹. Analiza će se voditi dvama ključnim pitanjima:

1. Na koje elemente se odnosi upotrebna etiketa?
2. Na koliko elemenata se odnosi upotrebna etiketa?

Povrh toga, opšte pitanje u analizi etiketa dvojezičkih rječnika je i pitanje poklapanja inventara standardiziranih oznaka za označavanje markiranosti u izvorišnom i odredišnom jeziku kojeg ćemo se zbog nedostatka prostora tek periferno dotaći. Konačno, u radu ćemo se neminovno, mada ne dublje, pozabaviti i pitanjem prezentiranja ovih informacija na makrorazini, jer se one obično prezentiraju i na jednoj i na drugoj.

U cilju analize leksikografske prakse razmatrani su primjeri rječničke obrade leksema iz semantičkog polja UMRIJETI, jer se na primjeru leksema istog semantičkog polja (denotativnih sinonima) najbolje mogu uočiti razlike u njihovoj pragmatičkoj markiranosti te uporediti praksu njihovog etiketiranja u rječnicima.

Ciljevi istraživanja su sljedeći:

- (1) utvrditi zastupljenost pragmatičkih informacija na makrorazini u HNJR,

⁸ U daljem tekstu HNJR.

⁹ U daljem tekstu BNJR.

(2) utvrditi zastupljenost pragmatičkih informacija u sklopu rječničkih članaka u formi upotrebnih etiketa te načine njihovog navođenja. U sklopu ovog pitanja bitno je utvrditi a) na koje jezičke elemente se etiketa odnosi i b) za koliko elemenata “vrijedi” navedena etiketa,

(3) predložiti konkretna rješenja za unapređivanje opisa pragmatičkih informacija u BNJUR, imajući na umu potrebe njegovih ciljnih korisnika.

Analiza pragmatičkih informacija na mikrostrukturalnoj razini rječnika temelji se na primjeru četiri rječnička članka za lekseme *umrijeti*, *odapeti*, *krepati* i *(otići) na vječni počinak*.

4. ANALIZA

Prije nego što krenemo sa analizom pojedinačnih rječničkih članaka odabranih natuknica, osvrnut ćemo se na makrostrukturu 8. izdanja *Hrvatsko-njemačkog rječnika* Jakić/Hurm iz 1999. godine. Naime, komponente *Rječnika* su uvodne napomene autora Hurm, predgovori drugom, trećem i četvrtom izdanju sa informacijama o izmjenama koje su u ovim izdanjima unijete u *Rječnik*, popis kratica na hrvatskom i njemačkom jeziku, glavni dio, tj. popis natuknica, i konačno fleksione tabele u kojima se daje pregled jakih i nepravilnih glagola. Od informacija o upotrebnim etiketama nalazimo samo podatak u predgovoru drugom izdanju da je popis skraćenica (čiji najveći dio čine upotrebne etikete) u drugom izdanju veći i da su uvedene kratice *austr.* “za one riječi koje se upotrebljavaju u južnonjemačkom i austrijskom govoru [...]”, te da “skraćenica (kolokv.) označuje one riječi kolokvijalnog ili razgovornog jezika koje nisu ni dijalektalne, niti je njihova upotreba ograničena samo na južnonjemačko govorno područje” (1999, str. 7). Pregledom ovih kratica (tradicionalno nazvanih stilskim odrednicama ili oznakama) pronalazimo sljedeće upotrebne etikete: *fam.* za familijarno, *iron.* za ironično, *kolokv.* za kolokvijalno, *nar.* za narodni, *pej.* za pejorativno (pogrdno) značenje, *podr.* za podrugljivo, *poet.* za poetski (pjesnički), *pogrd.* za pogrdno, *prezr.* za prezrivo, *šalj.* za šaljivo, *šatr.* za šatrovački, te *vulg.* za vulgaran izraz. Uz ove kratice nedostaju objašnjenja šta one

tačno podrazumijevaju i primjeri leksema uz koje takve oznake stoje, što je glavni nedostatak na makrorazini ovog rječnika.¹⁰ Osim toga primjetna je znatna asimetričnost po pitanju markera supstandarda u odnosu na one nadstandardnog/višeg sloja. Naime, ako uzmemo da je *poetski* marker za neki visoki stilski sloj, a to po uzoru na jednojezične njemačke rječnike u kojima se *poet.* navodi kao sloj iznad standardnog jezika i biranog jezika (up. Ludwig 1991, str. 195), u HNJR nemamo drugih oznaka za markiranost iznad standarda¹¹. Poređenja radi, u njemačkom su pored *poet.* i *gehoben* (birano) i *bildungssprachlich* (učeno) česti markeri. Oni, međutim, sami po sebi predstavljaju ne tako neproblematične kvalifikacije, ali ipak ispunjavaju jednu bitnu funkciju, a to je da ukazuju govorniku na to da određeni izraz ne pripada standardu ili zoni normaliteta, već ga svrstava u nadstandardne slojeve izražavanja koji ne moraju biti nužno i poetski.¹² Osim toga, i marker *eufemistički* možemo smatrati markerom nadstandardnog sloja jer po našem mišljenju predstavlja oblik biranog načina izražavanja.

U nastavku ćemo se, vođeni gore navedenim pitanjima, pozabaviti mikrostrukturom natuknica sa nultom markiranošću (*umrijeti*), supstandardnom markiranošću (*odapeti, krepati*), te onim koje pripadaju nadstandardnom sloju (frazem *otići na vječni počinak*).

(1) Natuknica **umrijeti**

Leksem *umrijeti* spada u riječi koje nisu markirane i time pripadaju s Hausmannom (1989, str. 649) zoni normaliteta, neupadljivom prosjeku

¹⁰ Ludwig u ovom kontekstu navodi: "Abgesehen davon, daß diese Markierungskategorien im allgemeinen [...] nicht erklärt werden, werden die hierzu gezählten Angaben meist ohne einführende Erläuterungen gebraucht. Daß aus der Bezeichnung der jeweiligen Stilfärbung und durch Nennung von Beispielen ihre Bedeutung 'klar hervorgeht', ist nur eine Behauptung, die für den Benutzer nicht ausreicht." (Osim što ove kategorije označavanja općenito nisu objašnjene [...], podaci o kojima se ovdje govori obično se koriste bez uvodnih objašnjenja. Da iz oznake određene stilske obojenosti i imenovanjem primjera njeno značenje "jasno proizlazi" samo je tvrdnja koja korisniku nije dostatna.) (1991, str. 212).

¹¹ U ovom kontekstu Šipka navodi da u slavenskim jezicima postoji tradicija da se književni jezik (a time i poetski) izjednačava sa standardnim (up. 2016, str. 6).

¹² O problemu oznaka *bildungssprachlich* i *gehoben* vidi Ludwig, 1991.

ili standardu. U *Rječniku bosanskoga jezika* autorâ Halilović/Palić/Šehović (2010)¹³ pored ovog leksema kao njegov nemarkirani sinonim navodi se i *preminuti*:

ùmrijēti (ø) svrš. [prez. mrēm, imp. ùmri, prid. rad. mrō, mrla ž., pril. pr. ùmrijēvši] 1. izgubiti životne funkcije, prestati živjeti (o čovjeku); preminuti

HNJR na sljedeći način obrađuje natuknicu *umrijeti*:¹⁴

umrijeti sterben, versterben, (poet.) hin|scheiden, verscheiden, heim|gehen, den Geist aufgeben, (kolokv.) ins Gras beißen [...]

Za lekseme koji se u HNJR navode kao ekvivalenti za natuknicu *umrijeti* DWDS (pristup 29. 6. 2022) daje sljedeće podatke o markiranosti: *sterben* i *versterben* nisu markirani, *hinscheiden* je markiran kao *gehoben*, *verhüllend* (birano, eufemistički), *verscheiden* kao [*gehoben*] (birano), uz *heimgehen* se navode [*gehoben*, *verhüllend*, *übertragen*] (birano, eufemistički i preneseno), iza *den Geist aufgeben* slijede etikete [veraltet, noch dichterisch, verhüllend] (zastarjelo, još poetski, eufemistički), a iza *ins Gras beißen* [*bildlich*, *salopp*, *derb*] (slikovito, razgovorno, grubo)¹⁵.

Pored očigledne nepodudarnosti u navođenju uputa za situativnu upotrebu, koja ne mora nužno biti posljedica leksikografske greške, već razlika u navodima konsultiranih jednojezičnih rječnika njemačkog jezika, uočljivo je nastojanje autora HNJR-a da uz natuknicu *umrijeti* ponude što više sinonimnih, ali različito markiranih ekvivalenta. To, međutim, odstupa od leksikografskog ideala potpune ekvivalencije. Naime, već je ranije rečeno da se ekvivalencijom smatra podudarnost ne samo u denotativnim komponentama značenja već i podudarnost u pragmatičkom smislu. Nepodudarnost u ovom drugom aspektu ima za posljedicu tzv. kvaziekvivalenciju koja je

¹³ U daljem tekstu RBJ.

¹⁴ Kod navođenja rječničkih članaka iz HNJR i BNJR pored lema i sublema, te njihovih ekvivalenta, navodit ćemo samo oznake za markiranost, dakle, izostavljat ćemo gramatičke podatke, podatke o izgovoru i sl.

¹⁵ U doslovnom prijevodu "zagristi u travu" (op. a.)

nužno zlo ukoliko ne postoji potpuni ekvivalent, što ovdje nije slučaj. Stoga bi naš prvi prijedlog za poboljšanje ovog rječničkog članka bio navođenje samo denotativno i pragmatički podudarnih ekvivalenata sa tzv. nultom markiranošću:

umrijeti sterben, versterben

Glede pitanja za koliko elemenata vrijedi podatak o markiranosti, možemo ustvrditi da u uputama za korisnika nije navedeno ili objašnjeno za koliko elemenata vrijedi određena etiketa, te korisnik može samo nagađati da se podatak o markiranosti (poet.) u ovom rječničkom članku odnosi na sva četiri ponuđena ekvivalenta *hin|scheiden, verscheiden, heim|gehen, den Geist aufgeben*. S tim u vezi, smatramo da je za korisnika najadekvatniji način navoditi podatak o markiranosti ispred svakog elementa, premda oni bili i istovjetni i premda se to na prvi pogled činilo redundantnim i gubljenjem dragocjenog prostora. Argument za ovaj postupak leži u činjenici da je ekvivalencija ključni element svakog dvojezičkog rječnika, a ona, kako smo već više puta utvrdili, nije samo određena denotativnim značenjem.

S obzirom da u slučaju natuknice *umrijeti* ne savjetujemo navođenje kvaziekvivalenata, na ovom mjestu nećemo ponuditi prijedlog u smislu navođenja podataka o markiranosti kod svakog ekvivalenta, već ćemo to prikazati na drugim primjerima.

U sljedećem dijelu pozabaviti ćemo se sa dva primjera koja spadaju u sloj supstandardnog, razgovornog jezika.

(2) Natuknica **odapeti**

Za leksem *odapeti* u značenju “umrijeti”, “preminuti” RBJ navodi *žarg. pejor.* kao upute za situativnu upotrebu. U objašnjenju ovih upotrebnih etiketa RBJ navodi da su žargonizmi “svakodnevne riječi umjesto kojih – izvan užega ili stručnoga kruga – tražimo prihvatljivije” (2010, str. IX), dok pod samom natuknicom **žargon** nalazimo tri značenja:

žargōn 1. skup svih žargonizama u jednom jeziku, koji ne pripadaju standardu i normi; primjer socijalno

motiviranog jezičkog raslojavanja; šatrovački govor, šatra, sleng; sarajevski ~

2. jezička realizacija koja je gotovo isključivo poznata pripadnicima određene struke a ostalima je slabo razumljiva: ~ informatičara

3. pren. bilo koji govor koji je slabo razumljiv ili neprihvatljiv većini (2010, str. 1538).

S obzirom da se u objašnjenju nalazi uputa o neprihvatljivosti žargonizama, možemo zaključiti da se, prije svega, radi o značenjima 1. i 3. koji nam govore o nepripadanju ovako označenih leksema standardu i normi, već supstandardnim slojevima.

Pod etiketom *pej.* osim ispisane riječi “pejorativno” u uvodnom dijelu rječnika ne nalazimo daljnja objašnjenja šta ta oznaka podrazumijeva. Pod natuknicom **p jorativan** nalazimo definiciju “pogrdan” uz glosu “(o riječima i sl.)”, te možemo zaključiti da se radi o izrazima koji u sebi nose negativnu vrednujuću komponentu spram onoga što označavaju.

Za ovaj leksem u HNJR nalazimo sljedeći rječnički članak:

odapeti (luk) ab|spannen, ab|schnellen; (pušku) ab|drücken, ab|feuern, ab|schießen (j); (strelicu) ab|schießen (j); (kolokv. vulg.: umrijeti) ab|kratzen, ab|schnappen; (popustiti napeto) entspannen;

S obzirom da se radi o višeznačnoj riječi, posebno je interesantno pitanje na koje se jezičke elemente etiketa odnosi. U rječničkom članku za natuknicu *odapeti* HNJR navodi etikete (kolokv. vulg.: umrijeti). Međutim ostaje nejasno da li etikete koje su naveli vrijede samo za natuknicu “odapeti” ili se odnose i na njemačke ekvivalente (svi oni imaju značenje *umrijeti*). Ako se etikete odnose na natuknicu, onda je jasno da se odnose samo na jedno od njenih značenja, i to značenje *umrijeti*. Ako se odnose (i) na njemačke ekvivalente, onda se postavlja pitanje da li se odnose na sve njih ili samo na prvi ekvivalent koji iza njih slijedi. Ako se ne odnose na njemačke ekvivalente, ostaje pitanje zašto nisu navedene etikete i za

njemačke ekvivalente, jer su oba markirana. S obzirom na ove nedorečenosti i dvojbe, predlažemo sljedeće rješenje:

odapeti 2. žarg., pej. 1. (luk) ab|spannen, ab|schnellen; (pušku) ab|drücken, ab|feuern, ab|schießen (j); (strelicu) ab|schießen (j); 2. (umrijeti) (razg., grubo) ab|kratzen, (razg., grubo) ab|schnappen

Iako su, dakle, oba ekvivalenta jednako markirana, za svaki od njih predlažemo navođenje uputa za situativnu upotrebu kako ne bi ostavili prostora nedoumicama šta se na šta odnosi i u kojem dosegu.

Povrh toga, u BNJUR se navode upute za situativnu upotrebu kako za bosanske lekseme, tako i za njihove njemačke ekvivalente. Ukoliko je markirano samo jedno od značenja natuknice, kao što je to ovdje slučaj, naš prijedlog je da u ovakvim slučajevima iza leme navodimo broj značenja koje je markirano i iza njega stavljamo odgovarajuću etiketu. Ovu praksu smatramo poželjnom jer polazimo od toga da 1. dvojezične rječnike i pored primarnih korisnika, što su u našem slučaju govornici bosanskog kao maternjeg jezika, koriste i govornici odredišnog, dakle, njemačkog jezika za koje su ovi podaci od velikog značaja i 2. podaci o markiranosti bosanskih leksema korisni su i za govornike bosanskog kao maternjeg jezika jer, kako smo već ranije utvrdili, takve kvalifikacije i među tim govornicima nisu ujednačene i dovode do nesigurnosti i nedoumica.

Napominjemo da u prijedlogu rješenja svjesno nismo koristili marker (vulg.) jer se on za ovaj leksem ne navodi niti u RBJ (za natuknicu) niti u DWDS (za njemačke ekvivalente). Naime, u starim izdanjima rječnika Wahrig DW WAHRIG-DW (1966/1975/1980) (prema Ludwig 1991, str. 201)¹⁶ navodi se da se etiketa *vulg.* koristi u kontekstima “riječi i izreka koje se prevashodno odnose na unošenje i izlučivanje hrane, kao i onih koje se odnose na spolno područje ili ulaze u poređenja s njima i istovremeno podliježu određenom tabuu.” (WAHRIG-DW 1966/1975/1980, cit. prema

¹⁶ Novija izdanja, nažalost, ne navode više ovako elaborirane upute i objašnjenja.

Ludwig 1991, str. 201)¹⁷ Iz tog razloga primjerenijim smatramo marker *pej.* koji ovaj izraz kvalificira kao pogrdan, što on i jeste kada referira na značenje *umrijeti*.

Pozabavit ćemo se još jednim, u našem jeziku frekventnim izrazom supstandardnog sloja:

(3) Natuknica **krepati**

U RBJ natuknica *krepati* u značenju *umrijeti* označena je kao pejorativna:

krèpati (ø) svrš. [prez. krèpām, prid. rad. krèpao] 1. prestati živjeti (o životinji); uginuti, crknuti, lipsati: pas je krepao 2. pejor. umrijeti 3. pren. potrošiti svu snagu, potpuno se iscrpiti; iznemoći, obnemoći, crknuti: ~ od posla

S obzirom da je višeznačna, i u ovom slučaju će se uputa za situativnu upotrebu koja se odnosi na element polazišnog jezika morati tako navesti da se odnosi samo na značenje *umrijeti* i to kada se odnosi na čovjeka. U HNJR zatičemo obradu natuknice na sljedeći način:

krepa(va)ti krepieren, verenden; zugrunde gehen, verrecken

S obzirom da nema disambigvizirajućih glosa koje bi dale uputu korisniku na koje značenje se koji ekvivalenti odnose, možemo samo zaključiti da se prva dva *krepieren* i *verenden* odnose na životinje, mada se u njemačkom jeziku oba izraza mogu koristiti i u odnosu na čovjeka, u kojem slučaju su onda markirana kao pejorativni. Druga dva izraza ekvivalenti su za drugo značenje natuknice, što je prepoznatljivo po tome da su od prvih odvojeni tačkom i zarezom¹⁸. Možemo samo zaključiti da je to značenje *umrijeti* kada se odnosi na čovjeka (kako je navedeno i u RBJ). Iznenađuje činjenica da se za ovo značenje navode dva potpuno oprečno markirana ekvivalenta. Naime, izraz *zugrunde gehen* je prema DWDS (pristup 28. 6. 2022)

¹⁷“Wörter und Wendungen, die sich hauptsächlich auf Nahrungsmittelaufnahme und -ausscheidung sowie auf das Geschlechtliche beziehen oder Vergleiche damit eingehen und gleichzeitig einem gewissen Tabu unterliegen.” Wahrig GDW (1968, cit. prema Ludwig, 1991, str. 201)

¹⁸Ova funkcija tačke zarez je u HNJR navedena u uputama za korisnika.

u svim svojim značenjima, a time i u značenju *umrijeti* markiran kao rije-
dak, zastarijevajući, često birani jezik, uglavnom poetski (selten, veraltet,
häufig gehoben, meist dichterisch). Samim tim, ovaj ekvivalent nikako ne
ide uz natuknicu *krepati*, jer spada u leksiku sa povišenom markiranošću
(up. Katnić-Bakaršić, 2001, str. 229). Povrh toga označen je kao zastarije-
vajući i rije-
dak izraz, što naš *krepati* nije. Pored navođenja neodgovarajućih
ekvivalenata, velika zamjerka ovom članku je što uopšte ne navodi upotreb-
ne etikete, iako ih na drugim mjestima nalazimo. To ukazuje na dodatni
problem vezan za praksu označavanja markiranosti u ovom rječniku, a to
je nedosljednost u primjeni ovog sredstva. S obzirom na sve gore navedeno,
naš prijedlog je sljedeći:

- krepa(va)ti** 2. pej. 1. (o životinji) krepieren (s.), verenden (s.);
2. (o čovjeku) (razg., grubo) ab|kratzen, (grubo)
verrecken

U prijedlog nismo uvrstili treće značenje jer se u radu ograničavamo
samo na značenja semantičkog polja *umrijeti*. Iz primjera je vidljivo da
smo prema uzoru na RBJ uz drugo značenje leksema naveli upotrebnu
etiketu pej., iza broja 2 koja se, dakle, odnosi samo na taj element, dok uz
njemačke ekvivalente za svaki ponaosob stoje etikete preuzete iz njemačkog
jednojezičkog rječnika DUDEN online [28. 6. 2022], koji za oba izraza
navodi marker *grubo*.

Konačno ćemo se osvrnuti i na izraze koji pripadaju leksici sa povišenom
markiranošću za koju smo već ranije utvrdili da u HNJR postoji samo etiketa
poet. dok se u RBJ navode i *eufem.* za eufemistički, *knjiš.* za knjiški, *nar. pj.* za
narodno pjesništvo, *nauč.* za naučno, *poet.* za poetski, *služb.* za službeno, *šk.*
za školski. I ovdje vrijedi uputa da se ove upotrebne etikete trebaju objasniti
i oprimjeriti, jer se ne može pretpostaviti da prosječan, pa i napredan
korisnik ovih rječnika zna šta se podrazumijeva pod recimo *školski* niti smo
mogli utvrditi ijednu natuknicu koja je tako označena, te nije sigurno ni da
li se radi o situativnoj uputi ili je to samo upotrebna etiketa koja spada u
dijatehničke.

U semantičkom polju UMRIJETI postoji niz izraza koji se mogu smatrati markiranim u smislu pripadanja višem sloju od standardnog. U *Rječniku sinonima hrvatskog jezika* (2008) naveden je niz sinonima sa povišenom markiranošću za leksem *umrijeti* među kojima, između ostalih, nalazimo: *otići na drugi/onaj svijet, otići na vječni počinak, pusitit posljednji dah* i sl. Međutim, iako rječnik navodi neke upotrebne etikete, kod ovih se izraza ne navodi nikakva oznaka, što u leksikografiji signalizira nultu markiranost. Međutim, po našem jezičkom osjećaju, ovi izrazi se u najmanju ruku mogu smatrati eufemizmima, pa čak i poetskim izrazima. U RBJ su etiketirani kao eufemizmi, što možemo dodijeliti nekom višem sloju od standardnog, neupadljivog načina izražavanja:

sàn [...] **zaspati/usnuti vječnim/posljednjim snom** eufem. umrijeti, preminuti

pòčinuti [...] ~ **vječnim snom** eufem. umrijeti

svìjet [...] **otići/preseliti (se) na onaj/drugi/ budući/bolji ~; ostaviti/ napustiti ovaj ~; oprostiti se/rastati se s ovim ~om/od ovog ~a** eufem. umrijeti;

pòčinak [...] **vječni** ~ eufem. smrt

Nakon pomnog pretraživanja utvrđujemo da HNJR nema naveden niti jedan od ovih izraza, iako rječnik obiluje drugim frazeološkim izrazima pod ovim natuknicama. Jedini izuzetak je natuknica *počinak* uz koji nalazimo frazeologizam *vječni počinak*:

počinak [...] vječni ~ die ewige Ruhe

Interesantno je da ni za ovaj frazeologizam nije navedena upotrebna etiketa, dok se odmah iza njega navodi sintagma *sich zur Ruhe begeben* (otići na počinak, leći) uz koju stoji etiketa (poet.). DWDS (pristup 29. 6. 2022) za ovu frazu navodi etiketu *Papierdeutsch*, što bi značilo da pripada administrativnom jeziku, tj. da je birokratski izraz. S druge strane sintagma *die ewige Ruhe* (vječni počinak) nalazi se u njemačkom jeziku u dva frazema sa značenjem smrti – *die ewige Ruhe finden* sa etiketama (gehoben verhüllend: sterben) (birano, eufemistički: umrijeti) i *in die ewige Ruhe, zur*

ewigen Ruhe eingehen sa istovjetnom markiranošću (up. DUDEN online, pristup 28. 6. 2022).

S obzirom da su i bosanski i njemački izrazi markirani, predlažemo sljedeće rješenje:

počinak [...]

* (eufem.) *otići na vječni* ~ (bir., eufem.) die ewige Ruhe finden, (bir., eufem.) in die ewige Ruhe zur ewigen Ruhe eingehen

Kako se radi o frazeološkim izrazima, ovaj frazem stavljamo u frazeološki blok koji je u BNJR označen podebljanim asteriskom (*). Specifičnost frazeološkog bloka je da se u njemu ne javlja natuknica kao lema, već kao komponenta podleme, koja je u ovom slučaju frazem *otići na vječni počinak*. Samim tim i način navođenja upotrebnih etiketa se mijenja u tom smislu, da one ne adresiraju lemu, već se odnose na elemente polazišnog jezika kao podleme. Polazimo od toga da je u tom slučaju najbolji način navođenja upotrebnih etiketa ispred adrese, tj. elementa na koji se etiketa odnosi, pa tako *eufem.* adresira bosanski frazem, dok etikete *bir.* i *eufem.* adresiraju njemačke ekvivalente bosanskog frazema. Smatramo da smo time osigurali potpunu jednoznačnost, tj. izbjegli dvojbenost na šta se koja etiketa odnosi.

5. ZAKLJUČAK

Analizom je utvrđeno više problematičnih tačaka po pitanju markiranosti i njenog navođenja u HNJR. Naime, za većinu analiziranih natuknica uočeno je navođenje denotativno sinonimnih, ali različito markiranih ekvivalenata, i pored toga što u odredišnom jeziku postoje potpuni ekvivalenti. S obzirom da bi kvaziekvivalencija trebala biti tek nužno zlo, prijedlog u ovom smislu je da se navode isključivo istovjetno markirani ekvivalenti, a tek u onim slučajevima gdje oni ne postoje, navoditi tzv. kvaziekvivalente.

Drugi uočeni problem tiče se pitanja za koliko elemenata vrijedi određena etiketa. Naime, ustanovljeno je da u HNJR ne postoje upute koje bi korisniku razjasnile ovo pitanje, već je to prepušteno njegovoj intuitivnoj prosudbi. Kako bi izbjegli nepotrebne nedoumice, smatramo da je za korisnika

najadekvatniji način navoditi podatak o markiranosti ispred svakog elementa, čak i u slučajevima gdje su oni istovjetni kod više uzastopnih ekvivalenata. Argument za ovaj postupak leži u činjenici da je ekvivalencija ključni element svakog dvojezičkog rječnika, a ona, kako smo već više puta utvrdili, nije samo određena denotativnim značenjem.

Sljedeći problem je što je pitanje na šta se tačno etiketa odnosi prepušteno intuiciji korisnika. Tako se primjerice za natuknicu *odapeti* navode ekvivalenti *abkratzen* i *abschnappen*, a ispred *abkratzen* navedena je etiketa (kolokv. vulg.: umrijeti). Nije jasno da li se ta etiketa odnosi na 1. našu natuknicu, 2. na njemačke ekvivalente ili 3. na sve njih. Ovaj problem smo nastojali riješiti navođenjem etiketa za sve leksičke elemente kako polazišnog tako i odredišnog jezika, i to za svaki ponaosob. Paralelno s tim je riješeno i pitanje višeznačnih natuknica kod kojih je samo jedno od značenja markirano, kao što je slučaj kod leksema *odapeti*. Naš prijedlog je da u ovakvim slučajevima iza leme navodimo broj značenja koje je markirano i iza njega stavljamo odgovarajuću etiketu.

Konačno, uočeno je da se u HNJR u nekim slučajevima uopšte ne navode upotrebne etikete (vidi primjer *krepati*), iako ih na drugim mjestima nalazimo, što ukazuje na dodatni problem vezan za praksu označavanja markiranosti u ovom rječniku, a to je nedosljednost u primjeni ovog sredstva. Nenavođenje etiketa smatramo posebno problematičnim kada, kao što je slučaj kod natuknice *krepa(va)ti*, kao ekvivalente pored onih koji su istovjetno markirani kao i natuknica, imamo i one koji su različito, pa i potpuno oprečno markirani. Predloženo rješenje je pored onog očiglednog da se markiranost obavezno i dosljedno istakne etiketama (ili u slučaju nulte markiranosti da se one izostave), i to da se ne navode ekvivalenti koji nisu istovjetno markirani kao i natuknica.

Na kraju ostaje ustvrditi da smo u ovom radu osmotrili tek neke aspekte navođenja podataka o markiranosti u leksikografiji i da su neki aspekti nužno morali biti izostavljeni. Pod time u prvom redu mislimo na pitanje navođenja podataka o markiranosti na makrostrukturalnoj razini rječnika koje smo u radu tek rubno dotakli.

IZVORI

- Dudenredaktion. Duden online. <https://www.duden.de> [28. 6. 2022]
- DWDS–Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. v. d. Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. <https://www.dwds.de/>. 06. 06. 2022.
- Halilović, S./Palić, I./Šehović, A., 2010. *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Jakić, B., Hurm, A., 1999. *Hrvatsko-njemački rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šarić, LJ., Wittschen, W. ur., 2008. *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

LITERATURA

- Glück, H., Rödel, M. ur., 2016. *Metzler Lexikon Sprache* Stuttgart and Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Hartmann, R. R. K., James, G. ur., 2002. *Dictionary of Lexicography*. London and New York: Routledge.
- Hausmann, F. J., 1989. Die Markierung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: Eine Übersicht. In Hausmann, F. J.; Reichmann, O.; Wiegand, H. E.; Zgusta, L. (eds.). *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch der Lexikographie*. Erster Teilband. (= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 5.1). Berlin: de Gruyter, str. 649–657.
- Karlić, V., Barčot, B., 2021. “Leksikografska obrada pragmatičkih informacija u dvojezičnim rječnicima”. *Rasprave*, 47/2, str. 349–369.
- Katnić-Bakaršić, M., 2001. *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Lerchner, G., 1986. “Semantische Struktur, pragmatische Markiertheit und (stilistische)
- Gebrauchspräferenz lexisch-semantischer Einheiten: Zur Kritik des ‘Handwörterbuchs der deutschen Gegenwartssprache’ unter soziolinguistisch-pragmatischem Aspekt”. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, 39 (2), str. 169–181.

- Ludwig, K.-D., 1991. *Markierungen im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch des Deutschen. Ein Beitrag zur Metalexikographie*. Tübingen: Lexicographica. Series Maior 38
- Ludwig, K.-D., 1994., “Probleme der Markierung im Wörterbuch”. *Lexicographica Series Maior, Supplementary Volumes to the International Annual for Lexicography*, Max Niemeyer Verlag Tübingen, str. 51–72
- Šipka, D., 2016. Exclusion Labels in Slavic Monolingual Dictionaries. Lexicographic construal of non-standardness, *Colloquium: New Philologies*, vol. 1, str. 1–17.
- Yang, W. X., 2007. “On pragmatic information in learner’s dictionaries, with particular reference to LDOCE4”. *International Journal of Lexicography* 20/2., str. 147–172.
- Werner, R., 1991. “Die Markierungen im zweisprachigen Wörterbuch”. *Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 3, str. 2796–2803.
- Wiegand, H. E., 1981. “Pragmatische Informationen in neuhochdeutschen Wörterbüchern. Ein Beitrag zur praktischen Lexikologie”. *Germanistische Linguistik*, 3-4/79, str. 139–271.
- Wiegand, H. E., 2005. “Äquivalenz, Äquivalentdifferenzierung und Äquivalentpräsentation in zweisprachigen Wörterbüchern. Eine neue einheitliche Konzeption.” *Lexicographica: Series Maior* 115, str. 17–57.

USAGE LABELS IN BILINGUAL DICTIONARIES

Abstract

The paper examines the issue of indicating lexeme markedness in bilingual dictionaries. Markedness goes beyond the denotative meaning of lexemes and is considered to be the information referring to the lexical knowledge that must be given to the dictionary user in order for their lexical selection to be adequate for the communicative situation they might find themselves in. This information comprises, for example, data on the stylistic, temporal, and regional markedness of lexical units. In the first part of the paper, a theoretical overview of markedness in lexicography is presented. In the empirical part, the lexicographic practice of markedness is investigated using the example of the lexemes from the semantic field TO DIE in the Croatian-German dictionary by Jakić and Hurm (1999). Suggestions for labelling markedness in the Bosnian-German universal dictionary (*BNJUR*), which is in the process of being created, are proposed as well. The goals of this research are: (1) to determine the representation of pragmatic information at the macrostructural level in the Croatian-German dictionary by Jakić and Hurm (1999); (2) to determine the representation of pragmatic information in the dictionary articles in the form of usage labels and ways of presenting their lexicographic description. Here, it is also important to determine a) for which language elements the label is specified and b) for how many elements the specified label “is valid”; (3) to propose concrete solutions for improving the labelling of pragmatic information in *BNJUR*, keeping in mind the needs of its target users. The analysis indicated several shortcomings in lexicographic practice, ranging from listing equivalents that are marked differently in relation to the entry, not listing usage labels for marking in general, to ambiguities regarding what the usage labels refer to.

Keywords: *quasi-equivalence, lexeme markedness, usage labels, bilingual dictionary, death*

IRMA DURAKOVIĆ

**ANATOMSKA ZBIRKA PISCA.
SLIKA MEDICINE U ROMANU ČOVJEK PROTIV
ČOVJEKA ERNSTA WEISSA**

Sažetak

Austrijski pisac Ernst Weiß u romanu *Čovjek protiv čovjeka* (1919) prvi put u svom djelu otvara vrata figuri liječnika. Bolesti koje Weiß ovdje tematizira nisu samo plod “pišćeve mašte”, nego skoro pa jasno preslikane slike iz knjiga konvencionalne medicine, kao i samih iskustava koje će Weiß steći za vrijeme svog školovanja a kasnije i prakticiranja kao hirurg, između ostalog, u Beču i Pragu. U romanu *Čovjek protiv čovjeka* pisac uvodi junaka Alfreda u svijet Druge bečke medicinske škole koja s jedne strane stoji u službi čovjeka, a s druge strane isključuje sve ono što nije *materijal*: osjećajnost i na koncu “dušu”. Dok je klinički pogled fokusiran na ljudsko tijelo kao na predmet istraživanja, književni tekst stavlja čovjeka u središte događaja putem kojeg se pokušava razotkriti ono golim okom nevidljivo: njegova psihologija. Postavlja se pitanje kako Weiß u romanu portretira medicinski diskurs na početku 20. stoljeća i koju ulogu pripisuje medicini u istraživanju i razumijevanju čovjeka.

Ključne riječi: *Ernst Weiß, Druga bečka medicinska škola, medicinski narativ, klinički pogled, hirurgija, anestezija, humanost*

1. ZABORAVLJENI AUTOR ERNST WEISS

Pisac i liječnik Alfred Döblin 1919. godine o novom romanu austrijskog autora Ernsta Weißa bilježi sljedeće:

Njegova knjiga *Čovjek protiv Čovjeka* povija se pod prevelikim teretom užasa. Ona se ne umara gledati užas, otkriti i imenovati ga; [Weiß] pokazuje okrutnost i bešćutnost civila, ravnodušnost prema ljudima u bolesti i patnji,

on slika minuciozne scene operacija s vidnim stručnim znanjem, isto tako niže minuciozne slike austrijskog vojnog pohoda [...], hladne i frivolne slike strahote – a sve to na vrlo realan način. [...] Malo ovdje ima *Čovjeka protiv čovjeka*, a mnogo više *Nečovjeka protiv nečovjeka*. (Döblin, 1919, str. 2)¹

Döblin ovdje ističe dvije ključne teme romana *Čovjek protiv čovjeka* (1919): s jedne strane otvara se mikropogled na bolesnike i njihova krhka tijela, a s druge strane makroslika slomljenih ljudi u ratu početkom 20. stoljeća. Ono što stoji između ove dvije slike jeste naizgled vrlo obično pitanje koje muči glavnog junaka: kako imati i primijeniti humanost u trenutku amputiranja dijelova tijela ili uništavanja tijela kroz nišan. Njegovo pitanje, međutim, kružit će ponajviše oko liječničkoga etosa i toga kako se liječnik treba odnositi prema bolesniku. Na operacionom stolu, “kliničkom krevetu muka” (Weiß, 1982, str. 59), glavni lik Alfred Dawidowitsch shvata da su svi ljudi isti, bez obzira na njihovo porijeklo i da metode liječenja ne poznaju socijalni status, kao što je uostalom i slučaj s mašinerijom rata i njegovim uništavanjem ljudskog života. Kao student medicine Alfred upoznaje rad bečkih klinika, a na kraju romana na ratištu posmatra strahote umiranja, sve to gledajući kroz naočale bivšeg studenta Druge bečke medicinske škole. Kakav je pogled Alfreda na medicinu tog doba? Stoji li medicina u službi spašavanja čovjeka? I kako to spašavanje na koncu izgleda? Ovaj rad želi ispitati na koji način Weiß portretira medicinu u ranim godinama dvadesetog stoljeća i na koji način on medicinski diskurs uvodi u svoj književni rad. Međutim, najprije je potrebno kratko predstaviti samog autora Ernsta Weißa koji i danas u germanističkim krugovima još uvijek spada u “zaboravljene autore”.

U austrijskom književnom časopisu *Literatur und Kritik* pisac Hans-Jürgen Fröhlich će konstatirati:

U većini knjiga o povijesti književnosti i u priručnicima, čak i u velikoj Brockhaus enciklopediji nedostaje njegovo ime. Donedavno su se njegove knjige (preko četrdeset naslova!) mogle dobiti samo u antikvarnicama, izuzev vrlo malog broja novih izdanja. Od 1964. izašla su najbitnija djela

¹ Odlomke romana i ostalo u nastavku teksta s njemačkog prevela I. D.

velikog pripovjedača u novim izdanjima u izdavačkoj kući Claassen. Ali pitanje ostaje otvoreno: da li će na tržištu ova repriza dovesti do istinskog ponovnog otkrivanja kod čitatelja? (Fröhlich, 1966, str. 178)

Repriza iz 1964. godine, o kojoj Fröhlich piše, ostala je skoro pa nezapažena što, između ostalog, svjedoče rezultati na polju istraživanja djela i života Ernsta Weißa.² Tako i nadalje nedostaju opsežnije studije o Weißu kojem, kako Thomas Mann u jednom pismu veli, nije potreban dodatak “veliki” (autor), budući da on posjeduje tajnu i nedefinirano *svojstvo pripovjedača* koji *drži* svog čitatelja i kojem nisu potrebni kojekakvi pridjevi (Th. Mann, 1963, str. 37).³ Jedan od značajnih doprinosa iz kasnih šezdesetih godina jeste biografska skica *Ponešto o liječniku i piscu Ernstu Weißu* (1968) iz pera češkog hirurga Eduarda Wondráka.⁴ Ernst Weiß je, kako Wondrák u arhivima utvrđuje, rođen 28. 08. 1884.⁵ godine u Brnu, odakle kasnije odlazi na studij medicine u Beč (1902–1908), a zatim u Bern gdje će neko vrijeme raditi kao neplaćeni asistent kod hirurga i nobelovca Emila Theodora Kochera.⁶ Godine 1911. Weiß se ponovo vraća u Beč i tamo počinje raditi kao kirurg kod Juliusa Schnitzlera, mlađeg brata Arthura Schnitzlera. Sve do 1914. godine on obnaša posao hirurga, a za vrijeme Prvog svjetskog rata u lazaretima liječi oboljele od kolere i tifusa. Poslije rata put ga vodi u Berlin,

² Peter Engel će povodom stogodišnjice od rođenja Ernsta Weißa u izdavačkoj kući Suhrkamp prirediti izdanje autorovih sabranih djela te iste godine u časopisu *Text+Kritik* urediti broj o životu i djelu Ernsta Weißa (br. 72, 1982). Već četiri godine kasnije izlazi disertacija Franza Haasa (1986) koji bezuspješno pokušava prikazati Weißov život na književnoj sceni te pojedinačno ulazi u kratke prikaze njegovih romana. Kada je u pitanju slika medicine i bolesti u djelima E. Weißa, valja na ovom mjestu istaknuti, između ostalog, Rudolfa Käsera (1998) koji u knjizi: *Arzt, Tod und Text. Grenzen der Medizin im Spiegel deutschsprachiger Literatur ili o funkciji nepouzdanog pripovjedača* posvećuje jedno vrijedno poglavlje analizi Weißovih djela nastalih u egzilu.

³ Pismo Thomas Manna datirano: 22. 12. 1937.

⁴ Eduard Wondrák (1919–1996) bio je, također, i povjesničar medicine i jedan od prvih koji će napisati monografiju o liječniku i filozofu Albertu Schweitzeru na češkom jeziku.

⁵ Weiß u svojim zapisima navodio je da je rođen 1882. godine. Sumnja se da je razlog falsificiranja podatka vezan za njegovo obnavljanje jednog razreda gimnazije. Vidi: Wondrák, 1968, str. 6.

⁶ Hamburški germanista Hans-Harald Müller slučajno otkriva korespondenciju između Lea Perutza i Ernsta Weißa u arhivu u Tel Avivu. Ova pisma dokumentiraju da je Weiß asistirao kod Kochera, iako se sve do 1988. godine nije vjerovalo u to, budući da se arhivima klinike nisu mogli pronaći dokazi. Vidi: Engel/Müller, 1988, str. 36/7.

zatim u Prag gdje ostaje raditi godinu dana u Općoj bolnici. Do kraja 1920. godine Weiß živi u Pragu, a zatim ponovo odlazi u Berlin i tu donosi odluku i oprašta se od hirurgije te posvećuje isključivo pisanju. Dok Wondrák jedan od razloga za ovaj životni preokret vidi u Weißovom narušenom zdravlju, najprije zbog tuberkuloze, a zatim hroničnih želučanih tegoba, njemačka spisateljica Anna Seghers u jednom pismu kratko se prisjeća poznanstva s Weißom u pariskom egzilu. U ovom pismu Seghers bilježi kako je njegova pojava ostavila “čudan i težak dojam” na nju, i kako joj je tog dana Weiß u razgovoru povjerio da nije mogao ostati “liječnik pošto bolesnici iz nekog razloga, koji on sam nije razumio, nisu imali pravo povjerenje u njega” (Seghers, 1970, str. 139).⁷ Od 1934. do 1940. godine Weiß, dakle, živi u pariskom egzilu i piše, između ostalog, *Zavodnika* (*Der Verführer*, 1938) i svoj posljednji roman *Očevidac* (*Der Augenzeuge* 1963) u kojem glavni junak priče liječi kaplara A.[dolf] H.[itler] od histeričnog sljepila⁸ čije će uspješno izlječenje biti pogubno za sudbinu cijeloga svijeta. Godine 1940, nakon što će njemačke trupe umarširati u Pariz, Weiß sebi oduzima život. Da bi bio siguran da će mu samoubistvo krenuti za rukom, on kao iskusni liječnik, najprije pije tablete, a zatim sebi presijeca vene te ubrzo zatim umire u bolnici.

Kao što se u ovim kratkim izloženim biografskim crtama da naslutiti, Weißov životni put ostao je isprekidan i nejasan te još uvijek čeka na fakto-grafsko istraživanje i ispisivanje. Ono što je poznato i što se uvijek naglašava jeste njegovo prijateljstvo s Kafkom. Franz Kafka, koji se danas ubraja među najveća imena književnosti ne samo njemačkog govornog područja i Praškog kruga, bio je za vrijeme života – za razliku od Weißa koji je imao veliku čitalačku publiku i odaziv – skoro pa nepoznat.⁹ Švicarski pisac Carl Seeling u svom eseju *Pripovjedač Ernst Weiß* (1932) piše kako mu je upravo Kafka

⁷ Pismo Anne Seghers datirano: 21. 02. 1962.

⁸ Također zanimljivo u ovom kontekstu jeste, kako Peter Engel navodi, pitanje da li se Weiß u Pariz susreo s psihijatrom Edmundom Forsterom koji je Hitlera liječio 1918. godine od ratne neuroze (histeričnog sljepila) i da li mu je Forster dao sve potrebne (medicinske) informacije za ovaj slučaj. Međutim, o mogućem susretu sa Forsterom još uvijek se spekulira. Taj susret niti je dokumentiran u pismima Stefanu Zweigu niti u ostalim dostupnim izvorima. Vidi: Engel, 1982b, str. 224.

⁹ Što je pomalo paradoksalno ili barem upućuje na trend u suvremenoj filologiji: dok se djelo i život Kafke neiscrpno čita i analizira, većina ostalih autora Praškog kruga – kao npr., Ludwig Winder,

prije smrti preporučio Weiße, kazavši da postoji autor koji ima “nevjerovatno jake [knjige] mada je do njih teško doći” (Seeling, 1932, str. 103). U tim “jakim knjigama” Thomas Mann će prepoznati nezaboravne slike, između ostalog, društvenog i mondenskog austrijskog duha (Th. Mann, 1963, str. 38). Hans-Albert Walter u svom eseju *Prebrođena dekadencija. Veliki nje-mački autor čeka čitatelje: Ernst Weiß* (1966) s pravom zaključuje da je Weiß volio taj zweigovski “jučerašnji svijet”, koji u njegovim romanima igra znatnu ulogu.¹⁰ Nestanak “jučerašnjeg svijeta” uvijek će u Weißovim romanima poslužiti kao kulisa koja se lagano urušava, a ona je pogotovo vidljiva u romanu *Čovjek protiv čovjeka* u kojem vlada moć zla, kaosa; u kojoj mašine smrti nisu samo vidljive u Prvom svjetskom ratu nego se njezini korijeni protežu i na mjestima koje naizgled stoje u službi čovjeka: a to su bolnice.

2. UVOĐENJE FIGURE LIJEČNIK: ČOVJEK PROTIV ČOVJEKA

U svom prvencu *Galija* (1913) Weiß svom liku, fizičkom znanstveniku, koji proučava rendgenske zrake, Eriku Gyldendalu polaže razne aparate u ruke pomoću kojih ovaj nastoji prodrijeti kroz materiju i oku učiniti

Hermann Ungar, Johannes Urzidil i mnogi drugi – te i samog utemeljitelja ovog pojma (*Praški krug*) i na koncu spasitelj Kafkinog djela, pisca Maxa Broda, ostaju u “Kafkinjoj sjeni”. U sedamdesetim godinama prošlog vijeka, izraelsko-češka germanistica Margarita Pazi piše nekoliko studija o ovdje navedenim autorima, a u knjizi *Fünf Autoren des Prager Kreises* (1978) donosi portrete onih autora koji su u to doba bili u potpunosti zaboravljeni te pokušava rekonstruirati njihov životni put i književno djelo. Novinar i publicista Jürgen Serke u svojoj knjizi iz 1987. godine *Böhmische Dörfer. Wanderungen durch eine verlassene literarische Landschaft* na osnovu autentičnih materijala daje faktografski uvid u život književnika tog vremena. Svoju zbirku materijala Serke kasnije poklanja muzeju Solingen koji će postati prvi muzej koji arhivira i podsjeća na protjerane i spaljene pisce. Isto tako treba spomenuti i Hartmuta Bindera, između ostalog, Kafkinog i Meyrinkovog biografa, koji 1991. godine u knjizi *Prager Profile. Vergessene Autoren im Schatten Kafkas* objavljuje kratke biografije i odlomke tekstova pojedinih autora praškog kruga i otvara, također, vrata za dalja istraživanja. Manfred Weinberg i Ingeborg Fiala-Fürst danas spadaju sigurno u najzaslužnije germaniste u istraživanju Praške moderne. Novija rekonstrukcija toka rehabilitacije Kafkinog djela može se pročitati, također, u knjizi našeg germaniste Vahidina Preljevića: *Nakon imperije. Književnost i politička imaginacija u (post)habsburškom kulturnom prostoru* (2018).

¹⁰ Ova aluzija na Zweiga nije slučajna. Stefan Zweig bit će jedan od glavnih “mecena” Ernsta Weiße a ujedno i onaj koji čita i komentira njegove rukopise.

vidljivim nevidljivo. Romanom *Galija* autor se upušta u prirodnoznanstveni svijet, u one discipline koje su njemu bliske a i bitne za razumijevanje svijeta i čovjeka. Prirodni znanstvenici i medicinari u njegovim djelima pokušavaju pogledima prodrijeti i kroz čovjeka, međutim, iako njihovo mikroskopskim povećalom naoružano oko precizno ispituje predmete, oni kao osobenjaci, a katkad i autsajderi, ostaju slijepi za ono nevidljivo u što i sami rijetko vjeruju: osjećajnost i “dušu”. Weiß, kao što je već rečeno, prestaje prakticirati kao hirurg, ali u svom književnom opusu ostaje vjeran medicini. Likovi liječnika i slike bolesti često osciliraju između konfliktnih situacija, ponajviše sukoba oca/majke i sina, problematičnih muško-ženskih odnosa ili se zatiču u kriznim ratnim vremenima. Tamo gdje njegove figure liječnika svojim kliničkim pogledom nastoje razotkriti i razumjeti čovjeka, jer na tijelu svojih protagonista pisac ispisuje priču, upravo se ogleda poveznica medicine i književnosti, gdje u oba slučaja čovjek stoji u središtu analize. (Jagow/Steger, 2009, str. 85–86)

U romanu *Čovjek protiv čovjeka* Weiß prvi put uvodi figuru liječnika u svoje djelo. Student medicine Alfred Dawidowitsch glavni je junak ove priče. Za vrijeme studija medicine on prolazi kroz razne bečke klinike učeći o bolestima, a ujedno i tragajući za “sretnim ljudima, za onim kojima bi se on mogao klanjati” (Weiß, 1982, str. 7). Roman je podijeljen u tri cjeline te se može čitati kao “roman razvoja”. U prvom dijelu upoznajemo Alfreda koji 1910. godine završava gimnaziju, priprema se za studij medicine i na svom raspustu pokušava osvojiti tijelo lijepe Poldi. U želji za seksualnim iskustvom i ljubavnim avanturama – što u pojedinim momentima podsjeća na Schnitzlerove likove i njihove epizodne ljubavne igre – Alfred doživljava razočarenje i u svojoj apstinenciji se zatim posvećuje učenju i radu. On sebe zamišlja u ulozi liječnika, koji otkriva “nepoznate, strašne bakterije”, korača “između ljudi, preko ljudi, kao hladni zgrčeni čovjek u bijelom mantilu, s malim, krvavim nožem u ruci spasa” (Ibidem, str. 9). Njegov već “hladni, čelični i snažni pogled” ima jasnu viziju budućnosti, koju on ne želi žrtvovati zbog mlade djevojke Poldi koja mu otkriva da je ostala trudna u vezi s poručnikom Rudijem. No, Alfred nju i dalje želi osvojiti, dalje on

vidi samo njenu vanjštinu “plemeniti zamah njenih kukova, nježne grudi, tešku, tamno zlatnu kosu, [...] gole ruke nalik golim živim rukama statue [...]” (Ibidem, str. 16). Poldi je njemu, dakle, samo objekt požude koju on poistovjećuje sa predmetima jer je ona “posve strano, neživo biće, materijal, neka vrsta štapa koji slučajno zna govoriti i davati odgovore” (Ibidem, str. 13). Ovdje u prvom dijelu romanu Alfredu se nudi mogućnost da spasi Poldi od društvene osude zbog izvanbračne trudnoće i od njezinog samoubistva te da bude „čovjek koji spašava čovjeka” (Ibidem, str. 45), ali pošto još prije studija medicine njemu postaje jasno da je *čovjek samo materijal*, Alfred je prepušta njezinoj sudbini. U drugom dijelu romana, za vrijeme njegovog studija, čovjek u Alfredovim očima jeste samo “čovjek-materijal” koji služi kao predmet istraživanja. U bolnicama gdje se bolesnici identificiraju brojem ili imenima svojih bolesti, gdje suosjećanje ostaje iza zatvorenih vrata, a “krvavi skalpel” rastvara sve pred sobom, Alfred počinje doživljavati blagi preobražaj: iz patnje bolesnika u njemu se lagano počinje buditi čovjek. U trećem dijelu i u trenutku izbijanja Prvog svjetskog rata, on se dobrovoljno javlja u lazaret gdje se ponovo zbog strahota i užasa vraća uvjerenju da je čovjek isto ono što i materijal. Bezimene pacijente u lazaretu, čija imena na početku uporno zapisuje u svoju knjigu, o čijim imenima sanja i kojima sam daje imena, Alfred prepoznaje samo po zavojima ili drugim medicinskim ukrasima. Auktorijalni pripovjedač kazat će pred sami kraj priče da je Alfred ratnim iskustvima zavolio čovjeka, “zavolio uprkos svim njegovim djelima” (Ibidem, str. 113). A da je ovom katkad nepouzdanom glasu vjerovati, pokazuje Alfredov samoubilački čin, njegovo žrtvovanje za svoje suborce. Nakon smrti Alfred dobiva odlikovanje a zatim nestaje iz priče rečenicom: “Za njega se više ništa nije čulo” (Ibidem, str. 144). Apokaliptična slika bojišta, umiranja i beznađa svakako ukazuju na povik ekspresionističkoga duha za novim čovjekom, što se da naslutiti i samim naslovom romana *Čovjek protiv čovjeka*. “Stari, nesavršeni i pokvareni svijet mora biti uništen”, piše germanist Thomas Anz o ekspresionističkoj poetici, da bi se mogao sagraditi “novi, savršeni” (Anz, 2010, str. 49). Apokalipsa koju ovdje Weiß na primjeru ratnih slika narativira, nije, međutim, samo vizija rađanja novog svijeta i “novog čovjeka”. Weiß, kako Döblin u svojoj recenziji bilježi,

također prenosi i svoja iskustva u svijetu rata “punom patnje i egzistencijalne nužde” (Döblin, 1919, str. 2). A Albert Ehrenstein (1925) kasnije s pravom primjećuje da je Weiß imao svoj jedinstveni stil koji nije uvijek pratio književne trendove, kod njega “riječ je samo o prividnim ekspresionističkim eksperimentima” (Ehrenstein, 2). U romanu *Čovjek protiv čovjeka* jasni su tragovi impresionizma, ekspresionistička stilska dikcija vidljiva je u trećem dijelu priče, ali se isto tako tu već najavljuje nova objektivnost (njem. *Neue Sachlichkeit*). Međutim, polazeći od ključne ekspresionističke rečenice da je čovjek dobar, Weiß u romanu lajtmotivski ispituje (Engel, 1982b, str. 146): da li je čovjek uistinu dobar i human. Na primjeru Druge medicinske bečke škole, odnosima između ljekara i bolesnika, slika bolesti i scena za operacionim stolom, Weiß pokušava doći do odgovora, ne želeći pritom stvoriti “novog”, nego ispitati i razumjeti “starog čovjeka”.

3. PACIJENT KAO PREDMET ISTRAŽIVANJA

U romanu *Čovjek protiv čovjeka* humanost se preispituje iz perspektive liječnika i stoga je najprije bitno postaviti pitanje zašto su slike bolesti ključne za razumijevanje figure pa i konteksta priče? Šta književnost uopće zna o bolestima budući da čitatelj kroz cijeli roman zajedno sa Alfredom opservira bolesnika? Ključni zadatak književne znanosti, pišu J. Hörisch i Th. Klinkert u svom uvodnom tekstu zbornika *Epohe/Bolesti. Konstelacije književnosti i patologije* (2006), jeste istraživanje kako pisac posmatra “svijet” i kako književnost govori i razotkriva objektivne stvari. U svom tekstu autori predlažu da književni znanstvenici u književnom tekstu ne bi pritom trebali ignorirati kodirana znanja već bi ga trebali i prikazati. Filologija, kako primjećuju, u ovom slučaju bi bila “hard-core-sience”: to je onaj trenutak kada bi se u književnosti ispitalo i na vidjelo iznijelo skriveno, disidentno znanje¹¹ (Hörisch/Klinkert, 2006, str. 12). U svojim argumentacijama autori svakako

¹¹ Vidi ovdje i raspravu od Thomasa Anza koji polemizira s pojmom “znanja”. U kontekstu književnih prikaza slika bolesti, Anz pledira za “emotional turn”. Književnost, kako Anz piše, nema funkciju prenošenja znanja. Ona prikazom bolesti izaziva emocije kod čitatelja: “strah i nadu, gađenje, bijes i razne načine raspoloženja”. Vidi: Thomas Anz: *Krankheitsszenarien und ihre literarischen Emo-*

ne isključuju analizu, npr., poetičkoga govora nego smatraju da se u analizu forme književnog teksta može podjednako uključiti i analiza kodiranog znanja (Ibidem, str. 13). Zbog čega je to relevantno za razumijevanje književnog teksta? Ako književnost nešto zna, pišu F. Degler i Ch. Kohlroß, onda ona mnogo toga zna i o bolestima (Degler/ Kohlroß, 2006, str. 15). “Epohalna bolest”, napada tijelo ili subjekat, ali ona ima i “vremenski indeks” (Ibidem, str. 18): ono što se u određenom vremenu smatralo tipičnom bolešću, ne mora biti svojstveno za neku drugu epohu.¹² Svaka epoha, kako književnost pokazuje, ima svoju bolest, a svaka ta bolest također je i odraz vremena da li društvenih, socijalnih, historijskih ili drugih prevrata. Bolesti otkrivaju, daju uvid i na koncu jesu “uvid u vrijeme i epohe” (Hörisch, 2006, str. 31). Hörisch u tekstu *Patološko znanje književnosti* konstatira da bolesti s jedne strane “koreliraju između epoha i njezinih patologija, a s druge strane između samih slika bolesti” (Ibidem, str. 36). Bolesti artikuliraju raznovrsne krize, a sama riječi “kriza” jeste prema Hörischu istovremeno epohalni i medicinski pojam koji ukazuje na vremensku fazu u “kojoj se odlučuje da li će pacijent samom smislu ove riječi iskazati čast: da kao pacijent bude strpljiv i da se s razlogom nada ozdravljenju i da čeka” (Ibidem, str. 38). Pojam kriza isto tako podrazumijeva vrijeme u kojem se “odlučuje da li je patologija proces liječenja prema životu ili je bolest prema smrti” (Ibidem).

U romanu *Čovjek protiv čovjeka* patologija je više *bolest prema smrti* (*Krankheit zum Tode*) nego *prema ozdravljenju*. U drugom dijelu romanu – ovdje čitalac korača kroz klinike bečke medicinske škole – Alfred na samom početku studija zaključuje da se u “sanatorij ulazi da bi se umrlo” (Weiß, 1982, str. 38). U prvim godinama studija Alfred se ne uči na živim bolesnicima, nego na leševima iz kojih odstranjuje razne organe i uredno ih konzervira.¹³

Za vrijeme svog studija on nadalje prolazi kroz kliniku za duševne bolesti

tionalisierungspotentiale. U: *Vom Krankmelden und Gesundheitschreiben. Literatur und/als Psycho-Soma-Poetologie?* Izd.: Artur R. Boeldlel, Innsbruck/Wien/Boze: Studienverlag, str. 29–45, ovdje: str. 36.

¹²Vidi ovdje eseje *Bolest kao metafora* (1977/8) od Susan Sonntag koja ispituje na koji način se bolesti (tuberkuloza i rak) koriste kao slika ili metafora.

¹³“[...] strani dio čovjeka položen je u uljni parafin, da bi ga u podne izrezali širokom britvom, kistom

(ovdje upoznaje i svoju prvu ljubav, glumicu Miladu), porođajnu kliniku, kliniku za tumore te se uči u maloj i velikoj hirurgiji. Alfred saznaje da se medicinar bavi statistikama, brojevima na kliničkom materijalu “pričanje, razmišljanje, vikanje bilo je zabranjeno bolesnicima” (Ibidem, str. 59), isto tako u klinici duševnih bolesti primjećuje socijalne razlike u pojedinim slikama bolesti:

Bilo je bijednih bolesti, uobičajene patnje proleterijata, prosječne tuberkuloze, [...] trovanje olovom [...]. Druge bolesti mogle su pogoditi i bogate ljude, niko nije bio zaštićen, ovdje, konačno ovdje svi su bili jednaki, a jedini onaj koji je stajao iznad svega toga bio je stručnjak, glavni komandir, šef. (Ibidem, str. 59)

Alfred je, kako auktorijalni pripovjedač govori, dobar medicinar. “Činjenica je bila da ovdje nije postojala mogućnost ljudske pomoći [...]. Alfred je gledao preko patnji i smrti, u svakom čovjeku vidio je pred sobom preparat [...] u anatomske zbirke profesora.” (Ibidem, str. 61) Sveznajući glas nekoliko puta ponavlja da Alfred želi biti slijep i da u čovjeku vidi samo “tananu anatomiju ćelija, sadržaj uree, količine dušika [...]. Čovjeka nije prepoznao” (Ibidem, str. 62). Jasno da ovo ukazuje na klinički pogled koji je, kako Michel Foucault u svojoj knjizi *Rađanje klinike* (1963) piše, nijem i bez gesti. “Posmatranje ostavlja sve na svom mjestu; [u aktu promatranja] ne postoji ništa što je skriveno u ponuđenom.” Posmatranju se otvara samo ono neposredno vidljivo a u “poimanju kliničara, čistoća pogleda vezana je za šutnju koja osluškuje” (Foucault, 2005, str. 121). Iako klinički pogled isključuje subjektivnost, Alfred je ipak osjetljiv na bol. Na primjeru eksperimenta na psu i promatranja njegove reakcije mišića kojem se daje biljni otvor kurare kako bi se izazvala grčenja, ljekari provociraju živac sa solnom kiselinom, štipaljkom. Cijeli taj postupak Alfred hladno gleda te uočava da pas nije uspavan nego samo paraliziran. “[...] životinja je bila živa, znala je, oči su joj se prevrtale od bola” (Weiß, 1982, str. 57). Tri sata

odgurnuli u zdjelice s ključajućom vodom u kojima su se kuhale oči crvene boje; druge zdjelice sa cedrovim uljem čekale su oštro bljeskajući: tu bi taj komadić čovjeka postao providan, taj hiljaditi milimetar tankog sloja čovjeka, kao šareni kristal sloj je svijetlio u svjetlu laboratorijske lampe, u reflektivnom svjetlu ogledala mikroskopa, ispod hiljadustrukog sočiva [...]” (Weiß, 1982, str. 57)

nakon ovog zahvata, objašnjava sluga sale Alfredu, životinja će ležati u bolu sve dok ne izdahne. Sluga mu, također, govori da pas nije jedini na spisku za izvođenje pokus, da na red čekaju tristo pedeset zamoraca, a i nekoliko majmuna: “sve samo u jednom prijepodnevu!” (Ibidem, str. 58) Da se pas ne bi patio tri sata, Alfred slugi plaća pet kruna za injekciju koju mu daje direktno u srce i time oslobađa životinju patnje i bola.

U trenutku upoznavanja *male i velike* hirurgije, Alfred također opaža da i šivanje najmanje rane kod bolesnika izaziva grčenje i trzaje. Na prvoj operaciji kojoj prisustvuje, riječ je o operaciji slijepog crijeva jedne mlade djevojke, Alfred prisustvuje sljedećoj sceni:

Malu su zavezali preko koljena, pomalo naboranim, širokim, crnim pojasom, na rukama je imala lisice, preko usta mali komad gaze, plavičasto bijele boje [...]. Ne, nemojte rezati, još sam budna, zar niko da se smiluje? Svijest je još prisutna, prisutna... Lagano je utihnulo jecanje, u smijehu je nestalo njezino izobličeno lice, u smijehu nestalo je Alfredovo izobličeno lice... samo je njezino oko vidio Alfred, veliko oko, još uvijek otvoreno, blistave plave boje, ali ono nije vidjelo, minute su prolazile, stotine otkucaja pulsa koje on nije čuo nego samo osjetio, prisiljen prema dolje ka novom čovjeku, konačno je sebe osjetio u njemu! (Ibidem, str. 63)

Ovim svojim prvim operacijskim iskustvom Alfred u hirurgiji prepoznaje “jedinu istinsku znanost od čovjeka prema čovjeku!” (Ibidem, str. 64) Međutim, rezanje tijela nije ono što Alfreda privlači u ovoj disciplini, nego anestezija i anesteziolog koji čovjeku oduzima bol:

[...] veličanstveni snažni ljekar koji pošteduje bolesnika, pošteduje svijet, to mu je bilo najviše što jedan čovjek može drugome dati: koncentrirana dobrota, oružje protiv zla. Alfred je u umjetnom snu, umjetnoj sreći, umjetnoj smrti vidio ono najviše: da bude Bog u malom. [...] Naučio je narkotizirati, pronašao je novu metodu, konačno je bio drugima potreban. (Ibidem)

Za razliku od šefa hirurgije Georga Landstättera, kojeg studenti i kolege nazivaju “generalom skalpela”, Alfred ne uzima nož u ruke niti se više bavi konzerviranjem dijelova organa. Njemu liste onih koji čekaju operaciju nisu

“jelovnici” ili “redovi vožnje”, kao što mu ni pacijent nije samo predmet posmatranja. A to se možda najbolje i vidi u slučaju glumice Milade, koja dolazi u kliniku za duševne bolesti i koja se najprije prezentira studentima kao “školski primjer”. Profesor svoju pacijenticu uvodi u auditorij sljedećim riječima:

Ne razumijem Vas! Ponašajte se kako i priliči! Vi mislite da nama taj nastup imponira? Nalazite se na akademskom tlu! [...] Čak nam je Vaša prethodnica, obična kuharica, znala sama iznijeti svoje podatke, a Vi, međutim, takozvana obrazovana osoba... Moja gospodo, s obzirom na renitentno ponašanje pacijentice želim sam kratko izložiti njezinu anamnezu: radi se o privremenoj psihozi, manično-uzrujanog stanja izazvanog morfijem koji ima velike sličnosti sa alkoholnim delirijem. Do sada se nije moglo zaključiti da li postoje dublje psihičke smetnje duševnog života pošto pacijentica odbija dati bilo koji podatak a također odbija i hranu. Moramo je, dakle, hraniti putem želučane cijevi... Uzela je veliku količinu morfija, posljedica je bila, kao i često, ne smirenje ili smrt, nego uzbuđenje i stanje bijesa. Policija je pronašla skoro golu u praznoj remizi električnog tramvaja oko tri sata ujutro gdje je deklamirala nepovezane stvari. Još uvijek vidimo u zjenicama veliku suženost. Gospođice Milada, želite li krenuti prema studentima; moja gospodo, usmjeravam Vašu pozornost na duguljaste, jako sužene zjenice. Djelovanje alkaloida! (Ibidem, str. 76)

Nakon lošeg iskustva u klinici za duševne bolesti i bezuspješnog pokušaja samoubistva, Milada ponovo dolazi pred studente ali ovaj put na operacionom stolu zbog ozlijeđenog srca.¹⁴ Nije slučajno što se glumici baš srce operira: s jedne strane njeno “slomljeno srce” ukazuje na propale ljubavne avanture, njezinu buduću sa Alfredom, kao i one s drugim muškarcima gdje ljubav prerasta u prostituciju; isto tako “slomljeno srce” je glumici koju pozorišta više ne angažiraju, a na koncu se na primjeru srca ukazuje i na značaj narkoze koja za Alfreda postaje ključna u *modernoj klinici* i koja uopće omogućava ove vrste operacije te ponovo reflektira njegovu težnju u pokušaju da bude čovjek prema čovjeku.

¹⁴ U ovoj sceni referira se, između ostalog, na prvog kardiološkog hirurga Ludwiga Rehna, koji će 1896. godine izvesti prvo uspješno “šivanje” na ljudskom srcu.

4. SLIKE LIJEČNIČKOG NIHILIZMA U DRUGOJ BEČKOJ MEDICINSKOG ŠKOLI I ROMANU

Svojevrsna karakteristika bečke medicinske škole bila je njezin nihilizam. Historičarka medicine Erna Lesky u svom članku o *Počecima terapeutskeg nihilizma* (1960) prikazuje razvoj nihilizma u Prvoj¹⁵ i Drugoj bečkoj medicinskoj školi u kojima je najkasnije sve do medicinara Josefa von Škode vladalo uvjerenje da jedino priroda može liječiti i da se svaka bolest treba prepustiti njezinom procesu izlječenja. Prvi obrat slijedi već s patologom Carlom von Rokitsanskyem (1804–1878) i njegovim apodiktičkim stavom da se “njemačka medicina treba probuditi iz svog prirodnofilozofskog sna i stati na čvrsto činjenično tlo” (vidi: Boeker, 2006, str. 56). Dok Prva medicinska škola, koja će trajati do Predmartovskog perioda, zastupa, dakle, skoro pa isključivo prirodno liječenje, Druga medicinska škola sve do izbijanja Prvog svjetskog rata počinje uzimati liječenje u svoje ruke i znanje stavljati na prvo mjesto.

Najviši cilj prve (starije škole) bilo je: liječiti, s tim da je znanje slučajni rezultat pokušaja liječenja. Najviši cilj posljednje (nove škole) jest znanje, a liječenje je neophodan rezultat znanja. (Lesky, 1960, str. 12)

No, iako prirodoznanstvena avangarda ovih godina uzima maha, nadalje se u medicini, u porođajnoj klinici i u hirurgiji, provlači vjerovanje prirodnog liječenja, što Lesky pokazuje na primjeru Josepha Dietla (1804,–1878). Koliko je situacija zbog toga u bečkim klinikama bila zapuštena, sigurno najbolje pokazuje primjer mađarskog hirurga i porodničara Ignaza Semmelweisa (1818–1865). Godine 1847. kada Semmelweis prakticira kao ljekar u porodilištu bečke bolnice, on se susreće s velikom stopom umiranja porodilja što je bio rezultat, kako on zaključuje, nehigijenskih uslova jer su studenti i liječnici, između ostalog, iz operacione sale išli direktno porodiljama i tako ih inficirali. Kako bi se smanjila smrtnost, Semmelweis predlaže da prije svake posjete porodiljama, liječnici operu ruku u rastvorenom kloru.

¹⁵ Začetnik Prve medicinske škole bit će Gerhard van Swieten (1700–1772) koji zastupa uvjerenje da jedino priroda može izliječiti tijelo i da ljekar mora to dopustiti. Mnogi ljekari koji tih godina dolaze iz Poljske, Mađarske i drugih zemalja ali vrlo brzo napuštaju Beč pošto odbijaju liječiti isključivo prirodnim putem. Vidi: Johnston, 1992, str. 231.

Ovim Semmelweis uspješno zaustavlja umiranja,¹⁶ ali unatoč tome, njegove kolege ne pokazuju preveliko oduševljenje. Iako od nekih dobiva priznanje, Semmelweis 1850. godine razočaran napušta Beč, a u historiju medicine ulazi kao jedan od prvih koji će otkriti da nije zagušljivi zrak ili nečistoća porodilja uzrok njihovog umiranja i umiranja novorođenčadi nego klice i bakterije (Eckhart, 2011, str. 117).

Terapeutski nihilizam nadalje je vezan za činjenicu da je na prvom mjestu bilo bitno uspostaviti dijagnozu, dok je terapija bila zanemarena, tj. ljudska patnja i ljudski život. Tako je suosjećanje prema bolesniku bilo sve do prijeloma stoljeća skoro pa nebitno: svejedno da li to bili siromašni pacijenti ili oni bogati koji su plaćali privatne preglede, odnos liječnika i pacijenta nije igrao skoro nikakvu ulogu. Ključni zadatak ljekara za vrijeme terapeutskog nihilizma bio je taj da se bolest razumije, a ne istrijebi. Ovaj vrhunac nihilizma, kako William Johnston jasno prokazuje, ogleda se možda i najbolje u psihoanalizi (Johnston, 1992, str. 232–234). Većina onih koji su od 1784. do 1869. godine patili od određenih duševnih tegoba, bili su smješteni u bečkoj ludnici *Narrenturm*¹⁷ gdje su kao zatvorenici bili vezani lancima te rijetko imali kontakte s liječnicima. Sigmund Freud koji duhovno odrasta u ovoj školi učinit će nekoliko pokušaja da se suprotstavi terapeutskom nihilizmu. Za jedan od bitnih preokreta u njegovom istraživanju zaslužan je austrijski psiholog Josef Breuer koji Freuda upoznaje sa slučajem svoje pacijentice Berthe Pappenheim ili kako je Breuer u *Studiji o histeriji* (1895) naziva Annom O. Pappenheim, koja u razgovorima sa Breuerom artikulira svoje simptome bolesti i govorom dolazi do izlječenja; ona sama svoju verbalnu terapiju naziva “talking cure”¹⁸ (Vidi isto: Johnston, 1992, str. 243).

¹⁶ Loši higijenski uslovi u bolnicama nadalje su vezani i za činjenicu da su studenti većinom učili na *post mortem*.

¹⁷ Danas se u *Narrenturmu* nalazi jedna od najvećih anatomskih zbirki svijeta; međutim, tragovi ludnice i historija njezinih bolesnika nigdje se u opisima stalne izložbe ne spominju.

¹⁸ Breuer bilježi: “U tom raspoloženju, a i u hipnozi, nije je bilo lako pokrenuti da govori, za ovu proceduru ona je izmislila dobro, ozbiljno ime ‘talking cure’ (govorna kura) i humoristično ‘Chimney-sweeping’ (čišćenje dimnjaka). Ona je znala da će nakon što sve izgovori, izgubiti sve svoje smetnje i „energiju“, a kada je već (nakon duže pauze) bila lošeg raspoloženja, onda bi sebi uskraćivala pričati [...]” (Freud/Breuer, 1895, str. 23)

“Talking cure”, koja postaje primarni alat psihoanalize, bitan je i u ostalim medicinskim disciplinama. Jer i onaj bolesnik koji pati od somatskih bolova, treba ih moći artikulirati. Odnos između liječnika i pacijenta trebao bi biti, što Weiß u romanu pokazuje, human. A humanost počinje upravo empatijom i komunikacijom. Portretirajući mračne slike bečkih klinika, Weiß jasno problematizira onaj odnos medicinara i pacijenta koji se odvija isključivo “s visine četvrtog reda klupa iz infernalne praznine, tj. auditorija gdje publika sačinjena od studenata, a katkad i liječnika, s ove pozicije gleda pacijenta, njegovo lice, sudbinu, ruke, beskrvne” (Weiß, 1982, str. 59). Obilaskom bolesnica u klinici za porodiljstvo, na primjeru “septičkih žena”, “septičkih do posljednje kapi krvi” koje čekaju “exitus letalis, prema statistici” (Ibidem, str. 59) ili žene “školskog primjera škole, mladog umirućeg čovjeka” koji pjeva “Beč, grad mojih snova” (Ibidem), samo su neke od slika u romanu gdje liječnik u fokus svog interesovanja jedino stavlja bolest.¹⁹ Nema sumnje da Weiß jasno preispituje ovaj pristup “čovjeka prema čovjeku” služeći se primjerima školske medicine i akcentuirajući pritom *voajerizam jeze* (Gerste, 2021, str. 26).

5. ZAVRŠNA RAZMATRANJA: OSLOBAĐANJE BOLA

Dok psihoanalitičar govorom ublažava bol, hirurgu će biti potrebno ono što nazivamo anestezijom koja je bila veliki san svakog liječnika. Jer tek s anestezijom otvaraju se nove hirurške mogućnosti na osnovu kojih hirurgija postaje predmet perfekcije, a ne discipline koja se smatrala bolnom i prljavom (Eckart, 2011, str. 140). Jedna od najznačajnijih rečenica u historiji medicine dolazi upravo od bostonskog hirurga Johna Collinsa Warrena koji nakon uspješne operacije pacijenta pod anestezijom izvikuje: “Gentlemen, this is no humbug!” (Gerste, 2021, str. 31) Bio je to revolucionarni trenutak za medicinu, iako su mnogi prisutni u sali očekivali Warrenov poraz i buđenje pacijenta usred operacije. No, povijest anestezije se seže do dinastije Han, kada kineski liječnik Hua-To (115–205 pr. n. e.) uspijeva napraviti

¹⁹ Scena dosta podsjeća na pjesmu *Čovjek i žena idu kroz baraku za rak* njemačkog pisca i liječnika Gottfrieda Benna iz njegovog ciklusa *Morgue* (1912).

napitak pomoću kojeg svoje bolesnike uspavljuje a zatim ih *bezbolno* operira ili amputira dijelove tijela. (Schönbauer, 1948, str. 3) Njemu će se pripisati otkrivanje anestezije, iako su se nadalje razne biljke – kao mandragora za vrijeme Hipokrata – i drugi narkotici eksperimentalno upotrebljavali u potrazi za “umjetnim i bezbolnim snom”.²⁰

Weißov junak u romanu vrlo dobro zna da receptura anestezije – a on se pridržava Billrothove mješavine etera, alkohola i hloroforma²¹– ne uspijeva svakog bolesnika otpremiti u san, pa tako on povećava ili smanjuje dozu ovisno o konstituciji svojih pacijenata. Dvapat Alfred svjesno i ubija: jednom u trenutku početka rata i urušavanja “jučerašnjeg svijeta”, pada “Milde... njegovog oca... njegovih ljudi...njegovog svijeta” on bolesniku daje veću dozu “otrova” (Weiß, 1982, str. 103). Drugi put u pitanju je “skrivena” eutanazija kod Ludwiga Lessinga, velikog umjetnika tog vremena, koji će biti njegov prvi – na početku studija on se susreće s njim – i posljednji pacijent. Alfredu je jasno da Lessingu nema više spasa, čega sam bolesnik u svojoj euforiji nije svjestan, već je prihvatio sudbinu da i dalje živi, između ostalog, s kolostomijom. Dok Lessing od Alfreda traži injekciju za smirenje, ovaj se *igra Boga* te mu daje injekciju punjenu sublimatom direktno u srce.

U jednom trzaju i djeliću sekunde nestao je jedan čovjek. Sljedećeg dana je Alfred, oslobođen bola *jednog* čovjeka, otišao u kasarnu da se prijavi u regiment landvera kao medicinar. (Ibidem, str. 107)

Gorčinu koju Alfred u sebi nosi nije samo odraz onoga što on četiri godine gleda u bolnici. Kao čovjek, kako sveznajući pripovjedač napominje, Alfred nije postojao ni prije studija medicine, nego je bio beskoristan:

Jedino su ruke bile vrijedne na njemu, dobar, jako spretan alat u liječničkom poslu, on sam bio je samo blijedo, fino odijelo s jednim medicinarom četvrte godine unutra, bijelog odraza u ogledalu pisoara, prazan. (71)

²⁰ Iako anestezija, kako primjer Warrena pokazuje, u operacionu salu ulazi tek krajem 19. stoljeća, na početku njezine primjene bilježe se i smrtni slučajevi izazvani eterskom narkozom što je rezultat tadašnjeg još nepoznavanja farmakoloških dejstava te reakcija srca i krvotoka pod utjecajem inhalirajućeg gasa (Gerste, 2021, str. 34).

²¹ U Austriji se tih godina koristila upravo mješavina etera, alkohola i hloroforma prema recepturi Theodora Billrotha. Vidi: (Schönbauer, 1948, str. 15).

Medicinska škola će Alfreda naučiti hladnom kliničkom pogledu, ali ipak ovdje, kako pokazuju pokusi s psom, operacija debelog crijeva a i Lessingova smrt, Alfred se pokušava izboriti s tim karakterističnim kliničkim pogledom te u trenutku tuđe boli probuditi *čovjeka* u sebi. U trećem i posljednjem dijelu romana, koji svojim slikama užasa, tvorbom novih riječi, eliptičnim konstrukcijama (Engel, 1982b, str. 147) jasno reflektira ekspresionistički utjecaj, Weißov junak uz velike muke ipak uspijeva zavoljeti ono što je *čovjek*. Mada liječnički pogled Alfreda nije naučio spoznati o čovjeku ili o samom sebi – osim da je čovjek mašina sačinjena od ćelija, kostiju, mišića, mesa – Weiß ne samo na primjeru Alfreda nego i na svim svojim kasnijim figurama liječnika pokušava pokazati pravac prema jednom poimanju svijeta i čovjeka koji se parametrima i analizama teško da objasniti. Međutim, taj pokušaj da se “golim okom” vidi i razumi vrlo često njegove likove tjera u ludilo, a na koncu i u smrt. Romanom *Čovjek protiv čovjeka* Weiß polaže kamen temeljac za svoja kasnija djela u kojima nalazimo precizne i s velikim znanjem prikazane (katkad groteskne) slike medicine dvadesetog stoljeća, koje u tijelu, tom evidentnom činjeničnom materijalu, traže “titraj duše”.

LITERATURA

- Anz, Th., 2010. *Literatur des Expressionismus*. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage, Stuttgart / Weimar: Metzler.
- Anz, Th., 2018. “Krankheitsszenarien und ihre literarischen Emotionalisierungspotentiale”, U: *Vom Krankmelden und Gesundheitschreiben. Literatur und/ Als Psycho-Soma-Poetologie?* Ur. A.R. Boeldlel, Innsbruck/Wien: Studienverlag, str. 29–45.
- Boeker, H., 2006. *Psychoanalyse und Psychiatrie. Geschichte, Krankheitsmodelle und Therapiepraxis*, Heidelberg: Springer Medizin.
- Degler, F. / Kohlroß, Ch., 2006. *Epochen/Krankheiten. Konstellationen von Literatur und Pathologie*. St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag
- Degler F. / Kohlroß Ch.: Einleitung: Epochenkrankheiten in der Literatur, str. 15–21.

- Hörisch, J. / Klinkert Th.: Vorbermerkungen zur Schriftreihe: Das Wissen der Literatur, str. 7–15
- Hörisch, J.: Epochen / Krankheiten. Das pathologische Wissen der Literatur, str. 21–45.
- Döblin, A., 1919. “Von der neuen Menschlichkeit”. *Vossische Zeitung* (07. 08. 1919), str. 2.
- Eckart, W. U., 2011. *Illustrierte Geschichte der Medizin. Von der französischen Revolution bis zur Gegenwart*. Berlin/Heidelberg: Springer.
- Ehrenstein, A., 1925. “Ernst Weiß”. *Berliner Tageblatt* (11. 07. 1925), str. 2.
- Engel, M., 1982a. “Nachwort”. Ernst Weiß: *Mensch gegen Mensch*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 145–148.
- Engel, M., 1982b. “Nachwort”. Ernst Weiß: *Der Augenzeuge*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 221–225.
- Engel, P. / Müller, H.-H., 1988. “...ein guter Freund und Kamarad täte mir oft hier sehr wohl. Ernst Weiß’ Briefe an Leo Perutz.” U: *Modern Austrian Literature*, Vol. 21, No. 1., str. 27–59.
- Foucault, M., 2005. *Die Geburt der Klinik. Eine Archäologie des ärztlichen Blicks*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Freud, S. / Breuer, J. (1895). *Studien über Hysterie*, Leipzig/Wien: Franz Deuticke.
- Engel, P. (ur.), 1982c. *Ernst Weiß*. Frankfurt am Main 1982.
- Fröhlich, H.-J., 1966. “Arzt und Dichter”. U: *Ernst Weiß*. ur. Peter Engel, str. 177–184.
 - Seelig, C., 1932. “Der Erzähler Ernst Weiß”, str. 103–106.
 - Walter, H. A., 1966, “Überwundene Dekadenz. Ein großer deutscher Autor wartet auf Leser: Ernst Weiß”, str. 173–176.
- Jagow, B. von / Steger, F., 2009. *Was treibt die Literatur zur Medizin? Ein kulturwissenschaftlicher Dialog*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht.
- Johnston, W. M., 1992. *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte. Gesellschaft und Idee im Donauraum 1848-1938*. Wien/Köln/Weimar: Böhlau.
- Gerste, R. D., 2021. *Die Heilung der Welt. Das Goldene Zeitalter der Medizin. 1840-1914.*, Hamburg: Klett-Cotta.

- Lesky, E., 1960. "Von den Ursprüngen des therapeutischen Nihilismus". U: *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften.*, Bd. 44, H. 1, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, str. 1–20.
- Mann, Th., 1963. *Briefe 1937-1947*, ur. Erika Mann, Frankfurt am Main: S. Fischer, str. 36–38.
- Sontag, S., (2005), *Krankheit als Metapher / Aids und seine Metaphern*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Schönbauer, L., 1948. *Zur Geschichte der Anästhesie*. Wien: Franz Deuticke.
- Weiß, E., 1982. *Mensch gegen Mensch*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Wondrák, E., 1968. Einiges über den Arzt und Schriftsteller Ernst Weiß, Icking und München: Kreisselmeier.

ANATOMY COLLECTION OF A WRITER.
THE PORTRAYAL OF MEDICINE IN THE NOVEL
MENSCH GEGEN MENSCH BY ERNST WEISS

Abstract

In his novel *Mensch gegen Mensch* (1919), the Austrian writer Ernst Weiß opens the door to the figure of a doctor for the first time. The diseases that Weiß works with here are not only the fruit of the “writer’s imagination” but almost clearly mapped images from the conventional medicine books as well as the very experiences that Weiß acquired during his education and later practice as a surgeon in Vienna and Prague. In the novel *Mensch gegen Mensch*, the writer introduces the hero Alfred to the world of the Second Viennese Medical School, which on the one hand stands in the service of humans, and on the other excludes all that is not material: sensitivity and ultimately the very “soul”. While the clinical view focuses on the human body as the subject of research, the literary text puts humans at the centre of events and tries to expose what is invisible to the naked eye: the human psyche. Questions arise as to how Weiß portrays the early 20th-century medical discourse in the novel and what role he attributes to medicine in the research and understanding of a human.

Key words: *Ernst Weiß, Second Viennese Medical School, Medical Narrative, Clinical View, Surgery, Anaesthesia, Humanity.*

MERSIHA ŠKRGIĆ

HEIMATLOSIGKEIT IN DEN ERZÄHLUNGEN VON INGEBORG BACHMANN

Abstract

Ingeborg Bachmanns Werke behandeln die Thematik der Heimatlosigkeit anhand der Metapher vom Haus Österreich, welches die Autorin zur wahren Heimat oder besser gesagt Wunschheimat ihrer Protagonist:innen stilisiert. Ihre Idee vom Haus Österreich ist mit dem Habsburgerreich gedanklich verknüpft und stellt teilweise die Folge dessen Untergangs und teilweise das Resultat der fehlenden Identifikation mit dem Österreich der Nachkriegszeit dar. So wird die Unzufriedenheit mit der Situation im Heimatland zum Beispiel in den Romanen *Malina* und *Der Fall Franza* mit der Sehnsucht nach der einstigen Verknüpfung Österreich-Ungarn verbunden. Ähnliche Wunschvorstellungen finden wir außerdem in den Erzählungen und in der Lyrik der Autorin, was zum Anlass genommen wird, das Gefühl der Heimatlosigkeit und damit verbunden auch der Sprachlosigkeit von Bachmanns Figuren anhand von zwei beispielhaften Erzählungen aus dem Erzählband *Simultan* zu untersuchen.

Schlüsselwörter: *Heimatlosigkeit, Haus Österreich, Sprachlosigkeit, Identität, Ingeborg Bachmann*

BACHMANNS BEGRIFF VOM HAUS ÖSTERREICH

Der Ausdruck Haus Österreich bezieht sich auf die Habsburger als das lange herrschende Geschlecht der österreichisch-ungarischen Monarchie, wird aber von Bachmann erweitert und außerhalb des historischen und politischen Kontextes verlagert. Sie erklärt es in einem Interview selbst:

Es gibt kein Land Österreich, das hat es nie gegeben. Und was wir heute so nennen, trägt seinen Namen, weil es in irgendwelchen Verträgen so beschlossen wurde. Aber der wirkliche Name war immer Haus Österreich. Ich komme aus dieser Welt, obwohl ich geboren wurde, als Österreich schon nicht mehr existierte. Doch unterirdische Querverbindungen gelten für mich immer noch, und die geistige Formation hat mir dieses Land, das keines ist, gegeben. (Bachmann, 1991, p. 79)

Sie meint damit das untergegangene Reich, belebt es aber nicht im restaurativen Sinne, sehnt sich also nicht nach der Monarchie, sondern nach dem Gefühl der Zugehörigkeit, welches in der neuen Republik fehlt. Diese Idee hat Ähnlichkeit mit Robert Musils ironischem Begriff *Kakanien* (vgl. Bringazi 1998, p. 67-71 und 207-212), der die Doppelmonarchie zwar kritisiert, aber auch als den Inbegriff eines modernen Staates sieht, in dem nichts fest ist und alles eine Möglichkeit bleibt (vgl. Wolf 2011, p. 282-300). Der Einfluss von Robert Musil auf Bachmanns Werke ist kein Geheimnis, die Autorin selbst setzt sich zu seinem Schreiben in Beziehung und verwendet intertextuelle Referenzen auf seine Texte. Nachweise über konkrete Verbindungen der Simultan-Erzählungen zu Musil und Roth untersucht Malcom Spencer (2008) in seiner Studie: *In the Shadow of the Empire. Austrian Experiences of Modernity in the Writings of Musil, Roth, and Bachmann.*

Bachmanns Idee vom Haus Österreich bezeichnet Bartsch als *Metapher* (Bartsch 1988, p. 169) und Jurgensen nennt es ein *Sprachbild, in dem sich die Dichterin zu beheimaten versucht* (Jurgensen 1982, p. 159). Tatsächlich ist dieser Begriff die Bezeichnung für eine Wunschheimat, einen Ort ohne Grenzen, in dem viele Völker beheimatet sind, weshalb sie den untergegangenen Vielvölkerstaat mit seinen vielen Sprachen, Nationen und Kulturen ihrer Vorstellung vom Haus Österreich ähnlich sieht. Man kann in diesem Zusammenhang eher von einer Utopie als von Nostalgie sprechen, denn weder die Autorin noch die meisten ihrer Figuren kannten die Monarchie wirklich, empfinden aber nach ihrem Untergang, dass ihnen etwas fehlt und dass das nirgendwo mehr zu finden ist.

Die spezifische Situation der Republik Österreich und den Grund, weshalb dieses neue, kleine Land für die meisten Österreicher mit einem Gefühl des Verlustes verbunden ist, erklärt Bachmann folgenderweise:

Es unterscheidet sich ja insofern von allen anderen kleinen Ländern heute, weil es ein Imperium war und man einiges lernen kann aus seiner Geschichte. Und weil die Untätigkeit, zu der man dort gezwungen ist, den Blick ungeheuer schärft auf die große Situation und auf die Imperien von heute. Wer selbst einmal untergegangen ist, weiß, was das bedeutet. Und das Gefühl dafür ist unbewußt in allen da, führt zu diesen Abarten von Melancholie, Pessimismus und zu diesem scharfen, manchmal so bösen Blick und einer fatalistischen Haltung. (Bachmann 1991, p. 107)

Es war ein Imperium, es hatte eine aktive und wichtige Rolle in der Welt und ist jetzt, mit den Worten der Malina-Protagonistin, [...] *die Stelle der Welt, an der nichts mehr stattfindet, wo alles nur Untergang ist.* (Bachmann 2004, p. 95)

Dieser Untergang spielt in der österreichischen Literatur eine wichtige Rolle und wurde unter dem Begriff *habsburgischer Mythos* von Claudio Magris analysiert. Eine der Thesen von Magris ist, dass der habsburgische Mythos erst nach dem Zusammenbruch der Monarchie in seine produktivste und interessanteste Phase übergegangen sei (vgl. Magris 1988, p. 239), was auch Bachmanns Beschäftigung mit dem Habsburgerreich, das sie nie erlebt hat, erklärt. Weigel sieht die Faszinationskraft des Habsburger Mythos für Bachmann in der Möglichkeit eines friedvollen Pluralismus (vgl. Weigel 1999, p. 166), der in der damaligen Situation eine Utopie ist. Bachmanns Anliegen ist nicht mythologisierend, es handelt sich dabei nicht um den Wunsch nach Wiederherstellung eines mit Sicherheit nicht idealen Reiches, sondern um die Beschreibung der Konsequenzen seines Zerfalls.

The traumas of the recent past are certainly one of the factors that explain Bachmann's construction of the Haus Österreich as a kind of utopian spiritual home, although she never lived in the empire. In fact, Hofmannsthal's words Hier ist er nicht heimlich could be taken as a motto for Austrian writers in the first half of the twentieth century who felt dispossessed of their culture and

sought to construct a ghostly home in the past that did not seem available to them in the present (Spencer 2008, p. 201).

Viele österreichische Autoren der Nachkriegszeit suchen ihre utopische Heimat auf verschiedenen Wegen oder an verschiedenen Orten (vgl. Spencer 2008, p. 201-202) und verbleiben oft mit dem Gefühl der Nostalgie oder Melancholie. In Bachmanns letztem Erzählband scheinen diese Empfindungen die dominanten Eigenschaften ihrer Figuren zu sein, die aus sehr persönlichen Gründen entstanden sind. Erst bei näherer Untersuchung merkt man die Verbindung von politischem und privatem Untergang, wie es Bachmann im oben angeführten Zitat selbst erklärt. Ihre Figuren sind Bürgerinnen der Welt, Selbstexilierte und Reisende, für die das Wort Heimat oder sogar Muttersprache keine richtige Bedeutung mehr hat. Aber ihre persönlichen Hemmungen, Ängste und Sehnsüchte kommen durch die Beschäftigung mit der eigenen Vergangenheit und damit verbunden auch mit der Heimat und Muttersprache an die Oberfläche. Die Analyse wird zeigen, dass die Idee vom Haus Österreich gerade in der Unsicherheit der modernen Welt für die Protagonist:innen ein Zufluchtsort und ein identitätsstiftendes Element geworden ist.

HEIMATLOSIGKEIT IN *DREI WEGE ZUM SEE*

Die letzte und längste Erzählung aus dem *Simultan*-Band *Drei Wege zum See* beschreibt die Rückkehr der um die Welt reisenden Fotografin Elisabeth Matri nach Hause, um ihren altgewordenen Vater, der als nostalgischer und in die Vergangenheit blickender Vertreter des habsburgischen Mythos gelesen werden kann, zu besuchen. Die Tochter scheint von ihrem Vater das Gefühl des Verlorenenseins im eigenen Lebensraum geerbt zu haben, durch ihre Arbeit bedingt reist sie durch die Welt und fühlt sich nirgendwo mehr daheim.

Aber was sie zu Fremden machte überall, war ihre Empfindlichkeit, weil sie von der Peripherie kamen und daher ihr Geist, ihr Fühlen und Handeln hoffnungslos diesem Geisterreich von einer riesigen Ausdehnung gehörten,

und es gab nur die richtigen Pässe für sie nicht mehr, weil dieses Land keine Pässe ausstellte. (Bachmann 2008, p. 124)

Als heimatlose, reisende Fotografin beschäftigt sie sich ständig mit politischen Umbrüchen, Kriegen und dem Leiden der anderen und verdrängt so ihre persönlichen Probleme. Erst die Heimkehr zwingt sie zur Konfrontation mit der eigenen Vergangenheit. Die drei Wege zum See, die sie nicht mehr findet, stehen symbolisch für die drei wichtigsten Männer in ihrem Leben: Franz Joseph Trotta, Manes und Branco, deren Namen und teilweise auch Vorgeschichte von Joseph Roth entlehnt sind (vgl. Weigel 1999, p. 400-401).

Ihre erste Liebe zu Franz Joseph Trotta war ein Einschnitt, der [...] sie zum Bewußtsein vieler Dinge brachte [...] er ein wirklich Exilierter und Verlorener, sie eine Abenteurerin, die sich weiß Gott was für ihr Leben von der Welt erhoffte, in eine Exilierte verwandelte, weil er sie, erst nach seinem Tod, langsam mit sich zog in den Untergang, sie den Wundern entfremdete und ihr die Fremde als Bestimmung erkennen ließ (Bachmann 2008, p. 140-141).

Gerade ein Trotta, dessen Name für den Untergang steht und der nach 1918 tatsächlich nirgends mehr hingehörte, entfremdete sie von ihrem Vaterland oder ließ sie erkennen, dass es Heimat gar nicht gibt. Sie versucht jetzt das Gefühl der Zugehörigkeit wiederzufinden, indem sie über die Grenzen des jetzigen Landes blickt:

[...] sie nahm das Dreiländereck ins Aug, dort drüben, hätte sie gerne gelebt, in einer Einöde an der Grenze, wo es noch Bauern und Jäger gab, und sie dachte unwillkürlich, daß sie auch so angefangen hätte: An meine Völker! Aber sie hätte sie nicht in den Krieg geschickt und diese Trennungen herbeigeführt, da sie doch gut miteinander gelebt hatten [...] (Bachmann 2008, p. 169).

Diese Sehnsucht nach dem Vielvölkerstaat ist ein Wunsch nach Zugehörigkeit, welche in der neuen Republik verloren gegangen ist und nach Almut Dippel auch eine Abwehr gegen den Kapitalismus und den Kalten Krieg der 60er-Jahre (vgl. Dippel, p. 59-60), es ist die Suche nach dem dritten Weg. Gleichzeitig lesen wir darin auch eine Forderung nach Überschreitung der Grenzen und dem Wiederfinden einer Einheit, die

Elisabeth im Privaten ebenfalls nicht gelungen ist. Ihre zweite Liebe Manes war auch von der anderen Seite der Grenze und Teil der Utopie vom Haus Österreich, welches untergegangen ist, wie alle ihre Beziehungen. Die drei Wege zum See, die sie bei ihren Ausflügen vergeblich sucht, zeigen den Untergang der alten Vorstellungen und die Unmöglichkeit der Rückkehr in die Vergangenheit. Elisabeth verknüpft ihre private Geschichte mit der ihres Landes, Bachmann geht weiter und fordert eine wahre Konfrontation. Durch die Erwähnung von Jean Améry kritisiert Bachmann die Stilisierung der Opferrolle Österreichs, wodurch die Auseinandersetzung mit der eigenen nationalsozialistischen Vergangenheit bis in die späten Achtziger verdrängt wurde (vgl. Botz 1991, p. 202-203 und Bartsch 1995, p. 172-173), was auch einer der Gründe für die fehlende Identifikation vieler Autor:innen mit der Nachkriegsheimat war.

Bachmann kritisiert damit die verklärende Nostalgie, aber auch Elisabeths Fliehen vor der Verantwortung für das eigene Leben. Nachdem Elisabeth weder die drei Wege zum See noch ihre Heimat und das Gefühl der Zugehörigkeit wiedergefunden hat, flieht sie aus Klagenfurt und wundert sich, als Branco, ein Verwandter von Trotta aus Slowenien, wie selbstverständlich von zuhause spricht: *aber sie sagen noch „zuhause“, dann gibt es das also noch* (Bachmann 2008, p. 200).

Branco gesteht ihr in einer Nachricht seine Liebe, was aber keinen Unterschied macht, denn ihre Zeit ist vorüber. Alle Wege in die Vergangenheit scheinen für sie verschlossen und sie nimmt einen Auftrag an, nach Vietnam zu reisen, um über den Krieg zu berichten. Die Angst vor dem Tod oder dem Leben wehrt sie mit folgenden Worten ab: *Es ist nichts, es kann mir doch gar nichts mehr geschehen. Es kann mir etwas geschehen, aber es muß mir nichts geschehen* (Bachmann 2008, p. 211).

Diese Worte enthalten eine Abwehrhaltung gegen die möglichen Verletzungen des Daseins, aber sie schließen ein Möglichkeitsdenken ein, welches nichts vollständig beendet und negiert. Elisabeth scheint es zunächst zu beruhigen, dass diese Liebesgeschichte durch äußere Umstände nicht zustande kommt, aber im zweiten Teil des Zitats kann

man auch das Bewusstsein über die Entscheidungsfreiheit lesen, also die innere Bereitschaft für das eigene Leben Verantwortung zu übernehmen. Etwas können, aber nichts müssen, ist der Lohn und der Preis der Freiheit der modernen Frauen und Bürgerinnen der Welt, wie wir in folgender Erzählung feststellen werden.

HEIMATLOSIGKEIT IN *SIMULTAN*

Im Erzählband *Simultan* werden überwiegend Geschichten von Frauen erzählt, denen es nicht gelingt, ihr Glück im Hier und Jetzt zu finden. Bartsch spricht in diesem Zusammenhang von einem *Zustand der Auflösung, des Ausgesetztseins, der Heimatlosigkeit* und des *Zwischen-den-Sprachen stehens* (Bartsch 1988, p. 159) aller Figuren in diesem Erzählband.

Bartsch verbindet hier zwei wichtige Bereiche der Identität, Heimat und Sprache, die uns zwar durch die Geburt und Erziehung gegeben werden, aber im weiteren Verlauf des Lebens abhandenkommen können, was unsere Verortung in der Welt erschweren kann.

Das Phänomen des Zwischen-den-Sprachen-Stehens findet man wortwörtlich und exemplarisch in der Figur der Simultandolmetscherin Nadja dargestellt. Nadja, die viele Sprachen spricht und viele Länder kennt, ist heimatlos und scheinbar von ihrer Vergangenheit losgelöst. Ihre Identität wird durch die Natur ihres Berufes ständig in den Hintergrund gerückt, sie überträgt fremde Worte in fremde Sprachen und erlebt täglich die Erschütterung der eigenen Persönlichkeit. Nicht einmal die Sprache kann ihr eine sichere Heimat bieten, sie befindet sich in einem Dauerexil und in einer sprachlich-gedanklichen Heimat- und Haltlosigkeit (vgl. Albrecht/Göttsche, p. 161-162).

Was für ein seltsamer Mechanismus war sie doch, ohne einen einzigen Gedanken im Kopf zu haben, lebte sie, eingetaucht in die Sätze anderer, und mußte nachwandlerisch mit gleichen, aber anderslautenden Sätzen sofort nachkommen [...] sie mußte schon aufpassen, daß sie eines Tages nicht von den Wortmassen verschüttet wurde (Bachmann 2008, p. 18).

Als sie den Wiener Ludwig Frankel kennenlernt, erscheint es ihr aufregend, nach zehn Jahren endlich mit jemandem in ihrer Muttersprache zu reden. Sie glaubt, [...] *er bringe ihr etwas zurück, einen vermißten Geschmack, einen fehlenden Tonfall, ein geisterhaftes Gefühl von einem Daheim, das nirgends mehr für sie war* (Bachmann 2008, p. 8).

Sie sprechen abwechselnd Englisch, Deutsch und Französisch, erinnern sich an die vielen Länder, die sie durch ihre Arbeit besucht haben, stellen eine Simultanität in ihren Lebensweisen und Bedürfnissen fest (z.B. beide sind erleichtert, als der andere allein schlafen möchte), aber ziehen bei den persönlichen Untergängen eine Grenze. Während Mr. Frankel erzählt, dass er nie nach Wien zurückkehren möchte, weil dort für ihn alles abgebrochen sei, verschweigt er die wahren Gründe (vgl. Bachmann 2008: 26). Sie dagegen [...] *redete über alles und jedes hinweg, und was er bisher von ihr wußte, war etwas von einem Schock, but who cares, und daß es ihr öfters schlechtgegangen war* (Bachmann 2008, p. 17).

Interessanterweise deutet Nadja gerade diese Grenzziehung als Nähe, die sie der gemeinsamen Heimat zuschreibt: *Sie dachte, nichts sei einfacher, als mit jemand aus demselben Land beisammen zu sein[...] es war ein geheimer Pakt da [...] hier ist die Grenze für mich, bis hierher und nicht weiter* (Bachmann 2008, p. 26).

Die Verbindung durch die Heimat und die Sprache ist zwar gegeben, aber die Beziehung der beiden modernen Nomaden beruht nach Šlibar (vgl. Šlibar 2003, p. 362) und Maček (vgl. Maček 2010, p. 150) auch auf der Ähnlichkeit der Lebensentwürfe von Nadja und Frankel, die es gewohnt sind, in einem multilingualen Umfeld zu kommunizieren und viel alleine zu sein. Dieser Argumentation folgend interessiert uns in der weiteren Analyse der Zusammenhang von Heimat, Sprache, Vergangenheit und Identität in einer globalisierten Welt, in der immer mehr Menschen Nadja und Frankel ähneln.

Als Frankel mit Nadja auf einen Felsen über Maratea klettern will, erleidet sie zunächst eine Panikattacke und denkt, dass das ihre Vernichtung werde:

[...] *seitlich im Rücken immer noch diese wahnsinnige Gestalt, die irgendjemand auf die Spitze des Felsens getan hatte, diese Wahnsinnigen,*

[...] und in einem armseligen Dorf, das in jedem Moment ins Meer stürzen konnte, wenn man auch nur fest auftrat und eine Bewegung zuviel machte, und deshalb bewegte sie sich nicht, damit dieser Felsen nicht hinunterstürzte... (Bachmann 2008, p. 33)

Almut Dippel deutet diesen Anfall als Folge der Erkenntnis über die verdrängten Gefühle aus ihrer Vergangenheit, die in der Rückkehr zur Muttersprache erwachen:

So ist es kein Zufall, daß Nadja erst in dem Moment Erkenntnisse über ihre persönliche Vergangenheit gewinnt, als sie, die in ihrem Beruf ständig zwischen vier Sprachen wechselt, nach zehn Jahren erstmals wieder ihre Muttersprache spricht (Dippel 1995, p. 33).

Tatsächlich scheint Nadja sich von dem Mann aus der Heimat, der sie begleitet und herausfordert, an ihre Vergangenheit erinnert zu fühlen und empfindet dieses im ersten Augenblick als eine Bedrohung. Die Erinnerung an Vergangenes, an Verletzungen und Erschütterungen, über die sie nicht mehr spricht, provoziert die Nähe, die sie mit ihm verbindet und die sie mit anderen lange nicht hatte. Diese Nähe scheint ihr sogar gefährlicher als die Höhe, in der sie sich auf dem Felsen befindet, denn noch mehr als die Angst abzustürzen, besorgt sie die Möglichkeit, dass dieser Mann ihre Fassade zum Einstürzen bringt. Aber dann lässt sie es geschehen: [...] *sie fürchtete zu ersticken oder ihm unter den Händen wegzusterben, aber dann wollte sie es doch, es war besser von ihm erstickt und vernichtet zu werden und damit alles zu vernichten, was in ihr unheilbar geworden war* (Bachmann 2008, p. 35).

Während Sara Lennox Jost Schneiders Interpretation folgend diesen Zusammenbruch als Ausdruck der Haltlosigkeit des modernen Menschen interpretiert und im weiteren Verlauf feststellt, dass es für Nadja und die Menschen ihrer Art keine Verbesserung in der Zukunft gibt (vgl. Lennox 2009, p. 196-197), möchte ich darauf verweisen, dass die Erzählung nicht mit dem Zusammenbruch am Felsen endet, sondern mit einer anderen Sichtweise auf diesen Felsen. Nadja klettert nämlich am nächsten Tag allein auf die Felsen, vor denen sie sich fürchtet, und stellt fest, dass sie nichts muss, sondern darf: *Ich darf, das ist es, ich darf ja leben* (Bachmann 2008, p. 37).

Die Christusstatue erscheint ihr von unten auch nicht mehr bedrohlich: Sie sieht [...] *die kleine, kaum sichtbare Figur, mit ausgebreiteten Armen, nicht ans Kreuz geschlagen, sondern zu einem grandiosen Flug ansetzend, zum Auffliegen oder zum Abstürzen bestimmt* (Bachmann 2008, p. 37).

Dieser Satz deckt sich mit dem von Elisabeth Matrei, die nach ihrer Heimatreise und der Begegnung mit Branco auch feststellt, dass ihr etwas geschehen kann, aber dass ihr nichts geschehen muss, was als Akzeptanz der eigenen Lage gelesen werden kann.

Die letzte und die erste Erzählung des Erzählbandes bilden einen Kreis - zwei heimatlose und sich selbst entfremdete Frauen finden über die Suche nach Heimat und Muttersprache den Weg zu sich selbst. Beide Protagonistinnen müssen untergehen, um wieder zu sich selbst zu kommen. Ob diese Erkenntnisse aber zu einer Veränderung führen werden, bleibt in beiden Erzählungen offen. Ganz im Sinne ihres Nomadenlebens bleiben beide Protagonistinnen am Ende der Erzählung ihrem Lebensstil treu und bereiten sich auf eine Abreise vor. Die Heimatlosigkeit besteht also weiter, aber sie muss nicht die Folge des politischen Untergangs der Heimat sein, sondern kann als bewusste Entscheidung für einen Weg der Autonomie gedeutet werden.

In diesem Kontext verweist Sara Lennox auf den Soziologen Zygmunt Bauman und seine These von der flüchtigen Moderne, um die Exterritorialität und die Entwurzelung der Protagonistin aus Bachmanns Erzählung *Drei Wege zum See* zu erklären. Lennox zitiert Bauman folgendermaßen: *Soziologisch gesehen ist der Kommunitarismus eine nur zu verständliche Reaktion auf die zunehmende „Verflüssigung“ des Lebens in der Moderne, vor allem auf deren am schmerzlichsten erfahrene Konsequenz – das wachsende Ungleichgewicht zwischen individueller Freiheit und Unsicherheit* (Bauman 2003, zitiert nach Lennox 2009, p. 28).

Bachmanns Protagonistinnen empfinden ihre Entwurzelung teilweise als Unglück und sehnen sich nach Zugehörigkeit, aber am Ende beider Erzählungen erkennen sie, dass ihre Lebensweise von eigenen Entscheidungen abhängt und dass Entwurzelung Freiheit sein kann. In beiden Erzählungen

ist am Ende der Blick von der Vergangenheit und dem nostalgischen Wunsch nach Zugehörigkeit auf die Gegenwart und die Zukunft gerichtet, die noch offen ist. Man könnte sagen, dass die Erzählung *Drei Wege zum See* noch mit einem Auge dem Zugehörigkeitsgefühl zu einer Heimat zugewandt ist, die in dem utopischen Begriff des Haus Österreich gesucht wird, während mit dem anderen das Leben als Bürgerin der Welt schon in Aussicht steht. In *Simultan* ist diese Art von Existenz schon realisiert, sodass die utopische Heimat im Haus Österreich nur manchmal und nicht unbedingt mit nostalgischer Konnotation gedanklich begangen wird.

Das letzte Wort in der Erzählung *Simultan* ist *Auguri*, was sowohl Gratulation als auch Alles Gute bedeuten kann. Gratuliert Nadja sich selbst, weil sie die Möglichkeit eines weniger angstvollen Lebens entdeckt hat, in dem sie wieder bereit wäre, wirklich zu leben und mit Menschen in wahre Beziehungen zu treten? Es bleibt unklar und offen, aber meines Erachtens ist es ein Hinweis auf den wichtigen Satz *Ich darf ja leben*, der Lebenswunsch statt Lebensangst signalisiert. Wie die Christusstatue scheint Nadja die Arme auszubreiten und bereit zu sein, den Sprung ins Leben wieder zu wagen, obwohl sie genau weiß, dass dieser Sprung sowohl in einem Flug als auch in einem Sturz enden kann.

SCHLUSSFOLGERUNG

In der vorliegenden Analyse wurden die Verknüpfungen zwischen dem Heimat- und Sprachverlust der beiden weiblichen Protagonistinnen und ihrer Beziehung zur Vergangenheit untersucht.

In Drei Wege zum See, ... die ein Denken und Gehen in einem Sprachdenkmal um das Haus, Österreich, um ein ehemaliges Reich und eine gespenstische Welt, um ihre Ruinen und Grenzen herum beschreibt, ist eine symbolische Heimkehr aus einer wirklichen Heimatlosigkeit in eine innerlich gemachte Heimatlosigkeit (Bombitz 2008, p. 79).

Diese Erzählung verknüpft das Gefühl der Heimatlosigkeit mit der historischen Schuldfrage der Österreicher, die sich nicht mit der

Vergangenheit auseinandersetzen mussten, mit Elisabeths Flucht vor Konfrontation mit persönlichen Verlusten und Verletzungen, die sie erst in der Heimat zu bearbeiten scheint.

Nadjas Heimatlosigkeit und dadurch *auch der Zustand von Auflösung durch die Sprache*, wie Trotta es in *Drei Wege zu See* nennt (Bachmann 2008, p. 178), ist durch die Arbeit als Simultandolmetscherin verdeutlicht, da diese sie sowohl von ihrer Heimat und Muttersprache als auch von sich selbst entfremdet hat. Sie konfrontiert sich mit der eigenen Vergangenheit erst über die sprachliche Heimkehr in der Beziehung zum Landsmann Ludwig Frankel.

Der erste Impuls beider Frauen ist die Flucht vor diesen Gefühlen und vor potenzieller Wiederholung der Verletzungen, die sich durch die Nähe zu einem anderen Menschen ergeben könnten. Aber in beiden Erzählungen geschieht durch die Akzeptanz der eigenen Lage ein möglicher optimistischer Wendepunkt. Elisabeths Gedanke, dass etwas sein kann, aber nicht muss, drückt nicht unbedingt nur eine Angst vor dem Leben aus, sondern auch eine Hinwendung zu neuen Möglichkeiten. Bei Nadja entsteht (markiert durch den Satz: *Ich darf, das ist es, ich darf ja leben* (Bachmann 2008, p. 37)) die Bereitschaft zu neuen Beziehungen oder zumindest die Überwindung der Furcht vor Nähe und Absturz.

Die hier dargestellte Heimat- und Sprachlosigkeit der Protagonistinnen, welche sie anfangs melancholisch in die Vergangenheit blicken (Elisabeth) oder sie fatalistisch ablehnen (Nadja) lässt, werden zum Schluss der Erzählungen in einen positiveren Kontext gestellt. Das Haus Österreich als Sehnsuchts- und Zugehörigkeitsutopie überschreitet so definitiv die Grenzen des Landes. Es wird nunmehr als ein Symbol für die Verknüpfung mit der eigenen Vergangenheit verstanden, welche nicht mehr mit Melancholie oder Abwehr betrachtet, sondern akzeptiert wird. Bachmann beschreibt die Entwicklung von zurückblickender Sehnsucht nach einer untergegangenen Heimat hin zur utopischen Vorstellung eines Bürgers der Welt, dessen Haus Österreich eindeutig keine Grenzen hat, weder topografische noch sprachliche, und damit zwar Unsicherheit aber auch Freiheit birgt.

(Andrea Stoll berichtet in ihrer Bachmann-Biografie von einem größeren Optimismus der Autorin und dem Plan der Rückkehr nach Österreich in den letzten Jahren ihres Lebens, was sich mit dem Schreiben des *Simultan*-Bandes deckt. Dieses kann teilweise auch in die Darstellung der Heimatproblematik, aber auch der Bereitschaft zu einem Neuanfang in den analysierten Erzählungen eingeflossen sein (vgl. Stoll 2015, p. 321-332)).

LITERATURVERZEICHNIS

- Albrecht, Monika/Göttsche, Dirk (2002): *Bachmann Handbuch. Leben-Werk-Wirkung*. Stuttgart: Metzler Verlag.
- Bachmann, Ingeborg (1991): *Wir müssen wahre Sätze finden. Gespräche und Interviews*. Herausgegeben von Christine Koschel und Inge von Weidenbaum. München: Piper Verlag.
- Bachmann, Ingeborg (2004): *Malina*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Bachmann, Ingeborg (2008): *Simultan*. München: Piper Verlag.
- Bartsch, Kurt (1988): *Ingeborg Bachmann*. Stuttgart: Metzler Verlag.
- Bombitz, Atilla (2008): *Eine österreichische Geschichte. Wege in und zu Ingeborg Bachmanns Erzählung „Drei Wege zum See“*. In: *Ihr Worte. Ein Symposium zum Werk von Ingeborg Bachman aus Anlass ihres 80. Geburtstages*. Hrsg. Von Attila Bombitz und Zsuzsa Bognar. Wien: Praesens Verlag, S. 73-84.
- Botz, Gerhard (1991): *Historische Brüche und Kontinuitäten als Herausforderung. Ingeborg Bachmann und post-katastrophische Geschichtsmentalitäten in Österreich*, In: *Ingeborg Bachmann-Neue Beiträge zu ihrem Werk. Internationales Symposium Münster*. Hrsg. von: Göttsche, Dirk/Ohl, Hubert. Würzburg: Königshausen&Neumann, S. 199-215.
- Bringazi, Friedrich (1998): *Robert Musil und die Mythen der Nation*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Dippel, Almut (1995): *„Österreich, das ist etwas, was immer weitergeht für mich“*. Zur Fortschreibung der „Trotta“-Romane Joseph Roths in Ingeborg Bachmanns „*Simultan*“. St. Ingberg: Röhrig Universitätsverlag.
- Jurgensen, Manfred (1982): *Das Bild Österreichs in den Werken Ingeborg*

- Bachmanns, Thomas Bernhards und Peter Handkes.* In: *Für und Wider eine österreichische Literatur.* Hrsg. Von Kurt Bartsch, Dietmar Goltschnigg, Gerhard Melzer. Königstein: Athenäum, S. 152-174.
- Lennox, Sara (2009): *Bachmanns „Wienerinnen“ im Zeitalter der Globalisierung. Simultan und Zygmunt Baumans Flüchtige Moderne* In: *Topographien einer Künstlerpersönlichkeit. Neue Annäherungen an das Werk Ingeborg Bachmanns.* Hrsg. von Barbara Agnese und Robert Pichl. Würzburg: Königshausen&Neumann, S. 189-198.
- Lennox, Sara (2010): *Bachmanns „Wienerinnen“ im Zeitalter der Globalisierung. Drei Wege zum See und Zygmunt Baumans Flüchtige Moderne.* In: *Ingeborg Bachmann weiter lesen und weiter schreiben.* Hrsg. von Neva Šlibar. Ljubljana: Slovenske germanistične študije, S. 26-37.
- Maček, Amalija (2010): *Simultan (un)glücklich.* In: *Ingeborg Bachmann weiter lesen und weiter schreiben.* Hrsg. von Neva Šlibar. Ljubljana: Slovenske germanistične študije, S. 148-155.
- Magris, Claudio (1988): *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur.* Salzburg: Otto Müller Verlag.
- Šlibar, Neva (2003): *Der Radrennfahrer und »s gschlenkerte Krokodil« – Eine „ABC“-Lektüre von Ingeborg Bachmanns Erzählung Simultan.* In: *Dr. Mirko Križman, 70 let. Jubilejni zbornik.* Hrsg. von Karmen Teržan Kopecky. Maribor: Pedagoška fakulteta, S. 352-369.
- Spencer, Malcolm (2008): *In the Shadow of the Empire. Austrian Experiences of Modernity in the Writings of Musil, Roth, and Bachmann.* Rochester/New York: Camden House.
- Stoll, Andrea (2015): *Ingeborg Bachmann. Der dunkle Glanz der Freiheit. Biografie.* München: btb Verlag.
- Weigel, Sigrid (1999): *Ingeborg Bachmann. Hinterlassenschaften unter der Wahrung des Briefgeheimnisses.* Wien: Paul Zsolnay Verlag.
- Wolf, Norbert Christian (2011): *Kakanien als Gesellschaftskonstruktion.* Wien: Böhlau Verlag.

GUBITAK DOMOVINE U PRIPOVJETKAMA INGEBORG BACHMANN

Sažetak

Djela Ingeborg Bachmann tematikom gubitka (nepostojanja) domovine bave se kroz metaforu "Haus Österreich" koju autorica prikazuje kao stvarnu ili željenu domovinu svojih protagonistica. Njena ideja o "Haus Österreich" povezana je s Habsburškom Monarhijom i jednim dijelom se razvija kao posljedica njene propasti, a drugim dijelom kao rezultat nedostatka identifikacije s poslijeratnom Austrijom. Tako se nezadovoljstvo situacijom u domovini, npr., u romanima *Malina* i *Slučaj Franza* izražava kroz čežnju za nekadašnjom vezom Austrije i Mađarske. Slične ideje nalazimo i u pripovijetkama i u lirici autorice, što je razlog za istraživanje osjećaja gubitka domovine i s tim u vezi i gubitka (maternjeg) jezika na primjeru dvije pripovijetke iz zbirke *Simultan*.

Ključne riječi: *gubitak domovine, "Haus Österreich", gubitak jezika, identitet, Ingeborg Bachmann*

LOSS OF HOMELAND IN INGEBOURG BACHMANN'S SHORT STORIES

Abstract

Ingeborg Bachmann's works deal with the topic of losing homeland through the metaphor of the house of Austria, which the author presents as the true homeland or rather the dream homeland of her protagonists. Her idea of the House of Austria is linked to the Habsburg Empire and developed partly as a result of its fall and partly as a result of a lack of identification with post-war Austria. In the novels *Malina* and *Der Fall Franza*, for example, we see a longing for the former connection between Austria and Hungary as the answer to the discontent with the post-war country. Similar wishful thinking can be found in Bachmann's short stories and poetry, which is the reason to examine why Bachmann's characters feel at loss regarding their homeland and mother tongue in two short stories from *Simultaneous*.

Keywords: *loss of homeland, house of Austria, mother tongue, identity, Ingeborg Bachmann*

NERMA KERLA

ANALISI DEI TURCHISMI UTILIZZATI NEL PARAGONE NEL ROMANZO DI MEŠA SELIMOVIĆ *DERVIŠ I SMRT* E LA LORO TRADUZIONE ITALIANA

Riassunto

Nel presente lavoro ci occupiamo della traduzione italiana in relazione ai turchismi utilizzati nel paragone nel romanzo *Derviš i smrt* di Meša Selimović. Il romanzo è stato pubblicato nel 1966 e la traduzione italiana dall'allora serbo-croato¹ a cura di Lionello Costantini, è stata effettuata nel 1983.

Abbiamo esaminato alcuni punti di vista sull'equivalenza, uno degli elementi essenziali nel processo traduttivo, e sulla nozione stessa di traduzione; abbiamo fatto un'analisi comparativa degli elementi culturospecifici riscontrati nel testo di partenza e la loro traduzione nella lingua d'arrivo, più precisamente degli esempi di paragoni i quali si basano esclusivamente sull'uso dei turchismi; abbiamo cercato di spiegare il motivo del loro uso e ci siamo proposti di esaminare in che misura questi elementi sono resi comprensibili ai lettori italiani e in quale misura nel testo di arrivo è sortito lo stesso effetto sui lettori conseguito con i turchismi nel testo di partenza.

Il compito che ci siamo posti in questa ricerca è di mostrare quale dei due processi proposti dal teologo e filosofo tedesco Friedrich Schleiermacher (poi ripresi da Venuti, Bermen ed altri) intercorre tra il testo di partenza e il testo di arrivo, ossia se la traduzione italiana del romanzo *Il derviscio e la morte* conduce il lettore italiano a capire l'universo linguistico e culturale del periodo in cui Selimović ha ambientato la sua opera o se il traduttore abbia dovuto trasformare il testo di partenza per renderlo accettabile e comprensibile alla cultura e ai lettori italiani.

Parole chiavi: *equivalenza, traduzione, turchismi, paragone, bosniaco, italiano*

¹ All'epoca la lingua era denominata serbo-croato però con la dissoluzione della ex Jugoslavia negli anni '90 ogni stato ha proclamato una propria lingua ufficiale, tra cui, la Croazia il croato, la Serbia il serbo, la Bosnia ed Erzegovina il bosniaco ecc.

1. L'ARTE DEL TRADURRE

In passato si guardava alla traduzione come a una semplice “transcodifica” o, per meglio dire, a “una neutrale operazione di sostituzione di segni linguistici con altri segni linguistici” (Morini, 2007, 27). Ma negli ultimi decenni (e con la formazione del moderno campo di studi della traduzione - *Translation studies*) sono comparsi numerosi studi il cui argomento è la traduzione, e una delle prime definizioni di traduzione che appare nella letteratura della seconda metà del XX secolo troviamo nel saggio del linguista scozzese John C. Catford, il quale definisce la traduzione come “la sostituzione del materiale testuale di una lingua (lingua di partenza) con il materiale testuale equivalente di un'altra lingua (lingua di arrivo)” (1965, 20). Catford vede come equivalenti quegli elementi formali e le categorie della lingua di partenza e della lingua di arrivo che giocano lo stesso ruolo nello stesso contesto situazionale (*ibid.*, 49).

La domanda fondamentale di chi conosce il testo originale sarà sempre se il lettore a cui è disponibile solo la traduzione la sente allo stesso, o approssimativamente allo stesso modo come il lettore del testo originale. A questo punto si allontaniamo già da un'analisi primariamente linguistica degli elementi, come ad esempio dal significato e le strutture sintattiche identiche, e ci muoviamo nella direzione della domanda chiave di ogni traduzione, vale a dire se la traduzione ottiene lo stesso effetto come il testo di partenza o no. Ed è per questo che molti autori oggi, invece di equivalenza semantica, parlano di equivalenza funzionale, ovvero della teoria dello *skopos*, secondo la quale “la traduzione deve produrre lo stesso effetto al quale aspirava il testo originale” (Vermeer, 2000, 221) e la traduzione non viene vista come un processo puramente linguistico, ma è la funzione del testo di arrivo (o meglio il suo scopo) che è posta in primo piano. Tuttavia, questa teoria non determina quale tecnica traduttiva sarà utilizzata, di questo si decide da caso a caso e, di solito, il cliente è quello che determina lo scopo. In questo contesto bisogna menzionare il linguista e traduttore statunitense, uno dei fondatori dei *Translation Studies*, Eugene A. Nida, il quale per primo ha proposto due teorie nella traduzione - teoria dell'equivalenza *formale* e

quella dell'equivalenza *dinamica* (Nida e Taber, 1982). L'equivalenza *formale* si concentra sul messaggio stesso, sia nella forma che nel contenuto, e cerca di sostituire la forma e il contenuto nel modo più letterale possibile con gli elementi appropriati della lingua di destinazione. Il risultato di tale processo è una traduzione che richiede una serie di spiegazioni aggiuntive, senza le quali molto spesso è impossibile ottenere una comprensione minima del testo poiché esso è completamente privo di significato.

Invece, la traduzione che cerca di ottenere un effetto adeguato si basa sull'equivalenza *dinamica*. In questo senso la traduzione si occupa di una relazione dinamica, cioè cerca che la relazione tra il destinatario del messaggio e il messaggio stesso nella traduzione sia essenzialmente la stessa come la relazione tra il destinatario e il messaggio nel testo originale (*ibid.*, 24). Una traduzione che si concentra sull'equivalenza dinamica cerca di raggiungere pienamente la naturalezza dell'espressione e di collegare il destinatario del messaggio con le forme di comportamento rilevanti per il contesto della propria cultura, vale a dire non insiste sul fatto che il messaggio può essere compreso solo se il contesto culturale della lingua di partenza è completamente conosciuto. Questo tipo di equivalenza consente interventi del traduttore nel senso delle estensioni o dei chiarimenti per spiegare meglio il testo e adattarlo. Il testo tradotto viene quindi adattato alle circostanze della cultura nella quale si traduce al fine di conservare il messaggio della cultura di partenza, mentre la cultura di arrivo mantiene la stessa influenza che il testo originale ha avuto nella sua cultura. Nida privilegia l'equivalenza dinamica sostenendo tuttavia che le scelte si devono adeguare al testo di partenza (*ibid.*, 23) e le sue opinioni sull'inclusione e l'importanza del contesto culturale hanno profondamente influenzato lo sviluppo della scienza della traduzione (cfr. Nida, 2001).

La traduzione dovrebbe soddisfare alcuni dei criteri fondamentali, ovvero che abbia senso, che trasmetta lo spirito e lo stile dell'originale, che la sua espressione sia naturale e formalmente non pesante e che crei uno stimolo simile a quello del testo di partenza. Tenendo conto di queste esigenze, risulta ovvio che i conflitti occasionali tra la forma e il contenuto sono inevitabili. In

tal caso il processo traduttivo diventa quello che Umberto Eco chiama una *negoziiazione* la quale implica che il traduttore crea le ipotesi interpretative su quello che dovrebbe essere l'effetto previsto dal testo originale. Ogni decisione che il traduttore prende è il risultato della *negoziiazione*: con il testo originale, con la lingua e la cultura di partenza, ma anche con la traduzione, ossia con la lingua e la cultura in cui la traduzione apparirà (Eco, 2010, 15).

È ormai accettato che tradurre significa non solamente esprimere determinate parole e frasi in un'altra lingua, ma, come sostiene Eco, riguarda anche il passaggio tra due (diversi) modi di vivere, il passaggio “tra due culture, o due enciclopedie” (*ibid.*, 179). Il traduttore parte dall'esigenza della fedeltà la quale, secondo Eco, “ha a che fare con la persuasione che la traduzione sia una delle forme dell'interpretazione e che debba sempre mirare /.../ a ritrovare non dico l'intenzione dell'autore, ma *l'intenzione del testo*, quello che il testo dice o suggerisce in rapporto alla lingua in cui è espresso e al contesto culturale in cui è nato” (*ibid.*, 13).

Il traduttore e il teorico della traduzione, Lawrence Venuti, fu tra i primi a proporre un'estensione dallo studio isolato dei testi allo studio delle traduzioni nel loro contesto sociale e culturale. Venuti riprende la distinzione offerta da Schleiermacher, il quale in una conferenza del 1813 nel suo saggio *Sui diversi metodi del tradurre* sostiene che esistono solo due metodi traduttivi: “O il traduttore lascia il più possibile in pace lo scrittore e gli muove incontro il lettore, o lascia il più possibile in pace il lettore e gli muove incontro lo scrittore” (Lefevre, 1992, 149). Schleiermacher ammette che la traduzione non può essere mai completamente adeguata al testo di partenza, vale a dire al testo straniero, e per questo lui permette al traduttore di scegliere tra la pratica addomesticante da un lato (la quale è una riduzione etnocentrica² del testo originale ai valori culturali della lingua di arrivo) e, dall'altro, la pratica straniante (la quale è una pressione etnodeviante sui valori per registrare le differenze linguistiche e culturali del testo di partenza (cfr. Venuti, 2008, 15–16)). Schleiermacher dà la priorità alla traduzione

² Cavagnoli spiega che “con una strategia di traduzione etnocentrica si cancellano le peculiarità della lingua e della cultura in cui è nato il testo e si toglie al lettore la possibilità di allargare le proprie esperienze di vita” (2019, 34).

straniante, ossia “a una traduzione che costringe il lettore a muoversi verso il testo originale e non viceversa” (Morini, 2007, 29), lo stesso come fa Venuti, secondo cui bisogna opporsi alle norme linguistiche e culturali del contesto d’arrivo (2008, 15–16) perché a una traduzione è permesso di apparire come una traduzione e con le strategie stranianti si riescono a percepire le peculiarità (sia linguistiche, sia culturali) del testo originale.

Dunque, una traduzione può essere orientata al testo di partenza (*target oriented*) o al testo di arrivo (*source oriented*). Come sostiene Eco, “questi sono i termini ormai in uso nella teoria della traduzione, e sembrano riguardare l’annoso problema se una traduzione debba condurre i lettori a immedesimarsi in una certa epoca e in un certo ambiente culturale – quello del testo originale – o se debba rendere l’epoca e l’ambiente accessibili al lettore della lingua e della cultura di arrivo” (2010, 188).

A proposito di questo “dramma del traduttore” scriveva anche Antoine Berman e la *sua* traduzione *etnocentrica* e quella *etica*³ corrispondono ai concetti di *addomesticamento* e di *estraniamento* dalla prospettiva di Venuti. Berman, riferendosi a Franz Rosenzweig, spiega che *tradurre* significa servire a due padroni, ovvero servire l’opera, l’autore e la lingua straniera (il primo padrone) o servire il pubblico e la propria lingua (il secondo padrone). Nel primo caso (avvicinando il lettore all’autore) il traduttore rischia di apparire come uno straniero, come un traditore, corre il rischio di produrre un testo al limite dell’incomprensibile e, per giunta, la cultura di origine si può sentire “rubata”, priva di un’opera che riteneva decisamente propria. Nel secondo caso (portando l’autore al lettore), avrà sicuramente soddisfatto la parte meno esigente del pubblico, ma avrà anche irrimediabilmente tradito l’opera straniera e, naturalmente, l’essenza stessa della traduzione (cfr. Berman, 1984, 15).

Questa dicotomia, cruciale nella traduzione, può produrre varie combinazioni e deve “ramificarsi” in una varietà di soluzioni perché alla

³“Con le parole di Berman: ‘etnocentrico’ significa che riconduce tutto alla propria cultura, alle sue norme e a valori e considera ciò che ne è al di fuori – l’Estraneo – come negativo o al massimo buono per essere annesso, adattato, per accrescere la ricchezza di quella cultura. (Mattioli, 2009, 60) /.../ L’atto etico – scrive Berman – consiste nel riconoscere e ricevere l’Altro in quanto Altro” (*ibid.*, 61).

base di ogni traduzione si trova il concetto di negoziazione; il traduttore confronta le lingue e negozia le soluzioni possibili. Eco sottolinea che “non si può stendere una tipologia delle traduzioni, ma al massimo una tipologia (sempre aperta) di diversi modi di tradurre, volta per volta *negoziando* il fine che ci si propone – e volta per volta scoprendo che i modi di tradurre sono più di quelli che sospettiamo” (2010, 352).

In quest’analisi ci interessano proprio i problemi nella traduzione in base all’opposizione tra lo *straniamento* e l’*addomesticamento*.

2. TURCHISMI COME ELEMENTI CULTUROSPECIFICI

Come si traducono gli elementi specifici a una cultura da una lingua a un’altra è sempre stata una questione complessa nel campo della traduttologia. Fin dalla sua pubblicazione, il romanzo *Derviš i smrt* veniva considerato una delle opere estremamente difficili da tradurre; oltre al contenuto, il problema traduttivo riguarda la peculiarità della lingua di Selimović che abbonda di elementi culturospecifici sotto forma degli orientatismi. Prendendo in considerazione il fatto che il romanzo raffigura la Bosnia di un certo periodo del passato ma anche “una ben determinata situazione storica, politica e sociale /.../ soggetta al dominio musulmano” (Marvulli, 2011, 169), più precisamente la Bosnia del XVIII secolo, nel testo di Selimović è da aspettarsi l’uso del lessico d’origine orientale che fa parte integrante della lingua di quell’epoca. Grazie a questo lessico che serve a caratterizzare personaggi, situazioni e ambiente, il testo diventa stilisticamente marcato.

Il lessico, come un sistema aperto e dinamico, soggetto di continue evoluzioni, cambiamenti ed arricchimenti, crea un terreno favorevole all’acquisizione di una grande quantità di lessemi nuovi da una lingua di partenza a una lingua ricevente. E il turco, come la lingua dominante durante il periodo di appartenenza della Bosnia ed Erzegovina all’Impero ottomano, entrava intensamente in tutti gli strati della società, sia come la lingua inviolabile in cui avveniva la comunicazione pubblica, sia come la

lingua i cui elementi penetravano nella lingua locale come la più adeguata possibilità per esprimere certi concetti (cfr. Filan, 2017, 19).

Nella prefazione dell'insuperato dizionario dei turchismi di Abdulah Škaljić⁴, nel quale sono registrati circa 9000 turchismi nell'allora serbocroato, l'autore spiega che la lingua serbocroata si sviluppava liberamente sotto il dominio turco perché "l'occupatore era indifferente sia ai costumi degli slavi nei Balcani che alla loro lingua" e così "i turchismi non sono stati imposti con la forza o alcun sistema pianificato e la loro presenza nella nostra lingua non offendeva i sentimenti linguistici del nostro popolo" (TUSHJ, 14). Dunque, il fatto che i turchismi si sono sviluppati spontaneamente indica le ragioni della loro conservazione nella lingua letteraria contemporanea, colloquiale, ma anche nella lingua standard. Inoltre, ribadisce Trovesi, "gli orientismi, il lessico arcaico e i lessemi della cultura islamica sono intenzionalmente da preferire" (2012, 98) nella costituzione della lingua bosniaca e della sua storia ed essi sono connotati di grandissimo prestigio. Senza i turchismi come i portatori fondamentali dell'identità nazionale, secondo Jahić, non ci sarebbe né la cultura bosniaca e, neppure la lingua bosniaca, almeno non quella che è oramai storicamente formata (1999b, 31).

Diversi autori (Jahić, 1999a; Vajzović, 1999; Peco, 2007) si sono occupati di questi lessemi e hanno cercato di precisare meglio la loro origine con varie denominazioni tra cui *arabismi*, *parole orientali*, *parole turche*, *prestiti turchi*, *osmanismi*, *parole dell'Oriente*, *orientalismi* e così via, ma il termine ormai adottato e largamente condiviso è *turchismi*.

Nella categoria dei turchismi Vajzović intende tutte quelle parole nella lingua bosniaca:

- che traggono origine dalle lingue orientali (arabo, persiano, turco),
- che sono prese attraverso queste lingue, soprattutto attraverso il turco, ma che sono originariamente ebraiche, greche, latine e così via,
- che hanno almeno un elemento, sia pure un morfema, d'origine orientale (1999, 11).

⁴ In seguito useremo l'indicazione TUSHJ per il dizionario menzionato (*Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*).

L'argomento del romanzo di Selimović, *Il derviscio e la morte*, e il contesto in cui esso è collocato, richiedevano inevitabilmente l'uso di un certo numero di vocaboli orientali. Diversamente, si perderebbe l'autenticità nella rappresentazione del tempo, dello spazio e del carattere dell'opera. L'uso di tale vocabolario è particolarmente forte e espressivo nel rappresentare la sfera religiosa della vita dei personaggi, i loro costumi tradizionali, gli oggetti di uso quotidiano, l'amministrazione, l'artigianato e così via.

Volendo trasmettere ai lettori italiani il clima dell'epoca, i costumi e la filosofia di vita, in alcuni luoghi della sua opera Selimović preferisce il turchismo all'equivalente bosniaco. Un traduttore che traduce le opere di Selimović in italiano, come in qualsiasi altra lingua, può trovarsi in una specie di difficoltà a causa di quella specificità, se non conosce bene il contesto culturale e storico in cui lo scrittore creava.

Come già menzionato, non analizzeremo tutti i turchismi riscontrati nel testo di partenza e la loro traduzione nella lingua d'arrivo, ma i turchismi che sono utilizzati esclusivamente nel paragone, o meglio gli esempi di paragoni i quali sono basati sull'uso dei turchismi e, in tutto il romanzo, ce ne sono venti. Secondo i dati numerici di Halilović che riguardano i turchismi in generale nella prima parte del romanzo *Derviš i smrt*, essi occupano circa 2% del testo; l'autore ha individuato 260 diversi lessemi di origine orientale i quali, in forme diverse, compaiono 964 volte (1980, 26)).

Nei manuali e dizionari delle figure retoriche troviamo più o meno le stesse spiegazioni sul paragone: secondo Bagić, il paragone serve a collegare esseri, oggetti, cose e fenomeni sulla base di una proprietà comune che può essere o nascosta o ad esse già attribuita (2012, 256); secondo Mortara Garavelli, "si confrontano l'uno con l'altro esseri animati e inanimati, atteggiamenti, azioni, processi, avvenimenti e via discorrendo, in uno dei quali si colgono caratteri somiglianti e paragonabili a quelli dell'altro" (2010, 63).

Collegando i fenomeni appartenenti ai diversi sistemi di riferimento, il paragone (lo stesso come la metafora) si basa sull'analogia ma, a differenza della metafora, conserva i significati originari delle parole, offrendo così una doppia chiarificazione della stessa realtà.

La struttura del paragone è composta da tre componenti: ciò che viene paragonato, ciò a cui viene paragonato e la proprietà che li collega (*tertium comparationis*). I termini del paragone sono espliciti, e secondo Miller, questa è l'unica ragione perché i paragoni sono meno interessanti delle metafore, ma, continua l'autore, "quanto all'interpretazione, è importante riconoscere che i paragoni possono porre gli stessi problemi appercettivi della metafora" (1991, 86). I paragoni sono facilmente riconoscibili perché essi contengono una copula di somiglianza – in bosniaco si tratta di solito della congiunzione *kao* (it. *come*) o della preposizione *poput* (it. *come, a mo' di, simile a*).

Il paragone è ormai diventato un mezzo comune per rafforzare stilisticamente un'espressione e per metterla in rilievo in un modo affettivo; questa è la ragione principale per la quale nella ricerca abbiamo scelto di occuparci proprio del paragone. E, per giunta, quando il lessema a cui un elemento viene paragonato è espresso tramite un turchismo (come nel nostro corpus), ossia tramite un elemento culturalmente specifico che nella maggior parte dei casi non ha il suo equivalente in un'altra lingua, allora la traduzione diventa una vera scommessa, nel senso pieno della parola, perché il traduttore, come afferma Eco, assiste all'intera storia di una cultura e deve negoziare rinunciando sempre a qualcosa per ottenere qualcos'altro (2010, 171). Abbiamo optato per questa figura retorica anche perché riteniamo che i turchismi che vi si trovano siano prevalentemente di natura denotativa, il che rende il processo traduttivo ancora più difficile.

3. ANALISI DEI TURCHISMI UTILIZZATI NEL PARAGONE NEL ROMANZO DI MEŠA SELIMOVIĆ *DERVIŠ I SMRT* E LA LORO TRADUZIONE ITALIANA

Nella ricerca del nostro corpus abbiamo preso in considerazione venti esempi che si riferiscono alla categoria lessicale che avevamo scelto per l'analisi, ossia venti esempi di paragoni basati sull'uso dei turchismi riscontrati nel testo di partenza (*Derviš i smrt*) e i loro equivalenti traduttivi nel testo di arrivo (*Il derviscio e la morte*). Li analizzeremo più in dettaglio riportando l'intero contesto in cui appaiono, in modo da rendere più

evidente le caratteristiche della loro forma e del loro uso in due diversi sistemi linguistici.

- *bardak*

L'eroe del romanzo, Ahmed Nurudin, il quale “è infatti un uomo di pensiero” (Marvulli, 2011, 169) fa fronte al mondo delle leggi e della (in) giustizia al quale non riesce a opporsi. Lui si strugge interiormente con l'idea di tirare fuori dalla fortezza della città suo fratello, di farlo fuggire e di salvarlo così, e questa sua riflessione, questo suo pensiero viene comparato con un *bardak* dentro il quale non rimane più nulla.

(1) *Raspredam naširoko jednu siromašnu misao, cijedeći je kao prazan **bardak**, kad se iz njega ni kap više istočiti ne može.* (Selimović, 2011, 173)

*Sviluppo al massimo un misero pensiero, facendolo scolare come una **brocca** vuota, quando non se ne può cavare più nemmeno una goccia.* (Selimović, 1983, 175)⁵

Bardak è il turchismo che appartiene al gruppo degli articoli casalinghi per il quale nella lingua di partenza non esiste un'adeguata sostituzione sinonimica e come tale è presente nella lingua standard. Visto che lo sviluppo della civiltà sopprime i termini come questo dalla vita quotidiana, essi nell'epoca attuale appaiono per lo più come uno dei mezzi per evocare la specificità locale e temporale appartenente alla tradizione orientale (Vajzović, 1999, 45). Spiegato nel dizionario come *un vaso di terracotta per acqua, a forma di 'ibrik'* (TUSHJ, 120), il turchismo *bardak* viene tradotto in italiano come *brocca* (bos. *krčag*), il lessema che ha lo stesso significato ma non è stilisticamente colorato e a causa della diversa connotazione non suscita nella cultura d'arrivo lo stesso effetto.

Dunque, con questo esempio della traduzione chiarificante, ossia addomesticante, il traduttore dà priorità al concetto che ritiene più importante, in questo caso al significato denotativo, e mantiene un'equivalenza funzionale allo scopo della comprensione da parte del lettore della lingua d'arrivo.

⁵ In seguito useremo l'indicazione DIS per il testo di partenza (*Derviš i smrt*) e l'indicazione IDELM per il testo d'arrivo (*Il derviscio e la morte*).

- *pehlivan*

Notiamo una perdita simile sul piano stilistico nella traduzione del lessema persiano *pehlivan* a cui viene paragonato uno dei personaggi secondari del romanzo, lo storpio Džemail.

(2) *Dok je sjedio, iznenadivao je svakoga ljepotom i snagom, muškim licem, srdačnošću osmijeha, širokim ramenima, jakim rukama, stasom kao u pehlivana.* (DIS, 374)

Finché stava seduto, sorprendevo chiunque con la sua bellezza e la sua forza, il volto virile, la cordialità dal sorriso, le larghe spalle, le braccia vigorose, la corporatura da atleta. (IDELM, 378)

In italiano esiste il termine adeguato per designare *pehlivan*, vale a dire la persona che “cammina e fa giochi o esercizi sulla corda tesa” (Vocabolario Treccani online) – *il funambolo*. L'equivalente italiano utilizzato nella traduzione, *atleta* (bos. *atlet*), si adatta però molto bene al contesto in cui appare il termine orientale, esprimendo anche il significato connotativo, ossia una “persona d'aspetto robusto e di forza non comune” (*ibid.*). Sostituendo gli elementi culturospecifici con concetti simili nella cultura di arrivo, spesso si possono creare soluzioni molto creative, ma anche riferimenti che talvolta risultano inappropriati a un determinato ambiente e contesto temporale, cosa che non accade in questo esempio, ma si perde tuttavia l'atmosfera locale.

- *sihirbaz*

Il personaggio Hasan, completamente diverso dal suo amico Ahmed, è la personificazione del coraggio e della ribellione, è un nobile che cambia mestieri, gente, non sta mai fermo ma sempre vagabonda da qualche parte, poi torna di nuovo, riportando con sé la freschezza della vita. È un supporto ad Ahmed nelle situazioni difficili e rappresenta ciò che Ahmed vorrebbe essere – la persona che brama la ribellione. Tanto incantato da lui, in un punto specifico nel libro lo paragona ad un *sihirbaz*.

(3) — *Pogađaš tuđe misli, kao sihirbaz.* (DIS, 117)

“Tu indovini i pensieri degli altri, come un mago.” (IDELM, 117)

Secondo le informazioni disponibili su internet⁶, appare chiaro che la parola persiana *sihirbaz* è strettamente legata alla religione islamica e si riferisce a una persona che, facendo una specie del patto con il diavolo, vuole mostrare un'immagine falsa come vera e presentare qualcosa contrariamente alla sua essenza vera. Stando alla credenza popolare, *sihirbaz* causa soprattutto le separazioni tra i coniugi, all'interno della famiglia, tra gli amici, colleghi ecc., può influenzare sul cuore e sul corpo umano, provocare follia o portare perfino agli omicidi. Dunque, questo lessema è usato esclusivamente in contesti negativi, mentre l'equivalente italiano *magò* (bos. *vrač, čarobnjak*) si può riferire, oltre a quelli che esercitano la magia, anche ai personaggi mitici e favolosi delle fiabe infantili a cui si attribuivano potere magico e sapienza soprannaturali. Nel senso figurato, il significato del lessema *magò* si riferisce anche a una persona che è incredibilmente brava nello svolgere un'attività o un mestiere, e anche a una persona che ha un'influenza positiva sugli altri.

Questo è un buon esempio di addomesticamento, ma riteniamo che qui sarebbe meglio appropriare il termine originale, segnalarlo graficamente e fornire la sua spiegazione nel glossario che si trova all'inizio del romanzo. Questo non è un lessema frequente, compare una sola volta in tutto il romanzo e, straniandolo, il lettore potrebbe cogliere meglio la sua chiara e forte connotazione orientale poiché nella parola *sihirbaz* è contenuto un valore semantico diverso rispetto alla parola italiana *magò*. Dunque, al posto di accogliere un elemento straniero nella lingua italiana, il lessema *sihirbaz* viene assimilato con il lessema italiano *magò*. Se avesse lasciato il termine originale, il traduttore avrebbe potuto far conoscere ai lettori del testo di arrivo un realia della cultura originale.

- *odaliska*

La traduzione offerta nel vocabolario di Deanović e Jernej per la parola *odaliska* è *haremska robinja* (2002, 647) (it. *la schiava dell'harem*). Oggi, nell'uso comune, questo lessema turco si può riferire alle donne giovani e belle le

⁶ <https://eldinsadikovic.wixsite.com/eldin-sadikovic/siher-ili-crna-magija>

quali sono le amanti dei ricchi, mentre nel XIX secolo con questo termine “erano indicate le schiave addette al servizio di tavola e di camera delle signore, impropriamente applicato dagli scrittori europei alle schiave concubine dei sultani e dei pascià nell’Impero ottomano” (Vocabolario Treccani online).

Dato l’intero contesto e lo sfondo in cui è collocata l’opera, il traduttore ha intenzionalmente ripreso questo termine perché, come sostiene Eco, “talora il testo tradotto deve trasportare il lettore nel mondo e nella cultura in cui l’originale è stato scritto” (2010, 64) e con questa traduzione il lettore può afferrare lo stesso senso di lontananza.

(4) *Drugi me osvjetljavao u postelji, kao **odalisku**.* (DIS, 196)

*L’altro mi illuminava nel mio letto, come una **odalisca**.* (IDELM, 198)

In questo esempio possiamo dire che nella traduzione abbiamo l’equivalenza totale dato che in entrambe le culture il lessema ha lo stesso valore e la stessa funzione. Qui vi è un paragone che si basa sull’immagine del derviscio che, portato dal suo letto in prigione, si trova in una situazione umiliante per lui, è miserabile, appena percettibile, minuscolo, sotto i piedi altrui. Il gendarme lo illuminava spudoratamente con la luce di una candela, lui, il derviscio Nurudin, che non poteva aspettarselo neanche nel sonno, e per di più nella *tekija*, in un posto santo che rappresentava il rifugio “a chiunque avesse bisogno di essere consolato e di essere purificato dai peccati” (IDELM, 7). Ai suoi occhi lui sembra un’odalisca in questa dovuta sottomissione, ma anche agli occhi dei gendarmi e agli occhi dei lettori. Secondo Halilović, il più riuscito paragone è proprio questo (1980, 30).

- *karandžoloz*

Il continuo pensiero del protagonista Ahmed Nurudin viene paragonato al nome astratto *karandžoloz*, il quale deriva dalla lingua turca e si riferisce a *un demone nero, uno spirito maligno che, secondo la credenza popolare, appare intorno a Natale* (TUSHJ, 396).

(5) *Ali ako promijeniš mišljenje, ako ti dosadi da se rveš s jednom jedinom mišlju, kao sa **karandžolozom**, potraži me, znaš gdje ćeš me naći.* (DIS, 263)

*Ma, se cambi idea, se ti viene a noia di star sempre a lottare con un unico pensiero, come con il **diavolo nero**, sai dove trovarmi.* (IDELM, 265)

Si tratta di un arcaismo letterario che in altre lingue non può essere tradotto se non con la parafrasi. La parafrasi è uno degli strumenti importanti per risolvere i problemi traduttivi che nascono a causa delle differenze tra le lingue, le culture e le civiltà diverse. Si riferisce alla rappresentazione descrittiva del lessema ai fini di una migliore comprensibilità. Tuttavia, il testo e le connotazioni che le differenze culturali possono avere devono essere prima decodificate e poi codificate in un sistema di segni comprensibile ai lettori di un'altra cultura.

Attraverso la strategia della descrizione o spiegazione del contenuto semantico, il culturema bosniaco *karandžoloz* nella traduzione italiana diventa *il diavolo nero* (bos. *crni đavo*). Trovandosi di fronte a una traduzione addomesticante come questa, il testo di arrivo non ha sul lettore lo stesso effetto di quello ottenuto nel testo di partenza.

- *hurija*

A differenza degli ultimi tre paragoni, nell'esempio seguente abbiamo un termine di paragone positivo. Per indicare la bellezza delle ragazze, esse vengono paragonate a *hurije* (it. *uri*):

(6) */.../ čak o djevojkama koje svake godine postaju sve ljepše /.../ šteta što ih otac ne vidi, učinile bi mu se kao rajske **hurije**.* (DIS, 286)

*/.../ persino delle ragazze che ogni anno diventavano più belle /.../ peccato che suo padre non le vedeva, gli sarebbero sembrate delle **uri** del paradiso.* (IDELM, 289)

L'arabismo *hurija* è spiegato nel dizionario come *una figliola bella dal paradiso (musulmano)* (TUSHJ, 336). Il lessema *uri* (con la variante *uri*) è attestato nella lingua italiana come un adattamento diretto dalla parola araba *al-hūr* nel significato delle "fanciulle dagli occhi neri, che ricorre più volte nel Corano per designare esseri di sesso femminile, amabili compagne dei beati nel paradiso islamico" (Vocabolario Treccani online). L'adattamento

è avvenuto sul piano morfologico e quello fonologico. In questo caso l'equivalenza totale è conseguita grazie a una corrispondenza nel significato in entrambe le lingue.

- **Bajram**

In uno dei racconti del protagonista appare una donna, la vedova di uno *spahi*, la quale, rimanendo senza il suo figlio unico (perito in guerra), aspettava con impazienza le visite di Ahmed. Ahmed le parlava lodevolmente di suo figlio (anche se non lo conosceva) e per questo l'arrivo di Ahmed viene paragonato con il *Bajram*, la festa religiosa musulmana più attesa.

(7) *Očekivala je taj tren uskrsnuća, kao slavlje, kao **Bajram**, danima me čekala /.../. (DIS, 294)*

*Attendeva questo istante di resurrezione, come una festa, come un **Bajram**, mi aspettava per giorni e giorni /.../. (IDELM, 296)*

Segnalato con il corsivo ogni volta che appare nel testo (la funzione del corsivo è appunto di sottolineare lo status particolare di una parola, di “puntare il dito” ad un elemento estraneo, di isolarlo, di mostrarlo come esotico), il lessema *Bajram* mantiene la sua forma originale anche nella lingua di arrivo. La traduzione italiana mantiene così l'ottica dell'estraneo, dell'altro.

Anche se poteva spiegare questo termine servendosi di una descrizione (ad esempio *giorno solenne, giorno festivo*) o di una generalizzazione (ad esempio *celebrazione, festeggiamento*) o anche di un iperonimo (ad esempio *festa religiosa*), vale a dire, anche se poteva addomesticarlo, il traduttore ha optato per il mantenimento di questo lessema e ha compensato le eventuali perdite spiegando abbastanza ampiamente il suo contenuto semantico nel glossario all'inizio del libro. I traduttori generalmente ricorrono alle note esplicative a piè di pagina o alle spiegazioni con un sinonimo equivalente tra parentesi subito dopo, e tutto questo con lo scopo di non limitare i testi tradotti solo a un numero ristretto di lettori stranieri.

- **kubura**

Descrivendo il suo incontro inatteso e spiacevole con il *muselim* ed i suoi uomini, Ahmed paragona i loro occhi puntati su di lui con il lessema turco, *kubura*, il quale viene spiegato da parte di Škaljić come *un piccolo fucile (pistola) caricato con polvere da sparo* (TUSHJ, 421).

(8) *Ne znam šta bih sve učinio da su pošli na mene, kao nekad, ali me nije uplašilo toliko očiju, okrenutih u mene, kao **kubure**.* (DIS, 361)

*Non so che cosa avrei fatto se si fossero lanciati contro di me, come quella volta, ma quegli occhi puntati su di me come **pistole** non mi spaventarono.* (IDELM, 364)

Il lessema *kubura* è uno dei termini turchi stilisticamente marcati i quali, secondo Škaljić, si usano nel linguaggio letterario solo se si vuole sottolineare qualcosa con uno scopo preciso, se si vuole evocare un evento del passato, se c'è qualcosa di ironico, se si vuole dare importanza al contenuto semantico della parola ecc. (TUSHJ, 16). Questa denominazione fu menzionata per la prima volta nella regione balcanica come un'arma da difesa contro i turchi, ma non fu largamente utilizzata prima del XVIII secolo. Solo con gli ottomani iniziano importazioni considerevoli di questo tipo di arma.

Con lo scopo di rendere il termine più comprensibile ai lettori italiani, questo turchismo nella traduzione viene generalizzato con *le pistole* (bos. *pištolji*). Dunque, un elemento culturospecifico dalla lingua di partenza viene sostituito con un termine non caratterizzato affatto nella lingua di arrivo, il che è uno dei rischi più grandi della strategia addomesticante. Così si tradisce lo spirito dell'originale e non si riesce a cogliere lo stesso senso di lontananza.

- **avet, alem, kapija**

L'immagine dell'unica donna che Ahmed abbia amato nella sua vita lo tormentava anche quando era prossimo alla morte, lei era la ragione per la quale non si è mai sposato e, così costantemente presente nei suoi pensieri, viene paragonata prima con *avet*, vale a dire con *apparizione, fantasma, spauracchio* (TUSHJ, 106) e poi con *alem*, ossia con *una mezzaluna con tre*

o quattro sfere sottostanti, situata in cima al minareto come ornamento (ibid., 87).

(9) — *Neću ti dozvoliti da me progoniš kao **avet**. Uvijek stojiš između ovih brda, kao mjesec, kao rijeka, kao **alem** na munari /.../ Otići ću, rekao sam, i zatvorio oči, spustio kapke, kao vizir, kao **kapiju**, da utamničim njenu nestalu sliku. (DIS, 412)*

*“Non ti permetterò di perseguitarmi come un **fantasma**. Tu stai sempre tra queste montagne, come la luna, come il fiume, come l'**alem** sul minareto /.../ Andrò via, dissi, e chiusi gli occhi, abbassai le palpebre, come una visiera, come una **porta**, per imprigionare la sua immagine scomparsa. (IDELM, 415)*

I turchismi con i quali vengono denominati concetti astratti hanno una funzione particolarmente stilistica perché nella maggior parte dei casi esistono i loro sinonimi locali, dunque, essi non sono insostituibili, ma sono difficili da tradurre. Secondo il dizionario di Deanović e Jernej però, il lessema astratto *avet* ha il suo equivalente totale nella parola italiana *fantasma* (2002, 25) e dobbiamo mettere in rilievo che i casi come questo sono estremamente rari tra due lingue che non hanno in comune la stessa cultura, tradizione e modo di vivere.

A causa della mancanza di una parola appropriata nella lingua di arrivo, il traduttore prende in prestito la parola araba *alem* e la spiega nel glossario come “decorazione, in forma di mezzaluna, posta in cima al minareto” (IDELM, XIII). Con questa strategia di traduzione il lettore incontra qualcosa che non conosce, vale a dire qualcosa che non gli è proprio, e in questo modo lui fa l’esperienza dell’estraneità. Anche se sembra che in questo caso il traduttore abbia potuto optare per un termine neutrale (come *ornamento* o *decorazione*) così non si otterrebbe lo stesso effetto stilistico e, per giunta, si otterrebbe l’effetto di un addomesticamento troppo marcato del testo. Questo procedimento (il prestito) si può adoperare anche quando c’è un equivalente nella lingua di arrivo, ma si vuole sottolineare che una cosa è di origine straniera, le si vuole dare più importanza o si vuole collocare il testo nel suo contesto storico e culturale.

Nella stessa scena nel romanzo c'è anche il paragone dell'abbassamento delle palpebre del protagonista alla chiusura di una porta. Invece di usare la parola italiana più "diretta", *il cancello*, per indicare *kapija*, il turchismo che è completamente addomesticato nella lingua bosniaca parlata così come nella lingua letteraria, il traduttore ha optato per la parola *porta*. Possiamo giustificare questa scelta con il verbo *imprigionare* dalla stessa frase, il quale, il più delle volte, viene associato al rinchiodamento dietro una porta, e non dietro un cancello, ma anche con il fatto che nel dizionario di Škaljić (consultato anche da Costantini) il lessema *kapija* è spiegato semplicemente con la parola *porta* (TUSHJ, 393).

- *kašika, čanak*

La metaforicità dei lessemi bosniaci *kašika* e *čanak* nel contesto del romanzo è molto forte e ci vuole quasi l'esperienza personale del lettore, e prima di tutto del traduttore stesso, per identificare con precisione la loro funzione.

(10) *Kako je sasvim jednostavan, iz jednog komada, kao drvena kašika, kao lipov čanak, kao rucelj pluga /.../. (DIS, 164)*

Siccome è assolutamente semplice, tutto d'un pezzo, come un cucchiaino di legno, come una scodella di tiglio, come l'impugnatura dell'aratro /.../. (IDELM, 166)

Halilović spiega che questo paragone risulta molto pittoresco (1980, 30); infatti, il padre di Ahmed è molto semplice e modesto, è indistinguibile, nella sua personalità non c'è neanche una traccia d'ipocrisia; è buono e gentile proprio perché è semplice. Lui è semplice come una *kašika* di legno e un *čanak* di legno, e questo insistere sul materiale del legno rafforza tutte le proprietà del padre che lo rendono semplice.

Il lessema *čanak* appartiene allo stesso gruppo come il lessema già analizzato, *bardak*, e, scomparendo sempre di più dalla lingua e vita quotidiana, questo termine oggi viene impiegato con la funzione di una certa colorazione stilistica, per creare un particolare effetto sui lettori, ovvero per avvicinarli alla tradizione e cultura turco-ottomana (orientale). Tutto questo

scompare con la strategia addomesticante nella traduzione italiana dove il lessema *čanak* diventa *scodella* (bos. *zdjela*), un nome generico di recipienti destinati a usi diversi.

Il turchismo *kašika* invece si è acclimato e si è integrato nel sistema della lingua bosniaca, dopo di che non veniva più inteso come un elemento estraneo, anzi, è diventato la parte integrante della ricchezza lessicale bosniaca; tutte le modificazioni morfologiche di questo lessema erano le stesse come del lessico locale. Il termine ha il suo equivalente totale nella parola italiana *cucchiaio*, adoperata anche da parte del traduttore.

- *hamajlija*

Uno dei termini di origine araba che appartiene alla sfera della cultura materiale, e che nella cultura bosniaca ha una speciale connotazione e valore affettivo, è il lessema *hamajlija*, al quale nel romanzo di Selimović viene paragonato un ricordo ormai lontano.

(11) Čuvao sam samo sjećanje, kao **hamajliju**, ali je i ono onemoćalo, izgubilo boje i svježinu, i bodrost, i raniji smisao. (DIS, 407)

*Conservavo soltanto il ricordo come un **talismano**, ma anche esso s'era indebolito, aveva perduto colori e freschezza, vivacità e il suo senso originario.* (IDELM, 409)

Hamajlija è infatti il sinonimo della parola *talisman* in bosniaco, come lo sono *l'amuleto* e *il talismano* nella lingua italiana. Riferendosi allo stesso oggetto, al quale si attribuiscono gli stessi valori in entrambe le lingue, questa traduzione può essere caratterizzata come del tutto equivalente.

- *patlidžan, deva*

I lessemi orientali per indicare piante e animali, come *patlidžan* e *deva* dal nostro corpus, si sono mantenuti fino ad oggi come gli elementi costitutivi del sistema della lingua bosniaca standard. Non sono particolarmente espressivi, non vengono considerati stilisticamente marcati e la loro origine straniera oramai non si fa sentire. Coincidono completamente con le parole italiane *melanzana* e *cammello*, dunque sono in rapporto di equivalenza totale.

(12) *Za svako slovo pomodri kao **patlidžan**.* (DIS, 109)

*A ogni lettera diventa viola come una **melanzana**.* (IDELM, 109)

(13) *Pićete kao prežednjele **deve**.* (DIS, 210)

*/.../ berrete come beve il **cammello** morente di sete!* (IDELM, 211)

- **krbla**

Sebbene non sia in uso nella lingua bosniaca standard, l'arabismo *krbla* è attestato nel dizionario di Škaljić come la variante del lessema *kibla* (TUSHJ, 407), il quale si riferisce alla direzione in cui si trova la Ka'ba alla Mecca e verso la quale il musulmano deve rivolgere il proprio viso durante la preghiera.

(14) */.../ okrećem se prema tom mladom glasu kao prema **krbli** /.../.*

(DIS, 107)

*/.../ mi voltavo verso quella voce giovanile come verso **Mecca** /.../.*

(IDELM, 107)

Il lessema *kibla* è profondamente radicato nella cultura musulmana con un contesto storico e sociale molto specifico e nel romanzo ad esso viene paragonata la direzione dalla quale proviene un grido femminile. Questa metafora è comprensibile automaticamente ai lettori bosniaci, ma solo una ristretta cerchia di lettori italiani potrebbe riconoscere l'allusione al luogo più sacro dell'Islam e alla sua funzione. Nella traduzione italiana perciò il traduttore sceglie il termine più generico, il toponimo *Mecca*, che rappresenta la città santa per i musulmani. Eppure, questo procedimento non appare assolutamente indispensabile date le forme traslitterate dell'arabismo in questione, *qibla* e *qiblah*, che coesistono nella lingua italiana.

- **hamal, softa, dušmanin**

Nella conversazione con il *muselim*, Ahmed Nurudin si sente disprezzato e umiliato, come se il fatto che lui sia lo sceicco della *tekija* non avesse nessuna importanza, lo trattano invece come se fosse *hamal, softa* e *dušmanin*.

(15) /.../ što je razgovarao sa mnogom kao da sam **hamal, softa, dušmanin**.

(DIS, 83)

/.../ parlando con me come se io fossi un **facchino, uno scolaro, un nemico**.

(IDELM, 81)

Utilizzando questi tre termini di origine orientale, lo scrittore ha ottenuto un'espressività speciale nel testo di partenza perché con essi è riuscito a sottolineare ancora di più l'atteggiamento di sottovalutazione nei confronti del protagonista. I lessemi vengono sostituiti con equivalenti approssimativi nella cultura della lingua italiana e, trasmettendo pure il loro significato denotativo, l'atmosfera orientale risulta completamente persa.

4. CONCLUSIONE

Nella traduzione di opere letterarie che contengono elementi culturalmente specifici, ossia un vocabolario non equivalente, che in questo caso è sotto forma di turchismi, il traduttore deve avere un'ottima conoscenza della lingua di partenza e anche quella di arrivo. Traducendo il romanzo *Derviš i smrt*, Costantini si è trovato in un peculiare mondo tematico e spirituale della creazione di Selimović. A causa delle diversità fra le lingue e le culture, come altrettanto delle specifiche situazioni del paragone in cui gli elementi culturospecifici sono usati, il traduttore doveva essere cosciente di non poter mai raggiungere l'equivalenza completa – e per questo doveva negoziare costantemente con il testo originale. La scelta delle tecniche traduttive è stata sicuramente influenzata dalle conoscenze precedenti che il lettore italiano aveva in relazione all'ambiente culturale bosniaco.

Il lettore italiano contemporaneo si trova in una situazione storica e culturale diversa la quale non gli è completamente comprensibile dato il fatto che non ha familiarità con il lessico e con tutto un complesso di fatti e circostanze che fanno da sfondo all'epoca dell'autore. Comunque, il traduttore non ha cercato di condurre ad ogni costo il lettore a vivere la stessa atmosfera della cultura originale.

Da quest'analisi abbiamo potuto vedere che il processo di traduzione era complicato ancora di più dal fatto che alcuni turchismi usati nel paragone nell'opera di Selimović appaiono troppo arcaicizzanti anche ai lettori bosniaci (ad esempio *bardak*, *čanak* e *krbla*). Nella maggior parte dei nostri esempi (undici su venti) il traduttore aveva addomesticato il testo di partenza. Lo aveva adattato alle esigenze della lingua e della cultura d'arrivo, semplificando e neutralizzando concetti e termini che risulterebbero incomprensibili per il lettore italiano. Dunque, con il procedimento di addomesticamento il traduttore ha reso la cultura originale concepibile e accessibile ai lettori italiani contemporanei. Anche se abbiamo visto che per gran parte dei realia (undici) che appartengono al folclore della cultura di partenza esiste un equivalente funzionale, a causa della diversa connotazione essi non suscitano nella cultura d'arrivo lo stesso effetto sul lettore (ad esempio *sihirbaz* e *kubura*).

I lessemi che sono presi direttamente dalla lingua di partenza (come prestiti) nel nostro corpus ce ne sono solo due. Tra venti lessemi di origine orientale presi in considerazione in questa ricerca, il traduttore italiano ne ha conservato due: *alem* e *Bajram*. Dunque, in questi esempi rimane una traccia dall'estranità, si mantiene il sapore locale, e i termini trasmettono il valore simbolico come portatori del patrimonio culturale orientale. La loro differenziazione grafica crea un effetto di esotizzazione. Tale processo di traduzione contribuisce all'arricchimento del lessico della lingua italiana.

Non possiamo fare a meno di menzionare l'equivalenza totale in sette esempi (*odaliska*, *hurija*, *avet*, *kašika*, *hamajlija*, *patlidžan*, *deva*) dovuta alla coincidenza del valore e della funzione che i lessemi hanno in entrambe le lingue e le culture. In tre di essi (*odaliska*, *uri*, *talismano*) è avvenuto anche l'adattamento sul piano morfologico e fonologico.

Infine, possiamo affermare che in quest'analisi abbiamo mostrato che nella traduzione di Lionello Costantini prevale la strategia addomesticante che non ha influito sulla comprensione dei paragoni e del romanzo stesso, ma in certi casi non viene conservato in modo significativo il contesto culturale, le connotazioni della lingua di partenza o – in generale – lo spirito del testo originale. Questa non può essere una conclusione definitiva sulla

traduzione italiana del romanzo *Derviš i smrt*; per ottenerla, è necessario fare un'analisi più completa e includere un numero maggiore dei lessemi di origine orientale. Un'ulteriore analisi comparativa potrebbe includere anche altri romanzi di Selimović tradotti in italiano, nonché autori come Andrić e Jergović le cui opere abbondano di elementi culturospecifici sotto forma di orientalismo e di parole arcaiche.

FONTI

Selimović, M., 2011. *Derviš i smrt*. Beograd: Marso.

Selimović, M., 2008. *Il derviscio e la morte*. Traduzione di Lionello Costantini. Milano: Baldini Castoldi Dalai Editore.

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

Bagić, K., 2012. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.

Berman, A., 1984. *L'épreuve de l'étranger: Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*. Paris: Éditions Gallimard.

Catford, J. C., 1965. *A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics*. London: Oxford University Press.

Cavagnoli, F., 2019. *La voce del testo: L'arte e il mestiere di tradurre*. Milano: Feltrinelli.

Deanović, M., Jernej, J., 2002. *Vocabolario italiano-croato*. Četrnaesto izdanje. Zagreb: Školska knjiga.

Eco, U., 2010. *Dire quasi la stessa cosa: Esperienze di traduzione*. Milano: Tascabili Bompiani.

Filan, K., 2017. *O turskom jeziku u Bosni: studija*. Sarajevo: Connectum.

Halilović, S., 1980. *Turcizmi u "Dervišu i smrti" Meše Selimovića (semantičke i stilske vrijednosti)*. In: *Književni jezik* 9/4, 1980. Sarajevo: Odsjek za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Odjeljenje za jezik Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, pp. 25 – 33.

Jahić, Dž., 1999a. *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*. Sarajevo: Ljiljan.

Jahić, Dž., 1999b. *Bošnjački narod i njegov jezik*. Sarajevo: Ljiljan.

- Marvulli, M. C., 2011. *Meša Selimović: Il derviscio e la morte*. In: *Slavica Tergestina*, 13 (2011). Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, pp. 166 – 183.
- Mattioli, E., 2009. *L'etica del tradurre e altri scritti*. Modena: Mucchi Editore.
- Miller, G. A., 1991. *Immagini e modelli, paragoni e metafore*. In: Cacciari, C., a cura di. *Teorie della metafora: L'acquisizione, la comprensione e l'uso del linguaggio figurato*. Milano: Raffaello Cortina Editore, pp. 59 – 123.
- Morini, M., 2007. *La traduzione. Teorie. Strumenti. Pratiche*. Milano: Sironi Editore.
- Mortara Garavelli, B., 2010. *Il parlar figurato: Manualetto di figure retoriche*. Bari: Editori Laterza.
- Nida, E. A., Taber, C. R., 1982. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E. J. Brill.
- Nida, E. A., 2001. *Contexts in Translating*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Peco, A., 2007. *Radovi o turcizmima*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Schleirmacher, F., 1813. *On the Different Methods of Translating*. In: Lefevere, A., edited by, 1992. *Translation/History/Culture: A Sourcebook*. London: Routledge, pp. 141 – 166.
- Vajzović, H., 1999. *Orijentalizmi u književnom djelu: lingvistička analiza*. Sarajevo: Institut za jezik – Orijentalni institut.
- Venuti, L., 2008. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. Second Edition. London and New York: Routledge.
- Vermeer, H. J., 1986. *Skopos and Commission in Translational Action*. In: Venuti, L., edited by, 2000. *The Translation Studies Reader*. London – New York: Routledge, pp. 221 – 233.
- Škaljić, A., 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Trovesi, A., 2012. *Per una storia comparata dei turchismi in bulgaro e bosniaco/bosgnacco*. In: *Studi Slavistici: Rivista dell'associazione italiana degli Slavisti*: IX (2012). Firenze: Firenze University Press, pp. 85 – 110.

ON CULTURAL DIFFERENCES IN THE ITALIAN TRANSLATION OF THE NOVEL *DEATH AND THE DERVISH* BY MEŠA SELIMOVIĆ

Abstract

This paper deals with the comparison based on Turcisms in the Italian translation of the novel *Derviš i smrt* by Meša Selimović. The novel was published in 1966 and Lionello Costantini did the translation from the then Serbo-Croatian to Italian (*Il derviscio e la morte*) in 1983.

This paper focuses on the issue of translation equivalents, as some of the most important elements in the translation process, and on the process of translation itself, as well. A comparative analysis of the culturally specific elements in the original text and their translation in the target language was made, primarily of the examples of comparison based on Turcisms. We attempted to explain the motives behind these translation choices, and then tried to establish how close these choices are to Italian readers and whether they affect the process of understanding the translated text as much as the original text affects the readers of Serbo-Croatian.

This paper aims to show which of the two processes suggested by the German theologian and philosopher Friedrich Schleiermacher (and then adopted by Venuti, Berman, and others) prevails between the original and the translated text. In other words, this paper is aimed at establishing whether the Italian translation of the novel *Death and the Dervish* enables the reader to fully grasp the linguistic and cultural universe of the period in which Selimović placed his work, or whether the translator had to reshape the original text so to fit the scope of understanding and cultural peculiarities of Italian readers.

Keywords: *equivalence, translation, Turcisms, comparison, Bosnian, Italian*

O KULTUROLOŠKIM RAZLIKAMA U ITALIJANSKOM PREVDU ROMANA *DERVIŠ I SMRT* MEŠE SELIMOVIĆA

Sažetak

U ovom radu se bavimo turcizmima upotrijebljenim u poređenju u italijanskom prevodu romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića. Roman je objavljen 1966. godine, a italijanski prevod (*Il derviscio e la morte*) sa tadašnjeg srpskohrvatskog jezika je uradio Lionello Costantini 1983. godine.

Osvrnuli smo se na ekvivalenciju, jedan od najbitnijih elemenata u procesu prevođenja, razmotrili smo neke od dosadašnjih stavova o ovom pojmu, kao i o samom pojmu prevođenja; uradili smo komparativnu analizu kulturno specifičnih elemenata koji se nalaze u izvornom tekstu i njihov prevod na ciljni jezik, tačnije primjere poređenja koji se temelje isključivo na upotrebi turcizama. Pokušali smo objasniti motive njihove upotrebe, a zatim smo vidjeli u kojoj mjeri su ti elementi razumljivi čitaocima na italijanskom jeziku i do koje mjere je postignut isti učinak na čitaoce ciljnog teksta kao što je postignut upotrebom turcizama u izvornom tekstu.

Zadatak koji smo si postavili u ovom istraživanju je pokazati koji od dva procesa koje je predložio njemački teolog i filozof Friedrich Schleiermacher (a potom preuzeo Venuti, Bermen i drugi) prevladava između izvornog i ciljnog teksta, odnosno da li italijanski prevod romana *Derviš i smrt* navodi italijanskog čitaoca da razumije jezički i kulturološki univerzum razdoblja u koje je Selimović smjestio svoje djelo, ili je prevodilac morao preoblikovati izvorni tekst kako bi ga učinio razumljivim italijanskim čitaocima i italijanskoj kulturi.

Ključne riječi: *ekvivalencija, prevod, turcizmi, poređenje, bosanski, italijanski*

LARA HEDŽIĆ

POTENTIALE UND GRENZEN DER
FREMSPRACHENLEHRWERKE IM LEHR- UND
LERNPROZESS

Abstract

Das traditionelle Fremdsprachenlehrwerk spielt trotz zunehmender Digitalisierung eine ausschlaggebende Rolle im Lehr- und Lernprozess. Es nimmt direkten Einfluss auf die Planung und Zielformulierung des Unterrichts und gehört sowohl für Lehrende als auch für Lernende zum wichtigsten Leitmedium. Vor diesem Hintergrund wird im vorliegenden Beitrag die Spezifik des Fremdsprachenlehrwerks im Kontext des Fremdsprachenlehrens und -lernens betrachtet. Es wird der Versuch einer Begriffsklärung vorgenommen, wobei auch verschiedene verwandte Termini näher erläutert werden. Aufgaben und Merkmale des Fremdsprachenlehrwerks werden näher beleuchtet sowie sein Zielgruppenbezug hinsichtlich des Alters, Sprachniveaus und der Lernziele. Globale, regionale und regionalisierte Lehrwerke werden miteinander verglichen und ihre Vor- und Nachteile erörtert. Abschließend werden Potenziale und Grenzen von Fremdsprachenlehrwerken erläutert und ein Ausblick auf die Zukunft des Lehrwerks gegeben.

Schlüsselwörter: *Fremdsprachenlehrwerk, Lehr- und Lernprozess, Fremdsprachenunterricht, Lernende, Lehrende*

BEGRIFFSKLÄRUNG

Dem traditionellen Fremdsprachenlehrwerk kommt in zahlreichen Unterrichtskontexten eine zentrale Rolle zu. Sowohl für Lernende, die das Lehrwerk oft als erste Informationsquelle nutzen als auch für Lehrende, für

die es ein Instrument zur Arbeitserleichterung (vgl. Nieweler 2017, 206) und eine Grundlage für die inhaltliche und methodische Planung des Lehrprozesses sein kann, gehört das Lehrwerk zum wichtigsten Leitmedium im Unterricht. Lehrwerke sind flexibel, überall und jederzeit einsetzbar, funktionieren auch ohne Strom und Internetzugang und bieten idealerweise eine umfassende Darstellung des Faches (vgl. Maijala 2007, 543). Weltweit nehmen Lehrwerke direkten Einfluss auf die Gestaltung von Lehr- und Lernprozessen, die Umsetzung von Lernzielen, Auswahl und Progression von Inhalten, den Einsatz von Methoden und Arbeitsformen u.a. Auch wenn das Lehrwerk immer wieder in Kritik gerät und in diesem Zusammenhang für einen lehrwerkfreien Unterricht plädiert wird, behält Neuner (1994, 8) auch heute Recht mit seiner Behauptung, dass das Lehrwerk „wie kein anderer Faktor das [bestimmt], was im Fremdsprachenunterricht geschieht.“

Beim Versuch einer Begriffsklärung begegnet man in der Forschungsliteratur der letzten 20 Jahre mehreren verwandten Termini: Lehr- und Lernmaterial, Lehr- und Lernmedien, Lehrbuch, Lehrwerk, Arbeitsbuch, Arbeitsheft, Schülerbuch, Übungsbuch, Kursbuch u.a. Krumm (2010, 1215) bezeichnet mit Begriffen wie Lehrbuch, Lehrwerk, Unterrichts- bzw. Lehrmedien, Lehr- und Lernmaterialien alles, was das Lernen anregt, stützt und steuert. Funk (2016, 436) setzt Lehr- und Lernmaterialien mit Lehr- und Lernmedien gleich und bezeichnet damit alle Materialien, Medien und Texte, die Lehrende und Lernende zur Unterstützung von Lehr- und Lernprozessen gebrauchen. Heute werden die Begriffe Lehrmaterial und Lernmaterial im Hinblick auf die Materialien, auf die sie sich beziehen, oft als Synonyme betrachtet (vgl. Rösler/Würffel 2017, 12). Traditionell wurde der Begriff Lehrmaterial gebraucht. Mit der Wende zur Lernerorientierung in den 1970er Jahren gewann der Begriff Lernmaterial zunehmend an Bedeutung (vgl. Rösler 2016, 471). Allerdings wird immer häufiger von Lehr- und Lernmedien statt von Lehr- und Lernmaterial gesprochen. Würffel (2021, 282) schlägt vor, den Begriff Lehr- und Lernmedien als Oberbegriff zu betrachten und nicht mehr zwischen Materialien und Lehr- und Lernmedien zu unterscheiden, da aufgrund immer größer werdender Bedeutung von digitalen Medien im Fremdsprachenunterricht der Medienbegriff den

Materialienbegriff immer weiter verdrängt. Mit Lehr- und Lernmedien werden somit „alle in irgendeiner Form vorliegenden Dinge bezeichnet, die zum Fremdsprachenlehren und/oder -lernen eingesetzt werden.“ (ebd.) In diesem Sinne wird in der vorliegenden Arbeit der Begriff *Lehr- und Lernmedien* synonym für alles verwendet, was Lehrende und Lernende für den Lehr- bzw. Lernprozess nutzen.

Obwohl die Begriffe *Lehrbuch* und *Lehrwerk* im Sprachgebrauch häufig gleichgesetzt werden, wird in der einschlägigen Literatur grundsätzlich zwischen diesen beiden Termini unterschieden. Das Lehrwerk hat sich im Laufe der Jahre aus dem Lehrbuch entwickelt, v.a. durch die Ergänzung von zahlreichen Zusatzmaterialien, Arbeitsbüchern etc. (vgl. Krumm/Ohms-Duszenko 2001, 1029; Funk 2010, 188), aber auch durch die Entwicklung der kommunikativen Kompetenz Mitte der 1970er Jahre. Die Bezeichnung *Lehrwerk* kennzeichnet in Abgrenzung zum *Lehrbuch* Materialien, „die systematisch aufeinander bezogen sind und einen Medienverbund bilden“ (Krumm/Ohms-Duszenko 2001, 1029). Neuner (2007, 399) definiert das Lehrbuch als

„ein in sich abgeschlossenes Druckwerk mit fest umrissener didaktischer und methodischer Konzeption (Zielsetzung, Lehrstoffprogression, Unterrichtsverfahren), in dem alle zum Lehren und Lernen benötigten Hilfsmittel (Texte, Übungen, Grammatikdarstellung, Vokabular, etc.) zwischen zwei Buchdeckeln enthalten sind.“

Das Lehrwerk dagegen ist ein komplexer Medienverbund, der aus bis zu zehn Lehrwerkteilen bestehen kann (vgl. Koenig 2019, 177). Im institutionellen Kontext der Schule besteht es aus Materialien, die speziell für Lernende und Lehrende erstellt werden. Traditionell enthält es vorgefertigte Ziele, Inhalte und Methoden. Dabei bilden das Lehrbuch, Arbeitsbuch und Lehrerhandbuch den Kern des Lehrwerks (Rösler/Würffel 2017, 20), wobei sie im Unterricht selbstverständlich eine unterschiedliche Rolle spielen.

Das Lehrbuch (manchmal auch Schul-, Schüler-, Lerner-, Haupt- oder Kursbuch genannt) dient als Grundlage für den Unterricht und wird üblicherweise direkt im Unterricht benutzt. Darin sind meistens neue

Inhalte wie Texte, Grammatikdarstellungen, Lernaufgaben, Übungen und Glossare integriert.

Das Arbeitsbuch (auch Arbeitsheft genannt) mit verschiedenen Aufgaben und Übungen kann hingegen unterschiedliche Funktionen haben. Es ergänzt meistens das Lehrbuch und dient zur (selbstständigen) Einübung und Wiederholung des im Unterricht behandelten Stoffs, kann aber auch Anregungen für Aktivitäten und zusätzliche Informationen bieten.

Dank einer deutlichen „quantitativen Ausweitung“ (Thaler 2011, 21) gehören zum Lehrwerk mittlerweile auch zusätzliche Übungshefte für Lernende (z.B. Intensiv- oder Zusatztrainer, Wortschatz- oder Grammatiktrainer), welche häufig für selbstständiges Üben verwendet werden. CDs mit Hörtexten oder Hörmaterialien im Internet integrieren muttersprachliche Sprecher und authentische Hördokumente in den Unterricht. Immer häufiger werden auch lehrwerkgebundene oder lehrwerkunabhängige (digitale) Materialien, Lern-Apps usw. angeboten. „Das ursprünglich rein schriftliche Medium ist in den letzten Jahrzehnten um eine Fülle auditiver, visueller, audiovisueller und interaktiver Elemente zu einem multimedialen Verbund angereichert worden“ (ebd., 21f.).

Das Lehrerhandbuch (auch Lehrerheft oder Lehrerhandreichung genannt) hat die primäre Funktion, Lehrkräfte bei der Unterrichtsplanung zu unterstützen. Es bietet Erläuterungen zur Konzeption des Lehrwerks und Vorschläge zum methodischen Vorgehen mit einzelnen Lektionen. Es ist häufig mit integrierten Kopiervorlagen und Hintergrundinformationen, Transkripten von Hörtexten, Lösungsschlüsseln und Projektvorschlägen versehen. Sein Umfang kann sehr unterschiedlich sein. Zum einen kann es sehr ausführlich und kleinschrittig konzipiert sein, so dass zu jedem Text und jeder Übung didaktische Tipps, Tafelbilder u.Ä. vermittelt werden. Somit kann es vor allem für angehende Lehrkräfte oder Berufseinsteiger wertvolle Empfehlungen und eine wichtige Hilfestellung bei der Durchführung und Entwicklung ihres Unterrichts bieten. Andererseits kann es auch sehr allgemein verfasst sein, mit wenigen Unterrichtsleitungen und vereinzelten alternativen Vorgehensweisen und Anregungen. In jedem Fall ist

das Lehrerhandbuch ein „wichtiges Orientierungsinstrument im täglichen Bemühen von Lehrkräften, eine hohe Unterrichtsqualität zu gewährleisten“ (Kirchhoff/Stadler-Heer 2019, 159). Nach Thaler (2011, 22) sollten Lehrerhandreichungen vielfältige Optionen anbieten und methodische Tipps geben, um auf diese Weise die Heterogenität der Lehrerschaft ernst zu nehmen und die Arbeit der Lehrkräfte zu erleichtern, vereinfachen und verbessern. Hin und wieder gibt es auch Materialien zur Leistungsmessung, z.B. ein Testheft mit auf Lehrbuchlektionen abgestimmten Testaufgaben.

Auch wenn das gedruckte Lehrwerk in den letzten Jahren dank des technischen Fortschritts immer mehr durch zusätzliche interaktive Lernangebote ergänzt wird, ist auch in der Zukunft damit zu rechnen, dass es ein „Ankermedium“ (Funk 2001, 290) und eine „zentrale Stütze“ (Nieweler 2017, 207) des Unterrichts bleiben wird. Als ein „Ensemble“ aus Lehrbuch und vielen weiteren Materialien, die teils für die Lernenden, teils für die Lehrenden konzipiert sind (vgl. Leupold 2006, 2), wird das Lehrwerk weiterhin den Lehr- und Lernprozess begleiten und „das zentrale Medium im Fremdsprachenunterricht“ bleiben (Nieweler 2017, 206).

AUFGABEN UND MERKMALE DES FREMDSPRACHENLEHRWERKS

Einem Lehrwerk kommen heutzutage zahlreiche Aufgaben zu. So soll es „nicht nur Texte zu Themen liefern, sondern die Gesamtheit der Anforderungen an Spracharbeit in den Bereichen Aussprache, Lexik, Wortschatz, Grammatik, Textarbeit usw. abdecken und mit einer Übungs- und Aufgabenvielfalt verbinden“ (Rösler/Schart 2016, 485). Diese verschiedenen Aspekte gilt es im Lehrwerk zu verbinden. Weiterhin soll das Lehrwerk ein starker Motivationsfaktor sein und das Interesse von Lernenden(undLehrenden)wecken. Dies geschieht u.a. durch altersgerechte und zielgruppenbezogene Themen, die alltagsbezogene und realitätsnahe Situationen behandeln, aber auch durch ein vielfältiges und kreatives Angebot an Zusatzmaterialien, die ständig aktualisiert und erneuert werden müssen, wenn sie dem Aktualitätsanspruch gerecht werden wollen.

Auf der anderen Seite sollten Inhalte in einem Lehrwerk anspruchsvoll genug sein, um dadurch die Neugier auf die neue Sprache und Kultur zu wecken (vgl. Maijala 2007, 557). Die Motivation der Lernenden wird besonders dadurch gestärkt, dass vielseitige landeskundliche Perspektiven in die Kultur der deutschsprachigen Länder präsentiert werden. Dadurch können auch mögliche Stereotypen abgebaut werden (vgl. ebd., 553), z.B. durch eine große Vielfalt an Texten unterschiedlicher Art und Herkunft (vgl. ebd., 549). Grammatik soll spielerisch, klar und strukturiert und mit einem breiten Angebot an mündlichen Übungen in einem kommunikativen Kontext präsentiert werden (vgl. ebd., 545ff.). Hörtexte sollten immer auch Ausspracheübungen beinhalten, die verschiedene Aussprachevariationen anbieten. Neue Medien, die autonomes Lernen fördern, sollten das Lehrwerk ergänzen. Die im Lehrwerk abgedruckten Illustrationen sollten nicht nur eine touristische, sondern auch eine didaktische Funktion haben, also keine bloße Dekoration, sondern eine Erweiterung der Texte sein. Generell sollten Bilder Interesse und Neugier der fremden Kultur gegenüber wecken. Damit die Lehrwerksprache nicht künstlich wirkt (z.B. durch häufige Vereinfachungen), sollte sie sich am besten an der in Zielsprachenländern gesprochenen Sprache orientieren. Lehrwerkprotagonisten sollten v.a. authentisch, glaubwürdig und empathieerzeugend wirken. Landeskundliche bzw. kulturbezogene Inhalte sollten in Anfängerlehrwerken zwar die Alltagskultur vermitteln, sich jedoch nicht nur mit positiven, reiseführerartigen Informationen beschäftigen, sondern auch auf einen problemorientierten Zugang zielen. Dabei sollten alle Varietäten der deutschen Sprache und Kultur in Betracht genommen werden (vgl. ebd.).

Für Funk (2004, 43) ist das Lehrwerk ein „soziales Drehbuch“, ein „script zur Organisation eines phantasievollen sozialen Miteinanders [...], in dem die Zeit zu wertvoll ist, um sich mit dem Ausfüllen von Lückenübungen und dem Einüben in Formalitäten statt mit kommunikativem gemeinsamem Lernen zu beschäftigen.“ In diesem Sinne soll das Lehrwerk die Lernenden durch offene Gesprächsimpulse zum fremdsprachlichen Handeln

in authentischen Kommunikationssituationen befähigen und ihnen breite Identifikationsmöglichkeiten bieten. Das Konzept des Lehrwerks sollte ebenfalls so offen gehalten sein, dass möglichst viele Lernertypen angesprochen werden.

Maijala (2007, 557) betont besonders die Wichtigkeit des Zielgruppenbezugs bei Lehrwerken: „Es zeigt sich, dass die Erstellung von Lehrwerken am besten mit einem klaren Bezug zur Zielgruppe gelingen kann.“ Ob und wie ein Lehrwerk für eine bestimmte Zielgruppe geeignet ist, ist eines der wichtigsten Kriterien für die Auswahl eines Lehrwerks (vgl. Rösler/Würffel 2017, 44). Obwohl Lehrwerke nur begrenzt auf konkrete Zielgruppen zugeschnitten sein können, kann man sie grob nach dem Zielgruppenbezug einteilen. Nach Ciepielewska-Kaczmarek et al. (2020, 23) umfasst der Zielgruppenbezug u.a. das Alter der Lernenden, das angestrebte Sprachniveau und den Bezug zu Lernzielen (vgl. hierzu auch Rösler 2012, 45).

Die meisten Lehrwerke auf dem Markt berücksichtigen das Alter der Lernenden (vgl. Rösler/Würffel 2017, 46). Bezogen darauf wird grob zwischen Lehrwerken für Kinder, Jugendliche und Erwachsene unterschieden. Hier kann noch weiter zwischen Lehrwerken für junge Erwachsene, für Kinder im Primarbereich, für Kinder im Vorschulalter etc. unterschieden werden, seltener gibt es Lehrwerke für Senioren.

Bezogen auf das angestrebte Sprachniveau wurde bei Lehrwerken traditionell nach dem Kriterium Grundstufe, Mittelstufe und Oberstufe unterschieden. Seit der Einführung des Gemeinsamen europäischen Referenzrahmens für Sprachen (Abkürzung GeR) (vgl. Europarat 2001) zu Beginn des 21. Jahrhunderts hat sich europaweit ein differenziertes System mit drei Unterstufen durchgesetzt: A für die elementare Sprachverwendung, B für die selbstständige und C für die kompetente Sprachverwendung. Jede dieser drei Ebenen ist noch einmal in zwei Teile unterteilt, so dass es sechs Niveaustufen gibt: A1, A2, B1, B2, C1, C2. Dabei stehen A1 und A2 für das Anfänger- und fortgeschrittenes Anfängerniveau; B1 und B2 für ein mittleres allgemeines und berufsbezogenes Niveau; C1 und C2 für ein hohes Sprachniveau bis hin zu fast muttersprachlicher Kompetenz. Detaillierte

Referenzniveaubeschreibungen für alle sechs Stufen finden sich in *Profile deutsch* (Glaboniat et al. 2005).

Nach den Lernzielen wird zwischen allgemeinsprachlichen und fachsprachenbezogenen Lehrwerken differenziert. Allgemeinsprachliche Lehrwerke wollen in der Regel die Alltags- bzw. Allgemeinsprache vermitteln, bei fachsprachenbezogenen Lehrwerken liegt der Fokus auf der Vermittlung von Fachsprache (vgl. Ciepielewska-Kaczmarek et al. 2020, 23).

Des Weiteren wird zwischen einsprachigen und kontrastiven (zweisprachigen) Lehrwerken unterschieden, die ferner in globale (in der Fachliteratur auch als überregionale, universalistische, kommerzielle, inter- oder multinationale Lehrwerke genannt), regionale und regionalisierte Lehrwerke unterteilt werden können. Lehrwerke für Deutschals Fremdsprache werden zu einem großen Teil im deutschsprachigen Raum produziert und sind in der Regel einsprachig. Sie sind für einen weltweiten, globalen Markt gedacht und sollen so viele Lernende wie möglich ansprechen. Ein Blick in die fachdidaktische Forschungsliteratur macht ersichtlich, dass diese globalen, „allgemeingültigen“ DaF-Lehrwerke häufig kritisch betrachtet werden. So ist in den 1980er Jahren eine Debatte über die regionale Spezifik des Lehrens und Lernens und die Notwendigkeit regionaler Lehrwerke entstanden (vgl. Krumm 1987, 278, Breitung/Lattaro 2001, 1041f. sowie Krumm 2010, 1222), in der ausdrücklich regionsspezifisches Lehr- und Lernmaterial gefordert wurde. Dabei wurde kritisiert, dass adressatenunspezifische Lehrwerke die Unterrichtsbedingungen und -methoden in den einzelnen Ländern außer Acht lassen und oft unreflektiert westliche Traditionen, Wertvorstellungen und Haltungen präsentieren (vgl. Breitung/Lattaro 2001, 1043f.). Somit könnten sie weder auf die Wünsche und Bedürfnisse der Lernenden und Lehrenden vor Ort eingehen (vgl. Maijala/Tammenga-Helmantel 2016, 537) noch die sprachlichen und kulturellen Kenntnisse und die bisher gemachten Sprachlernerfahrungen der Lernenden berücksichtigen (vgl. Rösler 2013, 216). Außerdem werden in globalen Lehrwerken unterschiedliche Lehr- und Lerntraditionen vernachlässigt, wie z.B. das Auswendiglernen in manchen Kulturen (vgl. Breitung/Lattaro 2001, 1043), so dass Missverständnisse

entstehen können. Es bleibt oft Lehrenden selbst überlassen, das Lehrwerk den eigenen Gegebenheiten anzupassen und methodisch-didaktisch zu bearbeiten. Oft haben die Lehrenden vor Ort auch Schwierigkeiten, die kulturellen Hintergründe in globalen Lehrwerken zu verstehen (vgl. Maijala/Tammenga-Helmantel 2016, 540).

Häufig wird globalen Lehrwerken vorgeworfen, sie würden immer nach dem gleichen Schema hergestellt werden. Dies kann aber die Vergleichbarkeit der Abschlüsse an verschiedenen Schulen garantieren (vgl. ebd.). Der Vorteil der globalen Lehrwerke liegt weiterhin in der Tatsache, dass Lehrwerkautor:innen innerhalb des deutschsprachigen Raums „zumeist stärker die aktuellen zielsprachlichen Didaktikentwicklungen in ihre Materialgestaltung einbeziehen“ können (Rösler 2013, 215). Zudem ist der benutzte Wortschatz nicht durch die Perspektive der Ausgangssprache und -kultur gefiltert worden (vgl. Zacharias 2005, zitiert nach Maijala/Tammenga-Helmantel 2016, 539). Studien zu Englischlehrwerken zeigen, dass globale Lehrwerke eine wichtige Rolle im Lernprozess der Lernenden spielen (vgl. Hadley 2013) und Lernende eine positivere Einstellung zu globalen Lehrwerken als Lehrende haben (vgl. Hawkey 2006).

Bei kontrastiven Lehrwerken handelt es sich um regionale und regionalisierte Lehrwerke, die meistens außerhalb des deutschsprachigen Raums hergestellt werden. Sie beziehen die Erstsprachen und manchmal die bereits gelernten Fremdsprachen der Lernenden in das Lehrwerk ein und sind in der Regel zweisprachig. Die Nachteile der einsprachigen, globalen Lehrwerke werden in diesen Lehrwerken behoben, indem sie genauer auf die Lernenden zugeschnitten werden. Regionalisierte Lehrwerke entstehen meist in Kooperation von ausländischen und einheimischen Autor:innen (vgl. Tichy 2012, 56), die in einem Austauschprozess ihr spezifisches Wissen und Können im Lehrwerk umsetzen (vgl. Breitung/Lattaro 2001, 1046). Somit stellen sie eine Adaption globaler Lehrwerke für einen bestimmten Markt dar, wie etwa für den asiatischen oder arabischen Markt. In der Instruktions- und Beschreibungssprache nehmen sie durch angepasste Arbeitsbücher, spezifische Aufgaben und Übungen, zweisprachige

Wortlisten, Grammatikübersichten usw. die Sprache der Lernenden auf (vgl. Rösler 2012, 45). Diese adaptierten Zusatzmaterialien können aber die grundlegend einsprachige Ausrichtung dieser Lehrwerke nicht ändern (vgl. Rösler 2010, 129). Regionale Lehrwerke bauen meist aus der kontrastiven Analyse der Ausgangs- und Zielsprache und -kultur das Material auf und berücksichtigen die Sprachlerngewohnheiten und Lerntraditionen der Lernenden in einem bestimmten Land (vgl. ebd.). Sie nehmen fast immer landesspezifische Lernziele und curriculare Vorgaben vor Ort in Betracht. Auch für Lehrende vor Ort ist es in der Regel einfacher, regionale Lehrwerke im Unterricht einzusetzen, da sie bereits über implizites Wissen über die sprachlichen und kulturellen Gegebenheiten, Gemeinsamkeiten und Unterschiede verfügen (vgl. Maijala/Tammenga-Helmantel 2016, 557). Außerdem berücksichtigen diese Lehrwerke „die personellen und didaktisch-methodischen Bedingungen in den jeweiligen Ländern besser“ (ebd. 541).

Regionale und regionalisierte Lehrwerke nehmen für sich in Anspruch, „durch die Zweisprachigkeit und durch die Arbeit mit dem Kontrast von Erstsprache und Deutsch den Lernenden in einer Weise beim Deutscherwerb zu helfen, wie das einsprachige Lehrwerke nicht können.“ (Rösler/Würffel 2017, 53) Dies ist aber nicht immer der Fall. Die Zweisprachigkeit darf sich demnach nicht nur auf die Arbeitsanweisungen im Lehrwerk beziehen, sondern auf die Gestaltung des Lehrwerks insgesamt. Demzufolge sollten Erklärungen zu grammatischen Strukturen, kulturbezogene Themen, Wortschatz und Aussprache (auch) in der Erstsprache der Lernenden erscheinen und Beispiele aus verschiedenen zuvor gelernten Fremdsprachen angeboten werden. So zeigt Maijala (2019, 728) in ihrer Untersuchung zur Rezeption von überregionalen DaF-Lehrwerken, dass Arbeitsanweisungen in globalen Lehrwerken sprachlich schwierig zu verstehen sind und Lernende oft nicht wissen, was zu tun ist.

Weiterhin sollte auf die Spezifik der Zielgruppe, z.B. auf spezielle Lernschwierigkeiten und Lernstrategien eingegangen werden. Außerdem sollten v.a. Lehrwerke für Anfänger kulturspezifische Gemeinsamkeiten

und Unterschiede ausführlicher behandeln (vgl. ebd., 54). Maijala und Tammenga-Helmantel (2016, 540) weisen diesbezüglich darauf hin, dass „im Vergleich zu den vor Ort produzierten regionalen Lehrwerken [...] die vor Ort herrschenden didaktischen Traditionen in den regionalisierten Lehrwerken nicht unbedingt berücksichtigt werden [können], vor allem dann, wenn im Autorenteam die ausgangssprachliche Perspektive nicht vertreten ist.“ Eine Herausforderung für regionalisierte Lehrwerke sehen sie darin, das Fremde aus der Sicht des Eigenen zu erkennen. Die Autorinnen plädieren deutlich für regionale Lehrwerke. Ihre Stärke sehen sie in ihrem sprachkontrastiven Ansatz sowie in der Nutzung der Ausgangssprache, v.a. bei der Behandlung grammatischer und kulturbedingter Inhalte. In ihrer Studie beweist Maijala (2019, 730), dass Lernende es positiv finden, wenn Grammatikerklärungen und Arbeitsanweisungen auch in der Muttersprache angeboten werden. Dies kann aber dazu führen, dass die Zielsprache Deutsch in der Unterrichtspraxis nur wenig oder gar nicht benutzt wird (vgl. ebd.). Daher besteht die Herausforderung der regionalen Lehrwerke darin, der sprachlichen Unterstützung mehr Aufmerksamkeit zu widmen und den Zielspracheneinsatz mehr zu stimulieren (vgl. Hoch/Jentges/Tammenga-Helmantel 2016, 620).

Der Vorteil regionaler Lehrwerke liegt insbesondere im impliziten Wissen der Lehrwerkautor:innen über die sprachlichen und kulturellen Gemeinsamkeiten und Unterschiede zwischen der Ausgangs- und Zielsprachenkultur (vgl. Maijala/Tammenga-Helmantel 2016, 557f.). Die Autorinnen stellen aber auch fest, dass in der Praxis der regionalen Lehrwerke oft ein kontrastiv-reflexiver Ansatz fehlt und noch stärker umgesetzt werden müsste, um die interkulturelle Kompetenz und das Sprachbewusstsein zu fördern. Dennoch können regionale Lehrwerke „als sprachlicher und kultureller Mediator zwischen der eigenen und fremden Kultur“ den Einstieg in die neue Sprache und Kultur erleichtern (ebd.). Es sollten also sprach- und kulturkontrastive Komponenten im Lehrwerk vorhanden sein, damit die Lernenden den Zugang zur fremden Sprache und Kultur finden (vgl. Maijala 2019, 732).

Obwohl mehr sprachkontrastive Lehrwerke sehr zu begrüßen wären, ist das Angebot an regionalen und speziell zielgruppenorientierten Lehrwerken trotz vieler Vorteile im Vergleich zu globalen Lehrwerken „eher rar“ (Ciepielewska-Kaczmarek et al. 2020, 24). Mögliche Gründe liegen in den steigenden Produktionskosten der Lehrwerke, die u.a. aufgrund einer Vielzahl von Zusatzmaterialien entstehen und welche sich hauptsächlich noch große und tradierte Verlage aus deutschsprachigen Ländern leisten können (vgl. Funk 2016, 440). Globale Lehrwerke dagegen haben für andere Länder nicht selten Vorbildcharakter (vgl. Breitung/Lattaro 2001, 1044). Sie sprechen Lernende und Lehrende oft durch ihre äußere Attraktivität, farbliche Aufmachung und hochqualitative Bilder, anregende handlungsorientierte Unterrichtsmaterialien und vielfältige Zusatzübungen an. Sie sind meist nach neuesten Erkenntnissen der Lernpsychologie und Neurodidaktik konzipiert und bieten neben interaktiven digitalen Ausgaben auch motivierende Downloadmaterialien, digitale Apps und Lernplattformen an. In vielen Ländern werden Lehrwerke aus dem deutschsprachigem Raum als qualitativ hochwertiger als die im eigenen Land produzierten betrachtet. Nicht selten sind diese Lehrwerke aber deutlich teurer als die regionalen Ausgaben. Außerdem passen sie nicht immer zu lokalen Lernbedingungen und/oder curricularen Vorgaben, weshalb sich viele Lehrende dann trotz schlechterer Qualität und veralteten Lehrwerken für die regionalen Ausgaben entscheiden.

Abschließend lässt sich sagen, dass ein Lehrwerk nicht alleine deshalb besonders gut oder schlecht ist, weil es kontrastiv ist oder nicht oder ein ansprechendes Layout hat oder nicht (vgl. auch Rösler/Würffel 2017, 54; Thaler 2011, 19). Um das zu entscheiden, braucht es neben ausführlichen Lehrwerkanalysen auch empirische Untersuchungen zum Umgang mit dem Lehrwerk in der Unterrichtspraxis.

POTENZIALE UND GRENZEN VON LEHRWERKEN

Die Diskussion um den Einsatz von Lehrwerken im Fremdsprachenunterricht wird in fachdidaktischen Kreisen immer wieder geführt. In diesem Zusammenhang werden zahlreiche Vorteile eines lehrwerkbasierten Fremdsprachenunterrichts genannt:

Das Lehrwerk bestimmt den Unterrichtsalltag von Lernenden und Lehrenden stark und bietet ihnen als zentrales Steuerungsinstrument des Unterrichts eine sichere „Geländerfunktion“ (Nieweler 2017, 206). Es bereitet den Lehr- und Lernstoff systematisch auf und gibt „einen gut strukturierten Überblick über das zu lernende Material“ bzw. die Unterrichtsinhalte (Maijala 2007, 543). Die auf einer bestimmten Niveaustufe einzuführenden sprachlichen und kulturellen Phänomene werden so präsentiert, dass sie aufeinander abgestimmt und gut strukturiert sind. Der Zeitfaktor spielt beim Lehrwerk ebenfalls eine große Rolle. Die Praxis zeigt, dass bei der Unterrichtsvorbereitung nicht lehrwerkgebundene Materialien für Lehrende oft überfordernd und wesentlich zeitaufwendiger sein können (vgl. Nieweler 2017, 207). Nach Thaler (2011, 18) agieren Lehrwerke in diesem Sinne als „timesaver“: „Textbooks save time for busy teachers“. Somit ist ein Lehrwerk auch aus arbeitsökonomischen Gründen gegenüber einem völligen Verzicht auf Lehrwerke von Vorteil. Ferner können durch diverse Lehrerhandreichungen Ausbildungsdefizite bei Lehrenden verringert und z.T. kompensiert werden (vgl. Nieweler 2000, 14f.). Außerdem kann es Lernenden zum selbstständigen Nachschlagen und außerschulischen Selbstlernen dienen bzw. auch nach dem Unterricht verwendet werden (vgl. Rösler 2012, 47). Im Idealfall hilft es ihnen, die eigenen Ziele präziser zu verfolgen und die Lernerautonomie zu fördern.

In den letzten Jahren ist auch die Tendenz zu beobachten, dass Begleitmaterialien zu Lehrwerken den Lernenden auch die Möglichkeit bieten, ihre eigenen Lernprozesse selbst zu prüfen und zu evaluieren. Häufig ist die Evaluationskomponente ein fester Bestandteil des Lehrwerks. Darüber hinaus bietet das Lehrwerk auch eine Grundlage für die Vergleichbarkeit von Prüfungsleistungen (vgl. Maijala 2007, 543). Außerdem werden Lehrwerke

erst dann im Unterricht verwendet, wenn sie ein gutachtliches Prüfungsverfahren durchlaufen haben (vgl. Nieweler 2000, 16); somit garantieren sie auch einen gewissen Qualitätsstandard.

Nieweler (2000, 14) hebt noch weitere Argumente für den Einsatz von Lehrwerken hervor: Das Lehrwerk wirkt „katalysierend“ bei der Umsetzung neuer didaktischer Erkenntnisse. Es ist also ein wichtiges Vehikel, um die Theorie mit der Praxis zu verbinden. Bei der Unterrichtsvorbereitung dienen Lehrwerke als systematischer Leitfaden: „With textbooks you know where you are, what you have done, where you are going.“ (Thaler 2011,18) Das gilt sowohl für Lehrende als auch für Lernende. Thaler (ebd.) betont auch die praktische Seite von Lehrwerken: „Textbooks are compact - can be easily stacked, stored and carried, are collated within a book binding, so the sheets do not fall out and get lost.“ Abschließend fasst er zusammen: „There are no real alternatives to textbooks.“ (ebd.)

Es kann festgestellt werden, dass das Lehrwerk auch in Anbetracht der noch aktuellen Pandemiesituation keine richtige Alternative finden konnte. Durch die zunehmende Digitalisierung wird das Lehrwerk zwar immer mehr ins digitale Umfeld wechseln und mehr zusätzliche, v.a. papierlose Komponenten bekommen, jedoch seine ursprüngliche Form, in der man Lektionen findet, Seiten blättert und Übungen macht (ob nun analog oder digital) usw. wohl nicht ändern. Relevant in diesem Zusammenhang bleibt primär, dass Lehr- und Lernmedien sinnvoll in den Lehr- und Lernprozess integriert und eingesetzt werden, unabhängig von der Frage, ob es sich um Präsenz- oder digitalen Unterricht handelt.

Obwohl die bedeutende Funktion des Lehrwerks als „das“ Unterrichtsmedium weiterhin unbestritten ist, finden sich auch kritische Äußerungen, die an mehreren Problembereichen festzumachen sind (vgl. zusammenfassend u.a. Funk 2004; Thaler 2011; Rösler und Schart 2016; Nieweler 2017; Ciepielewska-Kaczmarek et al. 2020; Würffel 2021). Das „Sündenregister“ der Lehrwerke ist lang (Funk 2004, 42):

Zunächst betrifft die Kritik den oft fehlenden Zielgruppenbezug bzw. „die unzureichende Flexibilität der Lehrwerke angesichts einer Vielfalt

an Unterrichtskontexten“ (Rösler/Schart 2016, 483), die insbesondere bei globalen Lehrwerken bemängelt wird. Es fehlt dabei an Kenntnis der konkreten Lerngruppe, ihrer Interessen und Bedürfnisse. Auch wird die Heterogenität der Lernenden ignoriert, die sich in einer Klasse oder Lerngruppe zusammenfinden, so dass Lehrende, wollen sie darauf eingehen, immer zusätzliche Materialien suchen und anpassen müssen. Dies betrifft oft Lehrwerktexte, die zu lang oder zu kurz, zu anspruchsvoll oder zu einfach sein können. Außerdem ist die Autonomie der Lernenden ebenfalls stark eingeschränkt, da sowohl der Inhalt als auch die vorgegebene Progression der Lehrwerke keinen Spielraum für subjektives und autonomes Lernen zulassen. Auch hier erscheint das Lehrwerk als das Haupthindernis auf dem Weg zur Autonomie (vgl. Funk 2004, 42).

Ferner wird die mangelnde Themenvielfalt kritisiert, die die Lernenden gerade in der Anfangsphase oft unterfordern und langweilen (vgl. Rösler 2012, 22). Ergebnisse einer Befragung brasilianischer Dozenten zeigen auch, dass „die Themenwahl in den aus Deutschland importierten Lehrwerken, insbesondere in Hinblick auf Kultur und Landeskunde, weder den Erfahrungen noch den Interessen der Lernenden entspricht“ (Voerkel 2018, 242). Außerdem wird an der inhaltlichen und sprachlichen Progression der Lerninhalte Kritik geleistet, die zu grammatiklastig und immer noch zu selten kommunikativ ausgerichtet sei. Freudenstein (2001, 16f.) kritisiert dabei besonders die lineare Grammatikprogression, die es so beim Fremdsprachenlernen nicht gäbe. Es bilde den realen Sprachgebrauch nicht ausreichend ab, der an Kommunikationssituationen orientiert ist (vgl. hierzu auch Nieweler 2017, 207). Auch andere Fachdidaktiker, allen voran Bleyhl (1996), kritisieren „vor dem Hintergrund eines konstruktivistischen Ansatzes“ (Leupold 2006, 4) immer wieder das lineare Progressionskonzept und plädieren für dessen Ablösung.

Ein zusätzliches Problem stellt die mangelnde Authentizität von Lehrwerktexten dar. Durch die v.a. in Lehrwerkbänden für die ersten Lernjahre eingesetzten didaktisierten Texte und Textsorten wirkt die „Lehrbuchsprache“, hinter der sich häufig Grammatikphänomene verstecken, oft unecht und nicht authentisch (vgl. Rösler 2012, 38). Nieweler (2017, 207) bestreitet

diese „Gemachtheit“ von Lehrwerken bzw. Texten ebenfalls nicht. Außerdem würden die Texte, aber auch Illustrationen und Grafiken schnell veralten und dadurch die Lernenden demotivieren, anstatt sie zum Lernen anzuregen (vgl. auch Leupold 2006, 5).

Ein weiterer Kritikpunkt liegt in der Dominanz von Lehrwerken im Unterricht. Diese Kritik kommt aber weniger aus den Schulen als aus den Hochschulen (vgl. Nieweler 2017, 206). Demnach hängt das Handeln vieler Lehrender zu stark von den im Unterricht verwendeten Lehrwerken ab. Das Lehrwerk bestimmt den ganzen Lehr- und Lernprozess und lässt oft keinen Freiraum für Kreativität. Vor diesem Hintergrund wird seine zentrale Stellung als „heimlicher Lehrplan“ kritisch eingeschätzt und die Reduzierung seiner dominanten Position im Unterrichtsprozess eingefordert (vgl. Fäcke/Mehlmauer-Larcher 2017, 10).

Wipperfürth und Will (2019) untersuchen im Rahmen einer Studie die Beweggründe von Lehrkräften für oder gegen eine Lehrbuchverwendung im Fremdsprachenunterricht. Die Befragten nennen unterschiedliche Situationen, in denen sie auf das Lehrbuch verzichten bzw. davon abweichen. Hier wird deutlich, dass Lehrende besonders bei veralteten Lehrwerken öfter alternative Materialien verwenden, um ihren Unterricht zeitgemäßer und authentischer zu gestalten sowie um mehr Abwechslung im Unterricht zu schaffen (ebd., 198f.). Ferner werden Binnendifferenzierung bei unterschiedlichen Lernbedürfnissen und didaktische Defizite von Lehrbüchern als Gründe für die Abweichung vom Lehrbuch genannt. Außerdem möchten viele Lehrende mit selbsterstellten Materialien auch eigene Interessen und Vorlieben in den Unterricht einbringen und damit „Zeichen und Ausdruck der didaktischen Kompetenz“ zeigen (ebd., 201). Insgesamt zeigt sich, dass sich Lehrende aus verschiedenen didaktischen, pädagogischen und motivationspsychologischen Gründen gegen das Verwenden des Lehrbuchs im Unterricht entscheiden, jedoch nicht komplett darauf verzichten möchten. Das Abweichen vom Lehrbuch wird „als durchaus positiv und bereichernd für ihre Arbeit“ gesehen (ebd., 207). In Anbetracht dieser Ergebnisse kann man sagen, dass insbesondere im schulischen Fremdsprachenunterricht,

wo häufig ein ganzes Schuljahr mit demselben Lehrbuch gearbeitet wird, alternative Materialien im Unterricht sowohl Lehrenden als auch Lernenden Abwechslung vom Unterrichtsalltag bieten können.

Bleyhl (1999, 27) kritisiert an Schullehrwerken, sie ließen die Bedürfnisse der Lernenden außer Acht, da sie eher aus der Lehrenden- als aus der Lernendenperspektive erstellt und ausgewählt werden.

„Lehrbücher in der Schule haben insgesamt ein großes Problem: [...] Die Lerner wählen sie nicht aus. Das Beurteilungskriterium bzw. das Auswahlkriterium ist nicht, ob man mit ihnen gut lernen kann. Das Kriterium ist, ob man meint, mit ihnen gut unterrichten zu können. Es sind eben **Lehr-** und nicht **Lern**bücher.“

Angesichts dieser durchaus berechtigten These sind schulische Fremdsprachenlehrwerke noch stärker herausgefordert, Bedürfnisse und Erfahrungen der Lernenden einzubeziehen und die Fremdsprache so zu vermitteln, dass sie sowohl interessant als auch nützlich für die Lernenden ist und auch außerhalb des Klassenzimmers verwendet werden kann.

Nach Rösler und Schart (2016, 484) haben v.a. die mangelnde Passgenauigkeit für konkrete Unterrichtskonzepte und „falsche“ Inhalte von Lehrwerken sowie deren Banalität auf den unteren Sprachniveaus zu Konzepten geführt, bei denen für ein gänzliches Verzicht auf Lehrwerke plädiert wird. Als beispielhaft wird der Dogme-Ansatz von Scott Thornbury und Luke Meddings angeführt, in welchem die Autoren zehn Prinzipien für einen Unterricht ohne Lehrwerkeinsatz vorstellen (vgl. Meddings/Thornbury 2009). Die Autoren werfen dem Fremdsprachenunterricht eine Abhängigkeit von Unterrichtsmaterialien vor und sehen die grundlegenden Ziele des kommunikativen Ansatzes in Gefahr. Anstatt auf Lehrwerke setzen sie auf den kommunikativen Austausch zwischen Lernenden und Lehrenden (vgl. ebd., 6). Aufgrund der Ablehnung publizierter Lehrwerke und auch moderner Technologien wird dieser Ansatz häufig in Frage gestellt. Eine permanente Erstellung von Materialien sei zu zeitaufwendig, unsystematisch und unprofessionell (Thaler 2011, 18) und selbstproduziertem Material fehle es an der nötigen Komplexität eines Lehrwerks (vgl. Rösler 2013, 216).

AUSBLICK

Das traditionelle Lehrwerk, ob in Print- oder digitaler Form, wird nach wie vor seinen festen Platz im Lehr- und Lernprozess behalten. Wegen seiner zentralen Position im Unterrichtsgeschehen ist das Ende des Lehrwerks nicht in Sicht. Das hat unterschiedliche Gründe: Zum einen muss seine Funktion als Kontrollinstanz für die Erfüllung curricularer Vorgaben genannt werden, die insbesondere im schulischen Bereich von großer Bedeutung ist. Zum anderen erleichtern Lehrwerke erheblich die Unterrichtsplanung und -gestaltung, die Lehrende täglich leisten müssen. Besonders Berufseinsteiger schätzen sowohl die Transparenz und Progression des Lehrwerks als auch seine klare Struktur. Lehrwerke dienen nicht nur leistungsschwachen Lernenden als Orientierungshilfe und helfen bei der Beobachtung des eigenen Lernfortschritts. Außerdem kann die inhaltliche und gestalterische Aufmachung des Lehrwerks für Lernende ein großer Motivationsfaktor sein. Darüber hinaus gilt für diverse Lehr- und Lerntraditionen einzelner Länder oder Regionen das Lehrwerk nach wie vor als das wichtigste Hilfsmittel für den Lehr- und Lernprozess.

Um die Schwächen der Lehrwerke auszubalancieren, bedarf es eines kritisch-reflexiven Umgangs mit dem Lehrwerk (vgl. Gerlach/Leupold 2019, 69). Das bedeutet, dass sich alle Akteure, die an der Lehrwerkerstellung und Lehrwerknutzung beteiligt sind, sowohl der Vor- als auch der Nachteile der Lehrwerke bewusst sein müssen und jederzeit bereit sein sollten, in ihrem Rahmen flexibler damit umzugehen. Lehrwerke wiederum müssen versuchen, sich zu erneuern und gewissermaßen zeitlos zu bleiben, um sich ständig wachsenden und verändernden Anforderungen anzupassen, die v.a. junge Lernende an sie stellen (vgl. ebd., 12). Durch die zunehmende Digitalisierung können sich Lernende heutzutage jederzeit Inhalte „ergooglen“ (ebd.), weshalb Lehrwerke Wege finden müssen, um hier mitzuhalten.

Trotzdem darf auch dann kein ideales Lehrwerk erwartet werden. Dafür ist die Lehr- und Lernsituation in jedem Kontext zu unterschiedlich und allzu komplex und heterogen, als dass es das perfekte Lehrwerk jemals

geben wird. Umfassende quantitative und qualitative Lehrwerkforschung kann aber helfen, die Schwächen der Lehrwerke aufzudecken und eventuell zu beheben.

LITERATURVERZEICHNIS

- Bleyhl, W., 1996. „Der Fallstrick des traditionellen Lehrens und Lernens fremder Sprachen. Vom Unterschied zwischen linearem und nicht-linearem Fremdsprachenunterricht“. *Praxis des neusprachlichen Unterrichts*, 43 (4), S. 339-347.
- Breitung, H., Lattaro, E., 2001. „Regionale Lehrwerke und Lehrmethoden“. In: Helbig, G., Götze, L., Henrici, G., Krumm, H.-J. Hg. *Deutsch als Fremdsprache. Ein internationales Handbuch. 2. Halbband (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 19, 1-2)*. Berlin, New York: de Gruyter, S. 1041-1053.
- Ciepielewska-Kaczmarek, L., Jentges, S., Tammenga-Helmantel, M., 2020. *Landeskunde im Kontext. Die Umsetzung von theoretischen Landeskundeansätzen in DaF-Lehrwerken*. Göttingen: V & R Unipress.
- Europarat, 2001. *Gemeinsamer Europäischer Referenzrahmen für Sprachen: lernen, lehren, beurteilen*. München: Langenscheidt.
- Fäcke, C., Mehlmauer-Larcher, B., 2017. „Forschungsdiskurse zur Analyse und Rezeption fremdsprachlicher Lehrmaterialien. Eine Einleitung“. In: Fäcke, C., Mehlmauer-Larcher, B. Hg. *Fremdsprachliche Lehrmaterialien - Forschung, Analyse und Rezeption*. Frankfurt am Main: Peter Lang, S. 7-18.
- Freudenstein, R., 2001. „Fremdsprachen lernen ohne Lehrbuch. Zur Geschichte, Gegenwart und Zukunft fremdsprachlicher Unterrichtsmaterialien“. *Praxis des neusprachlichen Unterrichts*, 48 (1), S. 8-19.
- Funk, H., 2001. „Das Ende ist nah! Oder auch nicht. Zum Funktionswandel der Fremdsprachenlehrwerke“. In: Funk, H., Koenig, M. Hg. *Kommunikative Fremdsprachendidaktik - Theorie und Praxis in Deutsch als Fremdsprache. Festschrift für Gerhard Neuner zum 60. Geburtstag*. München: Iudicium, S. 279-293.

- Funk, H., 2004. „Qualitätsmerkmale von Lehrwerken prüfen - ein Verfahrensvorschlag“. *Babylonia. Die Zeitschrift für Sprachunterricht und Sprachenlernen*, 3 (4), S. 41-47.
- Funk, H., 2010. „Das Lehrwerk“. In: Barkowski, H., Krumm, H.-J. Hg. *Fachlexikon Deutsch als Fremd- und Zweitsprache*. Tübingen: Francke, S. 188-189.
- Funk, H., 2016. „Lehr-/Lernmaterialien und Medien im Überblick“. In: Burwitz-Melzer, E. et al. Hg. *Handbuch Fremdsprachenunterricht. 6. völlig überarbeitete und erweiterte Auflage*. Tübingen: Francke Verlag, S. 435-441.
- Gerlach, D., Leupold, E., 2019. *Kontextsensibler Fremdsprachenunterricht*. Tübingen: Narr Francke Attempto.
- Glaboniat, M. et al., 2005. *Profile deutsch: Gemeinsamer europäischer Referenzrahmen. Lernzielbestimmungen, Kannbeschreibungen, Kommunikative Mittel*. Niveau A1 – A2 – B1 – B2 – C1 – C2 (Neubearbeitung). München: Langenscheidt.
- Hadley, G., 2013. „Global Textbooks in Local Contexts: An Empirical Investigation of Effectiveness“. In: Harwood, N. Hg. *English Language Teaching Textbooks: Content, Consumption, Production*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, S. 205-238.
- Hawkey, R., 2006. „Teacher and Learner Perceptions of Language Learning Activity“. *ELT Journal*, 60 (3), S. 242-252.
- Kirchhoff, P., Stadler-Heer, S., 2019. „Lehrerhandbücher als Wissensquelle für lebenslanges Lernen von Fremdsprachenlehrkräften“. In: Ruisz, D., Rauschert, P., Thaler, E. Hg. *Living Language Teaching. Lehrwerke und Unterrichtsmaterialien im Fremdsprachenunterricht*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, S. 157-172.
- Koenig, M., 2019. „Lehrwerkarbeit“. In: Hallet, W., Königs, F. G. Hg. *Handbuch Fremdsprachendidaktik*. Seelze: Klett/Kallmeyer, S. 177-182.
- Krumm, H.-J., 1987. „Brauchen wir eine fremdkulturelle Perspektive in der Methodik des Deutsch als Fremdsprache-Unterrichts?“. In: Wierlacher, A. Hg. *Perspektiven und Verfahren interkultureller Germanistik*. München: iudicium, S. 267-281.
- Krumm, H.-J., Ohms-Duszenko, M., 2001. „Lehrwerkproduktion, Lehrwerk-analyse, Lehrwerkkritik“. In: Helbig, G., Götze, L., Henrici, G., Krumm,

- H.-J. Hg. *Deutsch als Fremdsprache. Ein internationales Handbuch. 2. Halbband*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, S. 1029-1041.
- Krumm, H.-J., 2010. „Lehrwerke im Deutsch als Fremd- und Deutsch als Zweitsprache-Unterricht“. In: H. Krumm, H.-J., Fandrych, C., Hufeisen, B., & Riemer, C. Hg. *Deutsch als Fremd- und Zweitsprache. Ein internationales Handbuch. Band 2*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, S. 1215-1227.
- Leupold, E., 2006. „Das Lehrwerk im Fremdsprachenunterricht: ein viel diskutiertes Medium“. In: Jung, U. O. H. Hg. *Praktische Handreichung für Fremdsprachenlehrer*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, S. 1-9.
- Maijala, M., 2007. „Was ein Lehrwerk können muss – Thesen und Empfehlungen zu Potentialen und Grenzen des Lehrwerks im Unterricht Deutsch als Fremdsprache“. *Info DaF*, 34 (6), S. 543-561.
- Maijala, M., 2019. „Die Rezeption eines überregionalen Lehrwerks im finnischen DaF-Unterricht“. *Info DaF*, 46 (6), S. 714-735.
- Maijala, M., Tammenga-Helmantel, M., 2016. „Regionalität als Stärke? Eine Analyse von finnischen und niederländischen DaF-Lehrwerken“. *Info DaF*, 43 (5), S. 537-565.
- Meddings, L., Thornbury, S., 2009. *Teaching Unplugged: Dogme in English Language Teaching*. Peaslake UK: Delta.
- Neuner, G., 1994. „Lehrwerkforschung-Lehrwerkkritik“. In: Kast, B., Neuner, G. Hg. *Zur Analyse, Begutachtung und Entwicklung von Lehrwerken für den fremdsprachlichen Unterricht*. Berlin, München, Leipzig: Langenscheidt, S. 8-22.
- Neuner, G., 2007. „Lehrwerke“. In: Bausch, K., Christ, H., Krumm, H.-J. Hg. *Handbuch Fremdsprachenunterricht*. 5. Hrsg. Tübingen: UTB, S. 399-402.
- Nieweler, A., 2000. „Sprachenlernen mit dem Lehrwerk - Thesen zur Lehrbucharbeit im Fremdsprachenunterricht“. In: *Lehrwerke und ihre Alternativen*. Bern, Berlin, Brüssel, Frankfurt a.M., New York, Oxford, Wien: Lang, S. 13-19.
- Nieweler, A., 2017. „Lehrwerk“. In: Surkamp, C. Hg. *Metzler Lexikon Fremdsprachendidaktik. Ansätze-Methoden-Grundbegriffe. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage*. Stuttgart: J. B. Metzler, S. 206-208.

- Rösler, D., 2010. „Deutsch als Fremdsprache mit digitalen Medien - Versuch einer Zwischenbilanz im Jahr 2008“. In: Chlosta, C., Jung, M. Hg. *DaF integriert. Literatur – Medien – Ausbildung*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, S. 127-144.
- Rösler, D., 2012. *Deutsch als Fremdsprache. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler.
- Rösler, D., 2013. „Lehrmaterial für Deutsch als Fremdsprache“. In: Oomen-Welke, I., Ahrenholz, B. Hg. *Deutschunterricht in Theorie und Praxis: Deutsch als Fremdsprache*. Hohengehren: Schneider, S. 212-220.
- Rösler, D., 2016. „Prinzipien der Entwicklung und Evaluation von Lernmaterialien und Medien“. In: Burwitz-Melzer, E. et al. Hg. *Handbuch Fremdsprachenunterricht. 6., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage*. Tübingen: Francke Verlag, S. 471-476.
- Rösler, D., Schart, M., 2016. „Die Perspektivenvielfalt der Lehrwerkanalyse – und ihr weißer Fleck“. *Info DaF*, 43 (5), S. 483-493.
- Rösler, D., Würffel, N., 2017. *Lernmaterialien und Medien*. Stuttgart: Ernst Klett Sprachen.
- Thaler, E., 2011. „Die Zukunft des Lehrwerks - Das Lehrwerk der Zukunft“. *Fremdsprachen Lehren und Lernen*, 40 (2), S. 15-30.
- Tichy, E., 2012. *Regionale Lehrwerkforschung - Deutsch als Fremdsprache in Ungarn von der Wende bis 2010*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Voerkel, P., 2018. *Deutsch als Chance: Ausbildung, Qualifikation und Verbleib von Absolventen brasilianischer Deutschstudiengänge*. Dissertation. Friedrich-Schiller-Universität Jena. [online] Verfügbar unter: https://www.db-thueringen.de/receive/dbt_mods_00033644 [Zugriff am 20. April 2021].
- Wipperfürth, M., Will, L., 2019. „Wann entscheiden sich Englischlehrkräfte gegen die Arbeit mit dem Lehrbuch? Eine explorative Studie“. In: Ruisz, D., Rauschert, P., Thaler, E. Hg. *Living Language Teaching. Lehrwerke und Unterrichtsmaterialien im Fremdsprachenunterricht*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, S. 191-209.
- Würffel, N., 2021. „Lehr- und Lernmedien“. In: Altmayer, C., Biebighäuser, K., Haberzettl, S., Heine, A. Hg. *Handbuch Deutsch als Fremd- und Zweitsprache. Kontexte - Themen - Methoden*. Berlin: J. B. Metzler Verlag, S. 282-300.

POTENCIJALI I OGRANIČENJA UDŽBENIKA STRANOG JEZIKA U PROCESU POUČAVANJA I UČENJA

Sažetak

Tradicionalni udžbenik stranog jezika, uprkos sve većoj digitalizaciji, igra odlučujuću ulogu u procesu poučavanja i učenja stranih jezika. Direktno utiče na oblikovanje nastave i formulisanje ciljeva te predstavlja najvažniji medij kako za nastavnike tako i za učenike. U tom kontekstu, rad istražuje specifičnosti udžbenika stranog jezika u procesu poučavanja i učenja stranih jezika. Pokušavaju se razjasniti temeljni pojmovi, pri čemu se pobliže tumače različiti srodni stručni izrazi. Razmatraju se zadaci i obilježja udžbenika, kao i njihov odnos prema ciljnoj grupi s aspekta dobi, jezičkog nivoa i ciljeva učenja. Uspoređuju se globalni, regionalni i regionalizirani udžbenici te razmatraju njihove prednosti i nedostaci. Zaključno se pojašnjavaju potencijali i ograničenja udžbenika stranog jezika te prikazuju zaključak i izgledi za budućnost udžbenika.

Ključne riječi: udžbenik stranog jezika, proces poučavanja i učenja, nastava stranog jezika, učenici, nastavnici

POTENTIALS AND LIMITATIONS OF FOREIGN LANGUAGE TEXTBOOKS IN THE TEACHING AND LEARNING PROCESS

Abstract

Despite the increasing digitization, the traditional foreign language textbook plays a crucial role in the teaching and learning process. It has a direct influence on lesson planning and formulation of objectives, and is the key medium for both teachers and learners. Therefore, this article explores the specificity of the foreign language textbook in the context of foreign language teaching and learning. An attempt is made to clarify the term “foreign language textbook”, with various related terms. Tasks and features of foreign language textbooks are examined, as well as their relation to the target group with regard to age, language level and learning objectives. Global, regional and regionalized textbooks are compared and their advantages and disadvantages are discussed. Finally, the potentials and limitations of foreign language textbooks are explained as well as the outlook on the future of textbooks.

Keywords: *foreign language textbook, teaching and learning process, foreign language teaching, learners, teachers.*

MELISA OKIČIĆ

O ULOZI AKADEMSKE ZAJEDNICE U OBRAZOVANJU JEZIČKOG KADRA SPECIJALIZIRANOG ZA OBLAST EVROPSKIH INTEGRACIJA

Sažetak

Bosna i Hercegovina (BiH) se već dugi niz godina nalazi na putu evropskih integracija s ciljem ostvarivanja svog punopravnog članstva. Ovaj rad fokusira se na propitivanje uticaja evropskih integracija na pokretanje specijalističkih jezičkih studijskih programa iz oblasti evropskih integracija. Za potrebe ovog rada, analizirani su nastavni planovi i programi osam odsjekâ za anglistiku (ak. god. 2021/2022): Sarajevo, Mostar (Univerzitet “Džemal Bijedić” i Sveučilište u Mostaru), Tuzla, Zenica, Bihać, Banja Luka i Istočno Novo Sarajevo. Privatni univerziteti nisu uzeti u obzir. Utvrđeno je da se na spomenutim odsjecima ne nude specijalistički jezički studiji iz oblasti evropskih integracija, te da ne postoji ni mogućnost formalnog obrazovanja za stručna zvanja “pravnik lingvista” i “terminolog”. Zaključeno je da bi univerziteti u BiH trebali početi ozbiljno da se bave promocijom ovih studijskih programa, te da bi akademska zajednica mogla početi da se otvara prema pokretanju novih interdisciplinarnih programa, putem kojih bi se omogućilo jačanje jezičkih kapaciteta svih onih koji su zainteresirani za ovu oblast i na osnovu čega bi se značajno povećala atraktivnost studijskih programa u BiH.

Ključne riječi: *Evropska unija, specijalistički program, engleski jezik, evropske integracije, akademska zajednica*

UVOD

Evropska unija (EU) predstavlja zajednicu država koja se počela formirati pedesetih godina prošlog stoljeća. EU nije država (iako ima svoju himnu, valutu i zastavu), već zajednica sa statusom međunarodne organizacije i danas broji ukupno 27 država članica.¹ Biti “država članica” znači imati mnogobrojne povlastice i prava koja uživaju samo države sa punopravnim članstvom. Međutim, put ka integraciji podrazumijeva niz reformi koje se prvenstveno zasnivaju na usklađivanju zakonodavstva države (engl. *national legislation*) sa pravnom tekovinom EU-a (engl. *acquis*). Historijski gledano, nekim državama članicama trebalo je manje, a nekim više vremena da se ispune svi uslovi i stekne punopravno članstvo.²

Kada je riječ o Bosni i Hercegovini (BiH), u trenutku pisanja ovog rada (2022), BiH nije ni država članica, niti ima kandidatski status. S druge strane, BiH se dugi niz godina nalazi u procesu evropskih integracija koje su već godinama aktuelna tema u društvenim i političkim dešavanjima. Međutim, iako se o ovoj temi u javnom i medijskom prostoru najčešće govori iz ugla reformi i aktuelnih problema, o važnosti *jezika* u ovom procesu gotovo da ni nema riječi. U BiH se o ovoj temi najaktuelnije govorilo u vrijeme kada se prevodio Upitnik (2016), ali, pritom, nažalost, iz ugla propitivanja postojećih prevodilačkih kapaciteta.³

Imajući u vidu da se BiH već više od deset godina nalazi u procesu evropskih integracija, ovaj rad polazi od sljedećih pitanja:

- a) Da li na fakultetima jezičkih usmjerenja u BiH, prema važećim nastavnim planovima i programima, postoje specijalizirani kolegiji koji se bave evropskim integracijama?⁴

¹ “Glavna razlika između EU-a i konvencionalne međunarodne organizacije je u tome što EU ima pravni korpus koji se primjenjuje na sve njene države članice i ima prednost nad nacionalnim zakonodavstvom u područjima ‘kompetencije’, (odnosno odgovornosti) EU-a, uz potporu u obliku odluka Suda pravde” (McCormick 2008, 73).

² https://europa.eu/european-union/about-eu/what-the-eu-does-for-its-citizens_en

³ <https://www.klix.ba/vijesti/eu-integracije/u-bih-nema-ko-da-prevodi-upitnik-ek-izvjesno-angazovanje-agencija-iz-hrvatske/170524051>

⁴ Pod “fakultetom jezičkog usmjerenja” u ovom radu podrazumijeva se fakultet na kojem se izučava

- b) Da li na fakultetima jezičkih usmjerenja u BiH postoje specijalistički studiji iz oblasti evropskih integracija (prevođenje i terminologija)?⁵
- c) Da li akademska zajednica pokazuje interes za uvođenje ovakvih kolegija i studijskih programa?
- d) Koji su koraci koje bi akademska zajednica mogla poduzeti s ciljem obrazovanja kadra koji bi bio usko specijaliziran za jezik evropskih integracija (“pravnik lingvista”, “terminolog”, “prevodilac”)?

ZAŠTO JE U PROCESU EVROPSKIH INTEGRACIJA JEZIK BITAN?

Da bismo uopće razumjeli poentu cijele ove problematike, potrebno je, prije svega, shvatiti način na koji EU komunicira. Podsjetimo da je EU višejezična zajednica (engl. *multilingualism*)⁶ i da (trenutno) komunicira na 24 službena jezika. Ravnopravnost svih službenih jezika propisana je članom 314. Ugovora o Evropskoj uniji i Ugovora o osnivanju Evropske unije.⁷ Pored toga, za potrebe intrainstitucionalne saradnje, u EU-u koriste se tri radna jezika (engleski, francuski, njemački), pri čemu se engleski ističe kao najfrekventniji (čak i nakon Brexita).⁸ Ovo je moguće zahvaljujući postojanju efikasnog sistema “jezičke politike” putem kojeg su svi važeći pravni akti, kao i sve zvanične publikacije, dostupne na svim službenim jezicima svim građanima EU-a.⁹ Ključnu okosnicu ovog sistema ne čini samo dobra struktura, već postojanje kvalitetnog jezičkog kadra, a riječ je o pravnicima lingvistima, terminolozima i prevodiocima (za svaki službeni jezik).

jezik koji nije bosanski, hrvatski ili srpski (op. a).

⁵ “Prevodilac koji je specijaliziran za oblast evropskih integracija” ovdje je shvaćen u najširem smislu i odnosi se kako na konferencijske prevodioce, tako i na prevodioce koji se bave pismenim prevodom (op. a.).

⁶ Za više informacija vidi: Making Multilingualism Work (2012).

⁷ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12002E%2FTXT>

⁸ Za više informacija vidi: Okičić, 2020.

⁹ <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>

KAKO SE POSTAJE PRAVNIK LINGVISTA, TERMINOLOG I PREVODILAC U INSTITUCIJAMA EU-a?

Prije svega, na početku je važno istaći i razumjeti sljedeće: institucije EU-a ne nude nikakve dodiplomske, postdiplomske niti specijalističke programe za obrazovanje kadrova pod nazivom *pravnik lingvista*, *terminolog* i *prevodilac*. Institucije EU-a *testiraju* znanje kandidata koji se prijavljuju za ove pozicije i na taj način ih, zavisno od rezultata, akredituju ili diskredituju.

Tijelo koje igra ključnu ulogu u raspisivanju konkursa za prijem u radni odnos i za provođenje postupka testiranja i selekcije je Evropski ured za odabir osoblja (engl. *The European Personnel Selection Office*).¹⁰

Važno je razumjeti da se svi kandidati samostalno obrazuju (dodiplomski, postdiplomski studij itd.), a prijavom za neku od pozicija u institucijama EU-a, kandidati se prijavljuju za *provjeru* znanja.

Ukoliko na kvalifikacionom ispitu pojedinac zadovolji, automatski postaje akreditovan “pravnik lingvista” (engl. *lawyer-linguist*), “terminolog” (engl. *terminologist*) i prevodilac (usmeno ili pismeno prevođenje) (engl. *conference interpreter; translator*).

No, određeni uslovi i te kako postoje. Prvo i osnovno, za ove testove trenutno se mogu prijaviti (većinom) samo oni pojedinci koji su građani EU-a.¹¹ Za poziciju *pravnik lingvistu* mogu se prijaviti osobe koje imaju završen osnovni studij prava i imaju znanje bar dva strana (službena) jezika EU-a (C1 nivo).

Pod “prvim jezikom” podrazumijeva se maternji jezik na kojem je završen univerzitetski studij (C2 nivo); pod “drugim jezikom”, podrazumijeva se isključivo engleski (C1 nivo), a pod “trećim jezikom” podrazumijeva se bilo koji od preostalih službenih jezika EU-a.

Pravnik lingvista u institucijama EU-a postoji za svaki službeni jezik, a njegova primarna uloga, najkraće rečeno, jeste da pruža savjetodavnu pomoć, aktivno komunicira sa prevodiocima, terminolozima i ostalim

¹⁰ <https://epso.europa.eu/>

¹¹ Uz napomenu da postoje i pojedini konkursi za zemlje koje nisu članice (op. a.).

resornim stručnjacima, obavlja pravnu redakciju teksta i posebno vodi računa o tome da je sadržaj jezične verzije pravnog akta autentičan sa sadržajem verzije koja je prvobitno izrađena (najčešće – engleski).¹²

Kada je riječ o *terminologu*, za ovu poziciju mogu se prijaviti svi pojedinci koji (najčešće) imaju osnovni studij iz lingvistike na kojem se, pritom, detaljno izučava oblast terminologije (normativna i deskriptivna), lingvistički principi za standardizaciju termina, izrada korpusa, izrada terminoloških baza te korištenje i upotreba TMS, CAT i MT softvera. Pored toga, takvi kandidati moraju znati minimalno jedan strani/slужbeni jezik.¹³ Terminolog se bavi standardizacijom upotrebe postojećih i novih termina koji se dosljedno koriste u inter i intra institucionalnoj komunikaciji EU-a.

Kada je riječ o prevodiocima, važe ista pravila. Za kvalifikacioni ispit može se prijaviti svaki pojedinac koji ima relevantno obrazovanje iz oblasti prevođenja i znanje najmanje dva strana (službena) jezika EU-a (C1 nivo). Interesantan je podatak da se na osnovu 24 službena jezika u institucijama EU-a mogu izvesti 552 kombinacije jezika (A + B + C),¹⁴ te su, samim tim, mogućnosti ogromne.

Za konferencijskog prevodioca može se prijaviti kandidat koji ima završen specijalistički studij iz konferencijskog prevođenja (akreditovani specijalistički studij, naprimjer, *European Master in Conference Interpreting*).

Za poziciju prevodioca (pismeno prevođenje) može se prijaviti kandidat koji ima završen akreditovan studij (naprimjer, *European Master's in Translation*) i poznavanje najmanje dva službena jezika (C1).¹⁵ Za ove pozicije od velikog značaja je i iskustvo koje je kandidat stekao tokom obrazovanja i/ili dosadašnje karijere. Međutim, iskustvo nije presudno – najvažnija stavka u ovom procesu je uspješno položen test koji potvrđuje evropske standarde. U tom smislu, kandidati prolaze kroz veoma rigorozan

¹² Za više informacija vidi: Okičić et al. 2015.

¹³ <https://termcoord.eu/why-terminology/31318-2/>

¹⁴ <https://epthinktank.eu/2019/09/11/translation-and-interpretation-at-the-european-parliament/>

¹⁵ https://ec.europa.eu/info/resources-partners/european-masters-translation-emt/european-masters-translation-emt-explained_en

proces testiranja i selekcije, a priprema za polaganje ovog ispita obično traje duži vremenski period. Ilustracije radi, u nastavku navodimo pregled EPSO testova za pojedine pozicije:

Tabela1: Pregled EPSO testova¹⁶

Pravnik lingvista	Pismeno prevođenje	Konferencijsko prevođenje
1) Testovi zaključivanja a) Verbalno zaključivanje b) Numeričko zaključivanje c) Apstraktno zaključivanje	1) Testovi zaključivanja a) Verbalno zaključivanje b) Numeričko zaključivanje c) Apstraktno zaključivanje	1) Testovi zaključivanja a) Verbalno zaključivanje b) Numeričko zaključivanje c) Apstraktno zaključivanje
2) Ogladni test situacijskog prosudivanja	2) Ogladni test situacijskog prosudivanja	2) Usmena prezentacija
3) Testovi razumijevanja jezika (A, B, C)	3) Test prevođenja	
4) Test prevođenja (A, B, C)	4) Test redakture	
5) Test pisanja sažetka	5) Test razumijevanja jezika	
6) Intervju za provjeru situacijske kompetencije	6) Intervju za provjeru situacijske kompetencije 7) Usmena prezentacija 8) Test znanja glavnog jezika	

KAKO SA INSTITUCIJAMA EU-a KOMUNICIRA DRŽAVA KOJA NIJE PUNOPRAVNA ČLANICA?

Država koja želi postati punopravna država – članica mora ispuniti mnogobrojne reforme koje su u skladu sa standardima EU-a te je, upravo zbog toga, nužno uspostaviti efikasnu i jasnu komunikaciju između ove dvije strane.

Institucija za pitanja evropskih integracija u BiH je Direkcija za evropske integracije Vijeća Ministara Bosne i Hercegovine (DEI). U jezičkom smislu, DEI se bavi pismenim prevođenjem akata EU-a, terminologijom, pravnom i lingvističkom obradom teksta, u skladu sa svojim raspoloživim

¹⁶ Preuzeto sa hrvatske jezične verzije EPSO-a (op.a.).

kapacitetima.¹⁷ Prema sistematizaciji radnih mjesta, DEI ima i terminologe, no, za ovu vrstu obrazovnog profila u BiH trenutno ne postoji specijalistički studij.

DEI je bila vodeća institucija u procesu prevođenja Upitnika koji je Evropska komisija dostavila BiH 2016. godine, a riječ je o izuzetno zahtjevnom jezičkom zadatku sa kojim se svaka država koja se nalazila u procesu evropskih integracija susrela. Efikasna i brza realizacija ovog zadatka podrazumijevala bi prethodne pripremne radnje za sve nadolazeće jezičke, pravne i terminološke izazove. Međutim, to u praksi često nije slučaj, a takva situacija se upravo dogodila u BiH. Prisjetićemo se da se na početku preuzimanja obaveze prevođenja Upitnika kao ključni problem pojavio problem kadra, a sve skupa rezultiralo je činjenicom da je, u odnosu na susjedne države, proces popunjavanja Upitnika i njegovog prevođenja trajao dvije godine.¹⁸ I na kraju, akademska zajednica, tačnije, fakulteti jezičkih usmjerenja, nisu zvanično učestvovali kao partneri na institucionalnom nivou u ovom historijskom prevodilačkom projektu, iako na mnogim univerzitetima danas u BiH postoje prevodilački studiji.¹⁹

KAKO SU SE NEKE ZEMLJE IZ SUSJEDSTVA PRIPREMALE ZA UPITNIK I EVROPSKE INTEGRACIJE: REPUBLIKA HRVATSKA

Republika Hrvatska (RH) je država članica EU-a od 2013. godine. Međutim, ono što je posebno interesantno jeste da je RH, mnogo prije nego što je postala punopravna članica, izradila efikasnu strategiju, naročito

¹⁷ <https://www.dei.gov.ba/bs/prevođenje-pravnih-propisa>

¹⁸ <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Za-prevod-odgovora-iz-upitnika-Evropske-komisije-trebase-stotine-hiljada-maraka/404013>

¹⁹ Engleski koji se govori u institucijama EU-i nije ni britanska ni američka, niti bilo koja druga, već jedna sasvim nova varijanta engleskog jezika, relativno novijeg datuma, koja je poznata pod nazivom *euroengleski* (vidi: Okičić, 2020). Upravo je ova činjenica ključna za razumijevanje specifičnosti ove oblasti, budući da euroengleski nije engleski koji, naprimjer, u BiH možete naučiti na nekom kursu koji se, naprimjer, zove “poslovni engleski” ili “pravni engleski”. To je specijalizirani registar koji ima svoj poseban rječnik, svoju sintaksu, svoja značenja i za čiju je interpretaciju potrebna kompetencija onih koji se ovom varijantom bave (op. a).

u smislu pripreme za nadolazeće jezičke izazove u procesu evropskih integracija. U tom smislu, Sveučilištu u Zagrebu je 2005. godine pokreće *Poslijediplomski specijalistički studij “Konferencijsko prevođenje” (simultano i konsektivno prevođenje)* u saradnji sa Glavnom upravom za konferencijsko prevođenje Evropske komisije (engl. *DG Interpretation*) i Evropskim parlamentom (engl. *European Parliament*).²⁰ Što se tiče studijskih grupa, ponuđene su sljedeće kombinacije:

A jezik: hrvatski

B jezik: engleski/francuski/njemački/talijanski

C jezik: engleski/francuski/njemački/talijanski/španjolski.²¹

Pohađanju ovog specijalističkog studija mogu pristupiti svi koji imaju univerzitetsko obrazovanje (bilo koje usmjerenje) i koji mogu dokazati poznavanje B i/ili C jezika (C1 nivo), što se utvrđuje testiranjem. Kompletan nastavni plan i program u skladu je sa Evropskim magisterijem iz konferencijskog prevođenja (engl. *European Master in Conference Interpreting*).²² Nakon završetka ovog studija, konferencijski prevodioci se mogu prijaviti za polaganje EPSO akreditacijskog testa. Ono što je posebno važno napomenuti jeste da je svijest o potrebi edukacije kadra za potrebe procesa evropskih integracija u RH, između ostalog, rezultirala i time da je Upitnik preveden za (samo) tri mjeseca.²³

Pored spomenutog, na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci danas, također, postoji *Poslijediplomski specijalistički studij iz prevođenja* koji se bavi tematikom evropskih integracija i koji je osmišljen kao:

²⁰ Ono što je ovdje važno spomenuti jeste da je u Republici Hrvatskoj akademska zajednica, u saradnji sa relevantnim državnim institucijama, mnogo prije susreta sa prevodilačkim projektom Upitnik, organizirala niz seminara i radionica, te izradila važne “pripremnne” publikacije, od kojih se kao jedna od najznačajnijih ističe *Legal Translation: Preparation for Accession to the European Union* (Šarčević, 2001) (op. a.).

²¹ <http://www.unizg.hr/istrazivanje/specijalisticki-studiji/sveucilisni-interdisciplinarni-specijalisticki-studiji/konferencijsko-prevođenje/>

²² <https://www.emcinterpreting.org/>; http://publications.europa.eu/resource/cellar/ca288549-03e8-4ac2-903a-8cf4c5bd0f6c.0016.02/DOC_1

²³ <https://mvep.gov.hr/informacije-za-gradjane-244593/pristup-informacijama/hrvatska-i-europ-ska-unija/pregovori/245074>

“interdisciplinarni program koji za cilj ima obučiti buduće prevoditelje za sve izazove suvremene prevoditeljske prakse, od one književne do pravnih i gospodarskih aspekata komunikacije unutar EU, ovaj studij korelira s ovjerenim analognim programima koje je odobrila Europska Unija (na sveučilištima u: Westminsteru, Trstu, Grazu, Heidelbergu, Münchenu i dr.). Pri osmišljavanju studija predlagači su izrazito vodili računa da u kurikulum uvrste predmete koje na svim navedenim studijima čine okosnicu prevodilačkoga studija, od jezičnih modula do razvijanja specifičnih vanjezičnih, a prevoditeljima nužnih kompetencija poput poznavanja pravne i gospodarske strukture EU, poznavanja niza međunarodnih institucija i dr.”²⁴.

Ovaj specijalistički studij traje jednu godinu (dva semestra) i usklađen je sa smjernicama Evropskog magisterija iz prevođenja (engl. *European Master's in Translation – EMT*).²⁵ Studij mogu upisati svi koji imaju univerzitet-sku diplomu, ukoliko pokažu C1 nivo znanja u prvom stranom izabranom jeziku prema Zajedničkom evropskom referentnom okviru za jezike (engl. *Common European Framework of Reference for Languages*). Na ovom studiju izučavaju se usko specijalizirani predmeti koji se bave pitanjima prevođenja u kontekstu EU-a, naprimjer, “Sustav upravljanja Evropskom unijom”, “Pravni aspekti Evropske unije”. Kompletan studij osmišljen je kao kombinacija engleskog i njemačkog i/ili engleskog i francuskog.

O OBRAZOVANJU IZ OBLASTI EVROPSKIH INTEGRACIJA NA FAKULTETIMA JEZIČKOG USMJERENJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Imajući u vidu da je BiH već više od deset godina aktivno uključena u proces evropskih integracija, u ovom dijelu rada ćemo se fokusirati na pregled kraće analize nastavnih planova i programa na fakultetima jezičkih usmjerenja kako bismo ustanovili da li je proces evropskih integracija u BiH, između ostalog, rezultirao uvođenjem kolegija i/ili pokretanjem specijalističkih prevodilačkih studija iz oblasti evropskih integracija.

²⁴ <http://www.ffri.hr/prevoditeljski/uploads/SPRI%20-%20program%20studija.pdf>

²⁵ http://publications.europa.eu/resource/cellar/ca288549-03e8-4ac2-903a-8cf4c5bd0f6c.0016.02/DOC_1

S tim u vezi, u obzir smo uzeli osam univerziteta, odnosno *Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu*, *Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru*, *Fakultet humanističkih nauka Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru*, *Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću*, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli*, *Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici*, *Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci*, *Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu*. Privatni univerziteti u BiH nisu razmatrani.

Analizom dostupnih podataka na web-stranicama spomenutih fakulteta, tačnije odsjekâ za engleski jezik i književnost, mogu se primijetiti određene sličnosti, ali i razlike.

Kada je riječ o sličnostima, niti jedan od spomenutih univerziteta/fakulteta ne nudi specijaliziran prevodilački/terminološki studij iz oblasti evropskih integracija. Niti na jednom od spomenutih fakulteta trenutno ne postoji specijalistički prevodilački studij “maternji + dva strana jezika”.

Što se tiče razlika, može se zapaziti sljedeće. Prvo, spomenuti fakulteti imaju različite studijske programe. Naprimjer, na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu zastupljen je studijski program 3 (diplomski studij) + 2 (postdiplomski studij). Na svim ostalim fakultetima zastupljen je studijski program 4 (diplomski studij) + 1 (postdiplomski studij).

Što se tiče obrazovanja iz oblasti prevođenja, na nekim fakultetima postoje postdiplomski studiji, odnosno:

- 1) Na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu postoji postdiplomski studij pod nazivom “Prevodilački smjer” (2 godine);
- 2) Na Odsjeku za engleski jezik i književnost Univerziteta u Zenici postoji postdiplomski studij pod nazivom “Postdiplomski magistarski studij Engleski jezik i književnost – prevodilački smjer” (1 godina);
- 3) Na Odsjeku za engleski jezik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli postoji postdiplomski studij pod nazivom “Prevođenje engleskog jezika” (1 godina).²⁶

²⁶ Nastavni planovi i programi dostupni na: <http://www.ff.unsa.ba/index.php/bs/2014-12-13-22-32-48>; <https://ff.unze.ba/engleski-jezik-i-knjizevnost/nastavni-plan-i-program/> i http://www.ff.untz.ba/index.php?page=Nastavni-programi_EJK

Uvidom u aktuelne nastavne planove i programe spomenutih studijskih programa (akademska 2021/2022), može se konstatirati da se niti jedan od ovih prevodilačkih studija detaljno ne bavi tematikom evropskih integracija.

Na ostalim fakultetima (odsjecima) koji su obuhvaćeni ovim radom, ili uopće ne postoji postdiplomski studij, ili je riječ o postdiplomskom studiju koji se bavi izučavanjem engleskog jezika općenito.²⁷

Od ostalih aktivnosti, važno je spomenuti da je 2011. godine potpisan Memorandum o saradnji između Direkcije za evropske integracije Vijeća ministara BiH i filozofskih/filoloških fakulteta u BiH (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Filozofskim fakultetom Sveučilišta u Mostaru i Filozofskim fakultetom Univerziteta u Istočnom Sarajevu) za period 2011–2015.²⁸ U sklopu ovog memoranduma, prema raspisanom konkursu, studenti završnih godina studija (ili sa postdiplomskog prevodilačkog studija) obavljali su studentsku praksu u DEI-u u ovom periodu, a oblik ove saradnje trenutno više nije aktivan.

ZAKLJUČAK

Na osnovu svega što je do sada rečeno, može se zaključiti sljedeće. Iako je BiH već više od deset godina uključena u proces evropskih integracija, adekvatni jezički kapaciteti koji bi bili usko specijalizirani za oblast evropskih

²⁷ Na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Bihaću trenutno se ne nudi poslijediplomski studij. Za više informacija vidi: <https://pfb.unbi.ba/studij/ii-ciklus/>; na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru postoji postdiplomski studij (Jezici i kulture u kontaktu – anglistika) <https://ff.sum.ba/hr/stranice/nastavni-plan-15>. Na ovom fakultetu je tokom 2016. godine bio raspisan natječaj za specijalistički studij iz prevodenja, ali u trenutku pisanja ovog rada, informacije o ovom studiju (kao aktivnom) nisu dostupne na web-stranici Sveučilišta; na Odsjeku za engleski jezik i književnost Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru nije identificiran postdiplomski studij iz engleskog jezika i književnosti <https://fhn.unmo.ba/>. Na Odsjeku za engleski jezik i književnost Filološkog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci postoji opći postdiplomski studij iz engleskog jezika i književnosti <https://www.flf.unibl.org/studijski-program-engleskog-jezika-i-književnosti-prvi-ciklus/>. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu postoji opći postdiplomski studij u trajanju od jedne godine na Odsjeku za engleski jezik i književnost <https://www.ues.rs.ba/filozofski-fakultet/>.

²⁸ <https://www.brzevijesti.ba/clanak/4199/studenti-na-praksi-u-direkciji-za-evropske-integracije-bih>

integracija – nisu osigurani. U BiH trenutno ne postoji niti jedan specijalistički prevodilački studij iz evropskih integracija, niti je primjetno da se na fakultetima jezičkog usmjerenja aktivno počinju osmišljavati specijalizirani predmeti koji se bave ovom tematikom. Ako se uzme u obzir da je sasvim izvjesno da će se BiH još dugo zadržati u sferi evropskih integracija, nema nikakve sumnje da bi jačanje, bar jezičkih kapaciteta, za potrebe provedbe ovog procesa bilo i te kako korisno.

U tom smislu, jedan od ključnih pokretača trebala bi biti akademska zajednica koja bi, uz volju i želju da se napravi iskorak u ovom području, mogla napraviti prve korake u smislu uspostavljanja saradnje, prvenstveno sa institucijama EU-a koje bi mogle podržati proces pokretanja novih, interdisciplinarnih i specijalističkih jezičkih studija (specijalistički prevodilački studiji, terminolozi, pravnici lingvisti).

Pored spomenutog, za potrebe pokretanja studijskih programa ovog tipa, svakako da je od presudne važnosti i spremnost akademske zajednice da se počne otvarati za interdisciplinarnost u svakom pogledu i da, bez grube isključivosti i pozivanja na područja i oblasti, počne da stvara programe koji će omogućiti svim zainteresiranim pojedincima da se u svojoj zemlji obrazuju za profile koji se traže u institucijama EU-a. I na kraju, akademska zajednica bi mogla pokrenuti i aktivnije izučavanje, prvenstveno, *terminologije* koja je veoma aktuelna tema proteklih desetak godina, a sve skupa bi značajno moglo uticati na reformu postojećeg sistema na univerzitetskom nivou u BiH i povećanje atraktivnosti studijskih programa općenito za sadašnje i buduće studente.

Nema sumnje da su ovo koraci koje nijedan pojedinac ne može poduzeti samostalno. Međutim, važno je shvatiti da, neovisno od toga za koji se izbor akademska zajednica u BiH odluči, nema nikakve dileme da usmjerenost kao EU i EPSO standardima i kriterijima neosporno predstavlja mjerilo kvalitete koja, bez obzira na trenutno stanje u BiH, mnogima može otvoriti nove profesionalne i poslovne mogućnosti i prilike.

LITERATURA

- BrzeVijesti.Ba, 2014. "Studenti na praksi u Direkciji za evropske integracije BiH". [online]. Dostupno na: <https://www.brzevijesti.ba/clanak/4199/studenti-na-praksi-u-direkciji-za-evropske-integracije-bih> [18. 3. 2022].
- Direkcija za evropske integracije Bosne i Hercegovine, 2021. Prevođenje pravnih propisa. [online]. Dostupno na: <https://www.dei.gov.ba/bs/prevođenje-pravnih-propisa> [18. 3. 2022].
- European Personnel Selection Office (EPSO), 2022. [online]. Dostupno na: <https://epso.europa.eu/> [16. 4. 2022].
- EUR-Lex Access to European Union law, 2021. [online]. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html> [18. 3. 2022].
- European Commission, 2022. European Master's in Translation EMT Explained. [online]. Dostupno na: https://ec.europa.eu/info/resources-partners/european-masters-translation-emt/european-masters-translation-emt-explained_en [18. 3. 2022].
- European Commission. n.d. EU enlargement factsheet, 2022. [online]. Dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/enlargement/> [18. 3. 2022].
- European Masters in Conference Interpreting, 2022. [online]. Dostupno na: <https://www.emcinterpreting.org/> [18. 3. 2022].
- European Parliament – Terminology Coordination, 2022. The Profesional Terminologist's Profile. [online]. Dostupno na: <https://termcoord.eu/why-terminology/31318-2/> [18. 3. 2022].
- European Parliamentary Research Service, 2022. Translation and the Interpretation at the European Parliament.[online]. Dostupno na: <https://epthinktank.eu/2019/09/11/translation-and-interpretation-at-the-european-parliament/> [18. 4. 2022].
- European Union, 2014. Pismo i usmeno prevođenje – Jezici u akciji. [online]. Dostupno na: http://publications.europa.eu/resource/cellar/ca288549-03e8-4ac2-903a-8cf4c5bd0f6c.0016.02/DOC_1 [12. 3. 2021].
- European Union, 2022. What the EU does for its citizens. [online]. Dostupno na: https://europa.eu/european-union/about-eu/what-the-eu-does-for-its-citizens_en [12. 3. 2021].

- Fakultet humanističkih nauka Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru, 2021. [online]. Dostupno na: <https://fhn.unmo.ba/> [12. 3. 2021].
- Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 2021. II ciklus studija. [online]. Dostupno na: <https://www.ues.rs.ba/filozofski-fakultet/> [12. 3. 2022].
- Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021. Odsjek za anglistiku – Nastavni planovi i programi. [online]. Dostupno na: <http://www.ff.unsa.ba/index.php/bs/2014-12-13-22-32-48> [14. 3. 2022].
- Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, 2021. Odsjek za engleski jezik i književnost. Nastavni programi. [online]. Dostupno na: http://www.ff.untz.ba/index.php?page=Nastavni-programi_EJK [14. 4. 2022].
- Filozofski fakulteta Univerziteta u Zenici, 2021. Odsjek za engleski jezik i književnost. [online]. Dostupno na: <https://ff.unze.ba/engleski-jezik-i-knjizevnost/nastavni-plan-i-program/> [14. 4. 2022].
- Filozofski fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2021. Poslijediplomski specijalistički studij “Konferencijsko prevođenje (simultano i konsekutivno prevođenje)”. [online]. Dostupno na: <http://www.unizg.hr/istrazivanje/specijalisticki-studiji/sveucilisni-interdisciplinarni-specijalisticki-studiji/konferencijsko-prevođenje/> [12. 3. 2022]
- Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2021. Poslijediplomski specijalistički studij prevođenja. [online]. Dostupno na: <http://www.ffri.hr/prevoditeljski/uploads/SPRI%20-%20program%20studija.pdf> [14. 4. 2022]
- Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2021. Nastavni planovi i programi studijskih programa. [online]. Dostupno na: <https://ff.sum.ba/hr/stranice/nastavni-plan-15> [12. 4. 2021]
- Filološki fakultet Univerziteta u Banja Luci, 2021. Engleski jezik i književnost 2. ciklus. [online]. Dostupno na: <https://www.flf.unibl.org/studijski-program-engleskog-jezika-i-knjizevnosti-prvi-ciklus/> [12. 4. 2022]
- Klix.ba, 2017. “U BiH nema ko da prevodi Upitnik EK, izvjesno angažovanje agencija iz Hrvatske”. [online]. Dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/eu-integracije/u-bih-nema-ko-da-prevodi-upitnik-ek-izvjesno-angazovanje-agencija-iz-hrvatske/170524051> [15. 3. 2022].
- McCormick, J., 2008. *Razumjeti Evropsku uniju*. Zagreb: MATE.
- Ministarstvo vanjskih i europskih poslova Republike Hrvatske, 2021. Hrvatska i Europska unija. [online]. Dostupno na: <https://mvep.gov.hr/informacije->

za-gradjane-244593/pristup-informacijama/hrvatska-i-europska-unija/
pregovori/245074 [12. 3. 2022]

Okičić, M., 2020. *Do you speak Euro-English: Engleski u zakonodavstvu Evropske unije*. Sarajevo: Dobra knjiga.

Okičić, M., Nuhodžić, L. i Mrković, A., 2015. „O jezičkoj politici u trojezičnom zakonodavstvu BiH kroz prizmu jezika pravnih propisa i prevođenja pravne tečevine EU-a.” *Sui Generis* (1), str. 59–78.

Official Journal of the European Union, 1997. European Union Consolidated versions of the Treaty on the European Union and of the Treaty establishing the European Union. [online]. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12002E%2FTXT> [18. 3. 2022]

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću, 2021. Pravila studiranja drugog ciklusa studija. [online]. Dostupno na: <https://pfb.unbi.ba/studij/ii-ciklus/> [2. 3. 2021]

Šarčević, S., 2001. *Legal Translation: Preparation for Accession to the European Union*. Rijeka: Faculty of Law.

The Language Service of the General Secretariat of the Council of the European Union, 2012. *Making Multilingualism Work*. Belgium: Consilium.

Vukić, U., 2016. “Za prevod odgovora iz upitnika Evropske komisije trebaće stotine hiljada maraka”. *Nezavisne novine* [online]. Dostupno na: <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Za-prevod-odgovora-iz-upitnika-Evropske-komisije-trepace-stotine-hiljada-maraka/404013> [2. 3. 2022].

ON THE ROLE OF ACADEMIA IN EDUCATING LANGUAGE EXPERTS SPECIALISED IN EUROPEAN INTEGRATION

Abstract

Bosnia and Herzegovina (BiH) has been involved in the process of European integration for many years with the goal of obtaining full EU membership. This paper seeks to answer whether the process of European integration has resulted in launching specialised EU study programmes in translation, interpretation, terminology, language&law at the university level in BiH. For the purpose of this paper, curricula of eight English Departments (academic year 2021/2022) were examined: Sarajevo, Mostar (Univerzitet “Džemal Bijedić”/”Sveučilište u Mostaru”), Tuzla, Zenica, Bihać, Banja Luka, Istočno Novo Sarajevo. Private universities were disregarded. The analysis findings revealed that the departments mentioned do not offer any specialised programmes of this kind, as well as that, becoming a “lawyer-linguist” and/or a “terminologist” is not possible via the regular education system. It has been concluded that BiH universities should start promoting the importance of such study programmes as soon as possible and that academia should start opening up towards the creation of new interdisciplinary study programmes thus strengthening the language capacity of individuals willing to specialise in this field, as well as the attractiveness of higher education in BiH.

Keywords: *European Union, specialised programme, English, European integration, academia*

MIRNA MARKOVIĆ

ULOGA INTERPRETACIJSKOG PROCESA U RAZVOJU EMOCIONALNOG ODGOVORA NA POVREDU PSIHOLOŠKOG UGOVORA

Sažetak

Psihološki ugovor predstavlja percipirani sporazum o uzajamnim obavezama i razmjeni resursa, koji će se u akademskom radnom kontekstu najprije prepoznati na relaciji nastavno osoblje – visokoobrazovna institucija. Riječ je o implicitnom ugovoru koji se formira na temelju datih ili tek impliciranih obećanja, a kojeg strane u ovom odnosu ne moraju biti u potpunosti svjesne. Ipak, takav će ugovor rukovoditi njihovim međusobnim ponašanjem, a od njegove će (ne)ispunjenosti zavisti niz individualno i organizacijski relevantnih ishoda. Budući da je koncept psihološkog ugovora relativno nov i neistražen u bh. akademskom kontekstu, u okviru ovog rada nastojalo se odgovoriti na pitanje: Da li i pod kojim uslovima percepcija povrede psihološkog ugovora vodi emocionalnoj reakciji na tu povredu? U skladu sa ovako identificiranim problemom, ispitana je povezanost percipirane povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na povredu, te moderatorski uticaj interpretacijskog procesa (definiranog kroz atribuiranje uzroka, percepciju pravednosti i percepciju organizacijske politike) na ovaj odnos. Rezultati upućuju na zaključak kako je u uzorku bh. akademskog osoblja opravdano govoriti o tome da će povezanost između percipirane povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na tu povredu biti snažnija u mjeri u kojoj članovi akademskog osoblja percipiraju višom interakcijsku pravednost na fakultetu. Percepcija člana akademskog osoblja o prisutnosti političkih ponašanja na fakultetu, kao i način na koji on atribuiru uzroke nastanka povrede psihološkog ugovora, vjerovatno nemaju značajan uticaj na njegovu interpretaciju povrede psihološkog ugovora.

Ključne riječi: *psihološki ugovor, akademsko osoblje, emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora, interpretacijski proces.*

1 UVOD

1.1 Psihološki ugovor u radnom kontekstu

Sa rastom interesa za razumijevanje uticaja međuljudskih odnosa na efikasnost i efektivnost radnih organizacija, ali i prirode i efekta razmjena koje se odvijaju na relaciji pojedinac – njegova radna organizacija, javila se i potreba za istraživanjem psihološkog ugovora u radnom kontekstu.

Prema Levinsonu (1976, str. 97), psihološki ugovor predstavlja “niz uzajamnih očekivanja kojih strane u ovom odnosu ne moraju biti u potpunosti svjesne ali koje ipak rukovode njihovim međusobnim ponašanjem”. Kotter (1973, str. 92) naglašava da je ovdje riječ o “implicitnom ugovoru između pojedinca i njegove organizacije koji precizira šta svaka strana u ovom odnosu očekuje da će ponuditi ali i primiti od druge strane”. Riječ je, zapravo, o percipiranom sporazumu o razmjeni određenih resursa na temelju datih ili tek impliciranih obećanja i obaveza (Brown, 2015). Iz ovoga je jasno da je jedna od najvažnijih distinktivnih karakteristika ovog ugovora, ono po čemu je on, zapravo, “psihološki”, sadržana u činjenici da je ovdje riječ o percepciji odnosa i implicitnih i eksplicitnih obećanja (koje obje strane misle da daju jedna drugoj). Drugim riječima, psihološki ugovor implicira percepciju postojanja nekog sporazuma (Rousseau, 1989) koji ne mora odgovarati realnosti. Conway i Brinner (2005), također, naglašavaju da se jedna od najvažnijih distinkcija između pravnog i psihološkog ugovora reflektuje u činjenici da strane u psihološkom ugovoru vjeruju kako postoji dobra volja, odnosno saglasnost o postojanju dobre volje kao temelja ugovora, pri čemu ona ne mora biti stvarna, niti je sasvim izvjesno da će obje strane imati zajedničko razumijevanje tog ugovora.

U radnom kontekstu, “strane” u ugovoru obično podrazumijevaju zaposlenog i organizaciju (poslodavca). Ključno je ovdje pitanje identifikacije organizacije kao strane u ugovoru. Naime, primjetno je kako zaposlenici kroz postupke svojih nadređenih vide postupke organizacije, što vrlo često vodi *antropomorfizaciji organizacije*, odnosno pripisivanju ljudskih osobina organizaciji. Zbog toga je opravdana pretpostavka da će evaluaciju

postupaka organizacije zaposlenici često donositi temeljem iskustva u vezi sa postupcima rukovodstva.

Sušтина psihološkog ugovora je u percepciji *recipročnosti*, što podrazumijeva da su predmeti obaveze (tzv. prestacije), tj. ono što se očekuje od svake strane da će ispuniti, izbalansirani. Psihološki ugovori u radnom kontekstu uključuju razmjenu resursa koji, iz perspektive zaposlenika, bivaju doživljeni kao materijalne i socioemocionalne nagrade koje se očekuju od radne organizacije u zamjenu za dobro obavljen posao i lojalnost (Brown, 2015). U prvu grupu resursa obično spadaju formalne nagrade, poput plate i beneficija, a u drugu iskazivanje brige za dobrobit zaposlenika i poštovanje. No, sadržaj psihološkog ugovora može pokrivati veoma širok spektar uzajamnih očekivanja, koja mogu biti od onih vrlo općenitih do onih vrlo specifičnih, individualiziranih. Tako, naprimjer, poslodavac može “obećati” zaposleniku sigurno radno okruženje i instrumentalnu podršku u procesu napredovanja, a zauzvrat očekivati naporan rad i lojalnost zaposlenika. Zaposlenik može obećati spremnost na preuzimanje dodatnih radnih zadataka u suboptimalnim uslovima rada (nadolazeće krize) u zamjenu za određene zdravstvene beneficije radnog mjesta i spremnost organizacije da javno prepozna i ističe njegov posvećeni rad. Prema Conway i Brinner (2005), psihološki ugovor je znatno širi od zakonskog, budući da obuhvata *uvjerenja* zaposlenika o tome šta sve može biti predmetom razmjene.

1.2 Povreda psihološkog ugovora i emocionalna reakcija na tu povredu

Psihološki ugovor predstavlja vrlo važan konstitutivni element radnog odnosa za koji se vjeruje da ima uticaj na stavove zaposlenika prema poslu i njihovo radno ponašanje. Prema Coyle-Shapiro i Conway (2005), ovaj je koncept značajno doprinio poboljšanju našeg razumijevanja društvenih i neformalnih razmjena koje su centralne za hijerarhijske odnose koje prepoznajemo u organizacijskom kontekstu. No, i pored toga što formiranje psihološkog ugovora i identifikacija njegovog sadržaja i dalje predstavljaju zanimljivo i

relativno neistraženo područje interesovanja, pažnja znanstvenika je sve više usmjerena ispitivanju s njim povezanih koncepata – povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na tu povredu¹. Za potonju se pretpostavlja da posreduje u odnosu između povrede psihološkog ugovora i naknadnih posljedica na individualnom i organizacijskom nivou, poput zadovoljstva poslom, organizacijskog povjerenja, odanosti organizaciji, radne učinkovitosti zaposlenika i napuštanja organizacije.

Zhao, Wayne, Gilbkowski i Bravo (2007) sugerirali su postojanje značajne povezanosti između povrede psihološkog ugovora i varijabli ishoda povezanih sa poslom. Dobivene korelacije je moguće objasniti preko *teorije afektivnih događaja* (engl. *affective event theory- AET*) (Weiss i Cropanzano, 1996) koja se pokazuje kao vrlo plauzabilan teorijski okvir za objašnjenje načina na koji događaji na poslu vode oblikovanju stavova i ponašanja zaposlenih. Teorija afektivnih događaja (AET) naglašava emocionalne reakcije zaposlenika na radnom mjestu zbog čega stoji kao očigledan kontrapod tradicionalnim teorijama koje su sustavno ignorirale važnost emocionalnih reakcija u procesu donošenja odluka. Ova teorija, dakle, pretpostavlja kako događaji na poslu oblikuju emocije koje zatim utiču na stavove prema poslu i ponašanje zaposlenih (Bal i sar., 2008). AET polazi od toga da je u istraživanjima važno razlikovati afektivne reakcije na poslu i razumjeti da emocionalne reakcije zaposlenika nisu uvijek objektivne i racionalne i da reflektiraju različite psihičke stvarnosti i intrapsihičke emocionalne sukobe koje nemaju za svakog i uvijek iste posljedice. Weiss i Cropanzano upravo ističu kako se ne može očekivati da će neposredno nakon nekog negativnog događaja na poslu zaposlenici praviti racionalne evaluacije (presudbe). Umjesto toga, pojedinci obično najprije reagiraju negativnom emocijom ili emocionalnim uzbuđenjem, poput ljutnje, frustracije ili straha (Morrison i Robinson, 1997; Weiss i Cropanzano, 1996). Istraživanja nervnog sistema i moždanih funkcija pružaju snažnu podršku neurološkoj opravdanosti ovakve pretpostavke (LeDoux, 1995). Uspostavljena afektivna reakcija može

¹ U nastavku teksta će se, tamo gdje se to prepozna kao primjereno, umjesto punih naziva: “psihološki ugovor”, “povreda psihološkog ugovora” i “emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora”, koristiti sljedeći akronimi: PU, PPU i ERPPU.

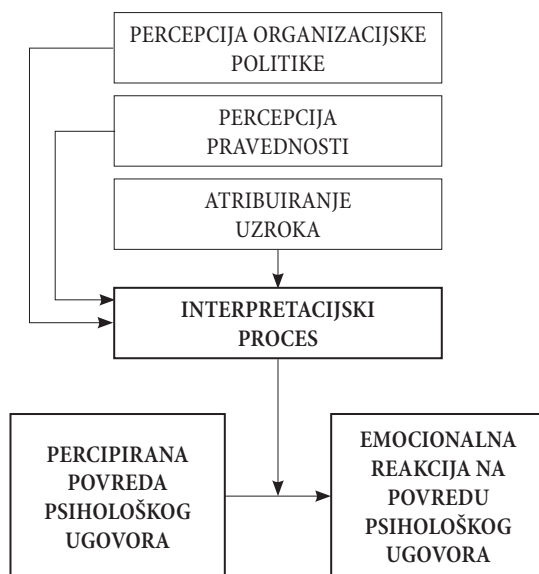
“preplaviti” pojedinca, što će prevashodno zavisiti od subjektivnog značaja i relevantnosti događaja za ostvarenje njegovih ličnih ciljeva.

Iz svega navedenog postaje jasnije kako odnos između stepena procijenjene povrede psihološkog ugovora, s jedne strane, i intenziteta reakcije zaposlenika na ovu povredu, s druge, vjerovatno nije linearan. Ovakav stav nije kontradiktoran stavu prema kojem akumulacija pojedinačnih povreda psihološkog ugovora u konačnici doseže gornju granicu tolerancije nakon koje zaposlenik razvija takav emocionalni doživljaj koji može voditi brzim i snažnim reakcijama. On samo sugerira kako psihološki ugovor nije pasivan model prostih kalkulacija već vrlo dinamičan, idiosinkratičan i subjektivan u svojoj prirodi.

1.3 Uloga interpretacijskog procesa u nastanku emocionalne reakcije na percipiranu povredu psihološkog ugovora

Povredu psihološkog ugovora predstavlja kognitivnu procjenu pojedinca o postojanju diskrepance između očekivanog i dobivenog. Ona, zapravo, predstavlja mjeru u kojoj pojedinac percipira da njegova organizacija nije ispunila obaveze i odgovornosti definirane u tom odnosu. Prema teorijskom modelu koji su postavili Morrison i Robinson (1997), a koji predstavlja teorijsko utemeljenje ovog istraživanja, emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora se definira kao negativno emocionalno iskustvo nastalo iz uvjerenja da organizacija nije uspjela ispuniti jedno ili više svojih (impliciranih) obećanja. Povreda psihološkog ugovora predstavlja, dakle, percepciju neočekivanog negativnog događaja koji zatim pokreće proces interpretacije. Interpretacijski proces predstavlja kognitivni proces (engl. *sense-making process*) u kojem pojedinac nastoji pripisati značenje nekom događaju (Wong i Weiner, 1981). Prema istim autorima, upravo ovaj interpretacijski proces, kojim se nastoji dati smisao negativnom događaju, kasnije dovodi do emocionalne reakcije na povredu psihološkog ugovora, a ona dalje vodi promjenama u stavovima i radnom ponašanju zaposlenih.

Slika 1. Prilagođeni model istraživanja odnosa percipirane povrede psihološkog ugovora (PPU) i emocionalne reakcije na povredu psihološkog ugovora (ERPPU) Robinson i Morrison.

Model istraživanja odnosa percipirane povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na povredu psihološkog ugovora (pogledati Sliku 1), od kojeg se polazi u ovom radu, nastao je na temelju Modela prediktora percipirane povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na tu povredu koju su ponudili Robinson i Morrison (2000). Model koji su predložile Robinson i Morrison (2000), u dijelu koji se odnosi na ispitivanje povezanosti između PPU i ERPPU, prilagođen je. U prilagođenom modelu interpretacijski proces je definiran kroz atribuiranje uzroka, percepciju pravednosti i percepciju organizacijske politike, dok je u modelu Robinson i Morrison (2000) interpretacijski proces definiran na isti način u domeni prva dva faktora. Inače, oba modela pretpostavljaju moderatorski uticaj interpretacijskog procesa na odnos između percipirane povrede psihološkog ugovora (PPU) i emocionalne reakcije na ovu povredu (ERPPU). Ovakva je odluka proizašla iz potrebe da se interpretacijski proces redefinira u odnosu na pretpostavljeni značaj koji bi percepcija političkih ponašanja u organizaciji mogla imati u predviđanju emocionalne reakcije na (kognitivni) doživljaj o

povredi psihološkog ugovora. Odlukom o uvođenju još jedne situacijske varijable – percepcije organizacijske politike, nastojala se naglasiti dodatna važnost koju percepcija konteksta (“kako je drugom?”) ima u oblikovanju reakcije zaposlenih (kako je meni?). U nastavku će biti objašnjenje sve tri varijable koje u ovom istraživanju objašnjavaju interpretacijski proces.

1.4 Atribuiranje uzroka

Prema Morison i Robinson (1997), zaposlenik koji percipira povredu psihološkog ugovora nastojat će utvrditi uzroke ovom događaju. Heider (1958) naglašava kako se ljudi ponašaju poput naivnih znanstvenika ili znanstvenika amatera koji nastoje razumjeti ponašanje drugih ljudi dovodeći u vezu djeliće raspoloživih informacija. Rezultat ovog procesa jeste dolazak do razumnog objašnjenja ili uzroka ponašanja, koji svijet posmatrača čini predvidljivim i daje mu osjećaj kontrole. Prema istom autoru, ljudi prave jednu od dvije atribucije: *unutarnju (internalnu) atribuciju* (zaključivanje se temelji na ličnim karakteristikama pojedinca, pri čemu se zanemaruje mogući uticaj situacijskih faktora) ili *vanjsku (eksternalnu) atribuciju* (oslanjanje na situacijske faktore pri zaključivanju o najvjerojatnijim uzročnicima nekog ponašanja, odnosno događaja). U skladu sa *modelom kovarijacije* (Kelley, 1967, 1973, prema Aronson, Wilson, Akert, 2005), čovjek donosi atribucijske zaključke prikupljajući podatke koji govore o tome kako se ponašanje neke osobe mijenja s obzirom na vrijeme, mjesto, različite aktere (izvođače) ili različite osobe prema kojima je usmjereno. Kako Finchman i Hewstone (2001) ističu, i sam je Kelly priznao da je model kovarijacije “idealiziran” te da osobi koja opaža neko ponašanje vrlo često nedostaju i informacije i motivacija, a i vrijeme za analizu. U nedostatku bilo koje od navedenih komponenti, ljudi pribjegavaju upotrebi *kauzalnih shema* koje predstavljaju “već postojeća vjerovanja, mišljenja ili čak teorije, izgrađene na iskustvu, o interakciji određenih vrsta uzroka pri proizvođenju specifičnih efekata” (Finchman i Hewstone, 2001, str. 165). Upravo će ove kauzalne sheme biti najvjerojatnija opcija za atribuiranje ponašanja u organizacijskom kontekstu, i izgradnju relativno stabilnih

uvjerenja o namjerama i postupcima rukovodstva, a samim tim i izgradnju (ne)povjerenja.

Atribucije zaposlenika o uzrocima ponašanja i odluka poslodavca koja je korespondentna sa njegovim neispunjavanjem obaveza i odgovornosti, mogla bi imati vrlo važnu ulogu u razumijevanju reakcija zaposlenika na takvu situaciju. Naime, zaposlenici neće svako neispunjavanje obaveza i odgovornosti svog poslodavca doživjeti kao grubo kršenje psihološkog ugovora koje bi u tom slučaju konsekventno vodilo negativnim reakcijama zaposlenih (Robinson i Rousseau, 1994). Jedno od mogućih objašnjenja je to da će reakcija na doživljenu povredu psihološkog ugovora zavisiti, barem dijelom, od načina na koji zaposlenik atribuiru uzroke nastanka te povrede, tj. njegovog zaključka o tome zašto organizacija nije ispunila svoj dio dogovora (Robinson i Morrison, 2000; Rousseau, 1995). Moguće je pretpostaviti kako će emocionalnu reakciju zaposlenika na povredu psihološkog ugovora biti lakše predvidjeti kod onih zaposlenika koji vjeruju da je organizacija to mogla izbjeći, ali nije, nego kada uzroke nastanka povrede psihološkog ugovora pripisuju okolnostima na koje ni sama organizacija nije mogla uticati.

1.5 Percepcija pravednosti

Morrison i Robinson (1997) ističu kako u sklopu svog interpretacijskog procesa, zaposlenici procjenjuju ne samo ishod (npr., diskrepancu između očekivanog i dobivenog) već i način na koji se sa njima postupalo neposredno nakon nastanka PPU. Autori su pretpostavili da će interpretacija nastanka PPU biti pod značajnim uticajem percepcije interakcijske pravednosti (Bies i Moag, 1986). Odnos nepoštovanja i neuvažavanja od strane fakulteta signalizira zaposleniku da ga se ne cijeni i ne respektuje u ovom odnosu (Brockner i Wiesenfeld, 1996). To dalje intenzivira osjećaj ljutnje i iznevjernog povjerenja, odnosno emocionalnog stanja povezanog sa povredom psihološkog ugovora.

Interakcijska pravednost bi se odnosila na procjenu kvaliteta odnosa poslodavca prema zaposleniku, tačnije opaženog obrasca prenošenja informacija i odluka, te tretiranja pojedinca na koje ove odluke utiču sa poštovanjem

i uvažavanjem (Bies i Moag, 1986). Uvođenjem pojma *interakcijske pravednosti*, koja podrazumijeva komunikacijski aspekt interpersonalnih odnosa (McDowall i Fletcher, 2004), Bies i Moag (1986), zapravo, ističu važnost kvalitete interpersonalnog tretmana u oblikovanju procjena o pravednosti provedenog postupka. Prema Brockner i Wiesenfeld (1996), interakcijska pravednost će se prepoznati onda kada donosioci odluka: (a) tretiraju pojedinca na način koji implicira očuvanje digniteta u međusobnoj komunikaciji, i (b) daju opravdanja i objašnjenja za svoje postupke. Interakcijska pravednost se pokazuje posebno važnom u objašnjenju reakcija na direktne nadređene i neposredno radno okruženje (Masterson, Lewis, Goldman i Taylor, 2000).

1.6 Percepcija organizacijske politike

Političko ponašanje se u organizacijskom kontekstu može definirati kao postupci koji nisu sastavnim dijelom nečije formalne uloge u organizaciji, ali kojima se ostvaruje ili barem nastoji ostvariti uticaj na distribuciju *resursa* u organizaciji (Farrell i Petersen, 1982). Relativno ekstenzivna definicija omogućava sagledavanje vrlo širokog spektra ponašanja koja se mogu okarakterizirati kao politička, poput, naprimjer: pristupanje koalicijama, stvaranje socijalne mreže izvan organizacije zahvaljujući radnoj poziciji u organizaciji, širenje glasina, uskraćivanje ključnih informacija subjektima donošenja odluka, odavanje povjerljivih informacija o organizaciji medijima itd. Vigoda-Gadot i sar. (2003) i sami sugeriraju kako politička ponašanja obično reflektiraju doživljaj zaposlenika o nivou moći i uticajnosti kojima se koriste drugi članovi organizacije s ciljem zadobivanja određene prednosti i očuvanja vlastitih interesa u konfliktnim situacijama. U svojoj definiciji, Cropanzano i sar. (1997) sugeriraju kako se političko ponašanje prepoznaje kao ne samo vlastitim interesima determinirano ponašanje u radnoj organizaciji već i kao ono koje se realizira na štetu drugih, nedvosmisleno upućujući na relacijski domet konsekvenci političkih ponašanja u organizaciji.

Organizacijske politike se u pravilu percipiraju negativno, kao disfunkcionalni aspekti radnog okruženja (Mintzberg, 1983) koji imaju značajan

efekat na niz varijabli ishoda, kako na *individualnom nivou* – poput zadovoljstva poslom, privrženosti radnoj organizaciji, anksioznosti povezanoj s poslom (Ferris, Adams, Kolodinsky, Hochwarter i Ammeter, 2002), namjere napuštanja organizacije (Miller i sar., 2008), razvoja ciničnih stavova koji vode smanjenju povjerenja prema organizaciji (Davis i Gardner, 2004), tako i na *organizacijskom nivou*, poput organizacijske efektivnosti (Byrne, 2005).

Rosen i sar. (2006) pokazuju kako je percepcija organizacijskih politika povezana sa radnim učinkom preko zaposlenikovog morala. U njihovom istraživanju su moral zaposlenika i njegov radni učinak konceptualizirani kao povezani (združeni) latentni konstrukti. Moral predstavlja generalne stavove zaposlenika i sastoji se od zadovoljstva poslom i afektivne privrženosti (Harrison, Newman i Roth, 2006), dok se učinak sastoji od radnog učinka na zadatku (engl. *task performance*) i odgovornog organizacijskog ponašanja (engl. *OCB-organizational citizenship behavior*) (Rotundo i Sackett, 2002). Rosen i sar. (2006) sugeriraju kako do pada morala zaposlenika dolazi zbog prosudbe o tome kako se proces raspodjele nagrada odvija arbitrarno i nepravično. Zaposlenici koji imaju manje pozitivne stavove osjećaju se i manje obavezanim da “uzvrate” radnoj organizaciji kroz oblikovanje ponašanja kojim bi doprinijeli njenoj većoj dobrobiti. Na ovaj način, iako indirektno, Rosen i sar. (2006) su ponudili argumente za to da je moral zaposlenika dio mehanizma socijalne razmjene koji povezuje percepciju organizacijskih politika sa razvojem emocija ljutnje i frustracije, te osjećaja iznevjerenog povjerenja, kao posljedica doživljaja o povrijeđenosti psihološkog ugovora.

Budući da je koncept psihološkog ugovora relativno nov i neistražen u bh. kontekstu uopšte, te da generalno nedostaje ovakvih i sličnih istraživanja u akademskom kontekstu, u okviru ovog rada se nastojalo odgovoriti na pitanje: *Da li i pod kojim uslovima percepcija povrede psihološkog ugovora vodi emocionalnoj reakciji na tu povredu?* U skladu sa ovako identificiranim problemom postavljen je specifičan zadatak istraživanja koji se odnosio na *ispitivanje povezanosti percipirane povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na povredu, te moderatorski uticaj interpretacijskog procesa, definiranog kroz atribuiranje uzroka, percepciju pravednosti i percepciju*

organizacijske politike na ovaj odnos². U skladu sa teorijskim razmatranjima i do sada prikupljenim empirijskim pokazateljima postavljena su sljedeća očekivanja: Povezanost između percipirane povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na tu povredu bit će snažnija u mjeri u kojoj članovi akademskog osoblja: (H1) percipiraju višom *prisutnost političkih ponašanja* na fakultetu; (H2) percipiraju nižom (*interakcijsku*) *pravednost* na fakultetu i (H3) atribuiraju *uzroke ove povrede postupcima fakulteta* (postojanju namjere fakulteta da ne ispuni svoj dio obaveza i odgovornosti prema članu akademskog osoblja).

2 METODOLOGIJA

2.1 Učesnici

U istraživanju je učestvovalo ukupno 669 članova i članica akademskog osoblja zaposlenih na svih osam javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini (Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru, Sveučilište u Mostaru, Univerzitet u Banjoj Luci, Univerzitet u Bihaću, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Tuzli, Univerzitet u Zenici). Od ukupnog broja učesnika, njih 332 je bilo muškog spola (49.6%), te 337 ženskog spola (50.4%). Dobni raspon se kretao između 23 i 69 godina, dok je prosječna izračunata dob 40.78 godina (SD=10.26). U Prilogu ovog rada prikazana je i struktura učesnika istraživanja prema pripadnosti organizacione jedinice grupaciji nauka i prema posljednjem zvanju u koje su izabrani (Tabela 5. i Tabela 6).

2.2 Mjerni instrumenti

2.2.1 Upitnik sociodemografskih i radnih karakteristika (USDiRK)

Upitnik sociodemografskih i radnih karakteristika pripremljen u svrhu ovog istraživanja sadržavao je 13 pitanja koja se odnose na niz podataka o učesnicima, poput: spola, dobi, opisa radnog statusa i porodične odgovornosti.

² Ovaj rad dijelom proizilazi iz doktorske disertacije pod naslovom: *Psihološki ugovor i stavovi prema radu akademskog osoblja*.

2.2.2 Percipirana povreda psihološkog ugovora

Mjera povrede psihološkog ugovora je konstruisana za potrebe ovog istraživanja i primjer je facetarne mjere u kojoj se ispitaniku nudi niz tvrdnji. Ove tvrdnje predstavljaju primjere očekivanja od poslodavca koja su identificirana kao sadržaj psihološkog ugovora akademskog osoblja na bosanskohercegovačkom uzorku (npr. “...*provodi pravedne procedure za napredovanje akademskog osoblja.*” ili “...*prepoznaje i potiče izvrsnost u radu kroz javno isticanje rada, pohvale, priznanja i sl.*”). Zadatak ispitanika jeste da za svaku ponuđenu tvrdnju ocijeni, s jedne strane koliko je njemu/njoj lično *važno* da poslodavac ispunjava navedeno, a zatim i da ocijeni u kojoj mjeri poslodavac *zaista ispunjava* takvo očekivanje. Obje skale predstavljaju petostepene skale Likertovog tipa (od 1 – nimalo važno do 5 – izuzetno važno, za prvu, odnosno od 1 – nimalo ne ispunjava do 5 – u potpunosti ispunjava, za drugu skalu). Rezultat ispitanika na pojedinačnoj tvrdnji se dobiva nakon što se vrijednost procijenjenog nivoa povrede psihološkog ugovora za tu tvrdnju (dobivena nakon obrnutog bodovanja rezultata na skali ispunjenosti očekivanja) ponderira s obzirom na važnost koju ta tvrdnja, odnosno očekivanje ima za pojedinca. Ukupan rezultat na mjeri povrede psihološkog ugovora se formira linearnom kombinacijom odgovora na pojedinačnim tvrdnjama. Viši ukupni rezultat na skali denotira veću procijenjenu povredu psihološkog ugovora.

2.2.3 Emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora

Emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora je mjerena dopunjenom *Skalom emocionalne reakcije na povredu psihološkog ugovora*. Originalna *Skala emocionalne reakcije na povredu psihološkog ugovora* (engl. *Psychological Contract Violation Scale*, Robinson i Morrison, 2000) sadrži četiri negativno orijentirane tvrdnje (npr., “Osjećam da me moja institucija iznevjerila”). Ovim tvrdnjama su zatim dodane dvije, od kojih je jedna neutralna (“Osjećam ravnodušnost prema mojoj instituciji”), a druga pozitivno orijentirana (“Imam pozitivna osjećanja prema mojoj instituciji zbog načina na koji ispunjava moja očekivanja”). Rezultati na ovoj čestici se,

prilikom izračunavanja ukupnog rezultata, obrnuto kodiraju. Po uzoru na originalnu skalu i dopunjena skala predstavlja petostepenu skalu Likertovog tipa (od 1 – nimalo se ne slažem do 5 – potpuno se slažem), na kojoj ispitanici procjenjuju u kojoj mjeri se slažu sa svakom od navedenih tvrdnji. Viši ukupni rezultat na skali denotira snažniju emocionalnu reakciju na povredu psihološkog ugovora. Analizom faktorske strukture ove skale ekstrahiran je jedan faktor koji objašnjava 70.95% totalne varijance. Ukupni rezultat je formiran linearnom kombinacijom odgovora na pojedinačnim česticama. Pouzdanost unutarnje konzistencije je iznosila $\alpha = .92$.

2.2.4 Atribucija uzroka povrede psihološkog ugovora

U nastojanju da se ispita način na koji zaposlenici atribuiraju uzroke povrede psihološkog ugovora, od zaposlenika se tražilo da se prisjete najznačajnijih primjera kada njihova organizacija (fakultet/akademija) nije ispunila svoje obaveze i odgovornosti prema zaposlenom, a zatim procijene koja su dva najčešća razloga zbog kojih se to dešavalo. Ispitanicima je ponuđeno ukupno pet razloga, od kojih su neki reflektirali unutrašnju atribuciju (npr., “Organizacija je mogla ispuniti moja očekivanja, ali je odabrala da to ne uradi”), a neki vanjsku atribuciju (npr., “Organizacija nije uspjela ispuniti moja očekivanja zbog situacije na koju nije mogla uticati”) razloga zbog kojih je organizacija (poslodavac) donijela odluku o neispunjavanju obaveza i odgovornosti prema zaposleniku. Peti ponuđeni odgovor je davao mogućnost zaposleniku da ponudi ocjenu prema kojoj je njegova organizacija uvijek ili gotovo uvijek ispunjavala očekivanja. Svi su odgovori u konačnici kategorizirani ili kao unutrašnja ili kao vanjska atribucija uzroka povrede psihološkog ugovora, odnosno mjera *atribucije uzroka povrede psihološkog ugovora* je binarnog karaktera i u daljnjim statističkim analizama predstavlja samo jednu varijablu sa dvije vrijednosti (0 i 1), a nastala je algoritmom identifikacije unutrašnjih i vanjskih atribucija. Iako su ispitanici trebali odabrati dva najčešća razloga, a zatim odabrati onaj koji ipak smatraju češćim, odgovori ispitanika su vrednovani na način da je prvorangirani određivao da li će konačni odgovor ispitanika

biti kategoriziran kao unutrašnja ili vanjska atribucija. Samo u slučaju da je odgovor pod rednim brojem “5” bio prvorangirani odgovor, drugorangirani odgovor je bio presudan u kodiranju konačnog odgovora.

2.2.5 Percepcija pravednosti

Percepcija pravednosti je mjerena skalom od četiri tvrdnje, od kojih su dvije preuzete iz *mjere percipirane pravednosti* koju su u svom istraživanju koristile Robinson i Morrison (2000), dok su preostale dvije konstruirane u skladu sa teorijom interakcijske pravednosti. Od ispitanika se traži da se prisjete situacija kada njihova organizacija (fakultet/akademija) nije ispunila očekivanja, a zatim da procijene u kojoj mjeri se slažu sa svakom od ponuđenih tvrdnji. Svaka od tvrdnji opisuje način na koji se organizacija odnosila prema zaposlenom u takvim okolnostima (npr., “...makar je uložena napor da mi se ponudi adekvatno objašnjenje” ili “ako ništa drugo, tretiralo me se ljubazno i sa poštovanjem”). Riječ je o skali Likertovog tipa koja sadrži pet stepeni (od 1 – nimalo se ne slažem do 5 – potpuno se slažem). Viši rezultat na skali denotira veću procijenjenju interakcijsku pravednost. Analizom faktorske strukture ove skale ekstrahiran je jedan faktor koji objašnjava 69.94% totalne varijance. Ukupni rezultat je formiran linearnom kombinacijom odgovora na pojedinačnim česticama. Pouzdanost unutarnje konzistencije je iznosila $\alpha = .86$.

2.2.6 Percepcija organizacijske politike

Percepcija organizacijske politike je mjerena skraćenom verzijom *Skale percipirane politike* (engl. *Perceptions of Politics Scale* – POPS, Kacmar i Carlson, 1997), koja inače sadrži 15 tvrdnji. Riječ je o skali Likertovog tipa koja sadrži 5 stepeni (od 1 – nimalo se ne slažem do 5 – potpuno se slažem), na kojoj ispitanici procjenjuju u kojoj mjeri se slažu sa svakom od navedenih tvrdnji. Faktorskom analizom originalne *Skale percipirane politike* ekstrahiraju se sljedeća tri faktora koja objašnjavaju ukupno 86% ukupne varijance: *Generalna politička ponašanja*, *Slaganje sa drugima zbog napredovanja*

i *Politika raspodjele plata, nagrađivanja i napredovanja*. Ukupni rezultat se formira za svaku skalu i za cjelokupnu skalu zbrajanjem rezultata na česticama. Odluka o tome da se u ovom istraživanju koristi skraćena verzija *Skale percipirane politike*, odnosno da se treća subskala u potpunosti izbací (faktor 3: “Politika raspodjele plata, nagrađivanja i napredovanja”) proizašla je iz zaključka o postojanju relativne predvidivosti i jasnoće raspodjele plata u akademskom radnom kontekstu, koja je značajnim dijelom jasno definirana postojećim procedurama. Uz to, način na koji su formulirana pitanja u ovoj skali nije korespondentan sa akademskim okruženjem – eventualno ispitivanje političkih ponašanja u segmentu plata i napredovanja bi zahtijevalo drugačiju formulaciju pitanja. Analizom faktorske strukture skraćene verzije *Skale percipirane politike* na našem uzorku ekstrahirana su dva faktora koji objašnjavaju 68.92% totalne varijance. Dobivena je visoka pouzdanost unutarnje konzistencije koja je iznosila $\alpha = .90$.

2.3. Postupak

Primijenjena su dva načina administriranja instrumentarija (upitnika) i to: u papir-olovka formi i u formi online podržanog upitnika. Prvi način administriranja je podrazumijevao distribuciju upitnika u skladu sa unaprijed utvrđenim hodogramom koji je u saradnji sa predstavnicima fakulteta/akademije ocijenjen kao optimalan (uvažavajući procedure i uobičajenost postupanja u sličnim situacijama). Drugi način administriranja je podrazumijevao postavljanje online forme upitnika kojoj su učesnici mogli pristupiti putem linka. Ovaj link je bio naznačen u pozivnom pismu koje je potencijalnim učesnicima prosljeđivano na poslovne e-mailove dostupne na zvaničnoj stranici njihove visokoobrazovne institucije. Ukupno je prosljeđeno 730 individualiziranih pozivnih pisama. Redoslijed ekspozicije radnog materijala, kao i nivo informiranosti u vezi sa uslovima učešća (dobrovoljnost, povjerljivost prikupljenih podataka itd.) u online formi upitnika identični su kao i kod prvog načina administriranja.

3 REZULTATI

Dok se na *povredu psihološkog ugovora* (PPU) gleda kao percepciju, *emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora* (ERPPU) predstavlja afektivno ili emocionalno stanje koje može, ali i ne mora sadržavati percepciju (Morrison i Robinson, 1997). Pretpostavka je da neposredno po nastanku PPU pojedinac pokreće kognitivne procese u kojima nastoji pripisati značenje takvom događaju (engl. *sense-making process*) (Wong i Weiner, 1981, prema Robinson i Morrison, 1997). Ortony i sar. (1988) naglašavaju kako upravo interpretativni proces moderira odnos između PPU i ERPPU, odnosno oblikuje intenzitet negativne emocije koju će pojedinac razviti.

S ciljem odgovaranja na postavljeni problem ovog istraživanja provedena je hijerarhijska regresijska analiza pomoću koje se nastojalo ispitati kakav je doprinos pojedinih nezavisnih varijabli u predikciji vrijednosti zavisne varijable *Emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora* (ERPPU). Prediktori koji su uključeni u analizu su *Percepcija organizacijske politike* (POP), *Percepcija pravednosti* (PP), *Atribucija povrede psihološkog ugovora* (APPU) i *Povreda psihološkog ugovora* (PPU). (U Prilogu ovog rada u Tabeli 7. prikazane su vrijednosti i značajnosti koeficijenata korelacije pojedinih prediktora sa kriterijskom varijablom *Emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora*). Analiza je provedena u blokovima. U prvom bloku su uvedeni svi navedeni prediktori, a u narednim blokovima njihove interakcije koje su definirane kao umnošci vrijednosti pojedinih prediktora. U drugom bloku su uvedene interakcije koje su umnošci parova od po dva prediktora. Pri tome, uključene su samo interakcije koje sadrže prediktor-sku varijablu PPU. U trećem bloku su uvedene dvostruke interakcije definirane kao umnošci po tri prediktora, ali samo ako je interakcija uključivala varijablu PPU. Interakcije koje uključuju četiri prediktora nisu uključene u analizu, ali je ispitano koliko bi ta interakcija doprinijela poboljšanju modela predikcije.

Tabela 1. Prikaz vrijednosti koeficijenata multiple korelacije i multiple determinacije u modelima predikcije vrijednosti zavisne varijable *Emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora* (ERPPU)

Model	R	R ²	Prilagođeni R ²	Std. pogreška	ΔR ²	P
1	0.650	0.422	0.415	0.767	0.422	0.000 **
2	0.661	0.437	0.425	0.760	0.015	0.028 *
3	0.664	0.441	0.425	0.760	0.004	0.431
4	0.670	0.449	0.425	0.761	0.000	0.797

R – koeficijent multiple korelacije između prediktora i kriterija

ΔR² – promjena vrijednosti koeficijenta multiple determinacije nakon uvođenja novog seta prediktora

P – razina značajnosti ΔR²

* ΔR² je statistički značajna na nivou manjem od 5%

** ΔR² je statistički značajna na nivou manjem od 1%

Prema vrijednostima koeficijenata determinacije, prikazanih u Tabeli 1, može se zaključiti da kombinacija prediktora (bez interakcije) dijeli između 41.5% i 42.2% varijacije sa zavisnom varijablom u prvom modelu predikcije. Ovaj procenat se kreće između 42.5% i 43.7% u drugom modelu predikcije, između 42.5% i 44.1% u trećem modelu predikcije, a u četvrtom modelu predikcije prediktori dijele između 42.5% i 44.9% varijacija sa zavisnom varijablom.

Tabela 2. Vrijednosti i razine značajnosti F-omjera u pojedinim modelima predikcije vrijednosti zavisne varijable *Emocionalna reakcija na povrednu psihološkog ugovora* (ERPPU)

Model	Izvor varijabiliteta	SS	df	MS	F	p
1	Regresijski	152.042	4	38.010	64.604	0.000 **
	Rezidualni	208.278	354	0.588		
	Ukupni	360.320	358			
2	Regresijski	157.357	7	22.480	38.876	0.000 **
	Rezidualni	202.963	351	0.578		
	Ukupni	360.320	358			

3	Regresijski	158.955	10	15.896	27.471	0.000 **
	Rezidualni	201.365	348	0.579		
	Ukupni	360.320	358			

SS – suma kvadrata

Df – stupanj slobode

MS – Prosječni kvadrat ili varijanca

F – omjer regresijske varijance i varijance reziduala

P – razina značajnosti

** F – omjer je statistički značajan na nivo manjem od 0.1%

Kako se može vidjeti iz gornje tabele, svi F-omjeri su statistički značajni na nivoima manjim od 1%. Dakle, kada se uzmu modeli u cijelosti (kombinacija prediktora uzetih zajedno i njihovih interakcija), oni ostvaruju predikciju vrijednosti zavisne varijable *Emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora* (ERPPU) statistički značajno precizniju u odnosu na base-line predikciju ili nasumično pogađanje u sva tri modela.

Tabela 3. Vrijednosti i razine značajnosti regresijskih koeficijenata pojedinih prediktora za kriterijsku varijablu *Emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora* (ERPPU)

Model	Prediktor	Nestandardizirani regresijski B-koeficijent		Standardizirani koeficijent		p
		B	Std. pogreška	Beta	t	
1	Konstantna vrijednost	1.659	0.284	-	5.835	0.000 **
	PPU	0.260	0.045	0.248	5.787	0.000 **
	POP	0.335	0.056	0.278	6.013	0.000 **
	PP	-0.230	0.052	-0.217	-4.464	0.000 **
	APPU	-0.392	0.094	-0.192	-4.178	0.000 **
2	Konstantna vrijednost	0.192	0.632	-	.304	0.761
	PPU	0.914	0.271	0.871	3.370	0.001 **
	POP	0.461	0.128	0.383	3.593	0.000 **
	PP	0.098	0.136	0.092	0.721	0.472
	APPU	-0.302	0.269	-0.148	-1.125	0.261
	PPUxPOP	-0.062	0.056	-0.244	-1.115	0.265
	PPUxPP	-0.143	0.054	-0.476	-2.636	0.009 **
	PPUxAPPU	-0.037	0.105	-0.051	-0.354	0.724

	Konstantna vrijednost	0.179	0.636	-	0.281	0.779
	PPU	0.561	0.361	0.535	1.551	0.122
	POP	0.475	0.129	0.394	3.683	0.000 **
	PP	0.095	0.137	0.089	0.689	0.491
	APPU	-0.317	0.269	-0.155	-1.177	0.240
3	PPUxPOP	0.019	0.081	0.073	0.231	0.817
	PPUxPP	-0.050	0.112	-0.167	-0.450	0.653
	PPUxAPPU	0.242	0.266	0.331	0.910	0.363
	PPUxPOPxPP	-0.021	0.026	-0.239	-0.796	0.427
	PPUxPOPxAPPU	-0.048	0.057	-0.225	-0.848	0.397
	PPUxPPxAPPU	-0.037	0.044	-0.166	-0.847	0.398

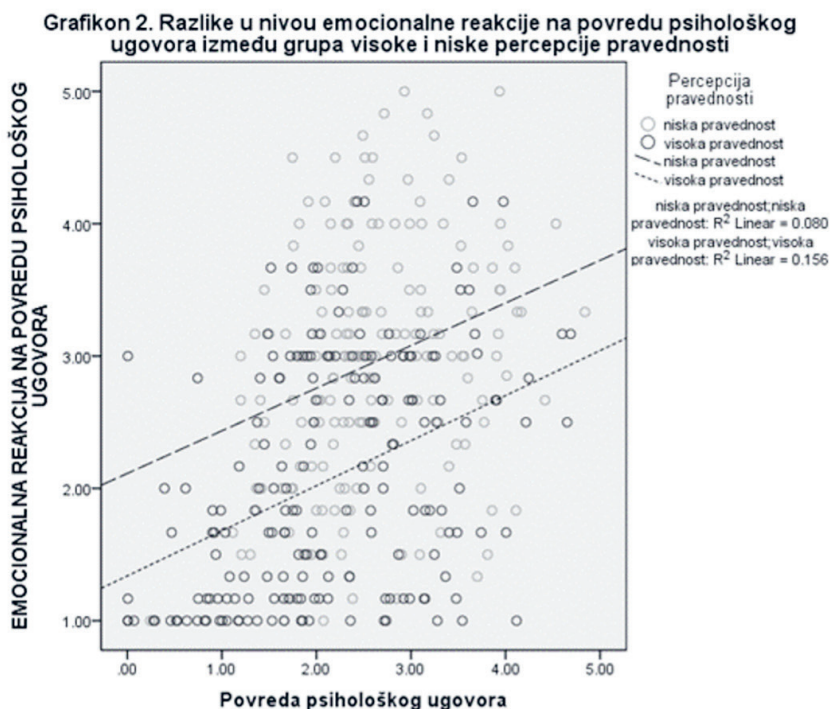
PPU – Percipirana povreda psihološkog ugovora; POP – Percepcija organizacijske politike; PP – Percepcija pravednosti; APPU – Atribuiranje uzroka (povrede psihološkog ugovora);

T – omjer nestandardiziranog regresijskog B-koeficijenta i njegove standardne pogreške

P – razina značajnosti

* t-test je statistički značajan na nivou manjem od 5%

** t-test je statistički značajan na nivou manjem od 1%

U prvom bloku su kao nezavisne varijable uvedene: *Percepcija organizacijske politike (POP)*, *Percipirana povreda psihološkog ugovora (PPU)*, *Percepcija pravednosti (PP)* i *Atribuiranje uzroka povrede psihološkog ugovora (APPU)*. Regresijski koeficijenti pokazuju da svi prediktori imaju značajne regresijske koeficijente (na nivou manjem od 1%), pri tome prediktori *POP* i *PPU* imaju pozitivne, a *PP* i *APPU* imaju negativne regresijske koeficijente.

U drugom bloku su pored varijabli *POP*, *PPU*, *PP* i *APPU* kao nezavisne varijable uvedene i interakcije među varijablama, odnosno umnošci varijable *PPU* sa pretpostavljenim moderatorskim varijablama: *POP*, *PP* i *APPU*. Iz Tabele 3. vidimo da su samo dva statistički značajna regresijska koeficijenta koji imaju pozitivan predznak, a to su *Percipirana povreda psihološkog ugovora* i *Percepcija organizacijske politike*. Kada su u pitanju interakcije, samo je jedna interakcija značajna, i to između varijable *Percipirana povreda psihološkog ugovora* i varijable *Percepcija pravednosti*. Percepcija pravednosti, dakle, pokazuje moderacijski efekat na odnos između percipirane povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na povredu. Međutim, kako bismo protumačili način na koji se ostvaruje moderatorski uticaj, potrebno je grafički prikazati utvrđenu situaciju. Da bismo to postigli, bilo je potrebno pristupiti analizi podgrupa kreiranih u odnosu na ostvareni rezultat na mjeri percipirane pravednosti.

Tabela 4. Povezanost između Percipirane povrede psihološkog ugovora i Emocionalne reakcije na povredu za grupe ispitanika sa višom i nižom percepcijom pravednosti.

	Povezanost između PPU i ERPPU
viša PP	0.395
niža PP	0.283

PPU – Percipirana povreda psihološkog ugovora; PP – Percepcija pravednosti;
ERPPU – Emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora

Za ispitanike koji pripadaju podgrupi ispitanika sa višom procjenom interakcijske pravednosti korelacija iznosi .395, dok kod ispitanika koji procje-

njuju interakcijsku pravednost nižom, ta korelacija iznosi .283. Ovaj nalaz sugerira da je kod ispitanika koji procjenjuju interakcijsku pravednost višom, snažnija povezanost između percipirane povrede psihološkog ugovora (PPU) i emocionalne reakcije na povredu psihološkog ugovora (ERPPU). Drugim riječima, viši rezultat na percipiranoj povredi psihološkog ugovora znači i viši rezultat na emocionalnoj reakciji na povredu psihološkog ugovora, s tim da je kod članova akademskog osoblja koji percipiraju interakcijsku pravednost nižom, emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora snažnija.

Rezultati, dakle, sugerišu kako je u uzorku bosanskohercegovačkog akademskog osoblja opravdano govoriti o tome da percepcija člana akademskog osoblja o interakcijskoj pravednosti na fakultetu vjerovatno ima značajan uticaj na njegovu/njenu interpretaciju povrede psihološkog ugovora. Povezanost između percipirane povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na tu povredu bit će snažnija u mjeri u kojoj članovi akademskog osoblja percipiraju višom (interakcijsku) pravednost na fakultetu.

Rezultati, također, impliciraju zaključak prema kojem percepcija člana akademskog osoblja o prisutnosti političkih ponašanja na fakultetu, kao i način na koji on atribuirao uzroke nastanka povrede psihološkog ugovora (da li je uzrok u namjernom ili nenamjernom postupanju fakulteta), vjerovatno *nemaju* značajan uticaj na njegovu, odnosno njenu interpretaciju povrede psihološkog ugovora.

Iako to inicijalno nije bilo predviđeno zadacima ovog istraživanja, u hijerarhijsku regresijsku analizu uvedene su i dvostruke interakcije (pogledati Tabelu 3). Na ovaj način se željelo provjeriti da li će neke od pretpostavljenih moderatorskih varijabli u dvostrukim interakcijama pokazati svoj interpretacijski značaj u kontekstu objašnjenja PPU. U trećem bloku su stoga pored nezavisnih varijabli, koje su uvedene u prethodnom bloku kao nezavisne varijable, uvedene i dvostruke interakcije među varijablama, ali samo one koje su uključivale nezavisnu varijablu *Percipirana povreda psihološkog ugovora*. U trećem predikcijskom modelu su stoga uvedene sljedeće dvostuke interakcije: PPUxPOPxPP, PPUxPOPxAPPU, PPUxPPxAPPU.

Kao što možemo vidjeti iz Tabele 3, u trećem bloku samo jedan prediktor ima statistički značajan i pozitivan regresijski koeficijent, a to je *Percepcija organizacijske politike* (regresijski koeficijent je statistički značajan na nivou manjem od 1%). Nije dokazan nijedan statistički značajan interakcijski efekt među prediktorskim varijablama u ovom modelu. Iako u trećem bloku nije došlo do statistički značajnog porasta koeficijenta korelacije, on je u analizi ostavljen kako bi se pokazalo nepostojanje efekta dvostrukih interakcija.

Nalazi našeg istraživanja, dakle, sugerišu kako je u uzorku bosanskohercegovačkog akademskog osoblja opravdano govoriti o tome da će povezanost između percipirane povrede psihološkog ugovora (PPU) i emocionalne reakcije na tu povredu (ERPPU) biti snažnija u mjeri u kojoj članovi akademskog osoblja percipiraju višom (interakcijsku) pravednost na fakultetu. Percepcija člana akademskog osoblja o prisutnosti političkih ponašanja na fakultetu, kao i način na koji on atribuiru uzroke nastanka povrede psihološkog ugovora (da li je uzrok u namjernom ili nenamjernom postupanju fakulteta), vjerovatno *nemaju* značajan uticaj na njegovu interpretaciju povrede psihološkog ugovora.

Iako percepcija političkih ponašanja na fakultetu (POP) ne pokazuje značajan uticaj na interpretacijske procese u vezi sa nastankom povrede psihološkog ugovora, interesantan je nalaz koji govori da je to jedina varijabla koja kroz sva tri modela predikcije zadržava značajan doprinos u objašnjenju emocionalne reakcije na percipiranu povredu psihološkog ugovora (ERPPU). Specifičnije, sa procjenom o većoj prisutnosti političkih ponašanja u organizaciji rastu i osjećanja ljutnje, iznevjerenosti i frustracije usmjereni prema fakultetu.

4 DISKUSIJA

Rezultati ovog istraživanja na našem uzorku sugerišu da će mjera u kojoj član akademskog osoblja percipira da fakultet (poslodavac) ne ispunjava obaveze i odgovornosti (PPU) značajno doprinijeti objašnjenju njegovih emocija prema fakultetu (ERPPU). Konkretnije, veća procijenjena povreda

psihološkog ugovora, vjerovatno, vodi snažnijim emocijama ljutnje, osjećaja iznevjerenosti i frustracije prema fakultetu. Ovakav je nalaz sasvim u skladu sa *teorijom afektivnih događaja* (engl. *affective event theory* – AET) koja sugerije kako događaji na poslu oblikuju emocije koje zatim utiču na stavove prema radu i ponašanje zaposlenih (Bal, De Lange, Jansen, Van der Velde, 2008). Povreda psihološkog ugovora predstavlja primjer takvog negativnog događaja koji vodi afektivnim reakcijama (Zhao i sar., 2007). Ipak, opravdano je pretpostaviti kako kognitivna procjena o postojanju diskrepance između očekivanog i dobivenog (PPU) neće uvijek voditi snažnoj emocionalnoj reakciji zaposlenika (Weiss i Cropanzano, 1996), u prilog čemu govore i rezultati ovog istraživanja.

Drugi značajan nalaz ovog istraživanja sugerije kako je u uzorku bosanskohercegovačkog akademskog osoblja opravdano govoriti o tome da će povezanost između percipirane povrede psihološkog ugovora (PPU) i emocionalne reakcije na tu povredu (ERPPU) biti snažnija u mjeri u kojoj članovi akademskog osoblja percipiraju višom (interakcijsku) pravednost na fakultetu (H2), što je u skladu sa našim očekivanjima. S druge strane, percepcija člana akademskog osoblja o prisutnosti političkih ponašanja na fakultetu (H1), kao i način na koji on atribuiru uzroke nastanka povrede psihološkog ugovora (da li je uzrok u namjernom ili nenamjernom postupanju fakulteta) (H3), vjerovatno nemaju značajan uticaj na njegovu interpretaciju povrede psihološkog ugovora.

Rezultati našeg istraživanja, dakle, potvrđuju pretpostavku o značajnoj ulozi koju mjera u kojoj akademsko osoblje percipira fakultet pravednim u postupanju ima u interpretaciji nastanka povrede psihološkog ugovora. Ovakav nalaz, o moderatorskom uticaju percepcije pravednosti na ovaj odnos, moguće je interpretirati u skladu sa literaturom koja sugerije da u kontekstu razumijevanja nastanka povrede psihološkog ugovora, ponuđena opravdanja ili isprike imaju značajnu ulogu u oblikovanju interepretacijskog procesa kojim zaposlenik nastoji prepoznati smisao i donijeti odluku o odgovornosti za percipiranu povredu. Nudeći adekvatna i pravovremena objašnjenja za neispunjenje obaveza i odgovornosti prema zaposlenicima,

organizacija može uticati na ovaj interpretativni proces usmjeravajući zaposlenika ka supresovanju negativnih emocija i ponašanja, izazivajući istovremeno kod njega osjećaj da ga se cijeni i poštuje (interakcijska pravednost). Morrison i Robinson (1997) sugeriraju upravo kako će interpretacija povrede psihološkog ugovora u značajnoj mjeri zavisiti od zaposlenikove procjene interakcijske pravednosti (Bies i Moag, 1986), odnosno njegove procjene o kvaliteti interpersonalnog tretmana. Prema Brockner i Wiesenfeld (1996), interakcijska pravednost će se prepoznati onda kada donosioci odluka tretiraju pojedinca na način koji implicira očuvanje digniteta u međusobnoj komunikaciji, i kada daju opravdanja i objašnjenja za svoje postupke. Procijenjeni kvalitet datih objašnjenja uticat će na sveukupni dojam zaposlenika o tome koliko je on respektovan i uvažen. U ovakvim je okolnostima je očekivano kako će emocionalnu reakciju (ERPPU) na doživljenu povredu psihološkog ugovora biti lakše prognozirati kod onih zaposlenika koji procjenjuju niskom interakcijsku pravednost u organizaciji (Robinson i Morrison, 2000). U tom smislu, posebno je važno naglasiti potencijalni značaj opravdanja i isprike u odvijanju interpretativnog procesa.

Socijalna ili kauzalna opravdanja prepoznaju se kao jednostavna, ali vrlo efikasna strategija upravljanja konfliktima. Za razliku od drugih strategija, kojima se nastoji uticati na već postojeći konflikt, socijalna opravdanja imaju ulogu u oblikovanju *doživljaja* potencijalne konfliktne situacije. Dakle, važnost objašnjenja nije samo u “gašenju vatre” već u prevenciji njenog “rasplamsavanja”.

U kontekstu preveniranja negativnih ishoda, koji će u nekom momentu jasno korespondirati sa nastankom emocionalne reakcije zaposlenika na percipiranu povredu psihološkog ugovora (npr., zaposlenik percipira neispunjenje očekivanja o podršci poslodavca u nesmetanom korištenju prava na akademski dopust), opravdanje i isprike mogu imati veliki značaj. Najmanje su tri kategorije isprika koje stoje na raspolaganju poslodavcu (Sitkin i Bies, 1993), i to: (a) *ublažavajuća objašnjenja* – umanjivanjem očigledne odgovornosti za donesenu odluku, poslodavac mijenja zaposlenikovu percepciju o razlozima njenog nastanka, (b) *oslobađajuća objašnjenja*

– skretanjem pažnje zaposlenika na postojanje norme ili vrijednosti višeg reda koji su razlogom donošenja konkretne odluke, nastoji se legitimizirati motiv za donošenje ove odluke, i (c) *preoblikujuća objašnjenja* – mijenjanjem zaposlenikovog doživljaja o posljedicama konkretne odluke, nastoji se smanjiti njena nepoželjnost. Istraživanja daju podršku efikasnosti svakom od navedenih oblika socijalnih opravdanja (Baron, 1990; Bies i Shapiro, 1988; Bies i Moag, 1986; Greenberg, 1988; Shapiro, 1991).

Nadalje, rezultati našeg istraživanja sugeriraju da način na koji nastavno osoblje atribuirao uzroke nastanka povrede psihološkog ugovora (H3) vjerovatno nema značajan uticaj na njihovu interpretaciju povrede psihološkog ugovora što nije u skladu sa očekivanjima. Ipak, ovako dobiveni rezultat je moguće objasniti iz perspektive osnovne atribucijske pogreške. U skladu sa ovom teorijskom pozicijom, pretpostavka je kako će se u procjeni koju prave o uzrocima, odnosno razlozima kojima se poslodavac vodio u donošenju nekih odluka o postupanju, zaposlenici prije osloniti na dispozicijske karakteristike ili namjeru poslodavca (fakulteta), nego na samu situaciju koja je teoretski mogla biti važan faktor u donošenju takvih odluka. Budući da se zaposlenik ovdje nalazi u ulozi posmatrača, a poslodavac izvođača ili donositelja neke odluke (autora nekog postupka), dispozicijske karakteristike, odnosno namjera poslodavca će biti perceptivno uočljivija od situacije, tj. okolnosti koje su mogle dovesti do formulisanja takvih odluka. Drugim riječima, zaposlenici će razloge za neispunjavanje ugovora od strane fakulteta prije tražiti u njegovoj svjesnoj namjeri, nego u okolnostima na koje nije mogao uticati. Uzmemo li pri tome u obzir da će se generiranje stava u vezi sa razlozima postupanja poslodavca na određeni način bazirati na traganju za istinom, tj. istinitim objašnjenjem, očekivano je da će se istina prepoznati u preovladavajućem mišljenju koje vlada unutar kolektiva fakulteta. Da li su ta mišljenja krivo formirana ili ne, ostaje izvan dosega relevantnosti. Ovakvo objašnjenje treba uzeti sa oprezom, i uz pretpostavku, koju bi dodatno trebalo ispitati, o homogenosti uzorka s obzirom na način na koji se percipira uzročnost nastanka povrede psihološkog ugovora. Razlog tome može biti loša praksa izbjegavanja rukovodstva da rukovodi interpretacijama

zaposlenika o razlozima donošenja nepovoljnih odluka, i preduzimanja (ili nepreduzimanja određenih) mjera prema zaposlenim. Očekivano je da će se, naročito u kontekstima u kojima rukovodstvo ne pridaje dovoljan značaj informiranju zaposlenih o pitanjima relevantnim za njihov položaj u organizaciji i rad, atribuiranje postupaka rukovodstva od strane zaposlenika oslanjati češće na upotrebu kauzalnih shema i sa njima povezanih atribucijskih načela. Tamo gdje nedostaje transparentnost i primjereno rukovođenje percepcijom zaposlenika o radnom okruženju i događajima, očekivano je kako će zaposlenici razloge za loše odluke i postupke poslodavaca prije vidjeti kao namjerne (one koji su se mogli spriječiti) nego kao rezultat vanjskih faktora na koje je bilo teško ili nemoguće uticati. Pod uslovima da ovdje govorimo o preovladavajućem mišljenju, postaje jasno da – u kontekstu predviđanja jačine emocionalne reakcije nastavnog osoblja na percipiranu povredu psihološkog ugovora – činjenica o tome da li se uzrok prepoznaje u namjernom ili nenamjernom postupanju fakulteta ostaje bez značaja.

Treći važan nalaz istraživanja na našem uzorku sugerise da iako percepcija člana akademskog osoblja o prisutnosti političkih ponašanja na fakultetu vjerovatno nema značajan uticaj na njegovu/njenu interpretaciju povrede psihološkog ugovora, što nije u skladu sa našim inicijalnim očekivanjima (H1), to je jedina varijabla koja kroz sva tri modela predikcije zadržava značajan doprinos u objašnjenju emocionalne reakcije na percipiranu povredu psihološkog ugovora. Drugim riječima, rezultati indiciraju da sa procjenom člana akademskog osoblja o većoj prisutnosti političkih ponašanja na fakultetu rastu i osjećanja ljutnje, iznevjerenosti i frustracije usmjereni prema fakultetu. Iako se organizacijske politike mogu prepoznavati i u legitimnim postupcima zaposlenika (fakulteta) koji za cilj imaju ostvarivanje određenih beneficija za organizaciju (npr., Fedor, Maslyn, Farmer i Bettenhausen, 2008), politička ponašanja se generalno percipiraju negativno, na šta nalazi našeg istraživanja, također, upućuju.

Jedno od objašnjenja za prevalentno negativnu recepciju političkih ponašanja na fakultetu, koje vodi emocijama frustracije i ljutnje prema fakultetu, osjećaju iznevjerenosti, moguće je tražiti i u generalno negativnoj

percepciji političkih ponašanja u društvu (na globalnom nivou). Naime, sa priličnom se sigurnošću može tvrditi kako riječ “politika” nema pozitivnu konotaciju u bh. društvenom kontekstu. Opravdanost takvog uvjerenja leži u činjenici kako je preovladavajuća društvena percepcija legitimiteta i kompetentnosti u djelovanju, te moralnosti u mišljenju osoba iz političkog života prilično pesimistična. Za ovakvu generalnu sliku posebno je indikativan nivo povjerenja koji bh. javnost ima prema institucijama vlasti i političkim partijama. U prilog tome govore rezultati ispitivanja javnog mnijenja koji unatrag nekoliko godina bilježe sličan trend. Tako, naprimjer, *Centar za društvena istraživanja Analitika* u saradnji sa istraživačkom agencijom *Mareco Index Bosnia* u svom izvještaju iz novembra 2015. godine³ konstatuju trend nepovjerenja građana prema institucijama vlasti i političkim partijama u 2015. godini.

Dakle, nivo javnog povjerenja prema političkim strukturama u društvu mogao bi se reflektirati i na doživljaj politika u samoj organizaciji. Što je nivo povjerenja u organizaciji manji, veći je nivo političkih ponašanja i vjerovatnije je da će to ponašanje biti percipirano nelegitimnim (Robbins i Judge, 2009). Procjena o velikoj prisutnosti političkih ponašanja u organizaciji vodi razvoju negativnih emocija ljutnje, frustracije i osjećaju iznevjerenosti od strane organizacije.

5 PRAKTIČNE IMPLIKACIJE

Iz rezultata ovog istraživanja proizilazi da bi u donošenju odluka i planiranju svojih postupaka fakultet trebao moći anticipirati kakve će interpretativne procese kod zaposlenih prouzrokovati njegovi postupci, čak i kada su oni usmjereni izbjegavanju nepovoljnih ishoda (poput reduciranja plata i naknada za rad). Subjektivna interpretacija radnog okruženja predstavlja temelj psihološkog ugovora zaposlenika, no u nedostatku kontrolnih mehanizama kojima organizacija strukturira radno iskustvo i usmjerava zaposlenika

³ Istraživanje je urađeno telefonskom anketom CATI na uzorku od 1000 slučajno odabranih ispitanika na cijeloj teritoriji BiH. Anketa je provedena u okviru projekta “Zagovaranje za otvorenu vlast: Pravo da znam u jugoistočnoj Evropi”.

na donošenje realističnih zaključaka o okruženju, ona postaje najveći izvor prijatni nastanku doživljava povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na percipiranu povredu. Ovakav je ishod moguć čak i u okolnostima u kojima se povreda psihološkog ugovora ne može objasniti namjernim postupcima organizacije. U ovom kontekstu opravdanja ili isprike ponuđeni od strane fakulteta imaju značajnu ulogu sa aspekta oblikovanja interpretativnog procesa zaposlenih. Upravljačke strukture fakulteta i univerziteta, također, moraju biti svjesne da će, u radnim ambijentima u kojima postoji visoka razina političkih ponašanja, neprepoznavanje istih ili, pak, svjesno potkrepljivanje i ohrabrivanje, vjerovatno voditi razvoju snažnijih emocija ljutnje, osjećaju iznevjerenosti povjerenja i frustracije.

6 OGRANIČENJA I PREPORUKE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

Dva su ograničenja istraživanja proizašla direktno *iz upotrebe transverzalnog pristupa* u prikupljanju podataka, što prema Conway i Briner (2005) predstavlja generalno ograničenje najvećeg broja istraživanja psihološkog ugovora uopšte. Prvo se odnosi na *nemogućnost zaključivanja o uzročno-posljedičnom odnosu* između mjerenih varijabli, dok se drugo ograničenje odnosi na *nemogućnost da se obuhvati jedna od definirajućih karakteristika psihološkog ugovora: kontinuiranost procesa razmjene*.

Jedno od ograničenja istraživanja povezano je i sa činjenicom da su podaci prikupljeni iz jednog izvora (od istog zaposlenika) za sve varijable, što nas navodi na razmatranje mogućnosti potencijalnog učešću varijance metode u našem istraživanju. Nadalje, iako u najvećoj mjeri odgovara postavljenim kriterijima za konstrukciju, konstruirana mjera percipirane povrede psihološkog ugovora akademskog ugovora obuhvata *unilateralni pristup* istraživanju psihološkog ugovora, što podrazumijeva da uzima u obzir isključivo perspektivu zaposlenika u ocjeni (ne)ispunjenosti psihološkog ugovora (od strane poslodavca).

U skladu sa navedenim ograničenjima istraživanja, ali i zaključcima proizašlim iz utvrđene potrebe za boljim teorijskim razumijevanjem psihološ-

kog ugovora u akademskom kontekstu, preporuke za buduća istraživanja su sljedeće:

- Primijeniti longitudinalni pristup u kombinaciji sa transferzalnim pristupom s ciljem praćenja promjena u varijablama u funkciji vremena. Na ovaj način bi jedino bilo moguće obuhvatiti koncept “reciprociteta” koji psihološki ugovor podrazumijeva. Uz to, longitudinalni pristup bi osigurao validnije zaključke o eventualnom kauzalnom odnosu između varijabli. Rezultati proizašli iz ovako dizajniranog nacрта istraživanja imali bi svoj doprinos u debati o tome da li kognicije prethode emocijama ili je riječ o obrnutom smjeru kauzalne povezanosti.
- S ciljem boljeg razumijevanja eventualnih razlika u reakcijama akademskog osoblja na povredu obećanja (očekivanja) koja su data eksplicitno u odnosu na ona koja su implicitnije data, uz svaku od navedenih tvrdnji skale povrede psihološkog ugovora sugerira se davanje skale na kojoj ispitanik procjenjuje u kojoj mjeri je svako od navedenih obećanja bilo implicitno/eksplicitno
- Ispitati da li se i u kojim aspektima razlikuju psihološki ugovori akademskog osoblja na javnim i privatnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini.
- S ciljem boljeg teorijskog pozicioniranja psihološkog ugovora u akademskom kontekstu, neka od budućih istraživanja bi se trebala pozabaviti pitanjima preciznijeg definiranja akademskog psihološkog ugovora te unapređenjem mjerenja povrede psihološkog ugovora akademskog osoblja.

7 ZAKLJUČCI

S obzirom na nekonzistentne nalaze u literaturi, ovim istraživanjem se nastojao dati doprinos boljem razumijevanju toga da li i pod kojim uslovima percepcija povrede psihološkog ugovora vodi snažnijoj emocionalnoj reakciji na tu povredu, barem kada je riječ o uzorku akademskog osoblja. Rezultati impliciraju sljedeće zaključke:

1. Mjera u kojoj član akademskog osoblja percipira da fakultet (poslodavac) ne ispunjava obaveze i odgovornosti, vjerovatno značajno doprinosi objašnjenju njegovih emocija prema fakultetu. Specifičnije, veća procijenjena povreda psihološkog ugovora vodi snažnijim emocijama ljutnje, iznevjerenosti i frustracije.
2. Nalazi ovog istraživanja sugerišu kako je u uzorku bh. akademskog osoblja opravdano govoriti o tome da percepcija člana akademskog osoblja o interakcijskoj pravednosti na fakultetu, vjerovatno, ima značajan uticaj na njegovu/njenu interpretaciju povrede psihološkog ugovora. Povezanost između percipirane povrede psihološkog ugovora i emocionalne reakcije na tu povredu bit će snažnija u mjeri u kojoj članovi akademskog osoblja percipiraju višom (interakcijsku) pravednost na fakultetu. Viši rezultat na percepciji povrede psihološkog ugovora znači i viši rezultat na emocionalnoj reakciji na povredu psihološkog ugovora, s tim da je kod članova akademskog osoblja, koji percipiraju interakcijsku pravednost nižom, emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora snažnija. Rezultati, također, impliciraju zaključak prema kojem percepcija člana akademskog osoblja o prisutnosti političkih ponašanja na fakultetu, kao i način na koji on atribuiru uzroke nastanka povrede psihološkog ugovora, vjerovatno, *nemaju* značajan uticaj na njegovu interpretaciju povrede psihološkog ugovora.
3. Iako percepcija političkih ponašanja na fakultetu ne pokazuje značajan uticaj na interpretacijske procese u vezi sa nastankom povrede psihološkog ugovora, interesantan je nalaz koji govori da je to jedina varijabla koja kroz sva tri modela predikcije zadržava značajan doprinos u objašnjenju emocionalne reakcije na percipiranu povredu psihološkog ugovora. Specifičnije, sa procjenom o većoj prisutnosti političkih ponašanja u organizaciji, rastu i osjećanja ljutnje, iznevjerenosti i frustracije usmjereni prema fakultetu.

LITERATURA

- Aronson, E., Wilson, T. D., Akert, R. M., 2005. *Socijalna psihologija*. Zagreb: d.o.o. Mate.
- Bal, P. M., De Lange, A. H., Jansen, P. G., Van der Velde i M. E., 2008. "Psychological contract breach and job attitudes: A meta-analysis of age as a moderator". *Journal of Vocational Behavior*, 72, pp. 143-158.
- Baron, R. A., 1990. "Conflict in organizations". U: Murphy, K. R. i Saal, F. E. ur. *Psychology in organizations: Integrating science and practice* (pp. 197-216). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Bies, R. J. i Moag, J. F., 1986. "Interactional justice: Communication criteria of fairness". U: R. J. Lewicki, B. H. Sheppard i M. H. Bazermann. ur. *Research on negotiations in organizations*, 1, pp. 43-55.
- Bies, R. J. i Shapiro, D. L., 1987. "Interactional fairness judgments: The influence of causal accounts". *Social Justice Research*, Vol 1(2), pp. 199-218.
- Brockner, J., i Wiesenfeld, B. M., 1996. "An integrative framework for explaining reactions to decisions: The interactive effects of outcomes and procedures". *Psychological Bulletin*, 120, pp. 189-208.
- Brown, L. A., 2015. "Communication and Psychological Contracts". *The International Encyclopedia of Interpersonal Communication*, pp. 1-11.
- Byrne, Z., 2005. "Fairness Reduces the Negative Effects of Organizational Politics on Turnover Intentions, Citizenship Behavior and Job Performance". *Journal of Business and Psychology*, 20(2), pp. 175-200.
- Colquitt, J. A., 2001. "On the dimensionality of organizational justice: a construct validation of a measure". *Journal of Applied Psychology*, 86, pp. 386-400.
- Conway, N. i Briner, R. B., 2005. *Understanding psychological contract at work: A critical evaluation of theory and research*. Oxford: Oxford University Press.
- Coyle-Shapiro, J. A. M. i Conway, N., 2005. "Exchange relationships: Examining psychological contracts and perceived organizational support". *Journal of Applied Psychology*, 90, pp. 774-781.
- Cropanzano, R., Howes, J. C., Grandey, A. A. i Toth, P., 1997. "The relationship of organizational politics and support to work behaviors, attitudes and stress". *J. Organiz. Behav.*, 18, pp. 159-180.

- Davis, W. i Gardner, W. L., 2004. "Perceptions of politics and organizational cynism: An attributional and leader-member exchange perspective". *Leadership Quart.*, 15, pp. 439-465.
- Farrell, D. i Petersen, J., 1982. "Patterns of Political Behavior in Organizations". *The Academy of Management Review*, 7(3), pp. 403-412.
- Fedor, D., Maslyn, J., Farmer, S. i Bettenhausen, K., 2008. "The contribution of positive politics to the prediction of employee reactions". *Journal of Applied Social Psychology*, 38(1), pp. 76-96.
- Ferris, G. R., Adams, G., Kolodinski, R. W., Hochwarter, W. A. i Ammeter, A. P., 2002. "Perceptions of organizational politics: Theory and research directions", u: Francis J. Yammarino, Fred Dansereau. ur. The many faces of multi-level issues (Research in Multi Level Issues, Volume 1) Emerald Group Publishing Limited, pp. 179-254.
- Fincham, F. i Hewstone, M., 2001. "Atribucijski pristup i istraživanja: Osnovna pitanja i područja primjene". U: *Socijalna psihologija*. ur. M. Hewstone i W. Stroebe. Oxford: Blackwell, pp. 160-193.
- Greenberg, J., 1993. "The social side of fairness: Interpersonal and informational classes of organizational justice". U: Cropanzano, R. ur. *Justice in the workplace: Approaching fairness in human resource management*, pp. 79-103. Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Greenberg, J., 1987. "Using diaries to promote procedural justice in performance evaluations". *Social Justice Research*, 1, pp. 219-234.
- Harrison, D. A., Newman, D. A. i Roth, P. L., 2006. "How important are the job attitudes? Meta-analytic comparisons of integrative behavioral outcomes and time sequences". *Academy of Management*, 49, pp. 305-325.
- Heider, F., 1958. *The psychology of interpersonal relations*. New York Wiley.
- Kacmar, K. M. i Carlson, D. S., 1997. "Further validation of the Perceptions of Politics Scale (POPS): a multiple sample investigation". *Journal of Management*, 23, pp. 627-658.
- Kotter, J. P., 1973. "The Psychological Contract: Managing the Joining-Up Process". *California Management Review*, 15 (3), pp. 91-99.
- LeDoux, J. E., 1995. "Emotion: Clues from the brain". *Annual Review of Psychology*, 46, pp. 209-235.
- Levinson, H., 1976. *Psychological man*. Cambridge, MA: Levinson Institute.

- Masterson, S. S., Lewis, K., Goldman, B. M. i Taylor, M. S., 2000. "Integrating justice and social exchange: The differing effects of fair procedures and treatment of work relationships". *Academy of Management Journal*, 43, pp. 738-748.
- McDowall, A. i Fletcher, C., 2004. "Employee development: an organizational justice perspective". *Personnel Review*, 33(1), pp. 8-29.
- Miller, B. K., Rutherford, M. A. i Kolodinsky, R. W., 2008. "Perceptions of Organizational Politics". A Meta-analysis of Outcomes. *J Bus Psychol*, 22, pp. 209-222.
- Mintzberg, H. 1983. *Power in and around organizations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Ortony, A., Clore, G. L. i Collins, A., 1988. *The cognitive structure of emotions*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Robbins, S. P. i Judge, T. A., 2009. *Organizacijsko ponašanje*. Zagreb: MATE.
- Robinson, S. L. i Morrison, E. W., 2000. "The development of psychological breach and violation: A longitudinal study". *Journal of Organizational Behavior*, 21(5), pp. 525-546.
- Robinson, S., Kraatz, M. i Rousseau, D., 1994. "Changing Obligations and the Psychological Contract: A Longitudinal Study". *The Academy of Management Journal*, 37(1), pp. 137-152.
- Rosen, C. C., Levy, P. E. i Hall, R. J., 2006. "Placing perceptions of politics in the context of the feedback environment, employee attitudes and job performance". *Journal of Applied Psychology*, 91, pp. 211-220.
- Rotundo, M. i Sackett, P. R., 2002. "The Relative Importance of Task, Citizenship and Counterproductive Performance to Global Aspects of Job Performance: A Policy-Capturing Approach". *Journal of Applied Psychology*, 87, pp. 66-80.
- Rousseau, D. M., 1995. "Psychological Contracts in Organizations: Understanding Written and Unwritten Agreements". Thousand Oaks, California: Sage Publications, Inc.
- Rousseau, D. M., 1989. "Psychological and implied contracts in organizations". *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 2, pp. 121-139.
- Shapiro, D. L., 1991. "The Effects of Explanations on Negative Reactions to Deceit". *Administrative Science Quarterly*, 36, pp. 614-630.

- Sitkin, S. B. i Bies, R. J., 1993. "Social accounts in conflict situations: Using explanations to manage conflict". *Human Relations*, 46(3), pp. 349-370.
- Vigoda-Gadot, E., Vinarski-Peretz, H. i Ben-Zion, E., 2003. "Politics and image in the organizational landscape", *Journal of Managerial Psychology*, 18 (8), pp. 764-787.
- Weiss, H. M. i Cropanzano, R., 1996. "Affective events theory: A theoretical discussion of the structure, causes and consequences of affective experiences at work". U: Staw, B. M. i Cummings, L. L. ur. *Research in organizational behavior: An annual series of analytical essays and critical reviews* (Vol. 18, pp 1-74). Greenwich, CT: Jai Press.
- Wong, P. i Weiner, B., 1981. "When people ask 'why' questions, and the heuristics of attributional search". *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, pp. 650-663.
- Zhao, H., Wayne, S. J., Glibkowski, B. C. i Bravo, J., 2007. "The impact of psychological contract breach on work-related outcomes: A meta-analysis". *Personnel Psychology*, 60, pp. 647-680.

8 PRILOG

Struktura uzorka učesnika istraživanja

Tabela 5. Struktura učesnika istraživanja prema pripadnosti organizacione jedinice grupaciji nauka

Grupacija	Frekvencija	Procent
Društveno-humanistička	373	55.8
Medicinska	35	5.2
Prirodno-matematička	50	7.5
Biotehnička	27	4.0
Tehnička	164	24.5
Umjetnost	20	3.0
Ukupno	669	100

Tabela 6. Struktura učesnika istraživanja prema posljednjem zvanju u koje su izabrani

Zvanje	Frekvencija	Procent
Asistent	70	10.5
Viši asistent	164	24.5
Docent	213	31.8
Vanredni profesor	149	22.3
Redovni profesor	57	8.5
Drugo	16	2.4
Ukupno	669	100

Tabela 7. Vrijednosti i značajnost koeficijenata korelacije pojedinih prediktora sa kriterijskom varijablom *Emocionalna reakcija na povredu psihološkog ugovora* (ERPPU)

		ERPPU	1.	2.	3.	4.
ERPPU		1	-	-	-	-
		-	-	-	-	-
1. POP	r	0.607	1	-	-	-
	p	0.000 **	-	-	-	-

2. PP	r	-0.482	-0.417	1	-	-
	p	0.000 **	0.000 **	-	-	-
3. APPU	r	-0.401	-0.306	0.459	1	-
	p	0.000 **	0.000 **	0.000 **	-	-
4. PPU	r	0.436	0.368	-0.238	0.103	1
	p	0.000 **	0.000 **	0.000 **	0.051	-

POP – Percepcija organizacijske politike; PP – Percepcija pravednosti; APPU – Atribucija povrede psihološkog ugovora; PPU – Percepcija povrede psihološkog ugovora; r – Pearsonov koeficijent korelacije; p – razina značajnosti korelacije; ** korelacija je statistički značajna na nivou manjem od 1%.

THE ROLE OF THE INTERPRETATION PROCESS IN THE DEVELOPMENT OF AN EMOTIONAL RESPONSE TO A PSYCHOLOGICAL CONTRACT BREACH

Abstract

The psychological contract is a perceived agreement on mutual obligations and resource exchange, which in the academic work context will first be recognized in the relationship between teaching staff and higher education organizations. This is an implicit contract formed based on given or just implied promises, which the parties in the relationship do not have to be fully aware of. However, such a contract will guide their mutual behaviour, and a number of individually and organizationally relevant outcomes will depend on its (un) fulfilment. Since the concept of a psychological contract is relatively new and unexplored in the Bosnian academic context, this paper sought to answer the question: Does the perception of a psychological contract breach lead to an emotional reaction to that breach, and under what conditions? Following the identified problem, the correlation between the perceived breach of the psychological contract and the emotional reaction to the breach, and the moderating influence of the interpretive process (defined through attribution of causes, perception of fairness and perception of organizational politics) on this relationship was examined. The results suggest that in a sample of Bosnian academic staff it is justified to say that the correlation between the perceived psychological contract breach and emotional response to that breach will be stronger if the staff members perceive interactional fairness in the organization to be high. The academic staff's perception of the presence of political behaviour in the organization, as well as the way they attribute the causes of the psychological contract breach, probably does not have a significant impact on their interpretation of the psychological contract breach.

Keywords: *psychological contract, academic staff, psychological contract breach, emotional reaction to a psychological contract breach, interpretive process.*

SAFER GRBIĆ

NEGATIVNA KRITIKA SUVREMENIH INTERPRETACIJA ARISTOTELOVE *METAFIZIKE*

Sažetak

Povijest Aristotelovih posthumno sabranih, uređenih, objavljenih i imenovanih spisa kao *Metafizika* (τὰ μετὰ τὰ φυσικά) jeste povijest njenih interpretacija; i od prvih komentara Aristotelove *Metafizike* do suvremenih interpretacija njegovih posthumno objavljenih spisa stoji dvijehiljadegodišnja tradicija. No, tradicija interpretiranja Aristotelove potrage za *traženom naukom* (ἡ ζητούμενη ἐπιστήμη) jeste takva da je u suvremenosti svedena na raspravu odnosa E i Λ knjiga *Metafizike* kroz odnos ontologije i teologike u Aristotelovome sustavu. Na tomu tragu u ovom radu ćemo izložiti isporuku *tražene nauke* kao temeljnoga pitanja Aristotelovih posthumno objavljenih spisa, kratko skiciranje Aristotelovih posthumno objavljenih spisa u *Metafizici* i isporuku povijesnog problem E i Λ knjige *Metafizike* da bismo u konačnici izložili negativnu kritiku suvremenih interpretacija Aristotelovih posthumno objavljenih spisa. Hipoteza ovoga rada ogleda se u dokazivanju negativnoga učenja posthumno objavljenih Aristotelovih spisa putem kritike suvremenih interpretacija Aristotelove *Metafizike* što ima za cilj sukladno dostignućima suvremene znanosti izložiti Aristotelovu traženu nauku u Aristotelovome projektu kao negativnu, tj. kao nedovršivu i kao izvjesno nedovršenu.

Ključne riječi: *Aristotel, Metafizika, ontologija, teologika, suvremene interpretacije*

1. ISPORUKA TRAŽENE NAUKE (ἡ ζητούμενη ἐπιστήμη) KAO TEMELJNOGA PITANJA ARISTOTELOVIH POSTHUMNO OBJAVLJENIH SPISA

Sukladno Aristotelovome učenju svaka nauka kao predmet svojega proučavanja ima određeno biće kojeg pretpostavlja, pa sukladno k tomu

Aristotel predmetom svojega istraživanja upravo uzima potragu za predmetnim bićem kojega se pretpostavlja u naukama; i, *tražena nauka* (ἡ ζητούμενη ἐπιστήμη) koja isporučuje zadatak zahvaćanja predmetnoga bića jeste značajnije problematizirana, obrazložena i skicirana u mnoštvu Aristotelovih posthumno objavljenih spisa koji nameću neophodnost istražiti ono što je u naukama pretpostavljeno biće. Drugim riječima: pretpostavka *tražene nauke* jeste da bića ima ili da bića mora moći biti! – stoga je Aristotel u svojem djelu poduzeo poduhvat istraživanja propadljivog (φθαρτή) čulno-opažljivog (αἰσθητή) bića, nepropadljivog (ἀίδιος) čulno-opažljivog (αἰσθητή) bića i odvojenog (Τό χωριστόν) nepokrenutog (ἀκίνητος) bića od kojih potonje biće u cjelokupnim Aristotelovim istraživanjima priređuje izvjesne neprilike (Emerson, 1962). Naime – za razliku od drugih nauka, poput primjerice *zoologije*, koja se u kontekstu pitanja predmeta istraživanja ne zanima za način bića negoli ga uzima kao pretpostavku kako bi se bavila određenom vrstom bića – zadatak *tražene nauke* jeste istraživanje i bića i načina bića. I na tomu tragu *tražena nauka* u istraživanju odvojenog (Τό χωριστόν) nepokrenutog (ἀκίνητος) bića zapada u izvjesne neprilike slijedom toga što se daje kao specifikum u odnosu na druge nauke koje su u okviru ili propadljivog (φθαρτή) čulno-opažljivog (αἰσθητή) bića ili nepropadljivog (ἀίδιος) čulno-opažljivog (αἰσθητή) bića. Stoga u E knjizi *Metafizike* Aristotel eksplicitno navodi kako – u slučaju da nema odvojenog (Τό χωριστόν) nepokrenutog (ἀκίνητος) bića – *fizika* ima za biti prvom filozofijom (Aristotel, 1970, str. 140), ali Aristotel pretpostavlja takvu vrstu bića i nastavlja vršiti istraživanja njezinoga zahvatanja uspostavljajući tezu o *kauzalnoj nužnosti* zbog čega i svoja daljnja istraživanja upravlja upravo u tomu smjeru. smjeru (Šanc, 1929, str. 140). Tako, *tražena nauka* se isporučuje kao temeljno pitanje Aristotelovih posthumno objavljenih spisa i Aristotel je za *traženu nauku* predlagao različna određenja, primjerice: *mudrost* (σοφία), *prva filozofija* (πρώτη φιλοσοφία), *nauka bića kao bića* (ὄν ἢ ὄν) i *teologika* (θεολογική).¹ Drugim riječima: *tražena nauka* – shodno

¹ Bilo bi zgodno uputiti i na djelo koje izravno govori o E knjige *Metafizike*, a kako bi se stekao potpuniji uvid u predmetnu problematiku: Frede, M., Patzig, G. (1988). *Metaphysik Z.* München: Verlag C. H. Beck.

Aristotelovim različitim određenjima onoga što ona jeste ili bi trebala biti – treba proučavati neka/prva (pra)načela i uzroke (ἀρχὰς καὶ αἰτίας), načela i uzroke bića kao bića (τὸ ὄν ἢ ὄν), ono što je opće i ono što je πρώτη οὐσία, načela i uzroke bića ukoliko ova *jesu* (τῶν ὄντων, δηλον δὲ ὅτι ἢ ὄντα), uzroke vidljivih božanskih bića (αἴτια τοῖς φανεροῖς τῶν θεῶν), načela u smislu ideja (ἡ κατὰ τὸ εἶδος ἀρχῆς), te u konačnici načela, uzroke i elemente onoga što je οὐσία (Barbarić, 1986). U tom smislu *tražena nauka* isporučuje se centralnim pitanjem u korpusu Aristotelovih posthumno objavljenih spisa imenovanih kao *Metafizika*.

2. KRATKO SKICIRANJE ARISTOTELOVIH POSTHUMNO OBJAVLJENIH SPISA U METAFIZICI²

Određeni korpus Aristotelovih spisa u kojima se posredno ili neposredno postavlja pitanje *tražene nauke* posthumno je priređen, uređen i objavljen, te u konačnici imenovan kao *Metafizika* (τὰ μετὰ τὰ φυσικά) čiji sadržaj jeste pobrojanih 13 knjiga: A (a) B Γ Δ E Z H Θ I K Λ M N. Aristotel nije poznao – niti kao pojam niti kao sintagmu niti kao bilo kakvu jezičku konstrukciju – ono kako su posthumno imenovani njegovi spisi: τὰ μετὰ τὰ φυσικά (Frede, 1987).

Najsažetije moguće rečeno: kada se osvrnemo na sadržinu A knjige *Metafizike*, možemo zamijetiti različna određenja *tražene nauke*: pa, primjerice, Aristotel za traženu nauku izriče da je nauka o općenitome (τὴν καθόλου ἐπιστήμην) stoga što u svojem posjedu ima znanje svih stvari, dočim se u krajnjoj liniji ne zanima o pojedinostima, najteža nauka (χαλεπώτατα) stoga što proučava najopćije stvari koje su po svojoj prirodi najudaljenije od osjetilnosti i ponajteže za spoznaju mnogima, najtačnija nauka (ἀκριβέσταται τῶν ἐπιστημῶν). Budući da je nauka o pranačelima i

² *Kratko skiciranje Aristotelovih posthumno izloženih spisa u Metafizici* nastalo je kao rezultanta studentskih proučavanja antičke metafizike s osobitim naglaskom na Aristotelovo učenje. Budući da su studentske bilješke sačinjene samo u osnovnim tezama za interne potrebe preglednosti povijesti mišljenja, ovdje su predmetne bilješke kontekstualizirane i skraćene za potrebe ovoga eseja, a nekoliko godina kasnije od njihovih priređivanja.

prvim uzrocima, ona je najproučljivija nauka (μάλιστα διδασκαλική) stoga što poučavanje jeste poučavanje pranačela i uzroka kao predmet njezinog proučavanja, spoznavanje radi same sebe (τὸ ἐπίστασθαι αὐτῶν ἕνεκα). Riječ je o nauci utemeljenoj na znanju radi samoga znanja, najviša nauka (ἀρχικωτάτη τῶν ἐπιστημῶν) stoga što vlada drugim naukama darujući im znanje pranačela i uzroka (Steel, 2012). A, potom Aristotel govoreći o *traženoj nauci* zaključuje: riječ je o nauci koja je božanska (θεία) i koja bi ponajprije bila u posjedu boga (θεός) (Steel, 2012). Uzgredno bi valjalo napomenuti kako u B knjizi *Metafizike* Aristotel raspravlja o aporijama i problemima s kojima se suočavamo prilikom određivanja suštine pojmova (Madigan, 1999), ali Γ knjiga *Metafizike* nastavlja na tragu A knjige *Metafizike* i izlaže da *tražena nauka* – nemajući svoj predmet proučavanja na način kako druge nauke imaju za predmet svojega proučavanja određeno biće – postaje nauka koja se bavi bićem kao bićem (ὄν ἢ ὄν) kroz bavljenje *pranačelima* i *prvim uzrocima* bića što joj omogućava istraživanje svih bića putem kategorija (Aristotel, 1971): identitet i razlika – jedno i mnoštvo (Aristotel, 1954) ili putem načela na temelju kojega svi dokazuju, tj. *načela neproturječnosti* (Blagojević, 2007, str. 645). Nadalje, uzgredno bi valjalo napomenuti kako u Δ knjizi *Metafizike* Aristotel priređuje pojmovnik temeljnih pojmova kojima operira u svojim istraživanjima (Aristotel, 1971), ali u E knjizi *Metafizike* nastavljaajući potragu za *traženom naukom* Aristotel izlaže da ukoliko bića zapravo jesu, onda *tražena nauka* ima za proučavati *pranačela* i *prve uzroke* bića, i to bića kao bića za razliku od drugih nauka koje se bave proučavanjem određenoga roda bića, poput primjerice fizičara koji se bave *odvojivim* i *pokrenutim* ili matematičara koji se bave *neodvojivim* i *nepokrenutim* za razliku od *tražene nauke* koja se u konačnici bavi *odvojenim* i *nepokrenutim* (Jakovljević, 2002, str. 28). Na tomu tragu, nastavljaajući potragu za *traženom naukom*, u E knjizi *Metafizike* Aristotel dolazi do zamjedbe kako je *tražena nauka* najčasnija (τὴν τιμωτάτην) stoga što ima za proučavati najčasniji rod (τὸ τιμιώτατον γένος) (Aristotel, 1985). No, stvari glede pitanja *tražene nauke* nadalje postaju složenije slijedom toga što ZHΘ knjige *Metafizike* jesu usiologijske knjige u kojima se raspravlja od mnogostrukog iskazivanja bića preko pregleda dobijenih

rezultata pređašnjih istraživanja do rasprave o mogućnosti i djelatnosti (Bostock, 1994) dočim I knjiga *Metafizike* uzgredno predstavlja raspravu o jednom i mnoštvu (Aristotel, 1985). Ono što se – slijedom izloženoga rasporeda – izlaže u K knjizi *Metafizike* jeste sažetak onoga do čega se došlo u ΓΔΕ knjigama *Metafizike* nastojeći se ponoviti, utvrditi, kao i dodatno eksplicirati ono što su rezultati pređašnjih istraživanja glede pitanja *tražene nauke* (Aristotel, 1985), a da bi se potom u Λ knjizi *Metafizike* raspravljalo o *počelima* i *uzrocima* bića, nužnosti postojanja nekoga vječnoga i nepokrenuta bića i odvojenog od čulne opažljivosti, iznoseći pri tomu pretpostavljeni cjelokupni sustav *tražene nauke* (Aristotel, 1971). Posljednje dvije knjige *Metafizike* MN su uvjetno rečeno naknadna izlaganja u korist onoga prethodno izloženoga, a poput pitanja što je u ranijoj povijesti mišljenja rečeno za *odvojeno* i *nepokrenuto* biće, te naposljetku uz raspravu o nebu uzgredno opetujući tvrdnju kako svi problemi zapravo nastaju kada se *počelima* nekada smatra pratvar, nekada broj, nekada suprotnost, nekada jedno itd. (Annas, 1988).

3. ISPORUKA POVIJESNOG PROBLEMA E I Λ KNJIGE *METAFIZIKE*

Tijekom povijesti mišljenja *tražena nauka* različno je interpretirana: i to, kao *aitiologija* koja proučava *prve uzroke*, kao *arheologija* koja proučava *pranačela*, kao *ontologija* koja proučava *biće kao biće*, kao *usiologija* koja proučava ono što jeste, kao *teologika* koja proučava ono što je οὐσία ukoliko se odnosi na *odvojeno* (Τό χωριστόν) *nepokrenuto* (ἀκίνητος) (Barnes, 1999) ili u konačnici kao *nauka ideja* (Owens, 1978, str. 457). I takve interpretacije *tražene nauke* mogle bi se nazvati povijesnima stoga što suvremene interpretacije Aristotelovih posthumno objavljenih spisa marginaliziraju na izvjestan način mnoštvo različitih određenja *tražene nauke* i raspravljaju prvashodno pitanje *ontologije* ili *teologike* za koje smatraju da su temeljnima slijedom moguće svedivosti ostalih upravo na njih. Drugim riječima: takvo stanje stvari glede pitanja *tražene nauke* rezultiralo je s jedne strane i povijesni problem E i Λ knjiga *Metafizike* i povijest problema E i Λ knjiga

Metafizike – jer, E knjiga *Metafizike* govori kako je *tražena nauka* najčasnija (τὴν τιμιωτάτην) stoga što ima za proučavati najčasniji *rod* (τὸ τιμιώτατον γένος) (Aristotel, 1985), a Λ knjiga *Metafizike* raspravlja o *počelima* i *uzrocima* bića, nužnosti postojanja nekoga *vječnoga* i *nepokrenuta* bića i *odvojenog* od čulne opažljivosti iznoseći pri tomu cjelokupni sustav *tražene nauke*.³

Povijesni problem možemo razmotriti i na sljedeći način: Λ knjiga *Metafizike* u svojoj strukturi, ne referirajući se direktno na prethodne niti docnije knjige *Metafizike*, iznosi cjelokupni sustav *tražene nauke* iznošen naznakama u knjigama prije Λ knjige *Metafizike* i poslije Λ knjige *Metafizike*. Ono što se istražuje u Λ knjizi *Metafizike* izloženo jeste već u prvoj glavi razlikovanjem onoga što je propadljivo (φθαρτή) i čulno-opažljivo (αἰσθητή), nepropadljivo (ἄθδιος) i čulno-opažljivo (αἰσθητή) što se, zapravo, ogleda u istraživanju *pranačela* i *prvih uzroka* ozbiljenog odveć u Γ knjizi *Metafizike*, ali i razlikovanjem onoga što je odvojeno (Τὸ χωριστόν) nepokrenuto (ἀκίνητος). Dakle, riječ je o knjizi *Metafizike* koja opetovano – ne referirajući se direktno na prethodne niti docnije knjige – ponavlja dokle se došlo s istraživanjima *tražene nauke* insistirajući na onomu što je odvojeno (Τὸ χωριστόν) nepokrenuto (ἀκίνητος). Drugim riječima: Aristotel Λ knjigu *Metafizike* jeste otpočeo raspravom o onomu što je čulno-opažljivo (αἰσθητή) na tragu dostignuća glede ovoga pitanja koja je postigao u prethodnim knjigama, ali idući i dalje u odnosu na prethodne knjige na način ne samo da spominje čulno-neopažljivo negoli ga i istražuje. Upravo, istraživanje onoga što je odvojeno (Τὸ χωριστόν) nepokrenuto (ἀκίνητος) Aristotel jeste ozbiljio u drugome dijelu Λ knjige *Metafizike* (Λ 6-10) što se, zapravo, ogleda u istraživanju osobitog bića koji je utemeljen mogućno u E knjizi *Metafizike* i slijedom toga suvremene interpretacije Aristotelovih posthumno objavljenih spisa raspravljaju o odnosu Λ i E knjige *Metafizike* kao problemu koji se tijekom vremena iskristalizirao na taj način zahtijevajući

³ Bilo bi zgodno uputiti i na djelo koje ne govori izravno o odnosu E i Λ knjige *Metafizike* negoli značajnije govori o odnosu Λ knjige *Metafizike* i Aristotelovoga djela *De Anime*, a kako bi se stekao potpuniji uvid u predmetnu problematiku: Burnyeat, M. F. (2008). *Aristotle's Divine Intellect*. Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press.

da bude konačno razriješen. Konačno: slijedom toga suvremene interpretacije Aristotelovih posthumno objavljenih spisa nastoje u konačnici zahvatiti *traženu nauku* i nastojeći odgovoriti na pitanje velikoga ugleda i podrijetla u povijesti mišljenja na horizontu Zapada.

4. NEGATIVNA KRITIKA SUVREMENIH INTERPRETACIJA ARISTOTELOVIH POSTHUMNO OBJAVLJENIH SPISA

Postavljanje pitanja suvremenih interpretacija Aristotelovih posthumno objavljenih spisa javlja se kao nužnost, a slijedom toga što se povijest Aristotelovoga djela imenovanoga kao *Metafizika*, zapravo, ogleda u povijesti njezinih interpretacija: i, onako kako je tijekom povijesti interpretirana *Metafizika* tako su na horizontu Zapada temeljena i 'sva' druga pitanja. U tom smislu ovdje će predmetom analize biti suvremene interpretacije Aristotelovih posthumno objavljenih spisa oslovljenih kao *Metafizika* u djelima sljedećih autora: Judson, L., Aubenque, P., Khan, C. H., Frede, M., Owens, J., Jaeger, W. W., Ross, D. i dr.

I

Slijedom potrage za interpretacijama Aristotelovih posthumno objavljenih spisa u suvremenim interpretacijama možemo iznaći izlaganje Aristotelovog djela *Metafizika* temeljenoga na tezi o svedivosti *ontologije* na *teologiku*: naimе, određena grupa interpretata smatra kako su Aristotelova postignuća u pogledu istraživanja *ontologije* uzgredna na način da *ontologija* jeste građevina onoga što je Aristotel imenovao kao *teologiku* – zbog čega je i poduzimao prethodna istraživanja pripremavši pogodan teren za njezino docnije izlaganje. Dakle, grupa autora smatra kako E knjiga *Metafizike* koja izlaže *teologiku*, zapravo, predstavlja nacrt projekta rasprave u Λ knjizi *Metafizike*, te da su ontologijske knjige *Metafizike* u konačnici svedive na *teologiku* E knjige *Metafizike* – i na tomu tragu svodivši istraživanje pojma οὐσία na propadljivo (φθαρτή) čulno-opažljivo (αἰσθητή) i nepropadljivo (ἀίδιος) čulno-opažljivo (αἰσθητή) kao prirodno biće i odvojeno (Τό χωριστόν) nepokrenuto (ἀκίνητος) kao božansko biće (Patzig, 2003). Ovakvi

stavovi su nerijetko podstaknuti obranom srednjovjekovnih crkvenih učenja u kojima se insistiralo na predominaciji teologije u odnosu na *ontologiju* gdje se, zapravo, *ontologiju* držalo sastojinom *teologije*, a da bi se tek neposredno prije Wolffa i Baumgartena postavilo *ontologiju* na zasebno mjesto u sustavu znanja (Vollrat, 1962, str. 258-284). I na tomu tragu, određeni autori u suvremenosti smatraju kako bi čitanje prvoga dijela Λ knjige *Metafizike* (Λ 1-5) trebalo biti čitano kao priprema dokaza za egzistenciju božanskog bića određenog kao *nepokrenuto pokretalo* na temelju teze o *kauzalnoj nužnosti* u drugom dijelu Λ knjige *Metafizike* (Λ 6-10) (Jaeger, 2019, str. 229). Dakle, osim što interprete E knjigu *Metafizike* drže pripremom za Λ knjigu *Metafizike*, tako i samu Λ knjigu *Metafizike* drže pripremom za ono što je izostalo u Aristotelovim posthumno objavljenim spisima, a to je dokazivanje egzistencije božanskoga biće na čemu se docnije temelji srednjovjekovna teologija kroz dokazivanje egzistencije religijske ideje boga putem ontologijskog, kozmologijskog i teleologijskog ili fizikoteologijskih dokaza (Kant, 1998, str. 649-708). Ukoliko svedemo *prirodno biće* na *nepokrenuto pokretalo* tada *tražena nauka* ima se pokazati kao nauka bića kao bića ($\tau\acute{o}\ \delta\upsilon\ \eta\ \delta\upsilon$) (Ross, 1995, str. 165): odnosno, *nepokrenuto pokretalo* bi u takvoj konstelaciji odnosa imalo za biti mišljeno kao uzrok drugih bića što hoće reći da se Aristotelovo učenje o *nepokrenutom pokretalu* želi na izvjestan način u suvremenosti učiniti jednakim religijskoj ideji boga ili barem ostaviti otvorenim prostor za naknadna učitavanja takvih neoskolastičkih nastojanja. Međutim, ono što je evidentno i što se daje kao jasan argument u korist oborivosti ovakvih interpretacija koje svode *ontologiju* izloženu u Aristotelovim posthumno objavljenim spisima na teologiju koja nije izložena ili koja bi pretpostavljeno trebala biti izložena na tragu Aristotelovoga učenja o *nepokrenutom pokretalu* jeste to što u Λ knjizi *Metafizike* nigdje ne možemo pronaći iskaz koji bi mogao garantirati takvu tezu, tj. obaveznost svođenja svega što jeste na odvojeno ($\tau\acute{o}\ \chi\omega\rho\iota\sigma\tau\acute{o}\nu$) *nepokrenuto* ($\acute{\alpha}\kappa\iota\nu\eta\tau\omicron\varsigma$) biće. Dakle, ovdje možemo sasvim jasno zamijetiti učitavanje značenja Aristotelovim posthumno objavljenim spisima na način da se želi Aristotelove posthumno objavljene spise interpretirati temeljem pretpostavki, ali ne i na temelju izvjesnosti dokaza koju zahtijeva suvremena

znanost slijedom čega se ovakve suvremene interpretacije, zapravo, daju nesuvremenima negoli onima koje u konačnici pobuđuju neoskolastičke tendencije i oživljavanje svega onoga što su s jedne strane Kantov idealizam i s druge strane prosvjetiteljstvo na izvjestan način prevladali. U tomu smislu izostanak dokaza za tvrdnju da je *ontologija* u Aristotelovim posthumno objavljenim spisima svedena na teologiku dokazuje samo to da su takve interpretacije proizvoljnoga karaktera, a što možemo tvrditi na osnovu onoga što imamo u posjedu glede materijalnih dokaza slijedom izostanka Aristotelovog konačnog učenja o božanskom biću koje se unutar ovakvih interpretacija učitava kao izvjesnost.

II

Slijedom potrage za interpretacijama Aristotelovih posthumno objavljenih spisa u suvremenim interpretacijama možemo iznaći izlaganje Aristotelovog djela imenovanoga kao *Metafizika* temeljenoga na tezi o ravnopravnosti *ontologije* i *teologike*: naime, određena grupa interpretata smatra kako je, zapravo, riječ o ravnopravnome jedinstvu ili jedinstvu ravnopravnosti *ontologije* i *teologike* unutar Λ knjige *Metafizike* – i, u tomu smislu se autori ovakvih interpretacija direktno konfrontiraju tezi o prevlasti *teologike* nad ontologijom gdje je *ontologiji* dodijeljeno uzgredno mjesto u sustavu znanja na čijem je vrhuncu teologika kao Aristotelovo učenje o božanskome biću jednako kao što konfrontiraju se i suprotnim interpretacijama da je *ontologija* nadređena nekoj *teologiki* koju Aristotel uopće nije niti izložio ili barem nemamo materijalne dokaze kako je Aristotel izlagao ili razlagao neko konačno učenje o božanskome biću kao sadržini *tražene nauke* koja se isporučuje u konačnici teologikom. U tomu smislu ovakve interpretacije ukazuju kako *teologika* ne predstavlja osnovni-centralni-temeljni smisao Λ knjige *Metafizike* (Frede, 1987, str. 83) slijedom toga što u predmetnoj knjizi nije riječ samo o *nepokrenutome pokretalu* negoli i raspravi o *prirodnome biću* (Frede, 2000, str. 18); i, razlog zbog kojega Aristotel u drugom dijelu Λ knjige *Metafizike* (Λ 6-10) raspravlja o *nepokrenutome pokretalu* jeste stoga što nešto takvo zahtijeva rasprava o *prirodnom biću* u prvome dijelu

Λ knjige *Metafizike* (Λ 1-5) (Frede, 2000, str. 5). Na tomu tragu, odgovor na interpretaciju kako je *ontologija* svediva na *teologiku* unutar Λ knjige *Metafizike* ogleda se u tomu što ne možemo iznaći intencije u samome tekstu Λ knjige *Metafizike* da se ima za namjeru uspostaviti nauka o *nepokrenutom pokretalu* koja se pri tomu ima zanimati i za prirodna bića: jer, ukoliko se u govori u Λ knjizi *Metafizike* o *nepokrenutom pokretalu* kao prvome biću, ne govori se o *nepokrenutome pokretalu* kao jedinome biću (Owens, 1978, str. 453-454). Dakle, u ovako izloženoj interpretaciji kada se ukazuje na ravnopravnost *ontologije* i *teologike*, želi se, zapravo, ukazati na ravnopravno jedinstvo ili jedinstvo ravnopravnosti *ontologije* i *teologike*, a ne nekoj nadmoći, prevlasti, utemeljenju jednoga u odnosu na drugo svejedno da li se smatralo *ontologiju* utemeljiteljicom *teologike* ili *teologiku* utemeljicom *ontologije* – i svejedno kako god se drugačije utvrđivala kombinatorika ovih učenja. Drugim riječima: interpretacija o kojoj je riječ ne svodi *ontologiju* na *teologiku* negoli ih stavlja u ravnopravno jedinstvo ili jedinstvo ravnopravnosti pri čemu *teologika* shodno svojoj posebnosti u odnosu na druga istraživana bića jeste ono putem čega imaju za biti objašnjena i druga bića – i zbog čega se *teologika* može izjednačiti sa općom metafizikom ili općom *teologikom* koja predstavlja niz različitih istraživanja, poput pitanja *prirodnog bića* ili pitanja *načela neproturječnosti* ili pitanja *identiteta* i *razlike* itd. (Frede, 1987, str. 84-85). Ovakvo interpretiranje Aristotelovih posthumno objavljenih spisa daje se u mnogomu naprednijem od svođenja *ontologije* na *teologiku* stoga što je ovakva interpretacije bliža postulatima izvođenja dokaza u suvremenoj znanosti – ona ne nastupa apologetski posežući za sofisterijom kako bi se opravdale neke starinske teze. Pa, ipak, kada u pogledu Aristotelovih posthumno objavljenih spisa sagledamo dokaze interpretacije o kojoj je trenutačno riječ, možemo uvidjeti kako je, zapravo, riječ o interpretaciji koja, iako se u početku razlikuje od onih interpretacija koje zastupaju svedivosti *ontologije* na *teologiku*, u krajnjoj liniji i jeste svediva na istu dajući primat *teologiki* nad *ontologijom*: jer, u Λ knjizi *Metafizike* nigdje ne možemo pronaći iskaz koji bi mogao dokazati takvu tezu, tj. ravnopravno jedinstvo ili jedinstvo ravnopravnosti *ontologije* i *teologike* kojom se

nastoji očuvati *teologika* kako se ne bi izgubila *ontologija* – pa, ipak, i bez *teologike* pitanja *ontologije* su zagwarantirana postavljanjem ontologijskih pitanja i nikako nužnošću postojanja neke posebne vrste bića koje bi bilo garant mogućnosti postavljanja ontologijskih pitanja i same *ontologije* kao zasebnoga nauka sa svim svojim posebnostima i osobenostima (Khan, 1987, str. 312).

III

Slijedom potrage za interpretacijama Aristotelovih posthumno objavljenih spisa u suvremenim interpretacijama možemo iznaći izlaganje Aristotelovog djela imenovanoga kao *Metafizika* temeljenoga na tezi o utemeljenju *ontologije* u *teologiki*: naime, takve interpretacije tvrde da se u drugome dijelu Λ knjige *Metafizike* ($\Lambda 6-10$) pruža potvrda svega onoga do čega se došlo u prethodnim knjigama *Metafizike* (Cite Seer, 2022, str. 26). Ili, drugim riječima: istraživanjem onoga što je οὐσία kao propadljivo (φθαρτή) čulno-opažljivo (αἰσθητή) i nepropadljivo (ἀίτιος) čulno-opažljivo (αἰσθητή), tj. kao *prirodno biće* došlo se do *pranačela* i *prvih uzroka*, a istraživanjem onoga što je odvojeno (Τό χωριστόν) nepokrenuto (ἀκίνητος) jeste priredilo da *pranačela* i *prvi uzroci* budu utemeljeni (Cite Seer, 2022, str. 29). Naime, riječ je o interpretaciji koja upućuje na to kako se, zapravo, u Aristotelovome projektu radi o istraživanju *pranačela* i *prvih uzroka* u svim knjigama *Metafizike*, o istraživanju *prirodnog bića* kako bi se omogućilo slijedom toga istraživanje i *nepokrenutog pokretala*, o istraživanju svega što *jeste* stoga što Aristotel polazi od toga da je biće primarni dio svega (τὸ πᾶν). Na prvi dojam riječ je o interpretaciji koja zaobilazi one vrste interpretacija koje nastoje dokazati kako je *ontologija* sadržana u *teologiki* želeći izložiti Aristotelovo djelo kao zbir spisa iz *teologike* jednako kao i one interpretacije koje stavljaju znak identiteta između *ontologije* i *teologike* u Aristotelovim posthumno objavljenim spisima; i to, riječ je o interpretaciji koja ne da se neposredno konfrontira ostalim pokušajima interpretiranja Aristotelovoga djela negoli ih u izvjesnome smislu zaobilazi i postulira tezu o utemeljenju *ontologije* u *teologiki*. Drugačije rečeno: riječ je o interpretaciji

koja se temelji na tomu što Λ knjiga *Metafizike* svojom prvom rečenicom i strukturom ukazuje da se ima za istražiti *pranačela* i *prve uzroke* onoga što je οὐσία na temelju čega se u predmetnoj interpretaciji tvrdi kako se takvo što, zapravo, na prvome mjestu i čini (Aristotel, 1971, str. 285). I stoga, ovakva interpretacija istraživanja *nepokrenutog pokretala* uzima se kao kamen temeljac za *prirodno biće* gdje je, zapravo, *teologika* istraživanje koje dovršava i utemeljuje sva istraživanja u prethodnim knjigama: naime, Aristotel u ovome drugome dijelu (Λ 6-10) Λ knjige *Metafizike* jeste zastupao tezu o *kauzalnoj nužnosti* polazeći od *prirodnog bića* kako bi istražio *pranačela* i *prve uzroke prirodnih bića* – napose, ne bi li ga takvo istraživanje putem *kauzalnoga lanca* odvelo u do onoga što je *nepokrenuto pokretalo*. Pa, ipak, koliko god se ovakva interpretacija držala ponajbliže mogućim nastojanjima u pogledu Aristotelovoga učenja u njegovim posthumno objavljenim spisima, a na tragu prethodno izloženim interpretacijama koje su ispostavile se neutemeljenima – dakle, interpretacijama Aristotelovih posthumno objavljenih spisa kako se *ontologija* svodi na *teologiku* ili, pak, interpretacije koje zastupaju tezu jednakopravnoga jedinstva ili jedinstva ravnopravnosti *ontologije* i *teologike* u Aristotelovim posthumno objavljenim spisima – i interpretacija koja zastupa tezu o utemeljenju *ontologije* u *teologiki* jeste interpretacija koja previđa izvjesne propuste. Tako, primjerice, osnovna zamjerka koja bi se mogla isporučiti tezi o utemeljenju *ontologije* u *teologiki* koju zastupa predmetna interpretacija jeste to što Λ knjiga *Metafizike* ne završava tezom o neophodnosti krajnjega utemeljenja onoga što se postiglo u predašnjim knjigama što ovakva interpretacija i ne tvrdi, ali takvo što prešutno podrazumijeva temeljeći se u onomu što je pozivanje na Aristotelov ‘*pogled na svijet*’ i time ne pružajući izvjesne dokaze za takve tvrdnje (Cite Seer, 2022, str. 30-34): jer, suvremenost je u svojim znanstvenim metodama u mnogomu odmakla od srednjovjekovnih pretpostavki i nagađanja, temeljenja aksioma na mogućnostima i vjerojatnoćama, a posebice na proglašavanju jedne interpretacije valjanom u odnosu na druge interpretacije, pri tomu ne isporučujući izvjesne i provjerljive dokaze za takve tvrdnje.

IV

Slijedom potrage za interpretacijama Aristotelovih posthumno objavljenih spisa u suvremenim interpretacijama možemo iznaći izlaganje Aristotelovog djela imenovanoga kao *Metafizika* temeljenoga na tezi o odsustvu *teologike* i utemeljenju *ontologije*: naime, kao navedeni argument takvoj tezi se isporučuje pretpostavljena *teologika* kao konačno odsutna iz većine knjiga *Metafizike* što ukazuje na Aristotelovo pregnuće za utemeljenje *ontologije* dok *tražena nauka* ostaje neimenovana i neodređena u krajnjem smislu zbog čega su je rane interprete i oslovile kao metafiziku (Aubenque, 2008, str. 20). Drugim riječima: *tražena nauka* kao *teologika* ne može se pronaći u Aristotelovome djelu iako je Aristotel nastojao razotkriti predmet njezina proučavanja zbog čega se Aristotelov napor ogleđa u dijalektičkom postupku⁴ bez krajnjega ishoda (Aubenque, 1961, str. 325). Iako se stjecao dojam kako prethodno navedeno interpretiranje Aristotelovih posthumno objavljenih spisa sa tezom utemeljenja *ontologije* u *teologiki* zaobilazi prethodne pokušaje interpretiranja odnosa *ontologije* i *teologike* u predmetnutome djelu ipak teza o odsustvu *teologike* i utemeljenju *ontologije* zaobilazi sve moguće kombinatorike *ontologije* i *teologike* time što u potpunosti isključuje *teologiku* kao jedno od centralnih učenja u Aristotelovim posthumno objavljenim spisima negoli *ontologiji* daje potenciju na taj način akcentirajući na *ontologiji*. Naime, ako postavimo pitanje ‘šta mi znamo unutar Λ knjige *Metafizike* kada govorimo o *nepokrenutom pokretalu*’ odgovor će glasiti ‘ništa’?! Jer, nemajući znanje početka na kojemu je pretpostavljeno *nepokrenuto pokretalo* ne možemo znati izlaganje *teologike* kao da je Aristotel u svojem ontologijskome učenju iznio u konačnici učenje *teologike*: pa, možemo reći, Aristotel nam je ostavio metafiziku iako je htio uspostaviti *traženu nauku* (Aubenque, 1961, str. 329). Ovakve interpretacije žele pokazati na primjeru Λ knjige *Metafizike* kako je, zapravo, *racionalna teologija* nemoguća – za razliku od nastojanja drugih suvremenih interpretacija

⁴ Aristotelova dijalektika u predmetnome djelu ima osobnosti onoga kako je Platon na jednom mjestu odredio dijalektiku kao zapleteno i tumarajuće istraživanje. Usp. Platon: Parmenid, 125e2-3.

Aristotelovih posthumno objavljenih spisa da polemiziraju sa teologikom usprkos Kantovom idealizmu i uzastopnoj kritici metafizike koju je Kantov idealizam pokrenuo – te kako je upravo svojim negativnim istraživanjem *nepokrenutoga pokretala* Aristotel pokazao kako je *teologika* na izvjestan način izvan spoznajnih moći tako ostajući na tragu postignuća suvremene znanosti. Ali, postavlja se pitanje gdje u takvom stanju stvari jeste mjesto *ontologiji* u Aristotelovim posthumno objavljenim spisima!? Aristotel na jednome mjestu u svojem djelu navodi: “I zaista, to je ono što se traži odavno i sada i vazda i što uvijek predstavlja teškoću: šta je biće, odnosno šta je bivstvo”⁵ zbog čega se u Aristotelovome projektu οὐσία i izriče mnogostruko i u krajnjem slučaju negativno (Ward, 2008, str. 43). I na tomu tragu one interprete koje zastupaju ovakva stanovišta na način da se u svojem pristupu Aristotelovim posthumno objavljenim spisima drže teze o odsustvu *teologike* i utemeljenju *ontologije* u mnogomu se razlikuju od drugih suvremenih interpretacija koje su prethodno izložene, pa ipak ne možemo ne primijetiti kako je riječ o interpretaciji koja jeste nastala iz jedne tradicije koja se temeljila na kombinatorikama: *ontologija – theologika*. Dakle, ovakva interpretacija Λ knjige *Metafizike* vodi diskurs sa pređašnjim interpretacijama uspostavljajući tezu o utemeljenju *ontologije* u odsustvu *teologike* pri tomu ostavljajući dojam kako se pod svaku cijenu treba odgovoriti drugim interpretacijama koje su uspostavljale svoje teze na temelju predmetne kombinatorike u kojemu su dvije varijable bile samo *ontologija* i *teologika*, a ne neovisno o svim interpretacijama što otvara prostora za njezinu vjerodostojnost i približavanje Aristotelovim zbiljskim intencijama glede izloženih pitanja.

5. ZAKLJUČNI GOVOR

Napose, daje se očitim kako je kasnosrednjovjekovno kao prednovovjekovno razlikovanje *ontologije* kao opće metafizike i teologije kao jednoga dijela specijalne metafizike uz racionalnu kozmologiju i racionalnu psihologiju polučilo postsrednjovjekovne rasprave o prirodi

⁵ Met. Z 1, 1028b2-5.

E i Λ knjiga *Metafizike* kao i odnosu *ontologije* i *teologike* u obzoru Aristotelovih posthumno objavljenih spisa. Dakle: tražena nauka, na tragu srednjovjekovnih (ne)postignuća u suvremenosti je promatrana kroz pitanje odnosa *ontologije* i *teologike* u Aristotelovoj *Metafizici* – i utjecaj srednjovjekovlja se očituje tako jakim i opsjenjujućim da mnogi autori čak i unutar suvremenih interpretacija Aristotelovih posthumno objavljenih spisa kao da raspravljaju sa srednjovjekovljem želeći ga dokinuti ili želeći ga oživjeti – oni koji žele vratiti se Aristotelu i misliti grčki svejedno ostaju pod utjecajem srednjega vijeka samim time što ga žele u potpunosti zaobići. Srednjovjekovna metafizika toliko ima snažan utjecaj u suvremenosti da suvremene interpretacije Aristotelovih posthumno objavljenih spisa operiraju raspravljanjem svedivosti *ontologije* na *teologiku*, ravnopravnost *ontologije* i *teologike*, utemeljenju *ontologije* u *teologiki*, odsustvu *teologike* i utemeljenu *ontologije* iako je Aristotel i sam ostavio projekat tražene nauke neobjavljenim, nesistematiziranim, nedovršenim i u krajnjoj liniji negativnim.⁶

No, slijedom toga što je povijest Aristotelove *Metafizike*, zapravo, povijest njezinih interpretacija tijekom dvijehiljadegodišnje tradicije u ovomu smo radu izložili isporuku tražene nauke kao temeljnoga pitanja Aristotelovih posthumno objavljenih spisa, kratko skiciranje Aristotelovih posthumno objavljenih spisa u *Metafizici* i isporuku povijesnog problem E i Λ knjige *Metafizike* da bismo u konačnici izložili negativnu kritiku suvremenih interpretacija Aristotelovih posthumno objavljenih spisa – i što smo izložili kroz kritiku svedivosti *ontologije* na *teologiku*, ravnopravnost *ontologije* i *teologike*, utemeljenju *ontologije* u *teologiki*, odsustvu *teologike* i utemeljenu *ontologije*. Slijedom osporavanja ili barem dovođenja u pitanje predmetnih suvremenih interpretacija Aristotelovih

⁶ Ovdje se daje potrebitim naglasiti kako se tvrdnja da Aristotelov projekt tražene nauke jeste nedovršen ne temelji samo u tomu što je sam projekt ostao neobjavljen tijekom Aristotelovoga života stoga što su gotovo svi sačuvani Aristotelovi spisi tek posthumno objavljeni, ali razlika jeste u tomu što se glavnina drugih spisa daje sistematičnima u smislu ispostavljanja rezultata istraživanja dočim predmetni posthumno objavljeni spis oslovljen kao *Metafizika* isporučuje rezultat istraživanja koji se pokušava ustvrditi već više od dvije hiljade godina.

posthumno objavljenih spisa isporučena je i negativna kritika koja nije imala za cilj ponuditi konačna rješenja, osporiti ili barem dovesti u pitanje suvremene interpretacije Aristotelove *Metafizike* kako bi nametnuli osobnu interpretaciju, apologirati s jedne strane srednjovjekovnome dogmatizmu ili s druge strane suvremenome scijentizmu negoli sukladno dostignućima suvremene znanosti izložiti Aristotelovu *traženu nauku* u Aristotelovome projektu kao nedovršivu i izvjesno nedovršenu.

Konačno, da ne možemo tvrditi predominaciju E knjige *Metafizike* nad Λ knjigom *Metafizike* ili Λ knjigom *Metafizike* nad E knjigom *Metafizike* ili stavljanja znaka jednakosti između E knjige *Metafizike* nad Λ knjigom *Metafizike* u smislu svedivosti jedne na drugu ili utemeljenju jedne u drugoj, govori upravo to što je Aristotelov projekat tražene nauke ostao neobjavljen, da je posthumno ostavljen kao nesustavno izložen, da u konačnici kao takav je nedovršen – i jedino na što sve pobrojano može upućivati jeste da je tražena nauka nedovršiva ili da je u konačnici nedovršivost njena dovršenost. Ili, drugim riječima: izvjesno nedovršeni i moguće nedovršivi Aristotelov projekt u posthumno objavljenom spisu *Metafizika* isporučuje se rezultatom negativne kritike suvremenih interpretacija Aristotelove *Metafizike* tragom poticanja znanstveno-utemeljenoga istraživanja Aristotelove *Metafizike* koji isključuje pređašnja ideologijski utemeljena izlaganja Aristotelove *Metafizike*, a ukoliko znanost nije ideologija. Naposljetku, kao da smo dovedeni pred iskaz: ne možemo znati! – i to, iskaz koji govori kako ne možemo znati naprosto stoga što nemamo u posjedu preduvjete koji bi omogućili sud na stupnju znanja onakvog kakvog zahtijeva suvremena znanost. I, upravo na takav način se isporučuje negativna kritika suvremenih interpretacija Aristotelove *Metafizike*!

LITERATURA

- Aristotel, 1971. *Metafizika*. Beograd: Kultura.
- Aristotel, 1985. *Metafizika*. Zagreb: FPN.
- Aristotel, 2006. *Fizika*. Beograd: Paideia.
- Aristotel, 1954. *Kategorije*. Beograd: Kultura.
- Aubenque, P., 2008. "The Science without a Name". *Graduate Faculty Philosophy Journal*, 29.
- Aubenque, P., 1961. "Aristotle und das Problem der Metaphysik". U: *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 15 (3).
- Annas, J., 1988. *Metaphysics Books M and N*. Oxford: Clarendon Press.
- Barbarić, D., 1986. "Teškoće oko prerađivanja Aristotelova izraza ΟΥΣΙΑ". *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 12, str. 23-24.
- Blagojević, S., 2007. "Putevi 'stare' ontologije". U: *Metafizika*. Beograd: Paideia.
- Bostock, D., 1994. *Metaphysics books Z and H*. Oxford: Clarendon Press.
- Barnes, J., 1999. "Metaphysics". U: *Cambridge Companion to Aristotle*. New York: Cambridge University Press.
- Burnyeat, M. F., 2008. *Aristotle's Divine Intellect*. Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press.
- Cite Seer X, 2022. Judson, L. *Aristotle's Conception of First Philosophy and the Unity of Metaphysics Λ*, str. 26. Dostupno na: <<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.616.915&rep=rep1&type=pdf>> [22. 3. 2022].
- Emerson, B., 1962. *Aristotle's Theory of Being*. Cambridge: University Mississippi.
- Frede, M., 1987. "The Unity of General and Special Metaphysics: Aristotle's Conception of Metaphysics". U: *Essays in Ancient Philosophy*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Frede, M., 2000. "Introduction". U: *Aristotle's Metaphysics Lambda: Symposium Aristotelicum*. Oxford: Clarendon Press.
- Frede, M., Patzig, G., 1988. *Metaphysik Z*. München: Verlag C. H. Beck.
- Jaeger, W. W., 2009. *Aristoteles; Grndlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*. Charlestone: BiblioBazaar.
- Jakovljević, G., 2002. *Aristotelovo učenje o bivstvu*. Beograd: Platon.
- Kant, I., 1998. *Kritik der reiner Vernunft*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.

- Khan, C. H., 1987. "On the Intendend Interpretation of Aristotle's Metaphysics". U: *Aristoteles. Werk und Wirkung*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Madigan, A., 1999. *Aristotle: Metaphysics Books B and K 1-2*. Oxford: Clarendon Press.
- Owens, J., 1978. *The Doctrine of Being in the Aristotelian Metaphysics*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Patzig G., 2003. "Teologija i ontologija u Aristotelovoj *Metafizici*". U: *Aristotelova Metafizika*. Zagreb: Kruzak.
- Ross. D., 1995. *Aristotle*. New York: Routledge.
- Steel, C., 2012. *Aristotle's Metaphysics Alpha: Symposium Aristotelicum*. Oxford: Oxford University Press.
- Šanc, F., 1929. "Problem kauzalnog principa, njegov smisao i njegovo rješenje". *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 10 (3.)
- Vollrat, E., 1962. Die Gliederung der Metaphysik in eine Metaphysica generalis und eine Metaphysica specialis. *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 16 (2).
- Ward., K., J., 2008. *Aristotle on Homonymy. Dialectic and Science*. New York: Cambridge University Press.

NEGATIVE CRITIQUE OF CONTEMPORARY INTERPRETATIONS OF ARISTOTLE'S *METAPHYSICS*

Abstract

The history of Aristotle's writings, posthumously collected, edited, published and named *Metaphysics* (τὰ μετὰ τὰ φυσικά), is the history of its interpretations. From the first commentaries on Aristotle's *Metaphysics* to its contemporary interpretations, there is a two-thousand-year-long tradition. However, the tradition of interpreting Aristotle's search for the *sought-after science* (ἡ τητουμένη ἐπιστήμη) is such that in modern times it is reduced to a discussion of the relationship between E and Λ books of *Metaphysics* through the relationship between ontology and theology in Aristotle's system. In this paper, we will present the *sought-after science* as a fundamental issue in *Metaphysics*, a brief sketch of *Metaphysics* and the historical problems of the E and Λ books. This paper aims to prove the negative teachings of posthumously published Aristotle's writings through a critique of their modern interpretations that present the *sought-after science* in Aristotle's project as negative i.e. unfinishable and as evidently unfinished.

Keywords: *Aristotle, Metaphysics, ontology, theology, contemporary interpretations*

FAHRUDIN KUJUNDŽIĆ

SHAKESPEAREOV *HAMLET*
IZMEĐU KLASIKE I MANIRIZMA

Sažetak

Nastavljajući se na prethodna istraživanja manirizma u historiji evropske umjetnosti, a prvenstveno na knjigu *Dnevnik melankolije* Dževada Karahasana, u ovome radu se specifična unutrašnja proturječja drame Williama Shakespearea pokušavaju razumjeti u napetosti između klasičnog i manirističkog doživljaja svijeta. Na temeljima koje je postavio Gustav Rene Hocke u svojim knjigama o manirizmu, Karahasan je ispitivao odnos između klasične i manirističke dramske tehnike kroz historiju evropske drame. U skladu sa Hockeovim pristupom i Karahasan prepoznaje periode dominacije manirističkog tipa drame. Kao jedan od manirističkih dramskih pisaca navodi se i Shakespeare, ali mu se, među ostalim autorima, ne posvećuju detaljnije analize. Ovaj rad zato pokušava da dalje razvije temeljne Karahasanove teze na primjeru Shakespeareovog *Hamleta*, u kojem se želi prepoznati preplitanje klasične i manirističke dramske tehnike. Na tragu Karahasanove metodologije, fokus će biti na analizama lika, sižea, radnje i dramske situacije, da bi se potom iz tih konkretnih problema dramske tehnike raspravljalo i šire o klasičnoj i manirističkoj slici svijeta u dramskoj književnosti. Tako se u okvirima koje je ponudio Karahasan, u ovome radu želi dodatno problematizirati Shakespeareova pozicija u kontekstu historije manirističke drame. U skladu s tim, cilj ovoga rada nije samo da se potvrde osnovne Karahasanove teze, pošto nam se Shakespeare otkriva još važnijim nego što je to bio slučaj u Karahasanovoj koncepciji.

Ključne riječi: *William Shakespeare, Hamlet, klasika, manirizam, Dževad Karahasan.*

~
O Bože, mogao bih biti zatvoren u orahovu ljusku
i smatrati se kraljem beskrajna prostranstva
da nemam ružnih snova.
Hamlet: II, 2.

1. UVOD

U *Dnevniku melankolije*, u poglavlju *Manirizam u dramskoj književnosti*, Dževad Karahasan je ponudio mogući okvir za razumijevanje historije evropske drame u kontekstu napetosti između klasične i manirističke dramske tehnike. Kao jednog od značajnih manirističkih pisaca, Karahasan je istakao i Williama Shakespearea, ali mu, nažalost, nije posvetio detaljnije analize. U široj historijskoj slici, za Shakespearea se tvrdi da je zajedno sa Jeanom Racineom predstavnik “drugog perioda manirističke drame” (Karahasan, 2004, str. 21), jer se kod njih dvojice vjerovatno najjasnije može vidjeti raspad “kršćanske stvarnosti” i “kršćanskog koncepta svijeta” (Karahasan, 2004, str. 24–25). Tim povodom se sažeto ukazuje na neke ključne Racineove osobine, ali se za Shakespearea samo usput dodaje da njegovi likovi “komuniciraju s mrtvim, s vješticama i duhovima”, što se uzima kao primjer manirističkog “otuđenja od stvarnosti” (Karahasan, 2004, str. 21).

Takav pogled na Shakespearea poslužio je kao povod za ovaj rad, u kojem se želi podrobnije ispitati Shakespeareov slučaj. Karahasanu, doduše, očito nije ni bio cilj temeljita analiza konkretnih primjera, nego mnogo više otkrivanje opće logike klasične i manirističke drame. Međutim, u nizu imenovanih manirističkih dramskih pisaca – a to su Euripid, Aristofan, Shakespeare, Racine i Čehov – primjećujemo da je Shakespeareu očito posvećeno najmanje pažnje. Prihvatajući to kao izazov za dalje istraživanje, u ovome radu ćemo pokušati preispitati Karahasanove teze na primjeru Shakespeareovog *Hamleta*, čija se specifična kompleksnost čini najplodnija.

Pritom ćemo, također, pokušati slijediti i Karahasanov pristup, pošto smatramo da je adekvatno prilagođen samoj temi. Karahasan, naime, tvrdi da je “dramska tehnika”, zapravo, “način artikuliranja određenog koncepta stvarnosti sredstvima dramske književnosti” (Karahasan, 2004, str. 10). Na taj način se šire razmatranje manirističkog doživljaja svijeta želi konkretizirati u unutrašnjim mehanizmima samoga književnog djela. Zato je za Karahasana analiza dramske tehnike u isto vrijeme i ispitivanje “načina na koji je stvarnost jedne epohe prisutna u drami” (Karahasan, 2004, str. 10). U skladu s tim, Karahasan u svojim analizama posebno ističe “osnovne

karakteristike najvažnijih dramskih elemenata (likova, sižea, radnje i dramske situacije)” (Karahasan, 2004, str. 10).

Istim problemima želimo se baviti i na primjeru Shakespeareove tragedije. U tom smislu će nam Karahasanov tekst *Manirizam u dramskoj književnosti* sve vrijeme predstavljati oslonac za naše analize, iako ćemo uvoditi i niz drugih autora, i povodom Shakespearea, i povodom manirizma. Tako ćemo, odlazeći dalje uz pomoć Karahasanovih putokaza, ukazivati i na moguće dodirne tačke sa drugim relevantnim autorima. Na kraju će se i u ovom kontekstu ponovno postaviti pitanje Shakespeareove savremenosti, koja nam se otkriva još važnijom nego što se to sugerira u Karahasanovom tekstu.

Za početak je potrebno još naglasiti da, osim što ćemo se, dakle, u ovome radu mnogo detaljnije baviti Shakespeareom nego što to Karahasan čini, važna je razlika i u tome što manirističkom Shakespeareu nećemo suprotstavljati neki drugi klasični obrazac. Umjesto toga, u samom *Hamletu* ćemo pokušati prepoznati odnos između klasičnog i manirističkog, kao svojevrsno unutrašnje proturječje na kojem se gradi ta drama. I u našem slučaju to će značiti da je Shakespeare maniristički pisac, ali ćemo, također, insistirati i na još uvijek prisutnom sjećanju na nekadašnji klasični red.

2. KLASIČNA I MANIRISTIČKA DRAMA

Karahasan se na početku svog teksta poziva na knjige Gustava Renea Hockea *Svijet kao labirint* i *Manirizam u književnosti*, jasno ističući Hockea kao temelj za svoje analize. Hocke je, po Karahasanovim riječima, “dokazao kontinuitet manirizma u evropskoj književnosti” (Karahasan, 2004, str. 25), tako što je historiju evropske umjetnosti shvatao kao stalno suprostavljanje klasične i manirističke linije: “ta se dvostrukost začinje u antici kao opozicija ‘aticizam-azijanizam’ i proteže se, s različitim nazivima, do naših dana” (Karahasan, 2004, str. 9).

Manirizam kao termin je odranije prisutan u proučavanju evropske umjetnosti. Kao što možemo naći u tradicionalnom *Rečniku književnih termina*, u pitanju je “prvobitno stilski pravac u likovnoj umetnosti poznog

16. v. između renesanse i baroka” (1986, str. 409). Međutim, nasuprot takvom historijskom pogledu, Hocke se, dakle, odlučuje za tipološko definiranje manirizma. Hocke na taj način prihvata i taj historijski definiran manirizam, ali pored njega pokušava da prati slične umjetničke postupke, ne samo izvan granica likovnih umjetnosti, nego kroz čitavu evropsku kulturnu historiju.¹

“Zametak” za svoja istraživanja, kako i sâm otkriva, Hocke je pronašao kod Ernsta Roberta Curtiusa (Hocke, 1991, str. 12). Osnovna teza je prisutna već u Curtiusovoj *Evropskoj književnosti i latinskom srednjovjekovlju*: “U tom smislu shvaćen, manirizam je konstanta evropske književnosti. On je komplementarna pojava klasici svih epoha.” (Curtius, 1971, str. 279) Nasuprot klasičnim uzorima, i uporedo s njima, manirizam se javlja kao otpor, kao “izobličavanje klasike”, manira koja “guši klasičnu normu” (Curtius, 1971, str. 279).

Hocke, međutim, ide još dalje. Prateći i potvrđujući kontinuirani odnos između klasike i manirizma, Hocke posebno ispituje one periode u kojima maniristička linija dominira nad klasičnom. U tim slučajevima manirizam nije samo opozicija zvaničnoj, vladajućoj umjetničkoj praksi. Tada maniristička djela više “nisu individualistički otklon od ‘regularnog toka’” (Karahasan, 2004, str. 10), nego bi se čitave epohe mogle smatrati manirističkima (Hocke, 1991, str. 12), tako da manirizam postaje “dominantan oblik umjetničkog rada i nedvojbeno najtačnija moguća manifestacija koncepta stvarnosti s kojim računa njihovo vrijeme” (Karahasan, 2004, str. 10). Dominacija klasične linije izraz je epohe sa stabilnom slikom svijeta. Nasuprot toga, manirističke epohe su periodi “raspada jednog koncepta svijeta” (Karahasan, 2004, str. 24) i umjetnička artikulacija te duboke krize.

Smatrajući takav pristup manirizmu dokazanim, Karahasan daje svoj doprinos time što kao predmet analize izdvaja evropsku dramu, a temeljne razlike između klasičnog i manirističkog doživljaja svijeta pokušava prepoznati prvenstveno na razini dramske tehnike. Na osnovu toga, i Karahasan će, u skladu sa Hockeom, također ponuditi širu historijsku sliku, tako što će istaći tri velika perioda dominacije manirizma u historiji evropske drame, sa ključnim predstavnicima: Euripidom i Aristofanom za

¹ O historijskom i tipološkom definiranju manirizma vidi detaljnije: Pavličić, 1988, str. 11–37.

prvi period, Shakespeareom i Racineom za drugi te Čehovom za treći. Iako vremenski udaljeni, ti pisci su srodni zato što svjedoče raspadu prethodnih, klasičnih epoha: “Euripid i Aristofan svjedoci su raspada olimpijske religije, Racine i Shakespeare prisustvovali su raspadu kršćanskog koncepta svijeta, a u Čehovljevo vrijeme se već slutio raspad egzaktno-naučnog svijeta kvantitativnog (matematičkog) mišljenja.” (Karahasan, 2004, str. 24)

Pošto je, dakle, i za Karahasana manirizam “izobličavanje klasike”, za potpunije razumijevanje neophodno je uvesti klasični orijentir. Zato će kao antički primjer za klasičnu dramu poslužiti Sofoklov *Edip*, da bi se u odnosu prema njemu mogla jasnije uočiti Euripidova manirističnost u *Medeji*. Sofoklu i Euripidu su posvećene najdetaljnije analize, na koje se poslije nastavljaju, kao potvrda i nadopuna, primjedbe o Aristofanu, Shakespeareu, Racineu i Čehovu. Zato se taj odnos između klasičnog Sofokla i manirističkog Euripida i nama nameće kao ključna binarna opozicija za razradu odnosa između klasičnog i manirističkog kod Shakespearea.

Sofoklo je klasični “pisac savršenog društvenog sklada” (Karahasan, 2004, str. 13). Edip je klasični tragični heroj jer u sebi nosi sudbinu čitave zajednice: “*Edip* počinje kugom koja u Tebi izaziva najveću društvenu krizu od Sfinginih vremena, da bi se već nakon agona Edip-Tiresija ona koncentrirala u Edipovu ličnu krizu.” (Karahasan, 2004, str. 11–12) Djelujući u skladu sa interesima društva koje predstavlja, Edip postaje žrtva kroz koju će se očistiti Teba: “Sofoklovi likovi uvijek osjećaju i misle u skladu sa svojom društvenom funkcijom te djeluju maksimalno u interesu svoje misije.” (Karahasan, 2004, str. 13) Zato čak i kada je samom Edipu jasno da će razrješenje dovesti do njegove propasti, on svjesno nastavlja dalje, u skladu sa ciljem koji je važniji od njega samoga. U tome se pritom može prepoznati klasična harmonija između čovjekove slobode i sudbine, jer Sofoklovi likovi “sve vrijeme rade ono što moraju, ali je stvar u tome što i hoće upravo ono što rade” (Karahasan, 2004, str. 14–15). “Nijedan Sofoklov lik nema u sebi ponora” (Karahasan, 2004, str. 15), zaključuje Karahasan, jer oni su “najprije društvena pa tek onda biološka, psihološka i svaka druga bića” (Karahasan, 2004, str. 13).

Već kod Euripida je jasno da se “harmonični svijet Sofoklove drame raspada” (Karahasan, 2004, str. 16). Tako se u Euripidovim dramama narušava sofoklovski sklad između centralnog lika i društva, “Euripidovi likovi ne žive u svijetu nego nose svijet u sebi” (Karahasan, 2004, str. 19), a “Euripidova drama [se] ne događa u svijetu nego u ljudima” (Karahasan, 2004, str. 18). Zato Medeja više nije nikakva predstavnica Korinta nego je ugrožena strankinja, a njena osveta je prijatna za društvo. Umjesto Sofoklovih puteva prema općem dobru, Euripidova drama se razvija kao razorna unutrašnja borba, na kraju koje nužno “nije rasplet nego katastrofa”, dok poslije svega “ne ostaje preobraženi svijet nego strah” (Karahasan, 2004, str. 18). Sofoklova tragedija je konstruirala objektivnu sliku jednog harmoničnog svijeta, dok je Euripidov svijet “subjektivan, fantastičan, individualistički zatvoren i nerazumljiv”, “svijet koji nema objektivnih vrijednosti” (Karahasan, 2004, str. 19–20).

Redajući prethodne teze i čitajući uporedo s njima *Hamleta*, shvatamo da se kod Shakespearea, zapravo, prepliću klasične i manirističke osobine. Ovako postavljeno, nemoguće je jednoznačno svrstati lik Hamleta između klasičnog Edipa i manirističke Medeje, pošto se neke Edipove i Medejine suprotnosti očito susreću u Hamletu. Zato, iako prihvatamo Karahasanovu odrednicu o Shakespeareu kao manirističkom piscu, izgleda da nam ovaj put uopće ne treba neki drugi klasični primjer u odnosu na koji bismo gledali na manirističkog Shakespearea: ta “dvostrukost” je već prisutna u samome *Hamletu*, kao da Shakespeare u isto vrijeme pokušava da gradi klasičnu cjelinu, da bi je potom maniristički doveo u pitanje.

3. SHAKESPEAREOVA KLASIČNOST

Okvir *Hamleta* je očito klasičan, od opće krize na početku do obećanja novog početka na kraju. U prvom činu se i kod Shakespearea jasno postavlja klasična dramska situacija tragedije. Horacije (I, 1) upućuje na znakove na zemlji i nebu, “glasnike koji uvijek zlo najavljuju” (Shakspeare, 2004, str. 26), a stražar Marcel (I, 4) izgovara slavnu repliku: “Nešto je trulo u državi Danskoj” (Shakspeare, 2004, str. 52). Uvode se osnovne informacije o aktualnim napetostima između Danske i Norveške, a Duh Hamletovog oca

otkriva svoju smrt kao ubistvo. To ubistvo je ključno, jer kako poslije govori Rosencrantz (III, 3): “Kada umre kralj, ne umire / Sam, nego kao vrtlog za sobom povuče / Sve oko sebe” (Shakspeare, 2004, str. 131).

Dakle, kao kod Sofokla, i kao u klasičnoj grčkoj tragediji uopće, razine važnosti događaja se i kod Shakespearea dozivaju: kriza je na vrhu, nasilno je smijenjen kralj, kriza je zato nužno i u čitavom društvu, a sve to dovodi do poremećaja i u kosmosu. Ubistvo kralja za sobom povlači sve oko sebe zato što su, kako naglašava i Jan Kott, kraljevi kod Shakespearea još uvijek “pomazanici”, pa samim tim “sakralne ličnosti” (Kott, 1974, str. 266). Smjena na vrhu kod Shakespearea nije samo društveni ili politički problem, nego još uvijek korespondira sa redom u čitavom kosmosu. Zato kada Hamlet za Dansku kaže da je zatvor, podrazumijeva se da je zatvor i cijeli svijet (II, 2): “I to krasan; u njemu ima mnogo samica, ćelija i tamnica, a Danska je jedna od najgorih” (Shakspeare, 2004, str. 83-84).

Jasne su paralele i sa radnjom Sofoklovog klasičnog *Edipa*, jer je i tu ubistvo prethodnog kralja problem koji se morao riješiti da bi se povukla kuga iz Tebe. Pritom, kao kod Sofokla, i Shakespeareov kraj će biti potpuno razotkrivanje istine, saznanje koje će skupo platiti svi oni koji su učestvovali u prethodnoj krizi. Uz predsmrtno Hamletovo odobravanje, Fortinbras će doći kao obećanje da će se život ponovo nastaviti, dok će Horaciju biti ostavljen zadatak da svjedoči o nesreći. To je klasični kraj tragedije, koji i kod Shakespearea podrazumijeva “spoj patnje i radosti, tužbalice nad padom čovjeka i veselja zbog uskrснуća njegova duha”, kao što je to formulisao George Steiner u *Smrti tragedije* (Steiner, 1979, str. 17).

Unutar takvog okvira, i Hamlet kao lik na početku drame se uvodi kao klasični tragički heroj. U razgovoru Hamleta i Duha uspostavlja se kontakt između svijeta živih i svijeta mrtvih, tako da je već tu jasno da se Hamlet neće suočavati samo sa porodičnim spletkama, jer on svoj zadatak dobija iz onostranosti, pošto je pojavljivanje duha ustvari čudo, kako je primijetio i Horacije (I, 2). Pritom, Duh se ne obraća Hamletu samo kao otac, nego i dalje govori u skladu sa kraljevskom odgovornošću. Zato Duh čak i na svoju smrt gleda u odnosu prema društvu (I, 5): “...tako je sva Danska /

Krivotvorenim prikazom o mojoj smrti / Grubo prevarena...” (Shakespeare, 2004, str. 56), te isto tako formulira i svoj zahtjev: “Ne daj da krevet kraljevski u Danskoj bude / Log razblude i kletog rodoskrvnuća” (Shakespeare, 2004, str. 57). Duh pritom dodatno naglašava Hamletu da nema potrebe baviti se majkom, nju neka “nebu [...] prepusti” (Shakespeare, 2004, str. 57). Iako se Hamleta ubistvo tiče duboko lično, pošto su u pitanju njegovi roditelji, njegova je obaveza, dakle, da djeluje u skladu sa potrebama društva, kao što je Karahasan isticao i povodom Sofoklovih klasičnih likova.

Na Hamleta isto tako gleda i Laert (I, 4), kada savjetuje Ofeliji da pazi jer “on nije svoj gospodar” (Shakespeare, 2004, str. 42-43), pošto mora da djeluje u ime društva koje predstavlja. Zato čak i Klaudije, u želji da se zaštiti od opasnosti koja mu prijete sa Hamletove strane, osim o Gertrudi mora da razmišlja i o tome kako će narod reagovati (IV, 3), “jer on je omilio prevrtljivom mnoštvu” (Shakespeare, 2004, str. 152). I sâm Hamlet na kraju od Horacija traži da objasni svima neupućenima šta se desilo, a svoje posljednje riječi posvećuje podršci Fortinbrasu kao novom kralju.

Sve to smo, dakle, kao model, imali i u klasičnoj grčkoj tragediji, a Shakespeareova obnova tragedije je u tom smislu jedna od najuspješnijih, od svih brojnih pokušaja u historiji evropske drame. Postoji pritom i jedna značajna razlika koju treba uzeti u obzir, jer umjesto stare olimpijske religije Shakespeare sada računa sa kršćanskim konceptom svijeta i kršćanskim vrijednostima. Francis Fergusson u *Pojmu pozorišta* tim povodom ukazuje na značajne izvore u kojima se ističe i dalje živo kršćansko srednjovjekovno nasljeđe kod Shakespearea. (Fergusson, 1979, str. 156–161).²

Ali i na tom primjeru se, također, može prepoznati Shakespeareova klasičnost, jer klasični pisci redovno nude velike sinteze, kao što to na jednom mjestu u nastavku svoje knjige tvrdi Karahasan povodom Johanna Wolfganga Goethea: “klasičnost koja se, kao kod svakog klasika, manifestira upravo u sposobnosti da sjedini duhovne činjenice međusobno polemički suprotstavljene” (Karahasan, 2004, str. 96). Shakespeare je jedan od pisaca koji je uspio da pomiri antičku i srednjovjekovnu dramsku tradiciju, između

² Posebno vrijedi izdvojiti analize E. M. W. Tillyarda u knjizi *The Elizabethan World Picture* (1943).

kojih je historija bilježila naglašen diskontinuitet. U srednjem vijeku nije postojala “kršćanska tragedija”, brojni njeni unutrašnji mehanizmi su suviše paganski, tako da je umjesto nje kršćansko srednjovjekovlje otkrilo svoje misterije, moralitete i mirakule, koji su bili nešto novo i po mnogo čemu drugačije (Klaić, 1988). Shakespeare ipak dokazuje da je moguće napisati i tragediju u kršćanskom svijetu, kao dramu koja će u antičku formu uvesti kršćanske probleme, pa tako otvoriti i kršćanska pitanja kojima se grčka tragedija nije bavila.

Moglo bi se reći da je upravo još uvijek prisutan kršćanski koncept svijeta i omogućio Shakespeareu da obnovi tragediju, zato što tragedija presudno podrazumijeva cjelovitu sliku svijeta, unutar koje se gleda na čovjeka u najširem mogućem, kosmičkom okviru. Međutim, kako je upozorio Karahasan, na tom planu mogu se tražiti i ključni izvori za Shakespeareov manirizam, jer iako i dalje živa, srednjovjekovna kršćanska slika svijeta suočava se sa krizom i neizbježno se postepeno otvara prema modernim vremenima.

I Fergusson je, također, svoje analize završio sa primjedbom o najavama raspadanja Shakespeareovog “velikog ogledala” u “fragmente” (Fergusson, 1979, str. 190). Na isto upućuje i Veselin Kostić u knjizi Šekspirov život i svet, kada u Shakespeareovom vremenu registruje “krizu znanja i raspad tradicionalnog načina mišljenja”, te “naporedno postojanje tradicionalnih i novih pojmova, dubok rasep između zamišljene sheme stvari i stvarnog stanja, sporo odumiranje jedne i mučno rađanje druge slike sveta” (Kostić, 1978, str. 56). Tako je, naprimjer, i Erika Fischer-Lichte, također, shvatala “elizabetansko razdoblje” kao “prijelazno razdoblje” (Fischer-Lichte, 2010, str. 94), u kojem su brojne promjene “navele [...] čovjeka engleske renesanse da posumnja u svoj stoljećima zajamčeni identitet” (Fischer-Lichte, 2010, str. 95). I tako dalje, kod mnogih autora koji su se bavili Shakespeareom možemo pronaći slična razmatranja, koja nam mogu biti od pomoći bez obzira što se ne koriste našom terminologijom koja insistira na napetosti između klasičnog i manirističkog doživljaja svijeta.

U nekim drugim Shakespeareovim dramama, ta kriza će se moći vidjeti i u samome okviru, koji više neće moći da se skladno zaokruži. Likovi će

uzaludno dozivati ucjelinjenje svijeta, ali će strah nadvladavati, slično kao kod Euripida. Ipak, jedan od razloga zašto je u ovome radu odabran *Hamlet* upravo je taj što se okvir uspijeva na kraju zatvoriti, ali se zato unutar njega, iznutra otvaraju problemi, koji umjesto potvrde skladnog poretka svijeta ukazuju na njegova duboka proturječja, po čemu nam se Shakespeare zaista, uprkos i svojoj klasičnosti, otkriva kao maniristički pisac.

4. MANIRISTIČKA KRIZA

Iako gledajući cjelinu, i radnja i centralni lik kod Shakespearea okvirno poštuju klasične zahtjeve, u samome razvoju kroz dramu uočavamo mnoga značajna odstupanja.

Fergusson je pokazao da se u *Hamletu* može jasno odrediti “glavna radnja”: “pokušaj da se pronade i uništi skriveni ‘čir’ koji truje život Klaudijeve Danske” (Fergusson, 1979, str. 144). Djelovanje svih likova je usmjereno prema tom cilju, a “kretanje drame kao celine” čini “početak, sredinu i kraj ove radnje u skladu sa tradicionalnom shemom” (Fergusson, 1979, str. 144). Međutim, dalje konkretne analize pokazuju mnoštvo koje se razvija unutar tog klasičnog okvira: “radnja je osvetljena iz tako mnogo uglova da nas zbunjuje bogatstvom” (Fergusson, 1979, str. 144). Brojne scene, paralelni sižejni tokovi, odnosi među likovima i njihove sudbine međusobno uspostavljaju analoške odnose, “kao da kroz celu dramu stalno prelazimo od ogledala do ogledala” (Fergusson, 1979, str. 144). Slično je primijetio i Jovan Hristić, koji ističe kako je “*Hamlet* tragedija u kojoj se svaka ličnost i svaki odnos među ličnostima tako reći kao u ogledalu ogleda u nekoj drugoj ličnosti i nekom drugom odnosu” (Hristić, 1986, str. 25).

U tome bismo zato mogli prepoznati karakteristična maniristička umnožavanja. Hocke je na početku svoje knjige *Svijet kao labirint* pisao o “čaroliji zrcala”, tvrdeći kako se “metafora zrcala” u manirizmu “gotovo pretvara u halucinaciju” (Hocke, 1991, str. 8). I Hocke pritom upozorava na nesigurnost kao rezultat “kombinacije zrcaljenja”: “beskonačno zrcaljenje jest prethodnica apstraktnog labirinta totalne irealnosti” (Hocke, 1991, str. 8). Tako umjesto klasične jasnoće, kroz igru ogledala dobijamo maniristički labirint.

Shakespeare je po Fergussonovim analizama na samoj granici, na “ivici modernog sveta” (Fergusson, 1979, str. 159). Njegova drama se još uvijek ne pretvara “u neki veštački svet iz koga nema izlaza” (Fergusson, 1979, 188), jer i dalje dobro funkcionira “njegovo beskrajno osećanje za analoške odnose” (Fergusson, 1979, str. 189). Pritom je vrlo važna Fergussonova napomena da je težnja za sveobuhvatnim sistemom analogija, ustvari, srednjovjekovno nasljeđe. Kod Shakespearea, međutim, kao da se to dovodi do samoga kraja, do vrhunca koji sada izaziva vrtoglavicu. Umjesto jasnoga reda, složenost koja zbunjuje može se shvatiti kao najava “umnožavanjima moderne kulture koja nemaju zajedničko središte” i put prema “modernom svetu i njegovim fragmentarnim pozorištima” (Fergusson, 1979, str. 189).

Slične manirističke probleme uočavamo i povodom samoga lika Hamleta. Hamletovo djelovanje, naravno, predstavlja jedno od najvećih pitanja u pristupu ovom liku, iz čega su se razvila mnoga različita, nerijetko i suprotstavljena tumačenja.³ Smatramo, ipak, da i tim povodom Karahasanov tip analize može ponuditi korisne uvide. Tako bismo mogli reći da, iako se Hamlet uvodi kao klasični tragični heroj, te na kraju, zaista, ispunjava svoj herojski zadatak, slično kao što se to podrazumijevalo kod klasičnog Sofokla, između te dvije tačke u samom Hamletu se otvaraju ponori koji ga vode prema Euripidovim manirističkim likovima i njihovim unutrašnjim borbama. Tako postavljeno, kao osnovni razlozi mogu se uzeti razrađena Hamletova samosvijest i bogat unutrašnji život, tako da bi se i za njega itekako moglo reći da više nosi svijet u sebi nego što boravi u svijetu, kao što je to Karahasan primijetio za Euripidove likove. To je, pritom, za Shakespearea još izraženije, pošto Shakespeare već može da računa sa počecima modernog evropskog individualizma, dok grčka tragedija još uvijek “nije znala za psihologiju” (Karahasan, 2004, str. 17).

Hamlet zato postavlja previše pitanja za klasičnog tragičnog heroja. Tragični heroj predstavlja princip, on čini ono što se mora učiniti, po svaku cijenu, poput Sofoklovog Edipa, ako je potrebno čak i protiv samoga sebe. On je predodređen da postane primjer, nadljudska žrtva za viši cilj. Za društvo koje predstavlja, ali ne samo ni za društvo nego još šire, za red u

³ Vidi jezgrovit pregled i raspravu povodom ključnih aspekata ove teme: Bradley, 1992, str. 64–107.

kosmosu. “Vrijeme je razglobljeno”, govori zato Hamlet (I, 5), očito svjestan svega onoga što se od njega očekuje. Ali odmah potom maniristički dodaje: “O, prokleti jad, / Što ikada se rodih da mu vratim sklad!” (Shakespeare, 2004, str. 63).

Carl Schmitt je tim povodom pisao o “hamletizaciji osvetnika”, ističući da Shakespeare preko svog neodlučnog centralnog lika iznevjerava logiku tragedije osvete (Schmitt, 2006, str. 20-21). Kroz problematiziranje tradicionalnog lika osvetnika, mogli bismo reći u skladu sa našim pristupom, uprkos klasičnom okviru, i Hamlet se definitivno otkriva kao maniristički dramski lik. “Hamlet nije samo nasljednik prestola koji pokušava da se osveti zbog očeva ubistva”, kako tvrdi Kott. “Situacija Hamleta ne određuje, u svakom slučaju ne određuje ga jednoznačno. Situacija mu je nametnuta. Hamlet prima tu situaciju, ali istovremeno protiv nje se buni. Prima ulogu, ali sâm je van uloge. On je neko drugi nego njegova uloga. Prerasta je.” (Kott, 1963, str. 70)

Hamlet u drugom činu (II, 2) otvoreno sumnja i u čudo susreta sa Duhom, govoreći čak da je to možda ustvari bio đavo. Iako je prethodno već obećao Duhu da će ga voditi samo njegova zapovijed, Hamlet kao da i dalje ne može da se odrekne samoga sebe, tako da i taj susret propituje u odnosu prema svom karakteru: “A đavo ima moć / Da uzme na se mio lik i, može biti, / Zbog moje slabosti i melankolije, – / Jer on je vrlo moćan s takvim dušama, – / Vara me da me smrvi” (Shakespeare, 2004, str. 99). Tako za Hamleta ni neposredan susret sa onostranošću nije bio dovoljan da se herojski preda principu.

Do “uvjerljivijeg dokaza” Hamlet pokušava doći režirajući predstavu. Priprema i izvođenje *Mišolovke* u tom smislu je reprezentativan primjer Hamletovog manirističkog odlaganja direktnog djelovanja, a u isto vrijeme i Shakespeareovih umnožavanja, jer se u predstavi rekonstruira scena ubistva Hamletovog oca. Umjesto da djeluje u skladu sa jasnom zapovijedi, Hamlet provjerava i sa distance analizira. On daje upute glumcima, piše dodatni tekst i prati reakcije Klaudija. Potpuno posvećen, on se čak upušta u razmatranja o pitanjima umjetnosti općenito, o njenom trenutnom stanju, o odnosu

između glumca i lika kojeg predstavlja, o doživljaju i identifikaciji gledalaca, što je također tipično za manirističku književnost. Kao što je Pavao Pavličić pokazao u svojoj *Poetici manirizma*, maniristička književnost se redovno otvoreno bavi sama sobom. Povodom Hamletovog govora glumcima, Pavličić dodaje: “Takav metatekstualni ekskurs, u kojemu je glavna tema umjetnost (i to baš ona umjetnost u kojoj se refleksija i daje: dok govori o glumi, Hamlet stoji na pozornici i glumi) zamisliv je samo u manirističkom djelu” (Pavličić, 1988, str. 105).

Taj maniristički vrtlog sada prijeti da u sebe uvuče sve. U predstavi će, naravno, Klaudije prepoznati svoj zločin, a *Mišolovka* će se ispostaviti kao jedan korak dalje u radnji. Međutim, čitava ta epizoda govorit će isto tako mnogo i o samome Hamletu, jer i Hamlet je ustvari glumac u svojoj “predstavi”, tj. u svojim kompliciranim planovima koji bi trebali dovesti do osвете. “Na predstavu već idu”, komentira Hamlet dolazak gledalaca (III, 2), pa dodaje za sebe: “moram biti lud” (Shakespeare, 2004, str. 113), te tako sâm naglašava da i on glumi. Ali ni tu nije kraj, jer dok predstava u predstavi, s jedne strane komentira radnju koju smo prethodno pratili i koja će se dalje nastaviti, ona s druge strane razotkriva da to sve što pratimo je, također, predstava.

Zato bismo mogli reći da, umjesto da je jednostavno djelovao u skladu sa naredbom poput klasičnog tragičnog heroja, Hamlet nas je svojim dilemama doveo čak dotle da u njemu ustvari prepoznamo književni lik. U tom smislu, kada kod Heinera Müllera, u fragmentarnoj obradi XX stoljeća, Hamlet skine kostim i, distancirajući se od samoga sebe, počne da nam se obraća kao glumac koji igra Hamleta, Müller samo do kraja odvodi nešto što smo u suštini već imali i kod samoga Shakespearea (Muller, 1985).

Takva maniristička autotematičnost upravo se opravdava širom krizom koju maniristički periodi podrazumijevaju. “Književnost je tada svjesna svoje vlastite konvencionalnosti”, kako objašnjava Pavličić, “pa je zato često sklona da tu konvencionalnost razobličuje, da se nad njom čudi, da je ističe, da se njome poigrava i da od nje pravi temu pojedinih djela” (Pavličić, 1988, str. 17). Upravedo s tim, maniristički autori dovode u pitanje i klasične granice

između stvarnosti i književnosti, pošto se osim književnosti istovremeno neizbježno problematizira i sama stvarnost. Jer Hamlet je možda samo književni lik, ali za Shakespearea je ionako cijeli svijet bio pozornica.

5. ZAKLJUČCI: O HAMLETOVOJ SAVREMENOSTI

Na kraju svog teksta o manirizmu, Karahasan otkriva da je njegov povod, zapravo, bio pokušaj šireg razumijevanja savremene krize i postmodernog svijeta. “Nismo izuzetni u historiji, jer su se prije naše stvarnosti raspale i neke druge” (Karahasan, 2004, str. 25), zaključuje Karahasan. U tom smislu maniristički pisci prethodnih epoha ukazuju nam se kao naši savremenici, jer se u postmodernističkoj drami “na razini dramske tehnike [...] događa ono što se već događalo u drami ranijih postmodernizama i manirizama” (Karahasan, 2004, str. 25).

Kao što smo već naveli, Shakespearea se u tom kontekstu, zajedno sa Racineom, tretira kao svjedok raspada “kršćanskog koncepta svijeta” (Karahasan, 2004, str. 24). Takva veza između Shakespearea i Racinea dodatno govori u prilog tome da se Karahasan, poput Hockea, kreće nešto drugačijim putevima kroz historiju evropske književnosti, pošto u potrazi za tipološki shvaćenim manirizmima prepoznaje srodnost između pisaca koji inače tradicionalno pripadaju različitim književnim epohama (Solar, 2003).

Prihvatamo takav pristup Shakespeareu i smatramo da odnos prema kršćanskom nasljeđu zaista igra izuzetno značajnu ulogu. Međutim, uporedo s tim, želimo dodati i nešto čime se Karahasan ne stiče baviti detaljnije u svojim analizama, a što produbljuje pitanje Shakespeareove savremenosti. Naime, osim dubokih kriza u odnosu prema prethodno stoljećima stabilnoj srednjovjekovnoj slici svijeta, historijski definiran manirizam, također, bitno određuje i skepsa prema renesansi. Primijetio je to i Hocke, na kojeg se, dakle, poziva i Karahasan, koji u *Manirizmu u književnosti* tvrdi da se u Shakespeareovim tragedijama “vodi proces protiv prividne sigurnosti renesanse” (Hocke, 1984, str. 190). Slične teze se mogu naći i kod nekih

drugih autora koji su se bavili historijski definiranim manirizmom. Tako, naprimjer, Umberto Eco u *Povijesti ljepote* također insistira na manirističkom osjećaju “nepripadanja renesansnome svijetu” (Eco, 2004, str. 218). Pavao Pavličić je lijepo formulirao da se maniristi zapravo “još trude da vide stvari na renesansni način, ali im to sve manje uspijeva” (Pavličić, 1988, str. 24).

U tome prepoznamo još jedan aspekt Shakespeareove aktualnosti, koji Karahasan, dakle, ne ističe u svom tekstu. Jer osim što nam je Shakespeare značajan i danas zato što je u svoje vrijeme svjedočio dubokim krizama na historijskim prekretnicama evropske kulture, on je u isto vrijeme, zapravo, već jasno otvarao i probleme modernog svijeta koji je tek nastajao, ako u širem smislu prihvatimo renesansu kao mogući početak modernih vremena.⁴

Shakespeare nam se u tom kontekstu otkriva kao jedna od centralnih tačaka historije evropske književnosti, kao čvorište u kojem se susreću antika i srednji vijek, dok se s druge strane najavljuje i moderni svijet. Tako, na granici, Shakespeare nesumnjivo svjedoči rušenju cjeline kršćanske slike svijeta, ali Hamletova melanholija (Bradley, 1992), “duh ispaćenog samoispitivanja i skepticizma” (Kostić, 1978, str. 56), njegova “supermoderna svest” (Fergusson, 1979, str. 160), “isuviše široko saosećanje i preterano opširne nedoumice” (Fergusson, 1979, str. 189) – pronalaze puteve i do nas, jer najavljuju i proturječja modernog svijeta. Uporedo sa modernom vjerom u čovjeka, historijski definiran manirizam već jasno uvodi i uznemirujuću sumnju, koja će poslije, kao sjenka, pratiti modernog čovjeka sve do danas.

U skladu s tim prepoznamo da je umjesto starog bespogovornog povjerenja u transcendentalno, Hamletu kao modernom čovjeku već potreban uvjerljiviji dokaz, a predstava u predstavi mogla bi se tumačiti i kao svojevrsan moderni eksperiment. “Na posao, moj mozgu” (Shakespeare, 2004, str. 99), kaže sebi Hamlet (II, 2), planirajući kako da upotrijebi glumce za svoju osvetu. Pred početak predstave upućuje u plan i Horacija (III, 2), kao još jednog posmatrača, da bi sve bilo pouzdanije. Glumci igraju ubistvo kralja i sve se potvrđuje, Duh jeste govorio istinu, a Hamlet je potrošio pola

⁴ Kao što to naprimjer čini Tvrtko Kulenović u svom eseju *Moderno i postmoderno*, što je blisko pristupu koji inače njeguje filozofija (Kulenović, 2006).

drame samo da svom razumu, skoro pa eksperimentalno, potvrdi nešto što bi klasični heroj jednostavno prihvatio.

Međutim, ubrzo potom vidimo da čak ni taj dokaz Hamletu nije bio dovoljan, jer će i uprkos njemu nadvladavati nova pitanja i dileme, i dalje ga sputavajući u djelovanju. Sveto je u krizi, ali kod Shakespeare nešto već nije u redu ni sa čovjekom koji postepeno preuzima glavnu ulogu. Hamletov problem, tako, nije samo u sumnji u čudo, jer i poslije uvjerljivijeg dokaza ostaje da ga muči njegov unutrašnji labirint. Karahasan je povodom Euripidovih likova govorio o nadljudskoj snazi njihovih poriva, kojima ne mogu da se odupru (Karahasan, 2004, str. 17). Kod Hamleta izgleda da je to strast za analizom, s tim što uprkos stalnom propitivanju, Hamlet ne može sebe do kraja da razumije. “Al ne znam zašto ponavljam: ‘To treba činiti’”, govori Hamlet već duboko u četvrtom činu (IV, 4), “Kad imam povod, volju, moć i sredstva da to / I učinim” (Shakespeare, 2004, str. 159).

Još jedan je zanimljiv primjer koji upućuje na krizu svetoga, ali istovremeno razotkriva i nesigurnost čovjeka. Dok gledaju predstavu, Ofelija kaže Hamletu da je dobar tumač poput hora u tragedijama (III, 2). I zaista, ne samo povodom predstave u predstavi, nego i u brojnim Hamletovim monolozima kroz dramu otvaraju se dubine na koje je inače u grčkoj tragediji upućivao hor. Tako kod Shakespearea kao da se i taj nekada sveti sloj prenosi sada na čovjeka. Ali preuzimajući na sebe i tu počasnu ulogu, umjesto metafizičke utjehe i metafizičke radosti, o čemu je pisao Friedrich Nietzsche (Nietzsche, 1983, str. 101), što bi odgovaralo klasičnoj tragediji, a također i stabilnom kršćanskom doživljaju svijeta, te umjesto veličanja čovjeka, što bi podrazumijevao nadolazeći moderni svijet, kod Hamleta se otkriva manirišćka melanholija.

“Kakvo je remek-djelo čovjek! Kako plemenit umom! Tako neizmjeran u sposobnosti!”, govori nadahnuto Hamlet (II, 2) – ali odmah slijedi komentar: “A ipak, šta je meni ta kvintesenca praha?” (Shakespeare, 2004, str. 86). Ili kada kaže (II, 2): “O Bože, mogao bih biti zatvoren u orahovu ljusku i smatrati se kraljem beskrajna prostranstva” – da bi na to dodao: “da nemam ružnih snova” (Shakespeare, 2004, str. 84). Ti uznemirujući Hamletovi dodaci nisu

samo svjedočanstvo raspadanja kršćanske stvarnosti, nego kao da su još više upućeni nama, koji smo u međuvremenu, u našem manirizmu XX stoljeća, dočekali raspadanje modernog svijeta i njegovog povjerenja u bezgranične mogućnosti čovjekovog znanja.

IZVOR

Shakespeare, William, 2004. *Hamlet*. Prijevod: Torbarina, Josip. Sarajevo: Civitas.

LITERATURA

Bradley, A. C., 1992. *Shakespearean Tragedy: Lectures on Hamlet, Othello, King Lear, Macbeth*. London: Macmillan Education.

Curtius, Ernst R., 1971. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Prijevod: Markuš, Stjepan. Zagreb: Matica hrvatska.

Eco, Umberto, 2004. *Povijest ljepote*. Prijevod: Mikšić, Vanda. Zagreb: Hena com.

Fergusson, Francis, 1979. *Pojam pozorišta*. Prijevod: Frajnd, Marta. Beograd: Nolit.

Fischer-Lichte, Erika, 2010. *Povijest drame: Razdoblja identiteta u kazalištu od antike do danas – Svezak 1: Od antike do njemačke klasike*. Prijevod: Torjanac, Dubravko. Zagreb: Disput.

Hocke, Gustav Rene, 1984. *Manirizam u književnosti: Alkemija jezika i ezoterično umijeće kombiniranja*. Prijevod: Stamać, Ante. Zagreb: CEKADE.

Hocke, Gustav Rene, 1991. *Svijet kao labirint: Manira i manija u evropskoj umjetnosti od 1520 do 1650 i u suvremenosti*. Prijevod: Čačinić-Puhovski, Nadežda. Zagreb: August Cesarec.

Hristić, Jovan, 1986. *Studije o drami*. Beograd: Narodna knjiga.

Karahasan, Dževad, 2004. *Dnevnik melankolije*. Zenica: Vrijeme.

Klaić, Dragan, 1988. *Pozorište i drame srednjeg veka*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Kostić, Veselin, 1978. *Šekspirov život i svet*. Beograd: Naučna knjiga.

Kott, Jan, 1974. *Jedenje bogova: Studije o grčkim tragedijama*. Prijevod: Vujičić,

Petar. Beograd: Nolit.

Kott, Jan, 1963. Šekspir, naš savremenik. Prijevod: Vujičić, Petar. Beograd: Srpska književna zadruga.

Kulenović, Tvrtko, 2006. "Moderno i postmoderno". *Novi izraz*, br. 33–34, str. 129–138.

Müller, Heiner, 1985. "Hamletmašina". Prijevod: Obad, Vlado. *Prolog/teorija/tekstovi*, broj 1, godište XVII, str. 85–92.

Nietzsche, Friedrich, 1983. *Rođenje tragedije*. Prijevod: Čičin-Šain, Vera. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Pavličić, Pavao, 1988. *Poetika manirizma*. Zagreb: August Cesarec.

Schmitt, Carl, 2006. *Hamlet or Hecuba: The Irruption of Time into Play*. Prijevod na engleski jezik: Draghici, Simona. Corvaliss: Plutarch Press.

Solar, Milivoj, 2003. *Povijest svjetske književnosti: Kratki pregled*. Zagreb: Golden marketing.

Škreb, Zdenko, ur., et al., 1986. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.

Steiner, George, 1979. *Smrt tragedije*. Prijevod: Gračan, Giga. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost.

Tillyard, E. M. W., 1943. *The Elizabethan World Picture*. London: Chatto & Windus.

SHAKESPEARE'S *HAMLET* BETWEEN CLASSICISM AND MANNERISM

Abstract

Continuing the previous research on mannerism in the history of European art, primarily the book *Dnevnik melankolije* [The Diary of Melancholy] by Dževad Karahasan, this paper tries to understand the specific internal contradictions of William Shakespeare's play in the tension between the classical and mannerist experience of the world. On the foundations laid by Gustav Rene Hocke in his books on mannerism, Karahasan examined the relationship between classical and mannerist dramatic techniques throughout the history of European drama. In accordance with Hocke's approach, Karahasan recognizes periods of domination of the mannerist type of drama. Shakespeare is cited as one of the mannerist playwrights, but, among other authors, no detailed analysis is devoted to him. This paper, therefore, tries to further develop Karahasan's basic theses on the example of Shakespeare's *Hamlet*, in which we want to recognize the intertwining of classical and mannerist dramatic techniques. Following Karahasan's methodology, the focus will be on the analysis of the character, plot, action and dramatic situation, and then from these specific problems of dramatic technique, the classical and mannerist image of the world in dramatic literature will be discussed. Thus, within the framework offered by Karahasan, this paper seeks to further problematize Shakespeare's position in the context of the history of mannerist drama. Therefore, this paper is aimed beyond just confirming Karahasan's basic theses - we perceived Shakespeare as even more important than it was the case in Karahasan's conception.

Key words: *William Shakespeare, Hamlet, classicism, mannerism, Dževad Karahasan.*

DŽENAN PORČA

PROPAGANDA U SLUŽBI MANIPULATIVNOG KOMUNICIRANJA

Sažetak

Rad tematizira propagandu kroz oblik komunikacije koji je postao jednosmjernan u vrijeme inflacije masovnih medija, što se zasigurno smatra nepoželjnom činjenicom. Na tragu empirijskih iskustava reprezentno se možemo uvjeriti kako smo uvijek potencijalno izloženi raznovrsnim vidovima manipulacija. Jasno nam je da u savremeno doba, kada je tehnologija skoro pa na samom vrhuncu svog bivstvovanja, medijski okvir komunikacije predstavlja najplodonosnije tlo za implementaciju međusobnog manipuliranja. S obzirom na to da svaki oblik manipulacije, bez iznimke, *de facto* sadrži interes kao ključ svoje kohabitacije, onda je neophodno prožeti se u samu srž te problematike. Odnosno, razjasniti načine, tokove i puteve kojima se propagandna dejstvovanja kreću kako bi se implicitno došlo do poželjnih i uspješnih, unaprijed određenih ciljeva. Propaganda kao jedan od aspekata manipulacije sadržan u komunikaciji, sa sobom donosi izrazito kompleksnu sadržajnu vrijednost, čime ujedno vrši i najjači utjecaj na spregu komuniciranja. Važno je napomenuti da se komunikacija kao kategorija u relaciji sa propagandom promatra, u većini slučajeva, na razini odnosa komunikacije u društvenim grupama (zajednicama), masama i javnostima. I to upravo zbog nekog višeg interesa koji odigrava presudnu ulogu. Propagandno komuniciranje bi stoga trebalo imati za cilj da utječe i mijenja javno mnijenje društvenih zajednica, masa i javnosti. Utjecajem na mišljenje propaganda u službi manipulacije, shodno prilikama, mijenja i sam tok komunikacije. U ovom radu će biti nešto više riječi o poziciji propagande provučenoj kroz njen bliski suodnos sa komunikacijom, ali imajući u vidu i korelacijsku sličnost sa nekim drugim terminima, kao što je to, naprimjer, informiranje. Preferencije će biti fokusirane na bit kako se od ideje propagande kao tendencije za manipulisanjem došlo do plansko-organizacijske razrade idejnog projekta. I za sam kraj se nameće razmatranje o tome kako se propaganda smjestila u komunikološke okvire.

Ključne riječi: *propaganda, manipulacija, komuniciranje, informiranje, komunikološki okvir*

FENOMEN KOMUNICIRANJA I PROPAGANDA KAO PRATEĆI EFEKAT

Imajući u vidu kako je komuniciranje presudno sredstvo funkcioniranja svakog društva, onda nam je jasno koliku moć ono nosi sa sobom. Bazirano na tome, komuniciranje ima snagu da “oblikuje stavove građana i usmjerava društvene kretnje” (Castells, 2014, str. 25). Stoga je, zbog svoje moći, komunikacija uvijek u trendu poželjnosti da se usmjeri u pravcu intencija pojedinaca kako bi se ispunili mnogobrojni ekonomski, društveni i politički ciljevi. Naravno, snaga komunikacije prevazilazi okvire upravljanja društvom, koristeći se silom i kontrolom. Namjera leži u tome da se društvom ovlada na suptilnije načine tako što će se unutar komuniciranja višestruko voditi računa o ostavljanju utisaka, kao i o raspoloženju koje podstiče komuniciranje. Javni govor omogućuje da se društvom upravlja stvaranjem određenih dojmova, raspoloženja i očekivanja (Castells, 2014, str. 14).

Značajna korist, koju komunikacija pruža, jeste savršeno polje da se u taj fini žargon suptilnosti na raznorodne načine, metode i tehnike ubace sredstva pomoću kojih se nastoje ostvariti brojni tipovi ličnih intencija i dobiti. Ti načini i sredstva nisu uvijek pozitivan pokazatelj da se ispravnim putem dolazi do cilja. Skoro pa uvijek se biraju sredstva sa visokom stopom efikasnosti koja će ostaviti dalekosežan trag za sobom. Tako se koriste najuspješnije ideje kojima će se namjere provesti u komunikaciju putem koje se odvija daljnji tok realizacije plana, te se potom dolazi do cilja, a to je u većini slučajeva opsežna masa ljudi. Na tom tragu je i Noam Avram Chomsky u svom djelu *Mediji, propaganda i sistem* kroz intervju sa novinarom Davidom Barsamianom nastojao da predstavi jedan sistem fenomena kao što je to propaganda.

Chomsky, baš kao i Castells, zastupa tezu kako država upotrebom sile ne može da nadzire i kontroliše ponašanje društva. On tu ide korak dalje

od Castellsa te navodi kako je najbolja moguća opcija da se kontroliraju ljudske misli. Kako? Upravo metodom kreiranja iluzija o tome kako se vodi neka polemika, te da sve što je iskomunicirano ima snažan utjecaj i svrhu na ostatak svijeta. Međutim, to bi bilo nepovoljno, kako za samu državu – tako i za one koji nastoje apsolutnim propagandističkim metodama i svim dostupnim mogućim sredstvima da ovladaju masom. Pa je tako izrazito važno bilo tu diskusiju zadržati u domenu određenih okvira i granica.

“(...) moramo osigurati da obje strane u debati usvoje određene pretpostavke koje su, u biti, propagandni sustav. Sve dok obje strane prihvataju propagandni sustav, možemo voditi debate.” (Chomsky, 2006, str. 35)

Još jedan model implementacije ovog potencijalnog problema Chomsky je naveo u svom istraživanju u kojem je ponudio deset oblika manipulacije u medijima. Jedan od tih oblika manipulacije koji na najbolji mogući način reprezentira mogućnost ovladavanja ljudskim mislima jeste da se preusmjeri pažnja ljudi sa bitnih sadržaja i problema na one periferne (neznačajne). Do toga se dolazi isključivo jednim putem: tako što će se pažnja javnosti preusmjeriti na veliku količinu nevažnih informacija (poplava informacija), kako ljudi ne bi razmišljali i kritički propitivali značaj razumijevanja svijeta, te o mnogim drugim presudnim ključnim životnim pitanjima. Nije rijedak slučaj da se komuniciranje i propaganda koriste jednoznačno; međutim, jasnoća distinkcije ovih pojmova je reprezentativna u samom sadržaju i jednog i drugog termina. Komuniciranje je aktivan i dvosmjernan odnos u kojem se nastoji postići i podstaći razmjena ideja, mišljenja i stavova. “(...) komunikacija je posredovanje poruke. To je aktivan odnos između komunikatora i recipijenta u razmjeni informacija, ideja, stavova, mišljenja i podataka koji su sadržaj poruke.” (Tucaković, 1999, str. 18)

Dok je propaganda tek jedan oblik komunikacije, ali prožet drugačijim sadržajem. Propaganda je jednosmjerna, te je stoga ona odnos u kojem se nastoje uspostaviti višeslojno namjeravani i namjenski elementi.

Propaganda predstavlja vrstu komunikacije čiji je smisao u ubjeđivanju, uvjeravanju i usmjeravanju primalaca poruke. Propaganda je komunikacija koja ima planski, organizovan i smišljen karakter (Tucaković, 1999, str. 18).

Mogućnost za najbolji uvid u to imamo danas u vrijeme koje nerijetko nazivamo 'erom interneta'. Danas, u novomedijskom prostoru sveprisutno je aktualiziranje fenomena propagande spram njegove tranzicije u aktualne fenomene poput fake news, post-truth, fact-checking itd.

MANIFESTACIJA PROPAGANDE KAO MANIPULACIJE I INFORMIRANJE

Baš kao što u korelaciji između komuniciranja i propagande neminovno postoje tačke koje nastoje reprezentovati njihovu međusobnu jednoznačnost, na tom tragu i odnos između propagande i informisanja seže ka jednostranom putu do određenih granica. Pa tako, sa jedne strane, imamo informiranje čija je čista namjera da informiše (obavijesti) javnost o mnogobrojnim dešavanjima, a sa druge strane, propaganda ide i dalje od toga. Jasno nam je da propaganda ne bira sredstva za svoju čistu primjenu kao što se to čini kod javnog komuniciranja, a naročito informiranja društva.

Propaganda ide za tim, ne samo da obavijesti, nego da i putem odgovarajućih medija, najčešće mass-medija utječe na ljude, na njihove stavove, mišljenja i ponašanja (Tucaković, 1999, str. 20).

Ono do čega možemo doći na temelju ovih teza jeste da se informiranje, da bi bilo jasno i čisto, nužno temelji na provjerljivim činjenicama, prezentnim dokazima i mogućim saglasnostima. A da je ono što propaganda nudi u svojim porukama okovano zidovima pojedinačnih interesa. Svakako treba istaći kako je ono što propaganda nudi isključivo interes baziran na pretežnim transformacijama istinitih dokaza i činjenica. Jasno je da, ukoliko se radi o propagandi kao načinu manipulacije za doseganje interesa, mi ne možemo očekivati da nam izvori za to budu jasno provjerene činjenice. U tom smislu imamo i drugu stranu medalje, odnosno slučajeve u tzv. bijeloj propagandi koji ponekad ispravno funkcionišu, baš kao što funkcioniše i informiranje. Ali možemo prihvatiti činjenice koje ukazuju da su empirijski u većini slučajeva, nažalost, vodeći primjeri crne propagande.

Manipulativni karakter propagande je uistinu dalekosežan. Zbog čega propaganda kao način manipulacije uspjeva besproblemski da zalazi u sferu komuniciranja, što su primijetili i brojni državni čelnici širom svijeta? Sjetimo se samo izjave Adolfa Hitlera o propagandi:

Propaganda nas je dovela na vlast, propaganda će nas i zadržati na vlasti (Hitler, 1925, str. 176).

Razlog više za koncizniju priču o propagandi jeste to što ona često bolje cirkuliše unutar obrazovanih krugova ljudi, negoli među neobrazovanim. I sam Chomsky je to primijetio, na osnovu čega je zaključio da su “obrazovani slojevi agenti propagande” (Chomsky, 2006, str. 35).

Kada smo razjasnili neke termine i suodnose među njima, dalje možemo govoriti o tome kako propaganda funkcioniše kao način manipulacije u komuniciranju. Walter Lippmann je to primijetio još 1922. godine te postavio, može se reći, jedan dio obrasca prema kojem se kristalno jasno vidi u kojem obliku propaganda može da se manifestuje. Time su naslućene i mnogobrojne posljedice za demokratiju, koje su se ukazale posthumno. Umijeće demokracije zahtijeva proizvodnju pristanka, još jedan orwellovski izraz koji, u biti, znači kontrola mišljenja (Lippman, 1992, str. 38).

Ova se opaska tiče upravo onoga o čemu je do sada bilo riječi u ovom radu, a to je kako odabrati adekvatno sredstvo vladanja ljudima. Na bazi priče kako je država nemoćna u pogledu kontrole ljudi, koristeći se silom, uz Castellsa i Chomskog, i Lippmann dijeli to mišljenje. On je razradio i ponudio jednu formu propagande tako što je ponudio okvir u kojem će se ona moći prebaciti iz latentnog u prezentno.

Proizvodnja pristanka nije ništa drugo do puka proizvodnja poslušnosti ljudi, a to je najlakše i jedino moguće izvodljivo manipuliranjem unutar komunikacijskog procesa. Ponuditi jednostavne, široko rasprostranjene teme koje su bez nekog značajnog vrijednosnog sadržaja kako bi se uspješno skrenule misli velikog broja stanovništva, pri čemu ih se automatski smješta u okvire/granice koje ne mogu da pređu. Tim pravcem se ide ka sveopćoj hibridizaciji saglasnosti ljudi sa svim onim što će drugi (vlastodržci) da rade za njih.

U ovaj sistem se izuzetno dobro uklapa još jedna matrica manifestacije propagande u polju obmana, a koju nam je ponudio Chomsky. On je definiše na jedinstven način, pri čemu želi da skrene pozornost prvenstveno na razmjere manipuliranja javnošću, a potom u konačnici i šta ta manipulacija čini ljudima (tj. šta kreira od njih). Za tu matricu Chomsky koristi izraz “zbunjeno stado”¹, pri čemu se javnosti, putem medija, u raznim oblicima plasira set raznovrsnih informacija, poluinformacija i laži.

Jedan od najboljih zaključaka u sociološkim znanostima je taj da mediji služe funkciju propagande, to jest, oni oblikuju opažanja, izabiru događaje, nude interpretacije itd. suglasno s potrebama središta moći u društvu, koji su u biti država i poslovni svijet (Chomsky, 2006, str. 43).

Krećući se tim smjerom, propagandisti uspješno manipulišu javnošću, a zauzvrat imaju plastificiran pristanak i razriješene ruke za ostvarenje svojih tendencija i interesa.

PROPAGANDA U SLUŽBI KOMUNIKACIJE

Kako smo već upućeni u sam sadržaj propagande, ona kao vid komunikacije ima za cilj, osim što informiše javnost, i da ovlada mišljenjem, opažanjem i osjećajima ljudi. Na tragu čega nastoji tendenciozno uspostaviti suštinsku kontrolu naših života sve zajedno vođeno idejom interesne sfere.

Naprimjer, političari izuzetno često narodu plasiraju priču kako je njihov suverenitet, u biti, narodni suverenitet – onaj koji je izabran od strane naroda i za narod. U praksi ova slika poprima drastično različite konotacije.

Praksa smatra ljude neprijateljima. Ljude treba kontrolirati za njihovo dobro (Chomsky, 2006, str. 67).

Onog momenta kada propaganda na manipulativan način uspostavi nepomične temelje svojih elemenata, ona može da zagospodari ljudskim

¹ Chomsky upozorava kako je osnovna težnja elitnih interesnih skupina usmjerena na proizvodnju iskrivljene (slike) stvarnosti, budući da industrija medijskih i društvenih iluzija već desetljećima poručuje javnosti kako nepostojanje određenih sadržaja u medijima znači i njihovu potpunu nevažnost. Kroz kontrolu misli, stavova i ponašanja, masovni mediji proizvode tzv. “zbunjeno stado”, pri čemu javnost gubi svoju kritičnost i humanističku orijentaciju.

životima, ne prezajući od toga da uključi sva sredstva kako bi što duže održala to stanje. Zbog toga bi nam trebala biti jasna vizija kako je u današnje vrijeme skoro pa nemoguće naići na kritike u dijaloškim diskusijama koje Chomsky figurativno naziva ‘konzervativne kritike’ kada referira na one koje su ostale iza nas, tj. u liberalno-progresivnim krugovima XX stoljeća. Za rezultat svega toga imamo ljude u funkciji sluga korporacija koje u minimiziranim slučajevima apeluju ljude na napredak, ali im, sa druge strane, na samoj startnoj poziciji onemogućuju pogodne prilike za progresivno napredovanje. Svi spomenuti autori, a i brojni drugi istraživači, naslutili su uveliko ranije sve ono do čega je dovelo propagandno-manipulativno komuniciranje i sve ono što je danas višestruko već primijenjeno u praksi; što je znatno olakšano strukturalnim promjenama digitalne javne sfere.

U novomedijskom prostoru propagandu u službi manipulativnog komuniciranja najčešće možemo sresti kroz slojevit politički diskurs, na tragu čega je evolucijom tehnika instrumentaliziranja političkog diskursa osnažen i sam efekat manipulativnih propagandnih aktivnosti. A to ukazuje i na samu slojevitost ove problematike utoliko jer danas manipulativna djelovanja propagande imaju višestruke kanale kretanja koje je nadasve teško iscrpno i sveobuhvatno istražiti i detaljno obraditi.

PLANSKO-ORGANIZACIJSKO DJELOVANJE PROPAGANDNOG KOMUNICIRANJA I KOMUNIKOLOŠKI OKVIR PROPAGANDE

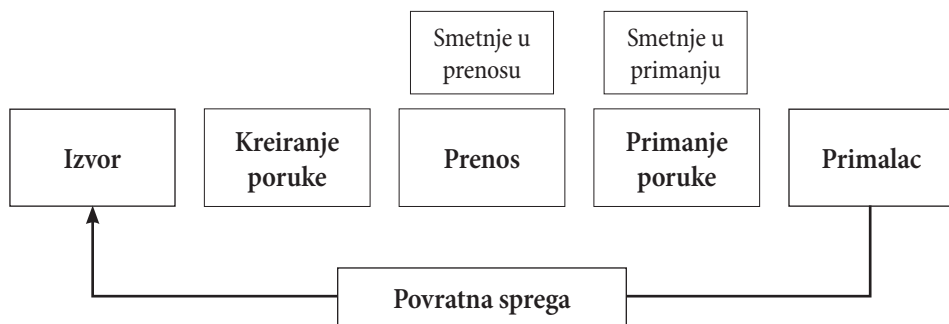
Propaganda se nerijetko posmatra kao mehanizam prakse koji već unaprijed sadrži neke zacrtane intencije i ciljeve. Ono što je implicitno jeste da i pored plansko-organizacijski uspostavljenih namjera i ciljeva propaganda ne može direktno utjecati na promjenu stavova i ponašanja ljudi. Međutim, ako obratimo veću pozornost na to, onda možemo ustanoviti razliku između toga šta je propagandno, a šta nepropagandno komuniciranje.

Propagandna djelatnost je zapravo proces koji se uvijek organizuje sa preciznim ciljevima, sa definisanom (prikrivenom ili otvorenom) namjerom pojedinaca, grupa, institucija, političkih i ekonomskih centara moći. Otuda se neki slučajni angažman, u kojem nema unaprijed određenog cilja

i namjeravane akcije, ne može smatrati propagandnom aktivnošću (Tucaković, 1999, str. 26).

Sa druge strane, za svaku propagandnu aktivnost potrebna je i precizno distribuirana organizacija. U tom smislu, svakom obliku propagandnog djelovanja nužan je subjekt propagandne aktivnosti, odnosno neko ko postavlja ciljeve te osigurava sredstva i načine za aktualnu realizaciju onoga što je unaprijed planski osmišljeno. Pored svega navedenog, kada je planski osmišljena i uspješno organizovana jedna propagandna aktivnost, sljedeće što joj je neophodno jeste kanal komunikacije kojim će se posredovati osmišljeni projekat. U tom slučaju, najpogodniji i najpodobniji kanali za posredovanje su mediji (televizija, tribine i drugi mediji masovnog komuniciranja). Glavno sredstvo propagande u ovim medijima je usmena riječ, zatim izgled govornika, njegovi pokreti, gestikulacije, način odijevanja i sl. (Tucaković, 1999, str. 27).

Još jedan iznimno važan aspekt upućuje na to da se obrati pažnja kojoj ciljanoj skupini se nastoji uputiti propagandna poruka. Od toga zavisi cjelokupna uspješnost zamišljenih (planiranih) ciljeva i namjera. Jednom odabrana pogrešna skupina može dovesti do neuspjele propagandne akcije. S obzirom da se želi utjecati na mišljenja, stavove i interese ciljane skupine, onda se mora povesti računa šta će se plasirati tim konzumentima propagande.

Model međuljudskog komuniciranja (Izvor: C. Shannon, W. Weaver: "The Mathematical Theory of Communication", University of Illinois Press, Urbana, 1949)

Komunikološki okvir propagande jeste priča koja seže još iz XX stoljeća, kada su uspostavljene teze koje nastoje vjerodostojno predstaviti propagandu kao disciplinu komunikologije. Teorijski gledano – propaganda zaista sadrži građu koja je može implementirati u sazviježđe znanstvenih disciplina.

Na ovaj način promatrana propaganda obećava proširenje saznanja o potencijalnim utjecajima na ljude u komunikacijskom procesu. S tim da onda biva usmjerena prema prirodi svojih namjera i ciljeva. S druge strane, da bi kao disciplina bila naučno verificirana, propaganda nužno treba imati racionalno određen predmet, istraživačke metode, sredstva, principe, te jasne naučne ciljeve i zadatke koje treba ispuniti. Međutim, već prethodni tokovi istraživanja su nam jasno ukazali na činjenice koje upućuju da je propaganda i naučno utemeljena. Propaganda je, u teorijskom smislu, prvenstveno relevantan proizvođač znanja za propagandu kao praksu i komuniciranje uopšte (Tucaković, 1999, str. 29).

Ovo je samo još jedan u nizu od dokaza da se propaganda postavlja u službu ne samo teorijskog domena komuniciranja nego joj se pridaje velika važnost u praktičnoj primjeni, čime se apelira kako je propagandu moguće i empirijski utemeljiti.

ZAKLJUČAK

Analizom tematike o propagandi u službi manipulativnog komuniciranja, otvoreni su široko rasprostranjeni horizonti jednog fenomena koji nas danas pružaju brojne mogućnosti za nova istraživanja. Propaganda, prije svega, nema uvijek namjeru olakšati tokove komunikacije, što znači da se ne može ovaplotiti pozitivnim intencijama. S obzirom na već iskazane činjenice kako sredstva propagande, kao što su neprovjerene činjenice, fikcija, senzacija, neusaglašeni konteksti, služe da bi se tokom komuniciranja (danas naročito putem masovnih medija) kreirala nova stvarnost, utoliko se za propagandu slobodno može reći da je oblik manipulativnog komuniciranja. To za krajnji ishod ima intencionalno kreiranje nove stvarnosti i pomjeranje stoljećima unazad utemeljenih društvenih vrijednosti na margine zaborava. Stoga je propaganda, naročito ukoliko ide ruku pod ruku sa bilo kojim

aspektom manipulacije, poput magneta pozicionirana uvijek između subjekata u komunikaciji i njihovih interesa.

Dalje, računajući na činjenice da je komunikacija dostupna svima, propaganda u tim uslovima kao model komunikacije izuzetno lahko opstaje, pa su joj na taj način otvorene brojne mogućnosti za operiranje manipulacijom. Naročito danas, u vrijeme razvoja i prekomjerne zastupljenosti internetske ere, kada su unaprijeđeni svi tokovi komuniciranja, ostvareni su i višestruki tipovi sredstava, mogućnosti i puteva da se uz male napore ostvare i provedu slojevite propagandne aktivnosti. Kako nam je već poznato, prijašnji uslovi korespondiranja propagande bili su razni leci, plakati, radio te filmovi niskobudžetne produkcije, pri čemu se ulagalo znatno više truda za plansko-organizaciono djelovanje propagande. Danas je situacija u drastičnoj mjeri izmijenjena, sa manje uloženih sredstava postiže se daleko snažniji efekat, a masovni mediji kao platforma služe da se na lakši način prikažu i provedu u djelo zamišljene propagandne aktivnosti, fokusirajući pažnju društva, zajednice i javnosti na prezasićenost nevažnih informacija, neproverene činjenice, post-truth, fake news i sl.

Stoga je u eri interneta taj proces utoliko pojednostavljen i, ako bismo željeli, mi se ne možemo oduprijeti snažnom prodoru i utjecaju propagandne službe kroz manipulativno komuniciranje, što sa sobom donosi brojne izazove i nedaće kao rezultat snažnog efekta manipulativnih propagandnih aktivnosti, a što postepeno ostavlja trajne posljedice na društvo, transformirajući i razarajući utemeljene društvene vrijednosti na kojima se ono zasniva.

LITERATURA

- Baterl, M., 2017. *Propaganda kao manipulativni oblik informiranja*, Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Castells, M., 2014. *Moć komunikacija*. Beograd: Clio.
- Chomsky, N. A., 2006. *Mediji, propaganda i sistem*. Zagreb: Naklada.
- Hitler, A., 1925. *Mein Kampf*, Boston – New York: A Mariner Book (Houghton Mifflin Company).

- Kukić, D., 2004. *Politička propaganda*. Zenica: Weling SD.
- Kunczik, M., Zipfel, A., 2006. *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
- Lippmann, W., 1922. *Public Opinion*. USA: Harcourt, Brac & Co.
- Radoš, A., 2013. *Razlozi učinkovitosti nacističke propagande*, Koprivnica: Sveučilište Sjever.
- Šiber, I., 1992. *Politička propaganda i politički marketing*. Zagreb: Alinea.
- Tomović, A., Vertovške, N., 2014. *Medijsko zavođenje u suvremenom društvu spektakla i manipulacije*, Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Tucaković, Š., 1999. *Propagandno komuniciranje*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Zvonarević, M., 1976. *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.

PROPAGANDA IN THE SERVICE OF MANIPULATIVE COMMUNICATION

Abstract

This paper focuses on propaganda as a form of one-sided, manipulative communication. We are exposed to various types of manipulation every day. Given that every form of manipulation involves some kind of interest, it is necessary then to tackle the very core of the issue i.e., to clarify the ways in which propaganda works to implicitly reach predetermined and desirable goals. Propaganda, as one of the communicative aspects of manipulation, has got an extremely complex content value and therefore the strongest influence on communication. It is important to note that communication as a category related to propaganda is, as such, mostly considered at the level of social groups, communities and the public. Propaganda communication, therefore, affects public opinion and can change the very course of communication. This paper aims to describe the relationship between propaganda and communication first, while correlating them to some other, similar concepts, such as informing. Further in the paper, we focus on the idea of propaganda as a planned and organized form of manipulation. In the final part, propaganda is considered within a broader framework of communication.

Key words: *propaganda, manipulation, communication, informing, communication framework*

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu
(knjiga 2)

**Temat u povodu 200 godina od
rođenja i 140 godina od smrti Fjodora
Mihajloviča Dostojevskog (1821–2021)**

(uredila: Adijata Ibrišimović-Šabić)

Sarajevo, 2022.

SADRŽAJ

Uvodna riječ.....	331
I. O STILU DOSTOJEVSKOG.....	337
Marina Katnić-Bakaršić: (Ne)dovršena priča o stilu F. M. Dostojevskog.....	339
II. POETIKA.....	351
Edin Pobrić: Etika i timotika u romanima Dostojevskog.....	353
Šeherzada Džafić: Hipotipoza prostora i karaktera u opusu F. M. Dostojevskog.....	387
III. RECEPCIJA.....	413
Srebren Dizdar: Od uzora do prezira: D. H. Lawrence i njegov odnos prema F. M. Dostojevskom	415
Ирина Антанасијевић: “Достојевштина” и руска емиграција у Краљевству СХС/ Југославији.....	473
Adijata Ibrišimović-Šabić: Dostojevski na sarajevskoj pozorišnoj sceni.....	493
IV. STUDENTSKI PRILOG	519
Lejla Beganović: Dezorijentirani psihološko nestabilni likovi kroz monološko-asocijativne elemente u djelima F. M. Dostojevskog.....	521
Podaci o autorima.....	538

UVODNA RIJEČ

U decembru 2021. godine, u uvjetima koje je i dalje diktirala pandemija koronavirusa, skupina entuzijasta okupila se oko naučno-kulturnog projekta obilježavanja 200. godišnjice od rođenja i 140. godišnjice od smrti velika pisane riječi Fjodora Mihajloviča Dostojevskog. U organizaciji Instituta za književnost i kulturološke studije Centra NIRSA i Odsjeka za slavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu bio je upriličen online program koji je trajao dva dana (17. i 18. 12. 2021).

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, kao institucija na kojoj se već 60 godina, pored drugih oblasti, izučavaju ruski jezik i kultura te, nešto kraće, drugi slavenski jezici i kulture, već desetljećima njeguje i nastoji održati kontinuitet međukulturnog dijaloga kao umijeća razumijevanja drugog i drugačijeg, kao uzajamnog uvažavanja i razvijanja osjećanja tolerantnosti i otvorenosti, na ovaj je način dao svoj simbolični doprinos književnom i kulturnom događaju od velikog značaja.

Život i djelo Fjodora Mihajloviča Dostojevskog već dvije stotine godina privlači pažnju istraživača različitih profila, privlači pažnju umjetnikā i, što je možda najvažnije, interesovanje najšireg kruga čitalaca za njegov opus se ne smanjuje. Godišnjice su samo dobar povod za preispitivanje i/ili ponovno otkrivanje veličine i vrijednosti onih klasičnih djela koja su davno prešla granice svijeta u kojem su nastajala i koja su postala dio baštine svjetskih kultura, ali i povod za razmišljanje o tome šta nama danas ta djela govore i poručuju.

Ovaj tematski zbornik radova sabire završne verzije izlaganja sa naučnog okruglog stola *Život, djelo i odjeci stvaralaštva F. M. Dostojevskog* koji je održan 17. 12. 2021. godine i, premda nisu pristigli svi prilozi, predstavlja mali doprinos općem dijalogu i razgovorima o djelu F. M. Dostojevskog.

Radovi su podijeljeni u četiri dijela:

I. dio – O stilu Dostojevskog – sadrži nadahnut prilog akademkinje Marine Katnić-Bakaršić u kojem autorica izdvaja neka obilježja idiosstila F. M. Dostojevskog koja pokazuju koliko su jezična sredstva raznih nivoa u

njegovim djelima usklađena s idejom tih djela i sa mnoštvom smislova što ih ona proizvode. Autorica argumentirano ukazuje na činjenicu da su često upravo oni elementi njegovoga stila koji su bili podložni kritici, zapravo, stilogeni i relevantni za taj idiostil.

II. dio – Poetika – sadrži dva priloga. Prof. Edin Pobrić, nastavljajući svoj dijalog sa Dostojevskim, u dragocjenom prilogu pod nazivom “Etika i timotika u romanima Dostojevskog” nudi praktično kompletnu vrlo složenu etičku sliku Fjodora Mihajloviča, progovarajući o gotovo svim krupnim pitanjima kojih se dotiču romani *Zločin i kazna*, *Idiot*, *Zapisi iz podzemlja* i *Braća Karamazovi*. Prof. Pobrić pokazuje da je ideja *apsolutnog humanizma – timotika* – vodeća ideja, prepoznatljiva na nivou cjelokupnog stvaralaštva ruskog pisca. Djelo Dostojevskog uistinu, kako piše autor, čitamo kao jedan univerzum suprotnosti, uočavajući, u isto vrijeme, neke čudne veze među svim tim svjetovima koji se ne mogu do kraja razdvojiti. A, odgovarajući na pitanje na koji način djelo Dostojevskog participira naspram nekih velikih filozofa i njihovih etičkih sistema, u kakvom odnosu stoji naspram kršćanskog morala i naspram sekularne humanističke etike, autor zaključuje da bi Dostojevskog trebalo čitati sa sviješću da dva oprečna pogleda na jednu te istu stvar ne znače raslojavanje stvarnosti, nego znače govor o njenoj suštini.

Prof. Šeherzada Džafić, polazeći od činjenice da su slike prostora jedan od ključnih toposa unutar opusa F. M. Dostojevskog, u svom prilogu predstavlja *hipotipoze* prostora u skoro cjelokupnom njegovom djelu, preko kojih, pored sugestivnih, premda ponekad “iščašenih” i začudnih slika prostora, dobivamo i slike karaktera likova (ništa manje “iščašenih”). Činjenica je da prostor u umjetničkom svijetu Dostojevskog predstavlja bitan dio univerzuma njegovih romana, da struktura prostora, nova i nadasve eksperimentatorska, odražava i neke važne karakteristike poetike pisca, među kojima je, kako ističe M. Bahtin, pokušaj da se svijet prikaže i otkrije u presjeku čiste istovremenosti, koegzistencije. Stoga je i ovaj prilog prof. Džafić vrlo poticajan doprinos razmišljanjima o poetici ruskog klasika.

III. dio sa tri zanimljiva priloga posvećen je recepciji stvaralaštva Fjodora Mihajloviča Dostojevskog. Prilozi, svaki na svoj način, implicitno svjedoče

o turbulentnim historijskim kretanjima s početka 20. vijeka koja su značajno uticala i na promjene u međukulturnom dijalogu između Rusije i Evrope, posredno i na osciliranja u recepciji pojedinih autora i njihovih djela.

Prof. Srebren Dizdar u opsežnijoj studiji pod nazivom “Od uzora do prezira – odnos D. H. Lawrencea prema F. M. Dostojevskom” još jednom potvrđuje važnost izučavanja (i) čitanja Dostojevskog i izvan ruskog konteksta. Potkrijepljen dojmljivom bibliografijom i dodatkom o prijevodima Dostojevskog na engleski jezik u Velikoj Britaniji u periodu od 1881. do 1930. godine, ovaj prilog dragocjeno je svjedočanstvo o odnosu D. H. Lawrencea prema Dostojevskom, odnosu koji se postepeno mijenjao od početnog oduševljenja i fascinacije djelima ruskog klasika, koje je Lawrence iščitao u doba sveopće popularnosti “svega ruskog” početkom 20. stoljeća u Velikoj Britaniji, do sve većih sumnji, odbojnosti, pa čak i prezira. Odricanje značaja Dostojevskog s jedne strane je proisteklo iz potrebe da se otrgne od nesumnjivog uticaja koji su na Lawrencea ostavila pojedina djela ruskog pisca, dok je, s druge strane, u poznijoj fazi stvaralaštva britanskog pisca, proisteklo iz propitivanja vlastitog djela i potrebe da se pronađu vlastiti odgovori na “prokleta” pitanja. Prof. Dizdar se u radu posebno osvrće na Lawrenceovo tumačenje Velikog inkvizitora iz dva ključna poglavlja romana *Braća Karamazovi*. Predgovor novom engleskom prijevodu *Velikog inkvizitora*, koji je pripremio Lawrenceov prijatelj Samuel Kotelijanski kao zasebno izdanje, pokazuje značajna razmimoilaženja u koncepcijama slobode kod britanskog i ruskog pisca i ujedno predstavlja posljednji veći Lawrenceov tekst u kojem je sumirao svoje stavove o Dostojevskom.

Rad prof. dr. Irine Antanasijević, kolegice sa beogradskog Filološkog fakulteta, zanimljiv je prilog razumijevanju pojma, ali i fenomena “dostojevštine” u kontekstu Kraljevine SHS / Jugoslavije, Sovjetske Rusije i ruske emigracije. Prvo pojavljivanje pojma “dostojevštine” i razumijevanje ovog fenomena na Balkanu autorica veže za djelatnost filozofa i misionara Grigorija Spiridonoviča Petrova, posvećujući posebnu pažnju čuvenoj njegovoj knjizi *Dostojevski i dostojevština* koja je kao posebna knjiga štampana u Sarajevu 1923. godine, u izdavaštvu I. Đ. Đurovića. U radu se pokazuje, zapravo,

da je autor ovog značajnog djela pao u zaborav dok su osnovne njegove teze i misli živjele dinamičnim vlastitim životom i bile u širokoj primjeni, izazivajući oštre i manje oštre polemike i diskusije. Rješavanje gorućih problema svjetskih razmjera u prvoj polovini 20. stoljeća nije moglo proći bez pokušaja da se bar neki od njih ne sagledaju kroz prizmu ruskog klasika, njegov “univerzum suprotnosti” i utopističku ideju *apsolutnog humanizma*.

Višegodišnje zanimanje za recepciju djela ruskih klasika mahom XIX vijeka na sarajevskoj pozorišnoj sceni u svjetlu bosanskohercegovačke književne i teatarske kritike (u sučeljavanju sa ruskom) u ovom zborniku je rezultiralo prilogom prof. dr. Adijate Ibrišimović-Šabić pod nazivom “Dostojevski na sarajevskoj pozorišnoj sceni”. U radu su predstavljeni različiti rediteljski koncepti i dramaturgije scenski skoro neosvojivih romana Dostojevskog, kao i analiza i sinteza bosanskohercegovačke književne i pozorišne kritičke misli o dva romana F. M. Dostojevskog – *Zločin i kazna* i *Idiot*. Rad se dotiče povijesnog horizonta vrednovanja kanonske / kanonizirane književnosti i odnosa pozorišta prema njoj, tehnikā dramaturgije, uspješnih i manje uspješnih dramaturgija na primjeru tekstova poljskog reditelja A. Wajde i adaptacijā ovih tekstova u sarajevskim teatrima. Metode glumačkih interpretacija u pojedinim slučajevima bile su poticaj da se osvrne na moguće interpretacije i tumačenja likova Dostojevskog. U radu je ponuđen i teorijski “pogled” na neka pitanja što ih neminovno pred istraživače postavlja problem prilagodbe proze, napose klasičnog romana, scenskoj izvedbi.

Na koncu, ali ne manje važno, IV. dio zbornika donosi i jedan studentski prilog kao svojevrsni kuriozitet i spomen na program koji su pripremili studentice i studenti FFUNSA, uz učešće kolega i kolegica sa Univerziteta Istočno Sarajevo i Univerziteta u Bihaću. Studentica Lejla Beganović sa Univerziteta u Bihaću u tekstu pod nazivom “Dezorijentirani psihološko nestabilni likovi kroz monološko-asocijativne elemente u djelima Dostojevskog” pokazuje da, pored osobina svojstvenih likovima realizma, Dostojevski korištenjem monološko-asocijativnih elemenata uvodi nove postupke u karakterizaciji junaka, svojstvene modernizmu, osvrćući se još jednom na doprinos ruskog pisca razvoju modernog romana.

Time je ovaj zbornik opisao savršen krug akademske hijerarhije: od akademika do studenta.

Uz nadu da će u stvarnosti topose raskrižja i pragova zamijeniti neki manje dramatični hronotopi, zahvaljujemo se autoricama i autorima priloga, kolegicama i kolegama, Redakciji Radova Filozofskog fakulteta na čelu sa glavnom urednicom prof. dr. Eminom Dedić Bukvić, Dekanatu FFUNSA, Biblioteci FFUNSA i šefici Biblioteke mr. sc. Nadini Grebović-Lendo, kao i stručnim službama Fakulteta, bez čije podrške ne bi bilo ovog zbornika.

Uredništvo

I. O STILU DOSTOJEVSKOG

MARINA KATNIĆ-BAKARŠIĆ
 (NE)DOVRŠENA PRIČA O STILU
 F. M. DOSTOJEVSKOG /
 THE (UN)FINISHED STORY
 OF F. M. DOSTOEVSKY'S STYLE /
 (НЕ)ЗАКОНЧЕННАЯ ИСТОРИЯ О СТИЛЕ
 Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО

U radu se idiostil F. M. Dostojevskog proučava s aspekta savremenih semantičko-stilističkih istraživanja. Polazeći od kanonskih radova M. Bahtina o Dostojevskom te novijih korpusno-semantičkih istraživanja jezika toga pisca, pokazuje se kako mikroelementi na različitim jezičnim nivoima dobijaju ulogu stilema i grade cjelovit stil, usklađen s osnovnom idejom pojedinih djela. Ukazuje se na stilske efekte intenzifikatora i njihovu neuobičajenu kolokaciju, kao i na specifičnu upotrebu čestica. S aspekta kritičke stilistike interpretira se tranzitivnost, i to pasivizacija i uklanjanje agensa kao važan stilem u romanima Dostojevskog, bitan za razumijevanje njihove ideje i ključan je za karakterizaciju likova. Promatra se i pojačana ekspresivnost stila Dostojevskog, njegova "dramskost", kao i ubrzan, zadihan, ponekad isprekidan ritam rečenice u njegovim djelima, koji doprinosi toj povišenoj ekspresivnosti i emocionalnosti. Zaključuje se da nisu opravdani prigovori stilu ovoga pisca jer je taj stil u potpunom suglasju sa sadržajem i idejom njegovih djela.

Ključne riječi: *idiostil F. M. Dostojevskog, Bahtin, intenzifikatori, uklanjanje agensa, "dramskost" proznoga stila, povišena emocionalnost, rečenični ritam*

1.0. Pomišljala sam da bi ovaj rad možda trebalo nasloviti *Od negacije do fascinacije: Kritika o stilu F. M. Dostojevskog*. Naime, rijetko se dešavalo da i među kritičarima i historičarima književnosti postoji takvo razmimoilaženje kakvo srećemo kada je riječ o stilu F. M.

Dostojevskog. Zapravo su čitav njegov opus i svi aspekti toga opusa doživjeli potpuno oprečne komentare. Zanimljivo je i to da je na Zapadu Dostojevski najčešće iznimno cijenjen (Бережков, 2011), dok u Rusiji i danas postoji određeni broj onih koji odriču vrijednost njegovom djelu i stilu. Postavlja se pitanje kako je moguće da pisac koji ni sam nije bio zadovoljan svojim stilom i koji je često kritiziran zbog stila postane inspiracijom ne samo za književnu kritiku, poetiku, filozofiju, pa i psihoanalizu nego i za toliko lingvističkih, stilističkih i naratoloških radova, odnosno (p)ostane toliko čitan u cijelom svijetu.

Zamjerala su mu se ponavljanja, previše emocionalnih sredstava, kontradiktorna semantika u istoj rečenici ili u kratkom odlomku, “nesavršenost”, odnosno “neizbrušenost” stila. Važno je pitanje koliko je razlog tome već poslovična žurba pisanja, dovršavanje romana u posljednji tren, a koliko je upravo takav stil za Dostojevskog i jedini moguć, jedini koji je njegov idiostil. Osim toga, željela bih pokazati kako novija stilističko-semantička istraživanja pružaju i novi, donekle drugačiji uvid u ulogu takvih postupaka. Danas savremenu stilistiku ne zanima je li Dostojevski svjesno odabirao netipična jezična sredstva ili je nesvjesno postigao određene efekte nekim postupcima. Naime, poststrukturalna stilistika naglašava da smisao nijednog teksta nije statična kategorija, jednom zauvijek data, već je dinamična kategorija koja uvijek iznova nastaje u suodnosu autor/-ica – tekst – čitatelj/-ica. Upravo zbog toga danas u fokusu zanimanja svake stilističke analize i interpretacije treba biti pitanje šta se događa na planu jezika i stila, kakve su semantičke funkcije jezičkih elemenata u njegovim djelima i sa kakvim stilskim efektima na čitatelje/-ice.¹

1.1. Prije svega, svaki razgovor o stilu F. M. Dostojevskog povezan je sa Mihailom Bahtinom. O tome kako je Bahtinovo čitanje Dostojevskog, najviše u djelu *Problemi poetike Dostojevskog* (Bahtin, 1967), promijenilo i

¹U radu su korišteni primjeri iz originala djela F. M. Dostojevskog – *Zločin i kazna*, *Idiot*, *Braća Karamazovi* i *Mladić*, a neki primjeri citirani su prema radovima ruskih istraživača koji rade u okviru korpusne analize. Prijevod je uvijek moj (M. K. B.).

stilistiku, i nauku o književnosti, i čitanje samoga pisca, suvišno je i govoriti. Pa ipak, ako obrnemo perspektivu, čini mi se da bez Dostojevskog možda ne bi bilo ni cijele Bahtinove koncepcije dijalogičnosti ni tuđega govora, pa ni heteroglosije (o ovim pojmovima v. Katnić-Bakaršić, 2006). Da je samo to zasluga Dostojevskog, već bi bilo potpuno besmisleno reći kako je on loš stilist. Bahtin je naime anticipirao potrebu za diskursnom stilistikom, koja se ne zaustavlja na mikrostilskim elementima i promatra tekst kao cjelinu i u kontekstu drugih tekstova. On je također, ukazujući na značaj dijalozma i heteroglosije u stvaranju polifonijskih romana ovoga pisca, naglasio da romani Dostojevskog “predstavljaju spoj mnoštva stilova ili bi se s tačke gledišta monološkog shvatanja stila moglo reći da uopće nemaju stila, bar ne jedinstvenog” (Katnić-Bakaršić 2006, 132). I danas su za stilistiku aktuelni njegovi zaključci o različitim tipovima uključivanja tuđega govora u govor lika, a posebno o uključivanju autorskoga glasa na istu ravan na kojoj govore i likovi, kao potpuno ravnopravnoga. Istraženo je i heteroglosijsko su-postavljanje elemenata koji pripadaju različitim stilovima i registrima, od visokih do niskih u istom dijelu teksta kao važan element stila F. M. Dostojevskog.

2.0. Budući da je cijeli niz pitanja već istražen, ovdje se više želim fokusirati na neka obilježja idiosstila F. M. Dostojevskog koja pokazuju koliko su jezična sredstva raznih nivoa u njegovim djelima usklađena s idejom tih djela i sa mnoštvom smislova što ih ona proizvode. Ujedno ću pokušati pokazati da su često upravo oni elementi njegovoga stila koji su bili podložni kritici stilogeni i relevantni za taj idiosstil.

Koje su ključne stilske odrednice koje su već uočene u djelima ovoga autora i koje se mogu smatrati stilskim dominantama toga djela? To su prije svega sljedeće: baroknost izraza, zatim “театральность” (Баранов, 2021), shvaćena kao teatralnost odnosno “dramskost”, dramatičnost proznog teksta, bogatstvo oblika tuđega govora, što je povezano i sa polifonijskom strukturom djela, heteroglosija, a svakako i povišena emocionalnost iskaza, što se manifestira kako na leksičkom, tako i na sintaksičkom planu.

Ako se promatraju elementi njegovog stila na različitim jezičnim razinama, vidjet ćemo da su oni uvijek u funkciji stvaranja prepoznatljivog stila, usklađenog s idejom djela. Današnja istraživanja idiostila F. M. Dostojevskog na leksičkom, sintaksičkom, narativnom i intertekstualnom planu, posebno uz korištenje metoda korpusne lingvistike (Баранов и др., 2021, Шапапова, 2021), pokazuju nekoliko zanimljivih osobina koje su važne za razumijevanje načina na koji jezička sredstva tvore svijet romana Dostojevskoga. Na planu leksike kod njega dominiraju emotivno-ekspresivni elementi, česti su intenzifikatori (Шапапова, 2021), a zanimljiva je i upotreba pojedinih elemenata nižeg nivoa – npr. čestica (Арутюнова, 1996). Na planu sintakse sa stanovišta kritičke stilistike posebno je relevantan postupak uklanjanja agensa, odnosno upotreba bezličnih konstrukcija kako bi se opisala psihološka stanja junaka, dok je na narativnom planu zanimljiva već spomenuta dramska priroda narativa (Баранов, 2021).

2.1. Pogledajmo sada malo detaljnije kako funkcioniraju ovi elementi. Važno sredstvo postizanja pojačane emocionalnosti uz emocionalno-ekspresivnu leksiku kod njega su intenzifikatori², npr. *нестерпимый, невыносимый, неизмеримый* (nepodnošljiv, neizdrživ, beskrajan), što je u skladu s općom baroknošću stila. Međutim, korpusna analiza pokazala je još jednu osobenost upotrebe, a to je da kod njega intenzifikatori često dolaze u neočekivanim kolokacijama, pa tako srećemo ovakve primjere:

(1) Правда, этого Евгения Павловича надо еще очень, очень рассмотреть (...) (*Идиот*); очень заметить; Письмо Ваше (первое) очень читал (Ф. М. Достоевский, *Письма*); мы очень поцеловались.³

U prijevodu bi to glasilо ovako: Istina, tog Jevgenija Pavloviča treba još jako, jako razmotritи (...) (*Idiot*); jako / veoma primijetiti; Pismo

² Pod intenzifikatorima se u radu podrazumijevaju “riječi-pojačivači” sa značenjem visokog, izuzetnog ili graničnog stepena osobine, tj. svojstva; mnoge od tih riječi imaju ograničenu kolokaciju (Шапапова 2021, str. 456).

³ Svi primjeri navedeni su prema Шапапова, 2021.

Vaše (prvo) jako / veoma sam čitao (F. M. Dostojevski, *Pisma*); veoma*⁴ smo se poljubili.

Šarapova (2021, str. 458) navodi da je uzrok neuobičajene kolokacije intenzifikatora ovdje to što se postiže veća emocionalnost, snažniji opis čovjekovog stanja, “snaga djelovanja na subjekta”; strukturalni stilističari rekli bi da se postiže veća začudnost, pa se i tekst opaža bolje, doživljava snažnije. Drugim riječima, svojevrsna “hiperbolizacija emocija”, kako je naziva ova autorica, “odražava autorovu umjetničku konceptualizaciju svijeta” (Шарапова, 2021, str. 469). Ovo je potpuno u skladu s emocionalnim stanjima likova Dostojevskog, ali istovremeno svjedoči o njegovoj prirodi jer se podjednaka začudna upotreba toga intenzifikatora nalazi i u njegovoj prepisci, ne samo u govoru likova. Očito je riječ o važnoj osobini idiosstila, čija interpretacija je bitna i za razumijevanje samoga pisca, njegovih emocionalnih previranja i potrebe za pojačanom i neuobičajenom upotrebom intenzifikatora, od kojih je ovdje promatran samo jedan – *очень* (veoma, mnogo, jako).

2.2. Drugi mikroelement stila uočen u korpusnoj analizi o kojem želim nešto reći jeste upotreba poredbene čestice *как бы* (kao da). Na prvi pogled to je beznačajna čestica, a opet je relevantna za stilističku interpretaciju. Kao ilustracija mogu poslužiti naredni primjeri:

(2) Но говорил он как бы вне себя, как бы не своей волей, повинаясь какому-то непреодолимому велению (*Братья Карамазовы*); со всеми произошло как бы нечто очень странное (*Идиот*).

U prijevodu: Ali on je govorio kao da je izvan sebe, kao da ne govori svojom voljom, povinujući se nekoj nesavladivoj naredbi (*Braća Karamazovi*); sa svima kao da se dogodilo nešto veoma čudno (*Idiot*).

Ove čestice izražavaju sumnju, mogućnost različitog tumačenja, nesigurnost u istinost tvrdnje ili poređenja: sve to implicira uvjerenost u postojanje neke tajanstvene sile koja upravlja čovjekovim postupcima (Баранов i dr.,

⁴ Zvezdica označava da takva kolokacija ne postoji u našem jeziku.

2021, str. 378). Dakle, jedan mikroelement stila, poredbena čestica, u skladu je s idejom romana Dostojevskog, sa previranjima u glavi njegovih junaka i stanjem njihove svijesti, te tako postaje važna i na makrostilskom planu. Pored toga, u stilu ovoga pisca česte su i druge lekseme sa značenjem neodređenosti, neizvjesnosti, što sve doprinosi općem tonalitetu stila romana i izražavanju dojma bespomoćnosti i nesigurnosti. Već u narednom segmentu rada vidjet ćemo kako je upotreba čestice *kao da* usklađena i sa drugim postupcima koji imaju sličnu funkciju.

2.3. Sljedeći primjer dvostruko je zanimljiv jer kombinira upotrebu čestice *kao da* sa drugim čestim postupkom Dostojevskog, a to je izostavljanje subjekta, odnosno aktera radnje i pretvaranje u objekt, tako da rečenica postaje obezličena.

(3) Алешу как бы всего покачнуло, а в сердце его, он слышал это, как бы прошло что-то острое (...)

Prijevod: Cijelog Aljošu kao da je nešto zaljuljalo, a kroz srce njegovo, čuo je to, kao da je prošlo nešto oštro (...) (*Braća Karamazovi*).

Šta znači uklanjanje agensa? Ako polazimo od kritičke stilistike, koja je tijesno povezana sa kritičkom diskursnom analizom (CDA), onda tu nema dileme: pokazuje se da junak nije stvarni akter, onaj ko je dominantan i ko čak može odlučivati o svojim postupcima – oni kao da dolaze izvana. U smislu tranzitivnosti nema materijalnih procesa koje likovi vrše (o tranzitivnosti v. Jeffries, 2009, str. 50). Naime, svaki odabir jezičke jedinice implicira i određeni stav, određenu ideologiju, široko shvaćenu; druga je stvar što ti izbori nisu uvijek svjesni. Dapače, oni to rijetko jesu, tako da kritička stilistika pomaže da osvijestimo značenja odabira ovih ili onih jezičnih jedinica, u ovom kontekstu stila Fjodora Dostojevskog, ličnih ili bezličnih, aktivnih ili pasivnih rečenica. Arutjunova (1996) smatra da bezlični iskazi služe kako bi ukazali na neke nesavladive sile koje “fatalno upravljaju junakom”, protiv kojih je on nemoćan. Njegov je junak, kako bi rekao Njegoš, “kano slamka među vihorove”; “iz njih (tih junaka – prim. M. K. B.) se nešto otima, s

njihovog jezika se otkidaju i padaju priznanja, molbe i kajanja. Njih stalno nekamo nešto nezadrživo nosi i zanosi, u njima nešto bjesni, rasplamsava se i plamti, njih nešto opsjeda, oni ne rade ono što žele, njihovi su postupci suprotni od njihovih namjera, njihovo ispoljavanje je neočekivano za ljude oko njih” (Арутюнова, 1996, str. 77). Ovdje je važno dodati da su te bezlične konstrukcije karakteristične za ruski jezik i mnogo ih je manje u prijevodu i na naš jezik i na mnoge druge jezike, tako da se ovaj važan stilem gubi u prijevodu:

(4) Ему как бы хотелось разгадать что-то... поразившее его... (*Идиот*); Ему вдруг пришлось сознательно поймать себя на одном занятии... (*Идиот*); При этом оказалось, что ему ужасно желалось тоже сделать угодное Версилову, так сказать первый шаг к нему (*Подросток*).

I u ovim primjerima vidi se da prijevod nije ekvivalentan bezličnim konstrukcijama: suština smisla jeste u tome da se “junaku nešto hoće” – ne “on hoće / želi”, nego upravo ovako. I želje njegove dolaze izvana, on je sveden na objekt i gramatički i po konotaciji takvih rečenica.

2.4. Ako se prisjetimo ranije tvrdnje da je u osnovi njegov stil blizak dramskome, prije svega zbog dijalogičnosti i dijalozizma, te da mu je svojstvena “teatralnost”, dramskost (Баранов, 2021, str. 383), rekla bih i sceničnost, onda ćemo vidjeti i da neki opisi imaju gotovo ulogu didaskalija. Oni dolaze na početku scene kao opis lika “pomoću postupaka koji podsjećaju na proširene autorske remarke u drami” (ibid., 383). Dakle, Dostojevski nam ipak omogućava i da vidimo njegove likove, ne samo da nam oni budu “glas”, kako to tvrdi Bahtin. Ovako on opisuje, odnosno uvodi Raskolnjikova u romanu *Zločin i kazna*:

(5) Кстати, он был замечательно хорош собою, с прекрасными темными глазами, темно-рус, ростом выше среднего, тонок и строен. Приевод: Uzgred, on bijaše iznimno zgodan, prekrasnih tamnih očiju, tamnosmeđ, viši od prosjeka, tanan i vitak.

Upravo zbog toga što podsjećaju na autorske remarke, ti se opisi odlikuju ponekad (a i u ovom primjeru) pojednostavljenošću, shematiziranošću: važno je uvesti lik, dati mu kratku karakteristiku, ponekad prenaplašenu, i dalje se time ne baviti, jer dalje lik upoznajemo putem njegovog govora, ospoljenog ili unutrašnjeg. Neki drugi likovi, paradoksalno, često sporedni, dobijaju i potpuniji opis, tipičan za realizam (npr. Avdotja Romanovna i Praskovja Pavlovna u istom romanu opisane su detaljno).

2.5. Jedno od pitanja kojemu treba pokloniti posebnu pažnju u stilističkoj interpretaciji stila F. M. Dostojevskog jeste pitanje rečeničnoga ritma. Naime, rečenica njegovih junaka donosi zadihanost, ritmičnost, sve veću brzinu kao odraz uzbuđenja, ponovo hipertrofirane emocionalnosti. Česte su eksklamativne rečenice, uzvici, nedovršene rečenice kao izraz snažnih uzbuđenja. Istovremeno, ako znamo kako su nastajala djela ovoga pisca, onda je mogući razlog za takav postupak i to što misli Dostojevskog teku brže nego što on ili čak njegova supruga Ana Dostojevski stižu zapisati. Međutim, kao što sam već rekla, savremenu stilistiku zanima koji efekt imaju ti postupci, ne njihovi uzroci, odnosno zanima je kako čitatelji/-ice percipiraju te postupke.

3.0. Iako je jasno da je djelo Fjodora Dostojevskog toliko značajno da ga ne treba braniti od kritičara, možda vrijedi spomenuti kako neki njegovi postupci imaju i drugačije objašnjenje od uobičajenoga. Ponekad se tako u literaturi kao greška navodi oprečnost semantike unutar jednog odlomka teksta, pa se to ilustrira početkom *Zločina i kazne*, gdje u istom paragrafu nalazimo ove rečenice:

(6) Он был должен кругом хозяйке и боялся с нею встретиться.

Prijevod: Bio je do grla dužan gazdarici i bojava se sresti s njom.

Никакой хозяйки, в сущности, он не боялся, что бы та ни замышляла против него.

Prijevod: Nikakve se gazdarice, u suštini, on nije bojava, ma šta ona smišljala protiv njega.

Mislim da je očito kako se ovdje zapravo radi o unutarnjem slobodnom indirektnom govoru junaka, svojevrsnom toku svijesti i čak jednom vidu dijalozizma o kojem Bahtin govori jer u svijesti Raskolnjikovljevoj sukobljavaju se različita mišljenja, više njegovih “ja”, niz suprotstavljenih emocija. Uzburkane misli često su u kontradikciji jedna s drugom, upravo kao nagovještaj svih duševnih previranja i iskušenja kroz koja će Raskolnjikov u romanu proći, odnosno kao izraz ekstremnog psihičkog stanja u kojem se nalazi. Dodajući “u suštini” u drugu rečenicu, Dostojevski pokazuje da lik mijenja mišljenje od prije nekoliko rečenica, tako da je malo vjerovatno kako se radi o piščevom previdu.

4.0. Na koncu želim reći da sam pišući o stilu Dostojevskog svjesno manje govorila o onim pitanjima koja je Bahtin već istražio, a odnose se na probleme tuđega govora i dijalozizma, stila na planu narativnih modela, odnosno makroplanu. Namjera mi je bila da pokažem kako danas u proučavanju njegovoga stila stilistika posebno važne rezultate postiže kada kombinira modele korpusne i kritičke škole sa modelima što ih je strukturalna stilistika već izgradila. Također sam pokazala da savremena ruska istraživanja dokidaju mit o tome kako u Rusiji Dostojevski nije cijenjen, a posebno sam pokušala pokazati koliko su apsurdne tvrdnje o ovom piscu kao lošem stilistu. Naime, stil i ideja djela, forma i sadržaj, samo su dva lica istog novčića. Svojevrsna baroknost stila ovoga pisca u skladu je sa pojačanom emocionalnošću i često ekstremnim stanjima i situacijama u kojima se nalaze njegovi likovi.

Ako bih odgovarala na dilemu iz naslova ovoga rada, rekla bih da priča o stilu F. M. Dostojevskog i jeste i nije dovršena. Jeste utoliko što je toliko osobenosti toga jezika i stila već uočeno i istraženo, pogotovo u savremenim korpusnim istraživanjima, koja olakšavaju interpretaciju stilističarima, a nije zato što je uvijek moguća nova interpretacija, u duhu pluraliteta i dijalozizma koji je svojstven djelu Dostojevskog. U radu sam željela dati samo naznake nekih mogućih budućih analiza i tek sam otvorila pitanja koja zanimaju kritičku stilistiku.

LITERATURA

- Арутюнова, Н. Д., 1996. “Стиль Достоевского в рамке русской картины мира”. В: *Поэтика. Стилистика. Язык и культура. Памяти Татьяны Григорьевны Винокур*. Москва: Наука, с. 61–95.
- Bahtin, M. M., 1967. *Problemi poetike Dostojevskog*. Beograd: Nolit.
- Бахтин, М. М., 2022. *Проблемы поэтики Достоевского. Глава пятая. Слово у Достоевского*. [электронная книга]. Режим доступа: <http://dostoevskiy-lit.ru/dostoevskiy/kritika/bahtin-problemy-poetiki/5-slovo-geroia-i-slovo-rasskaza.htm>.
- Баранов, А. Н., Добровольский, Д. О., Фатеева, Н. А., 2021. “Идиостиль Ф. М. Достоевского”. В: *Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика*. Т. 12, № 2, с. 374–389.
- Бережков, Ф. Ф., 2011. “Достоевский на Западе (1916–1928). К 190-летию со дня рождения Ф. М. Достоевского”. В: *Нева*, номер 5. Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/neva/2011/5/dostoevskij-na-zapade-1916-8211-1928.html>.
- Jeffries, L., 2009. *Critical Stylistics, the Power of English*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Katnić-Bakaršić, M., 2006. “M. M. Bahtin – vizionarski teoretičar dijalogizma i karnevalizacije”. U: Lešić, Z. et al. *Suvremena tumačenja književnosti*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, str. 128–145.
- Шарапова, Е. В., 2021. “Интенсификаторы в идиостиле Ф. М. Достоевского: нестандартная сочетаемость и ее семантические эффекты”. В: *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика*. Т. 12, № 2, с. 454–471.

THE (UN)FINISHED STORY OF F. M. DOSTOEVSKY'S STYLE

The paper explores F. M. Dostoevsky's style from the contemporary semantic-stylistic research perspective. Based on canonical work of M. Bakhtin on Dostoevsky and recent corpus-semantic explorations of Dostoevsky's language, the paper aims to show how microelements at different language levels can be regarded as stylemes and build the unique style, harmonized with the main idea of Dostoevsky's works. The paper focuses on the stylistic effects of intensifiers and their unusual collocations, and specific usage of particles. From the critical stylistics perspective, transitivity is explored, primarily passivisation – the removal of the agent / actor as an important styleme in Dostoevsky's novels. The intensified expressiveness of the writer's style, its "theatricality", as well as the accelerated, sometimes broken prose rhythm, which also contributes to the speech characterization of his heroes, is also analysed. It can be concluded that criticism of Dostoevsky's style is not justified, because that style is completely in compliance with the emotional states of his characters and with the key ideas of his works.

Keywords: *idiostyle of F. M. Dostoevsky, Bakhtin, intensifiers, agent removal, "dramatism" of the prosaic style, heightened emotionality, sentence rhythm*

(НЕ)ЗАКОНЧЕННАЯ ИСТОРИЯ О СТИЛЕ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО

Аннотация

В данной статье идиостиль Ф. М. Достоевского исследуется в аспекте современных семантико-стилистических исследований. Опираясь на канонические произведения М. Бахтина о Достоевском и недавние корпусно-семантические исследования языка Достоевского, статья ставит своей целью показать, как микроэлементы на разных языковых уровнях могут рассматриваться в качестве микростилем, которые выстраивают уникальный стиль, гармонирующий с основной идеей отдельных произведений писателя. Исследуются стилистические эффекты интенсификаторов и их необычных словосочетаний, а также специфическое использование частиц. С точки зрения критической стилистики исследуется транзитивность, а именно пассивизация, снятие агента (исполнителя действия), как важной стилемы в романах Достоевского, играющей значительную роль в понимании идеи отдельных произведений и являющейся ключевой в характеристике персонажей. Анализируется также усиленная выразительность стиля писателя, его “театральность”, а также ускоренный, местами рваный, прерывистый ритм предложения в его прозе, что также способствует повышенной экспрессивности и эмоциональности. Можно сделать вывод, что критика стиля Достоевского неправомерна, так как этот стиль полностью соответствует эмоциональным состояниям его героев и ключевым идеям его произведений.

Ключевые слова: *идиостиль Ф. М. Достоевского, Бахтин, интенсификаторы, удаление агента, “драматизм” прозаического стиля, повышенная эмоциональность, ритм предложения*

II. POETIKA

EDIN POBRIĆ

ЕТИКА И ТИМОТИКА
U ROMANIMA DOSTOJEVSKOG /
ETHICS AND THYMOS
IN DOSTOEVSKY 'S NOVELS /
ЭТИКА И ТИМОТИКА (*THYMOS*)
В РОМАНАХ ДОСТОЕВСКОГО

Cilj ovog rada je sagledati kompleksnu etičku sliku Dostojevskog kroz njegove velike romane *Zločin i kazna*, *Idiot*, *Zapisi iz podzemlja* i *Braća Karamazovi*. Uz brojne teme koje Dostojevski pokreće u svojim romanima, a neposredno su u dosluhu sa povijesti evropske etike, njegova ideja *apsolutnog humanizma* ostala je prepoznatljiva na nivou njegovog djela – timotika. U tom smislu u ovom radu će se pokušati dati odgovori na koji način djelo Dostojevskog participira naspram nekih velikih filozofa i njihovih etičkih sistema, a u kakvom odnosu stoji naspram kršćanskog morala i, najzad, u kakvom je odnosu naspram sekularne humanističke etike. Da bi se preispitale različite ideje, potpuno suprotne jedna drugoj, ovaj rad pokazuje da se djelo Dostojevskog mora čitati na način da dva oprečna pogleda na jednu te istu stvar ne znače raslojavanje stvarnosti, nego znače govor o njenoj suštini, njenoj očiglednoj istini.

Ključne riječi: *Dostojevski, etika, timotika, teodiceja, humanizam*

ETIKA I TIMOTIKA U ROMANIMA DOSTOJEVSKOG⁵

*Sve što želite da čine vama ljudi, činite i vi njima;
jer su u tome i zakon i proroci. (I. Krist)*

1. Udvojenost

Kada u romanu *Idiot* Dostojevski predstavlja porodicu generala Jegančina, koja je, kako to kaže njegov narator, “ličila na cvjetni vrt”, pisac “posuđuje” žanr bajke (bio jednom jedan car i imao tri kćeri): Sve tri kćeri su bile obrazovane, pametne i darovite. Aleksandra, najstarija (“već je imala 25 godina” i bavila se muzikom), Adelaida, srednja (talentirani živopisac), i najzad Aglaja, najmlađa, bila je u pravom smislu ljepotica i u društvu je, kako kaže Dostojevski, “uveliko skretala pažnju na sebe”. Jednom riječju – princeza.

Naspram Aglaje Jegančin, Dostojevski slika Nastasju Filipovnu, “posrnulu ženu”, siročće, nekada generalu Tockom ljubavnicu koju, što će se ispostaviti kako fabula napreduje u strukturi, junaci romana kupuju, prodaju, prose, ucjenjuju, i kojoj se u isto vrijeme i dive i koje se plaše. Ujednom, čitatelj ima sliku *fatalne žene*.

No pokazat će se da “princeza” Aglaja nije baš takva suprotnost karnevalske figuri Nastasje Filipovne, kao što će se pokazati da upravo Filipovna, sinonim u romanu za demonstraciju moći, paradoksalno je lik koji ima po najviše stida u sebi.

Kada u ljetovalištu Pavlovsk, pred nekih 15-ak ljudi, Aglaja Jegančin, visoko podignuta garda, parodira, ruga se, kroz recitiranje “Pjesme o Vitezu tužnog lica”, knezu Miškinu, za trenutak čitatelj pomisli da je umjesto nje na sceni “ohola” Nastasja Filipovna. No nije, iz “princeze” se ispoljilo ono što možda čitatelji i nisu mogli naslutiti da ima u njoj.

Likovi Dostojevskog se ne mogu poistovjetiti sa svojim karakterima (šta rade, govore i misle) nego svoju cjelovitost traže u kategoriji ličnosti koja je neodvojiva od dva fenomena: konteksta i udvojenosti likova. U tom

⁵ Ovaj tekst je svojevrsni razgovor sa tekstovima koje sam ranije pisao o Dostojevskom, neka vrsta njihovog nastavka, ili možda, tačnije rečeno, neka vrsta sublimacije (v. Pabrić, 2020, str. 25–56 i Pabrić, 2004, str. 106–128. Oba teksta su dostupna na webu).

smislu *udvojenost subjekta* je estetska činjenica i jedan od osnovnih principa inkorporiran u polifonijsku strukuru njegovih romana. Bez onog *drugog* svijet Dostojevskog ne bi mogao da postoji. To je, ustvari, onaj Delezev model *rizoma* koji se očituje kroz subverzivno arhaično djelovanje otvarajući time mogućnost participacije mnoštva “slabijih” subjekata, naspram modela stabla i jednodimenzionalne kauzalnosti kao metafore za zapadnoevropski model kulture jednog i cjelovitog subjekta.

Šta će se iz pojedinog karaktera ispoljiti u različitim kontekstima, niko ne može da zna, ali ono što se ispolji govori o njihovim ličnostima, i nadalje, bez udvojenosti jednog lika sa drugim likovima, tih ljudi ideja i njihovih alterega, svijet Dostojevskog je nezamisliv.

Ugrubo rečeno, likovi Aglaje Jpančin i Nastasje Filipovne iz romana *Idiot* su jedan te isti karakter, samo što Dostojevski prati povijest njihovih ličnosti u odnosu na mjesto i okolnosti rođenja i socijalne sredine njihovih bitisanja.

Na tom principu počivaju odnosi među likovima u svim njegovim velikim romanima. Čak i temeljna figura njegovog cjelokupnog stvaralaštva – Isus Krist (u sistemu vrijednosti kod Dostojevskog zauzima najviše mjesto) – u njegovom djelu dobio je svoju udvojenost. U romanu *Braća Karamazovi* Isus Krist se pojavljuje kao Božiji sin naspram Velikog Inkvizitora, ali u *Idiotu*, Isus Krist je čovjek u liku kneza Miškina, naspram ostatka ljudi Petrograda. S tim u vezi je i ponajvažnija rečenica Dostojevskog koja, pokazat će se, otvara veliko poglavlje njegove etike ali i poetike: “Kada bi se pokazalo”, pisao je Dostojevski, “da su ideje Isusa Krista pogrešne, ja bih stao uz Isusa Krista kao čovjeka” (prema Kusturica, 2006, str. 28). Ta rečenica se odnosi na pitanje dvojnosti, nedokučivosti ljudskog bića, ali i objašnjava važnost pojedinca-čovjeka za Dostojevskog unutar njegovog etičkog sistema.

U skladu s gore navedenim, u romanu *Braća Karamazovi* pojedinačni principi i ideje Ivana ili Zosime, Krista ili Velikog Inkvizitora, Aljoše ili Smerdjakova, uz svjetove svih drugih likova, čitamo kao jedan univerzum suprotnosti i, u isto vrijeme, neke čudne veze među svim tim svjetovima koji se, čini se, ne mogu do kraja kartezijski razdvojiti.

Dostojevski, ustvari, tzv. prva pitanja svodi na egzistencijalna pitanja. Umjesto znaka i referenta koji bi trebali da idu u skladu sa Božanskim principom stvaranja, junaci u romanu imaju odnos označitelja i označenog, što znači da su, kao i čitatelj, svedeni na ljudsku interpretaciju Božijeg djela. Stoga, dva oprečna pogleda na jednu te istu stvar kod Dostojevskog ne znače raslojavanje stvarnosti nego znače govor o njenoj suštini, njenoj očiglednoj istini.

U svojim velikim romanima Dostojevski za čitatelje, putem svojih junaka, iznosi misli o povijesti čovjeka i njegove etike, o slobodi i vjeri, vlasti i tajni, o autoritetu i patnji, časti i osveti, ljepoti i življenju, zločinu i kazni te o samoj čovjekovoj prirodi. Zašto postoji zlo u svijetu, zašto postoji patnja?, šta je zločin a šta kazna?, može li se i smije li se zbog nekih “viših ciljeva” uzeti život drugom čovjeku?, šta je moral i koliko je etička slika svijeta ustvari moral povlaštenih?, ima li morala bez Boga, i je li i kada je sve dozvoljeno?, da li čovjek, uopšte, može voljeti drugog čovjeka, može li voljeti “bez Boga”, je li u stanju “djelotvorno voljeti” i može li, na koncu, Thanatos biti inkorporiran u Eros!? – pitanja su koja opsjedaju junake Dostojevskog.

2. Ideologija i književnost

(Po)etika Dostojevskog obuhvata veliki broj teorija, sistema, učenja i hipoteza, u osnovi posve suprotnih. U traganju za istinama i idealima, Dostojevski je prošao niz etapa koje su se međusobno isključivale – romantizam, realizam, utopijski socijalizam, pravoslavlje, slavenofilstvo i, najzad, teokratija, tj. država-crkva.

Naravno da su vlastiti stavovi Dostojevskog uticali i na njegovu osobnu etiku, ali ono što je važno jeste da njegovi stavovi, koji se mogu čitati iz pisma, dnevnika i biografije, njegovu književnost nisu u konačnosti određivali.

Iako su se tokom svih tih drastičnih promjena ideala njegovi etički stavovi postepeno usložnjavali, ona (njegova književnost) je u osnovi ostala idealistička, uprkos kasnom skepticizmu Dostojevskog. Njegova vjera u mogućnost ostvarenja utopije sreće nikad ga nije napustila, ali su se mijenjali svjetonazori i pogled na svijet. Dakle, preobražaj od utopijskog socijaliste prema teokratiji bio je velika prekretnica u njegovom životu, ali ono što

odlikuje velikog pisca je da njegovi stavovi nikad nisu ugrožavali stavove njegovih likova. Majstorstvo pisca ogleda se upravo u tome što nikad u konačnoj strukturi svojih romana nije nametao “svoju istinu” kao konačnu hipotezu u koju je kao čovjek vjerovao. Ideje koje postoje u njegovim romanima uvijek su vezane za likove, a ne za monološke intervencije.

3. Dostojevski i filozofija

Literatura o Dostojevskom je puna naslova koji dovode pisca u vezu s ovim ili onim filozofom. Međutim, makar je to vidljivo upravo kod Dostojevskog, postoji velika razlika u načinu predstavljanja mišljenja jednog filozofa i jednog pisca. Naravno da se može govoriti i o filozofiji Dostojevskog, ali ne u koherenciji misli i ideja uobličениh u neki sistem nego u njihovoj fragmentaciji, što je suprotno “prirodi” same filozofije. Čak i kada izravno, u *Dnevnici*ma, Dostojevski izražava svoje poglede na svijet, to su prije, tako reći, vježbe mišljenja, igre protivrječnosti i “improvizacije” nego afirmacija neke kontinuirane filozofske ideje (pri tome nikako ne znači da su filozofske ideje same po sebi kontinuirane a pjesničke diskontinuirane). One su, naprosto, priprema za priču (književnost) koja tek treba da uslijedi.

S tim u vezi, djelo Dostojevskog je često povezivano sa filozofijama Kierkegaarda, Hegela, Kanta a posebice Nietzschea. Ne može se pouzdano znati da li je Nietzsche, naprimjer, čitao roman *Idiot*, ako jeste, sigurno je u liku kneza Miškina mogao naći dodatna utemeljenja za kritiku kršćanske etike. U tom smislu je i Lav Šestov (1979) pravio poveznicu između Nietzschea i Dostojevskog u činjenici da su obojica “zlatne snove” predstavili kao “dječije maštarije” jer nikakva društvena reforma nije u stanju odstraniti tragediju i patnju iz ljudskih života. I jedan i drugi su, piše Šestov, smatrali da je “došlo krajnje vrijeme” da se patnja prihvati i pokuša istinski razumjeti. U istom pravcu išao je i Fridlender (1981) koji je, analizirajući roman *Zločin i kazna*, za Dostojevskog ustvrdio da je on bio “ničeovac pre Ničea” (Fridlender, 1981, str. 243), a samu Nietzscheovu filozofiju je vidio kao “novu, sledeću fazu u razvitku onog kruga ideja koje je prvi put izrazio Dostojevski stavivši ih u usta svojih junaka” (Fridlender, 1981, str. 244). I zaista, po Dostojevskom,

čovjekov je usud satkan od stalnog stanja patnje koji je, kao takav, neodvojiv od grijeha.

Možda čovek ne voli samo blagostanje? Možda isto toliko voli i patnju? Možda mu je patnja isto toliko korisna koliko i blagostanje? Čovek ponekad užasno voli patnju, do ludila, to je fakt. (Dostojevski, 2008, str. 34)

U romanu *Zapisi iz podzemlja* Dostojevski je iznio svoja osnovna poetska načela koja će biti, na različite načine, razrađena u njegovim romanima *Zločin i kazana* i *Idiot*, a posebno u romanu sintezi njegovog stvaralaštva – *Braća Karamazovi*. *Zapisi* su nastali na osnovu polemike koju je Dostojevski vodio naspram teorije racionalističkog egoizma Černiševskog i njegove utopističke vizije budućeg društva, tako da razumijevanje *Zapisa* u mnogo čemu pomaže čitanju svih njegovih drugih velikih romana koji će kasnije nastati.

U srcu njegove poetike smještena je, često citirana, rečenica koja se nalazi unutar nekoliko njegovih tekstova, od dnevnika, preko *Zapisa* do *Karamazovih*:

Zavoljeti čovjeka kao samog sebe po zapovesti Kristovoj – nemoguće je [...] Jer, uostalom, o čemu može pošten čovek da govori sa najvećim zadovoljstvom? Odgovor: o sebi. (Dostojevski, 2008, str. 9)

Ja se ovdje javlja kao glavna prepreka za uspostavljanje bilo kakvog prihvatljivog moralnog načela. Ljudska priroda sazdana je na takav način da egoizam čini njeno osnovno obilježje, pa zbog toga Kristova zapovijest ostaje samo jedan od ideala za čovjeka koji nije moguće sprovesti. Stoga je egoizam za Dostojevskog “prirodno stanje” čovjeka budući da dobrota podrazumijeva skup složenih praktičnih vještina koje se trebaju naučiti.

Međutim, ta patnja, kako govori njegov lik iz romana *Zapisi iz podzemlja*, može dobiti i svoju ravnotežu u *nasladi*⁶ koju izaziva žrtvovanje za drugog. Ali, stvari opet nisu nimalo jednostavne. Postoji nepremostivi paradoks ove

⁶ Međutim naslada kod Dostojevskog ima i svoju drugu stranu medalje, kako to objašnjava Zosima Ivanu u romanu *Braća Karamazovi*: “No i mučenik voli neki put da se zabavlja svojim očajanjem, i to, kanda, opet iz očajanja. Tako se i vi sada iz očajanja zabavljate” (Dostojevski 1975, str. 91).

etičke vizije svijeta. Ako je ideal Kristov (voljeti bližnjeg svog) u suprotnosti sa čovjekovom prirodom (egoizam), po kojem onda to zakonu i po kojoj to onda prirodi čovjek i čovječanstvo mogu ostvariti ovaj ideal!? U tom smislu treba posmatrati i njegovog *filozofa iz podzemlja*, ali, kako će se vidjeti, i Ivana Karamazova. I time se samo produbljuje paradoks koji se očituje kroz ispriповijedani svijet romana u odnosu na kršćansku etiku kojoj je težio sam Dostojevski.

Vi verujete u kristalni dvorac, večito trajan, to jest u dvorac kome ne smeš ni krišom isplaziti jezik. A ja se možda baš zbog toga i bojim te zgrade što je kristalna i večito trajna, i što joj ni krišom ne smeš isplaziti jezik. (Dostojevski 2008, str. 37)

Pod slobodom ličnosti ovdje se podrazumijeva ne samo izbjivanje iz “kristalnog dvorca” (simbol racionalističke svijesti) već i uvjerenje da čovjek sa najvećom strašću voli razaranje i kaos, što je, opet, neodvojivo od usuda patnje. “Ja sam ubeden da se čovek neće nikada odreći prave patnje, to jest rušenja i haosa” (Dostojevski 2008, str. 36). Dakle, u *Zapisima iz podzemlja*, kao ni u romanima *Idiot*, *Zločin i kazna*, *Braća Karamazovi*, kako će se vidjeti u nastavku ove studije, ne nudi se nikakva ni ničeovska ali ni kršćanska vizija ljudske prirode, već stanovište, historijom potkrijepljeno, po kojem čovjek, i kad nije zatvoren u neke spoljašnje obruče, nepopravljivo je iracionalno biće koje strasno voli patnju, a koja opet nije ništa drugo do destrukcija i kaos. S druge strane, kad je u pitanju *sloboda* ličnosti, Dostojevski kao da provjerava putem svog junaka iz *Zapisa iz podzemlja* da li ljudi makar pred samima sobom mogu da budu iskreni i da ne pobjegnu, okrećući glavu, od istine o tome ko su i šta su!? To pitanje će Dostojevski, u odnosu na polifonijsku strukturu svojih romana, postavljati, manje-više, svim svojim likovima u cjelokupnom djelu. Prateći fabulu romana, onako kako ona odmiče stranicama teksta, biva jasno da glavni junak *Zapisa iz podzemlja* nije nikakvo oličenje slobodne ličnosti (iako se čitatelju predstavlja kao takav) već je, štaviše, rob sasvim prizemnih, sebičnih poriva. Roman se naprosto završava sarkastičnim refleksijama *filozofa iz podzemlja* o katarzi kroz uvrede i mržnju.

Sve te poveznice Dostojevskog sa djelom pojedinih filozofa se, dakle, mogu uspostaviti ukoliko se djelo Dostojevskog posmatra nasilno kroz monološku, a ne polifonijsku⁷ strukturu njegovih romana. Za Nietzschea je egoizam njegovog *natčovjeka* postavljen na nivo koji predstavlja jednu od osnova njegove filozofije, dok je egoizam za Dostojevskog osnovni razlog svekolike patnje i tragedije ljudske. Dostojevski, ustvari, samo provjerava one ideje koje su za Nietzschea bile neupitan princip njegove filozofije. I kad su u pitanju spomenuti romani, *Zločin i kazna* i *Idiot*, Dostojevski, suprotno ničeovskoj filozofiji, prvim pokazuje da je to, bez obzira na početne ideje u romanu čovjeka-vaške i pitanja *apsolutne slobode*, roman tragedije u kojem je Raskoljnikov bio u stanju “samo” napraviti zločin, ali nije bio sposoban nositi se sa svim etičko-psihološkim posljedicama svoga čina.

U interpretativnom smislu, ništa nije jednostavno kod Dostojevskog. Svi romani Dostojevskog, ustvari, prate spiralno kretanje glasova. Smisao se vraća uvijek iznova i uvijek iznova na drugom mjestu. Slikarski rečeno, kod Dostojevskog je zastupljena pointilistička tehnika. Zbog čega je ubio Raskoljnikov?, pitanje je koje su književni kritičari toliko puta postavili analizirajući roman *Zločin i kazna*.

Kritika je o tom pitanju u principu podijeljena: jedni su smatrali da je osnovni razlog siromaštvo, dok su drugi davali prioritet idejnim motivima – moral *apsolutne slobode* (ničeovska filozofija), odnosno Raskoljnikovljevoj teoriji o podjeli ljudi na dvije kategorije: na pokorne koji umnožavaju vrstu i na rušioce koji u ime nove ideje uvijek gaze zakon. Za Raskoljnikova je najvažnije pitanje kojoj grupi pripada on. Tumačenje da je glavni motiv ubistva bila ideja (apsolutne slobode, kako tumače ovaj roman pojedini kritičari) nameće pitanje: Zašto Raskoljnikov nije ubio prije susreta s otpuštenim činovnikom Marmeladovom u čijoj se ispovijedi krije jedna od osnovnih ideja romana: čovjek bi uvijek morao da ima negdje da ode; prije saznanja da je Sonja postala prostitutkom da bi prehranila porodicu; prije

⁷ Polifonijsku strukturu karakterizira, kako je poznato, niz neslivenih glasova (junaka) u romanu koji formiraju jednu cjelinu (atmosfera priče), a da pri tome svaki glas ponaosob ima svoju autentičnost. Glasovi junaka, pri tome, imaju punovažnost u odnosu na glas autora – pisac se ovdje “stopio” sa svojim likovima i, kako to kaže Dostojevski, “svoju njušku nigdje nije pokazao”.

nego je dobio pismo od majke u kome saznaje da je njegova sestra Dunja spremna da se žrtvuje za njega; prije saznanja da Svidrigajlov maltretiranjem dovodi slugu do ubistva, siluje četrnaestogodišnju djevojčicu koja se iz očaja davi u rijeci, truje ženu da se dokopa bogatstva itd. Jer ako je provjera kojoj kategoriji ljudi pripada glavni cilj, onda su pomenute informacije suvišne. Činjenica da je ubistvo uslijedilo tek poslije navedenih događaja svjedoči o njihovom značenju u junakovom postupku. Međutim, ni socijalni kao ni idejni plan Dostojevskom nije bio dovoljan da njegov junak izvrši ubistvo.

Ubio je, u krajnjoj liniji, da ne zakasni. To je genijalnost Dostojevskog, kada sami razlozi i ideje nisu dovoljni nego se odluka prebacuje na samu psihološku osnovu bića. Otkucavanje sata u maloj klaustrofobičnoj sobi djeluje kao šok: cijeli tok svijesti, isprepleten s povišenom tjelesnom temperaturom, s bunilom u kome se njegovo moralno i emotivno biće do posljednjeg trenutka opiralo zločinu (svjedoče o tome, između ostalog, dva sna glavnog junaka), prebacuje se na kolosijek straha da ne zakasni. Raskoljnikova više nisu određivali razlozi, on je samo žurio. Time se do kraja dovodi teza Dostojevskog o rušenju “kristalnog dvorca” iz romana *Zapisi iz podzemlja*. Šta zna i koliko može razum? U *Zločinu i kazni* razum je zapazio, izmjerio, analizirao i na kraju pogriješio.

U istom kontekstu, ideja spomenutog romana *Idiot*, dakle priča o knezu Miškinu, Nastasji Filipovnoj, Aglaji i Rogožinu, ustvari je tragedija dobrote i fatalne ljepote. Dostojevski na taj način pokazuje kako se ideja, koja može biti nosilac nekog cjelovitog filozofskog sistema, teško može “prebaciti” u sam život u kome bi igrala ulogu njegovog cjelovitog neupitnog svojstva.

U sličnom ključu može se posmatrati poveznica Dostojevskog i Kanta. Sasvim je jasno da Dostojevski u romanu *Braća Karamazovi* uvodi osnove Kantove filozofije morala (predstavnik ovog principa u romanu je otac Zosima), ali joj, ako ostanemo ilustracije radi u ovom istom filozofskom diskursu, paradoksalno, u odnosu na gore navedeno, Dostojevski suprotstavlja ničeovsku viziju morala. Kritički racionalizam, na kojem se temelji Kantova filozofija morala,⁸ Dostojevski, počev od romana *Zapisi iz podzemlja* pa

⁸ Kantov “kategorički imperativ” je u osnovi Kantovog etičkog sistema. Ne može se poistovijetiti sa hipotetičkim imperativom (oni se zasnivaju na imperativu, naprimjer: “Nemoj da pušiš!”). Kategorički

do romana *Braćá Karamazovi*, u principu najprije problematizira a potom i ironizira (bez obzira na to koliko je sam Dostojevski bio blizak Kantovoj etici). U romanu *Braćá Karamazovi* se pod svaku cijenu želi prevazići svijet dihotomija i paradoksa koji podrazumijeva potragu za nekom *vječnom harmonijom*, ali je očito da tu harmoniju nije moguće uspostaviti bilo kojim oblikom logosa, pa tako ni kantovskim kritičkim racionalizmom. Naravno da je moguće pronaći dodirne tačke između filozofa i pisca, jer se obojica, na neki način, bave istim filozofskim pitanjima – slobodna volja, moralni zakoni, besmrtnost, dužnost – ali se njihovi načini predstavljanja ideja radikalno razlikuju. Ono što je osnova Kantove filozofije sa stanovišta morala, kod Dostojevskog je samo jedan segment na osnovu kojeg se rađaju različite perspektive pogleda na svijet i međusobni sukobi junaka. Za Kantovu etiku je konstanta ono što će Dostojevskom samo poslužiti kao jedna od teza romana: “[...] najviše dobro je praktički moguće samo pod pretpostavkom besmrtnosti duše; prema tome, besmrtnost duše je, kao nerazdvojno povezana s moralnim zakonom, postulat čistog praktičkog uma” (Kant 2004, str. 131).

Slijedom toga, naravno da je besmrtnost duše uslovljena postojanjem Boga (kao “najvišeg iskonskog dobra”), pa će Kant zapisati: “Najviše dobro nije moguće ako se ne pretpostave tri teorijska pojma (za koje se, pošto su samo čisti pojmovi uma, ne može naći nikakav odgovarajući opažaj, dakle na teorijskom putu nikakva objektivna realnost), naime: sloboda, besmrtnost i Bog” (Kant 2004, str. 143).

Sasvim je izvjesno da se način na koji književnost pristupa čovjeku i problemima njegove egzistencije radikalno razlikuje od načina na koji to čine religija, filozofija ili nauka, iako književnost može u sebi da sadrži svaki od nabrojanih diskursa. Svaka individualna poetika, pa tako i poetika Dostojevskog, ima neki svoj sopstveni model u problematiziranju filozofskih pitanja. Kod Dostojevskog je ona uslovljena pravom riznicom

imperativ ne podrazumijeva nikakvu uslovljenost (naprimjer: “Nemoj da lažeš”). To su vrste zapovijedi koje se ne zahtijevaju radi nekoga cilja ili želje koje čovjek ima ili nema; njima se čovjek pokorava jer je to dužnost, bezuslovna i nezavisna od posljedica. Kategorički imperativ je za Kanta bezuslovni moralni imperativ. Ili, sažeto rečeno: Djeluj samo po onoj maksimi za koju u isto vrijeme možeš željeti da ona postane jedan opšti zakon.

kompleksnih ličnosti, uobičajenih i neuobičajenih međuljudskih odnosa, te zaoštavanjem najkontroverznijih društveno-političkih i filozofskih pitanja. Radi se zapravo o fragmentaciji pojedinih filozofskih sistema koji su se kroz polifonijsku strukturu “ušetali” u romane. U prethodnom primjeru moglo se vidjeti kako se tu susreću i međusobno sudaraju, s jedne strane, kršćanska etička misao Kanta i Nietzscheova nihilistička filozofija, sa druge strane. Filozofsku misao Dostojevskog, kao i njegovo djelo u cjelini, moguće je sagledati iz različitih uglova i tumačiti je na mnoštvo različitih načina, pri čemu uvijek treba imati na umu to da Dostojevski ne piše filozofski spis i ne nastoji izložiti neki cjeloviti filozofski sistem, već posredstvom svojih likova suprotstavlja različita gledišta i stavove o filozofskim pitanjima, bez mogućnosti nametanja krajnjih i konačnih odgovora. Za Dostojevskog je, kako je to on zapisao u svojim *Dnevnicima*, a ponovo problematizirao u svojim romanima, čovjek tajna.

4. Tajna

Lepota – to je strašna i užasna stvar! Strašna zato što se ne da opisati, a ne da se opisati stoga što je bog zadao sve same zagonetke. Tu se obale sastaju, tu sve protivrečnosti zajedno žive [...] Strašno mnogo tajni! Suviše mnogo zagonetki pritiskuje na zemlji čoveka. (Dostojevski 1975, str. 139)

Tema *tajne ljudske prirode* je u osnovi cjelokupnog djela Dostojevskog koja će, s jedne strane, svojim paradoksima, dijaloškim konceptom, radikalnom uslovljenosti likova jednih od drugih, izroditi i posebnu poetiku polifonijskog romana, dok će, s druge strane, ta sinteza različitih koncepata stvarnosti dovesti do posve posebnog žanra – romana-tragedije, u kojem će netragički karakteri postati ličnosti tragičke situacije.

Stoga, i sama suština njegovih romana – *Zapisi iz podzemlja*, *Zločin i kazna*, *Idiot* i *Braća Karamazovi* – odnosi se na dihotomije koje u sebi nose naslovni junaci: racionalno i iracionalno, želja za novim putevima i strah od postignutog cilja, uzvišenost i razvrat, stvaralačko i rušilačko, red i nered, čežnja za “kristalnim dvorcem” i u isto vrijeme potreba da mu se “isplazi jezik”, naslada u boli i bol od naslade, razumna korist i korist u iracionalnosti,

uzvišena ljepota i ljepota bačena u blato itd.

U tom smislu će *raspadanje* biti osnovna ideja svih njegovih velikih romana: raspadanje svake vrste cjeline, kriza Rusije nakon reforme, alijencija unutar ruske porodice, sveopšti nered i rasulo, podrivenost moraliteta, pravo na nečasnost, umna pometnja, raslojavanje subjekta, potpuno ludilo vremena – sve su to problemi-ideje koji su zapisani u bilježnicama Dostojevskog (još od 1877), a koje će pisac pokušati “razriješiti” romanom napisanim pred kraj života.

5. *Etika*

Po uobičajenom grčkom shvatanju, najviše dobro i krajnji cilj čovjekovog djelovanja jeste *eudaimonia* – riječ koja se prevodi kao “sreća”, ali njen smisao tačnije prenosi širi koncept kao što su “samorazvitak”, “dobro” i “dobrobit”. Glavno pitanje nije: Šta je ispravno da učinim?, već Koji je najbolji način življenja? Prema Aristotelovom shvatanju (1988), čovjekova suština je u njegovoj sposobnosti da rasuđuje – prije svega u tome da koristi praktični razum kako bi utvrdio koji je najbolji način življenja. Živjeti kao vrlo osoba znači biti ili postati osoba koja se uvijek ponaša onako kako dolikuje odgovarajućim okolnostima, a to se, prema Aristotelu, a kasnije i prema Kantu, postiže mudrošću. U tom smislu je i nastalo tzv. *zlatno pravilo* moraliteta: “Postupaj prema drugima onako kako želiš da oni postupaju prema tebi.”

U djelu Dostojevskog etika je problematizirana na više nivoa, pri čemu je inkorporirao različite perspektive, uključujući književnost, svakodnevnicu, religiju, pravo, historiju i filozofiju, što mu je, na kraju krajeva, omogućavala sama forma njegovih romana. Na taj način, temeljne karakteristike njegovog djela – polifonija i polisemija – jesu obrazac kako treba posmatrati i njegova etička pitanja u romanima.

Kako je poznato, kroz historiju etika je proglašena normativnom naukom, pa su se uspostavljale norme, sa zabludom, da je čovjek rođen isključivo dobar i da treba da bude isključivo dobar. Temeljeći se na “svjetlu prirodnog uma” (kako to kaže Dostojevski u *Karamazovima*), etika kroz povijest nastoji da postavi pravila i da recept dobrog življenja.

Sagledavajući njena postignuća kroz historiju, ispostavilo se da se svela na pronalaženje principa dobrog življenja (jedino) ljudi i to isključivo odbačene skupine – onih koji imaju moć.

Stoga, neka od ključnih pitanja koja se vežu za povijest etike su: da li je moralnost urođeni dio ljudske prirode ili je samo dužnost nametnuta izvana?, kako nastaje vladajući sistem vrijednosti?, ko postavlja norme i da li treba poštovati nametnuta pravila?, da li je čovjek dobar ili zao, ili je, pak, i dobar i zao istovremeno!? To su neka od ključnih pitanja na koja etika (ali i Dostojevski u svojim romanima) pokušava dati odgovor.

U tom smislu, Dostojevski se u svojim romanima, ponajprije u romanu *Braća Karamazovi*, dotiče jednog od suštinskih pitanja kojim se etika bavi još od Platona, pa sve do savremene sekularne etike: Šta potreba za postojanjem ideje o Bogu govori o ljudskoj prirodi i moralu?

Ivan: *'Kad ne bi bilo boga, onda bi ga trebalo izmisliti.'* Čudnovato je što je takva misao – misao o neophodnosti boga – mogla zalutati u glavu tako divlje životinje kao što je čovjek, toliko je ona sveta, i toliko je dirljiva, toliko je premudra, i toliko ona služi na čast čovjeku. (Dostojevski 1975, str. 301)

S druge strane dobra nalazi se fenomen *zla* koji nosi posebnu konotaciju, odnosno ima određenu vrstu metafizičkog prtljaga koji se nakupio tokom duge veze upravo sa religijom. Mnogo je problema, kako je poznato, oko etičkog pitanja razdvajanja dobra i zla.

Jedan od najkontroverznijih dijaloga starogrčke etike, Platonov tekst *Eutifron ili o pobožnome*, bavi se upravo tim temeljnim etičkim problemom. Da li su bogougodne stvari bogougodne zato što su Bogu drage, ili ih Bog voli zato što su bogougodne? (usp. Platon, 2008). Iz toga onda proizlazi novo pitanje: Da li je ono što je *zlo* onda *zlo* zato što se Bogu ne sviđa, ili se Bogu ne sviđa zato što je to *zlo*? Ako je po srijedi prva opcija, gdje Bog stvara vrijednost svojim izborom, tada je očito da Bog može da izabere i nešto drugo – Bogu bi mogla da se dopadaju masovna ubistva i ratovi, naprimjer. U tom slučaju, moralnost onda nije ništa drugo do slijepo pokoravanje “proizvoljnom” autoritetu. Ako je pak odgovor druga opcija: ako se Bogu *zlo* ne dopada zato što je *zlo*, onda je činjenica da *zlo* jeste *zlo* u potpunosti neovisno

od Boga. U tom slučaju, čini se da je sa stanovišta dobra i zla Bog naprosto suvišan. Dakle, kada je riječ o pitanju morala, Bog je ili suvišan ili nebitan, pa izgleda nesrećan zaključak za one koji bi na taj način zasnivali moralnost.

Još je ozbiljniji problem fenomena zla u pitanju: kako izmiriti činjenicu postojanja zla u svijetu sa postojanjem Boga (pitanje teodiceje)!? Taj problem nastaje kao posljedica određenih osobina za koje teologija smatra da su esencija Božije prirode. Bog jeste: sveznajući (zna sve), omnipotentan (može da učini sve), omnibenevolentan (želi da čini samo dobro).

Odatle i slijedi, sa stanovišta ljudskog uma, da je Bog potpuno svjestan svakog zla u svijetu i da može da ga spriječi da to želi da učini. U odnosu na sveprisutno zlo, slijede pitanja: ili Bog ne postoji ili ne posjeduje svoja nužna svojstva – ne zna šta se događa, ne mari za to, ili nema moć da išta učini!? Uobičajeni teološki odgovor jeste da postoji dovoljno moralnih razloga što Bog, iako jeste moralno savršeno biće, ne mora uvijek odlučiti da ukine patnju. To je zapravo ideja da je u određenom trenutku u ljudskom interesu što Bog dopušta postojanje zla.

To je u korelaciji zaštite *slobodne volje*, što znači da je stradanje cijena koju plaćamo i cijena koju vrijedi platiti za našu slobodu, da možemo birati kako ćemo postupati (“Poema o Velikom Inkvizitoru”). Druga važna ideja jeste da pravi moralni karakter i vrlina nastaju kroz patnju: samo prevazilaženjem nedaća, pomaganjem potlačenima, suprotstavljanjem tiranima može da se pokaže prava vrijednost sveca i junaka.

Međutim, takvi argumenti mogu da se učine površnim kada im se suprotstave razmjere ljudskog stradanja, pobunit će se Ivan Karamazov. Ne samo što je količina stradanja neuporedivo veća od onoga što bi se moglo razumno zahtijevati u cilju izgrađivanja karaktera, nego većinom zlo prolazi nekažnjeno. Dakle, upravo na svim ovim nerazriješenim protivrječnostima Dostojevski zasniva svoju priču u romanu *Braća Karamazovi*.

Kao što je Platon uzdrmao temelje grčkog morala, tako Dostojevski svojim djelom dovodi u pitanje cjelokupni kršćanski moral, ali i ideju humanističke etike koja je trebala da prevrednuje tradicionalne vrijednosti.

6. Razum⁹ i zlo

Posredstvom jedne od najiritantnijih tema u književnosti i mitologiji – oceubistvo – Dostojevski u *Braći Karamazovi* veže sve ostale teme svog romana i propituje ih u različitim suodnosima – dakle, postojanje Boga i besmrtnosti, pitanje pravde i moraliteta. Sva ta pitanja su isprepletena jedna sa drugima i ne naziru se njihova rješenja u pojedinačnosti.

Postoji jedna sila koja sve može izdržati – karamazovska. To znači utonuti u razvrat, ugušiti dušu u sramu [...] s kojom je sve dozvoljeno. (Dostojevski 1975, str. 336)

“Oceubistvo je, prema poznatom shvatanju, glavni i najstariji zločin, kako čovečanstva, tako i pojedinca” (Frojd 1969, str. 245). U tom smislu se i počeci svijeta u grčkoj mitologiji temelje na činu svojevrsnog osvetničkog oceubistva, odnosno bogoubistva, kojim su svrgavani vrhovni bogovi (bog otac Uran kastriran od strane sina Krona, Kron svrgnut od strane sina Zeusa). Da bi spriječio ljudsko pozivanje na božanske postupke, prvenstveno one odnose između očeva bogova i njihovih vlastoljubljivih sinova, Platon je u svojoj “idealnoj državi” zabranio mitove o sukobima bogova: “Sama Kronova djela i strahote, koje je propatio od svoga sina, mislim da ne bi

⁹ Razum nije nimalo izgubio od svoje privlačnosti u modernom dobu, a od 17. stoljeća ga prosvjetiteljstvo proglašava najuzvišenijom osobinom čovjeka. Među prvima, mimo književnosti i umjetnosti, koji je ograničio domet razuma bio je škotski filozof David Hume, poričući da razum ima presudnu ulogu u svakodnevnom, empirijskim procesima. Uz to, tvrdio je, udio razuma u odlučivanju o pitanjima morala je sekundaran u odnosu na osjećanja. Prema Humu, svi ljudi po prirodi imaju moralno osjećanje, što je u suštini sposobnost da se osjeća sreća ili tuga drugih. Stoga, upravo osjećanje a ne razum, prema njegovom shvatanju, motiviše čovjekovo djelovanje. Hum je razumu dao prednost u razumijevanju posljedica čovjekovog djelovanja i za planiranje ostvarivanja ciljeva, ali je u istoj mjeri, prema njemu, razum sam po sebi inertan i nikada ne može ni spriječiti niti proizvesti bilo koji postupak ili pobudu. Naprosto, prema Humu, razum je rob strasti (usp. Hume, 1956).

S druge strane, najuticajniji pokušaj u zasnivanju racionalističke teorije saznanja je onaj Kantov, uspostavljen u knjizi *Kritika čistog uma* iz 1781. godine. Tvrdio je da se sve ljudsko saznanje mora upravljati prema predmetima. U svojoj knjizi *Zasnivanje metafizike morala* Kant “brani” razum i piše da čist um, a ne osjećanje, običaj ili autoritet, usmjerava volju moralnog djelatnika. U osnovi svakog postupka, tvrdi Kant, nalazi se ono što ga usmjerava, maksima. A postupak je moralno dopustiv samo ako slijedi pravilo koje je dosljedno, univerzalno i ako se može primijeniti i na sebe i na druge. To je prema Kantu test moralnosti koji se može spoznati samo razumom.

trebalo tako olako pripovijedati pred nerazumnom svjetinom i nedoraslom djecom [...] To su zaista opasne priče [...] Stoga će one, dragi Adeimante, biti zabranjene u našoj državi” (Platon 2009, str. 378).

U odnosu na neprikosnoveni kult patrijarhata kroz povijest Evrope, te u odnosu na svoj simbolički čin, oceubistvo se može smatrati najtežim zločinom. Ako je, u odnosu na simbolički čin, oceubistvo od “samog početka svijeta” u vezi sa bogoubistvom, a potom i sa careubistvom, onda ono predstavlja temeljno ispoljavanje samovolje i otkazivanje poslušnosti autoritetu, što vodi u anarhizam, narušavanje hijerarhije i poretka i, u konačnici, odricanje svakog smisla. Uspostavljeni red (vrlo često prividna sigurnost) postaje na taj način važniji od načina na koji je uspostavljen, kao i od mehanizama kojim se održava, a koji nerijetko narušava temeljne etičke principe. Zbog toga nije čudno da se oni koji podrivaju nametnuti poredak redovno proglašavaju neprijateljima društva, a oceubice i careubice među prvima jer, suprotstavljajući se autoritetu oca i cara, narušavaju temeljni odnos moći na kojem se zasnivaju osnove različitih društvenih poredaka u svijetu (U nastavku romana koji, kako je poznato, nije napisan, Dostojevski je za Aljošu odredio da bude taj koji će izvršiti atentat na cara). U proces planiranja, ali i u sam čin oceubistva, Dostojevski, posredno i neposredno, upliće sve sinove Fjodora Pavloviča, pokazujući tako kako je djelotvorna ljubav ipak nemoćna pred opšteprihvaćenim pravom na osvetu. U tom smislu je Freud u tekstu “Dostojevski i oceubojstvo” napisao da je “irelevantno tko je izvršio zločin, bitno je tko ga je poželio, a u tom slučaju su sva četvorica braće kriva” (Frojd 1969, str. 12).

U tom kontekstu, ovozemaljski princip pravde i građanskog morala Dostojevski će prikazati na osnovu razvoja dvije fabularne linije. Najprije je tu suđenje Dmitriju Fjodoroviču, prilikom čega Dostojevski suprotstavlja različita pravna stanovišta i uveliko parodira sudstvo i ljudski pokušaj sprovođenja pravde. Postojanje Boga, po ovome, čovjek priželjkuje prvenstveno zbog pravednog suda, jer, pred takvim zadatkom, čovjek se pokazao nemoćnim. Ključno pitanje koje se postavlja u vezi s Dmitrijevim sudskim procesom će biti: Da li se njemu sudi u skladu s optužnicom za ubistvo oca ili, pak, što je imao namjeru ubiti oca?

Drugi niz fabule Dostojevski uvodi posredstvom sporednih likova Katarine Ivanovne i gospođe Hohlakove, kada se obrušava na građanski moral, parodirajući njihovu konvencionalnost, lažni puritanizam, a potvrđujući moralnu oholost i nestalnost vrijednosti (“Spolja istina, iznutra laž!”). Suprotstavljajući Katarini Ivanovnoj Agrafenu Aleksandrovnu (Grušenjku), Dostojevski problematizira stvarne i uobražene moralne vrijednosti. Grušenjka, iako unutar moraliteta građanskog društva, zbog svog specifičnog načina života, nosi predznak moralno posrnule osobe, pokazuje, kao i Dmitrij, široku etičku nadarenost, za razliku od Katarine Ivanovne koja, u prividu stvari, od tog istog društva slovi kao “svetica”. Na taj način Dostojevski pokazuje kako su moralne vrijednosti građanskog društva svedene na formu i manifestaciju, privid i gestu ostajući na dalekom obzoru s one druge strane suštine stvari.

U kući i oko kuće oca Fjodora Karamazova nalazi se proračunato, hladno, razumsko biće Ivana Karamazova kome Dostojevski suprotstavlja razuzdanu i neukrotivu, reklo bi se tipičnu rusku, prirodu Dmitrija (koga je otac opljačkao i ujedno postao suparnik u ljubavi s njim). Treći brat, Aljoša (kome je Dostojevski namijenio nastavak romana koji nije nikada dovršen), je predstavnik idealizma i kršćanske etike i na taj način stoji kao neka vrsta raskrsnice na kojoj se susreću različiti temperamenti prve dvojice. A tu je i vanbračni sin Smerdjakov, sluga svom ocu Fjodoru Karamazovu. U ličnosti Smerdjakova sadržani su sadistički (ali i mazohistički) nagoni čovjeka, koji je, potpomognut praktičnim umom i ohrabren ateističkom i nihilističkom ideologijom (nema Boga, nema vrhovne pravde, nema grijeha), u stanju počiniti okrutni zločin da bi unutar tog istoga građanskog morala dokazao ideju – *sve je dozvoljeno*. Tako svijet Karamazovih, koji počiva na sladostrašću do uspaljenosti, u kojem sladostrasnici jedni druge vrebaju noževima, oličava mikrosvijet povijesti zla.

Etička poruka Dostojevskog u njegovim romanima je, u principu, ipak jednostavna. On ne govori ni o kakvom raj u nebu, već je svojim ispriповijedanim svjetovima participirao “raj na zemlji” koji je, prema njemu, moguć moralnim podvigom. S tim u vezi, u svojim bilješkama (objavljenim kao

pišćev dnevnik) koje se mogu čitati kao svojevrsna priprema za romane i pripovijetke, Dostojevski piše da je osnovni zadatak čovjeka izboriti se protiv tog velikog *ja*. Međutim, njegovi romani govore posve drugačije, i time izražavaju jednu od dihotomija Dostojevskog kao mislioca, s jedne, i Dostojevskog kao pisca, s druge strane: naprosto, čovjek njegovih romana stremi idealu koji je suprotan ljudskoj prirodi (ideal dobrine naspram egoizma).

U romanu *Braća Karamazovi* etička pozadina priče temelji se na prikazivanju konflikata dva vječna principa kao posljedica neprestane borbe za prevlast nad ljudskim bićem – princip dobra (Bog) i princip zla (đavo). U povijesti mikrosvijeta te dvije strane otjelovljuju Zosima/Aljoša/Ivan i Smerdjakov/Ivan, a u povijesti makrosvijeta Isus Krist i Veliki Inkvizitor. U tom smislu Dostojevski će i samu prirodu zločina dovesti u pitanje. Ubistvo oca ne čitamo kao socijalno zlo, nego se uzrok traži u ljudskoj prirodi za koju se, kako je rečeno, Sotona i Bog bore za prevlast.

Dostojevski, ustvari, suprotstavlja dvije krajnosti istog problema, odnosno, dva suprotna stanovišta oko ključnih egzistencijalnih i etičkih pitanja: ima li Boga i besmrtnosti, postoji li grijeh ili je sve dozvoljeno, ko je kriv za zlo u svijetu, kakva je to harmonija koja je sazdana na patnji djece, ko ima autoritet da sudi, osuđuje i presuđuje i ko je garant tog autoriteta!? Kao nepopravljivi idealista i utopista, Dostojevski je “nastojao” dati prednost pozitivnim vrijednostima doživljaja svijeta, međutim, njegov *realizam pisca* ne dozvoljava mu esencijalističku kalkulaciju sa stvarnošću, tako da su, po uzoru na *surovo stvarno stanje stvari*, pozitivne vrijednosti gotovo uvijek u podređenom položaju u odnosu na dominantni ideal zla i njegove različite manifestacije prilikom kreiranja slike svijeta.

Dakle, suštinsko pitanje od kojeg bi mogla da ovisi etička dimenzija stvarnosti u romanu *Braća Karamazovi* odnosi se na (ne)postojanje Boga i zagrobnog svijeta kao neka vrsta preduslova za moralni podvig.

A mene muči misao o bogu. Samo me to i muči. A šta ako nema boga? Šta ako Rakitin ima pravo, da je to izmišljena ideja čovečanstva? Ako nema njega, onda je čovek vladar zemlje, vasiono. Veličanstveno! Ali kako će postojati vrlina bez boga? [...] Jer što je vrlina? Odgovori mi, Aljoša. Za me je vrlina

jedno, za Kineza drugo – dakle stvar relativna. Ili nije? Nije relativna? Lukavo pitanje! Čudim se sad samo tome kako mogu ljudi živeti a da o tome ništa ne misle. Taština! (Dostojevski 1975, str. 806–807)

Dostojevski ukrštava dva etička sistema vrijednosti: svjetovni i crkveni, tako da će na samom početku romana ova tema biti otvorena kroz članak o crkveno-svjetovnom sudu koji je napisao Ivan Karamazov. Dostojevski će pokazati, kako fabula napreduje u stranicama romana, da je osnovni razlog netrpeljivosti između države i crkve zapravo pitanje moći i neprestane borbe za vlast, odnosno pokazuje u kojoj je mjeri i građanski i crkveni etički sistem bezgranično daleko od temeljnih principa humanosti. Kako se građanski a kako crkveni sud odnose prema onima koji su zalutali u amoralnost!? Jedni izopćavaju iz društva, drugi prebacuju osudu na savjest i kaznu na “drugom svijetu”, a i jedni i drugi su jako daleko od bilo kakvog milosrđa.¹⁰

Etičko težište ovog romana nalazi se u poglavljima *Pobuna i Veliki Inkvizitor*, gdje se kroz razgovor dvojice braće, Ivana i Aljoše, iznose misli o povijesti življenja čovjeka na zemlji i njegovoj patnji, o slobodi i vjeri, vlasti i tajni, o autoritetu i moralu, te o samoj čovjekovoj prirodi. Osnove Ivanovih teza su u sljedećem: ako postoji Bog, kako se može objasniti smisao života koji je na svakom koraku zasićen patnjom, odnosno, “zašto je Zemlja od kore do centra nakvašena suzama ljudskim?” U svojim argumentacijama, Ivan najprije, čini se, jednom mišlju dovodi u pitanje kršćanske etičke norme na čijim osnovama se temelji najveći dio savremene evropske kulture, a u kojoj je, kroz povijest, želja za životom sistematski bila obezvređivana.

¹⁰ Jedna od najvažnijih tema kojoj je Dostojevski posvetio veliki broj ispisanih stranica, gotovo u svim svojim romanima, pitanje je *kazne*. Interpretacija tih dijelova iz romana *Idiot*, *Zločin i kazna*, *Braća Karamazovi* itd. mogla bi ići u sljedećem smjeru: dok čitamo historiju čovječanstva, imamo osjećaj mučnine ne zbog zločina koji su počinili opaki, već zbog kazni koje su odredili dobri. Društvo svirepim beskrajno više čine redovno izvršenje kazne nego li pojava zločina. U *Starom zavjetu* stoji: “Oklo za oko, zub za zub.” Time se implicira da zločin i kazna trebaju da budu jednaki ne samo po težini nego i po vrsti (na tom principu je iskonstruisao svoju *Božanstvenu komediju* Dante). Biblijska podrška rezolutnoj kazni dovodi nas do srži problema: *lex talionis* je izričito čin “osvetničkog Boga”, dok retributivista, da bi svoju teoriju zadržao u okviru moralnih načela, mora da spriječi da retribucija ne sklizne u osvetu. U tom smislu, za Jeremia Banthama, jednog od osnivača klasičnog utilitarizma, kazna je, u najboljem slučaju, nužno zlo.

Time Dostojevski, slično Nietzscheu, diskredituje osnovu kartezijansko-racionalističke evropske filozofije. Logos i um, na kojima je izgrađena moderna misao, sada se pojavljuju kao glavni uzrok ljudske oholosti, čime je dovedena u pitanje njihova neupitna nadmoćnost.

Glupost je kratka i nije dovitljiva, reći će Ivan Aljoši, a um vrda i krije se. Um je podlac, a glupost je iskrena i poštena. (Dostojevski 1975, str. 301)

Zlo će u romanima Dostojevskog, u skladu sa sumnjom u neprikosnovenost racionalističkog uma, doći od egocentrične svijesti. Odnos zla i razuma, kad je jednom problematiziran u *Zapisima iz podzemlja*, morao je preko romana *Zločin i kazna*, *Idiot*, najzad, s romanom *Braća Karamazovi* dobiti svoj epilog.

Vidite li: razum je, gospodo, dobra stvar, to je neosporno; ali razum je ipak samo razum i zadovoljava samo razumne čovečije sposobnosti; a htenje je ispoljavanje celokupnog života [...] Šta zna razum? Razum zna samo ono što je uspeo da iskusi; (ponešto, možda, neće nikada doznati; to, istina, nije uteha, ali zašto opet da se to ne kaže?) dok čovečija priroda deluje u celini, svim onim što u njoj postoji i svesno i nesvesno, i kada i laže, ipak živi. (Dostojevski 2008, str. 30)

Um tjera na neprestano traganje koje je već unaprijed, kod Dostojevskog, osuđeno na slijepe ulice. Um je u stanju da zapazi, procijeni, analizira i da na kraju, kao u *Zločinu i kazni*, neprikosnoveno pogriješi. Cjelokupni roman *Braća Karamazovi* je, ustvari, odricanje svijeta zla koje se, uz pragmatizam i makevijalizam, ustoličilo u ljudskoj svijesti. Odustajući, na taj način, od metafizičkih pitanja, Dostojevski, putem Ivana Karamazova, nastavlja da “dekonstruira” sumnjivu povijest evropske etike:

Ama našto da se pozna to đavolsko dobro i zlo kad toliko staje? Taj vaskoliki svet poznanja ne vredi tih suzica što ih je prolila ta devojčica pred ‘malim bogom’. Ja ne govorim o patnjama velikih: oni su jabuku pojeli, i đavo neka ih nosi, i slobodno neka ih đavo uzme, ali ovi, ovi [...] (Dostojevski 1975, str 309–311)

Lav Šestov je smatrao da od tog “strašnog pitanja” ljudska smjelost ne bi trebala ići dalje, jer sve ljudske nade u utopijsku pobjedu dobra nad zlim, pri

čemu napoleonovski nijedna žrtva nije uzaludna, Ivan Karamazov doslovno šalje “nazad đavolu”: “sve to pred čim su svi narodi u svim vekovima padali ničice” (Šestov 1979, str. 78). Ivanova fraza “đavolsko dobro i zlo” neodoljivo, naravno, podsjeća na Nietzscheovu formulaciju “s onu stranu dobra i zla”, a obje konstrukcije “bacaju se kao izazov hiljadugodišnjoj veri svih mudraca koji su ikada živeli” (Šestov 1979, str. 78). Jer, ako je izvan naše moći (s obzirom na prirodu čovjeka) da uništimo uzroke patnje na zemlji, to nije tako kada je u pitanju društvena nepravda. Dakle, sve vrijeme u romanu nije u pitanju borba između ateizma i teizma (iako se ta dva stanovišta dovode u epicentar strukture romana), nije u pitanju slavljenje trijumfa *zla*, već je riječ o tragediji *dobra* usljed iracionalno-makijavelističkih ciljeva čovjeka i njegovih poredaka. Roman Dostojevskog posebno ističe vrijednost živog života, dok je kršćanski moral kroz povijest sam život na Zemlji obezvrijedio.

Tu žeđ za životom nazivaju neki sušičavi, balavi moralisti, a osobito pjesnici, podlom. Istina, to je donekle crta karamazovska, i žeđ za životom, koja se ni na šta ne obazire, nalazi se svakako i u tebi, ali zašto je ona podla? (Dostojevski 1975, 320)

Zbog ideje “apsolutnog humanizma” Ivan Karamazov ne može prihvatiti nedorečene ideale kršćanske etike i tzv. “više ciljeve”:

Ja Boga priznajem, što treba da razumiješ, ali ne priznajem svijeta što ga je on stvorio, svijeta Božjeg, i ne mogu nikako pristati da ga priznam. Da se izjasnim: ja vjerujem poput djeteta da će se patnje zaliječiti i nestati, da će sva uvredljiva komičnost ljudskih protuslovlja iščeznuti kao bijedno priviđenje, kao ogavna izmišljotina nemoćnog i kao atom malenog čovječjeg euklidskog uma, i da će se, na kraju, u svjetskom finalu, u momentu vječne harmonije, desiti i pojaviti nešto tako dragocjeno, što će doteći svim srcima, što će uništiti sva negodovanja, iskupiti sve zločine ljudske, svu krv što je oni proliše, doteći u toj mjeri da će se moći ne samo oprostiti već i opravdati sve što se dogodilo ljudima – ali neka, neka sve to bude i dođe, ali ja to ne priznajem i neću da priznam! Neka se, štoviše, paralelne linije sastanu, i ja to vidim, vidjet ću to i reći, sastale su se, ali ipak ne priznajem. To je moja suština, Aljoša, to je moja teza. (Dostojevski 1975, str. 328)

I najzad, obračunava se s osnovnim postavkama kršćanskog morala, odnosno pokušava demistificirati temeljni Kristov moralni princip – ljubav prema bližnjem.

Ja nikad nisam mogao razumjeti kako je moguće ljubiti svoje bližnje. [...] Po mome mišljenju Kristova je ljubav prema ljudima neko svoje vrste čudo, koje je na zemlji nemoguće. Istina, on je bio Bog. Ali mi nismo bogovi. [...] Apstraktno je još moguće ljubiti bližnjega i, štoviše, katkad izdaleka, ali izbliza gotovo nikad. (Dostojevski 1975, str. 329–330)

Etika Dostojevskog i njegova vizija pravednosti temelje se prvenstveno na idealu ljubavi za svakog pojedinačnog čovjeka, i na tim osnovama zasnovane su ideje gotovo svih njegovih romana. Ivanova pobuna rezultat je nemogućnosti prihvatanja patnje čovjeka (posebno djeteta) u ime *ideje čovječanstva* ili nagoviještene buduće harmonije.

To znači da je cjelokupno djelo Dostojevskog obilježeno jednom njegovom idejom – idejom apsolutnog humanizma. Međutim, kako je poznato, *humanizam* je nadasve proturječan pojam. S obzirom na to da je nastao na osnovu idealizacije čovjeka i ljubavi prema njemu, humanizam se kroz povijest neprestano spotiče o vlastite ideale. Zaštita čovjeka i njegovih vrijednosti jeste u isto vrijeme i determinacija čovjekovog neprijatelja. A čovjekov najveći neprijatelj je sam čovjek. Gdje i kako uklopiti zlog čovjeka? Kršćanski humanizam je svoje opravdanje našao u Bogu i zapovijedi Njegovog sina – voli bližnjeg svog. Iz toga slijedi još jedno veliko pitanje koje postavlja Dostojevski: Da li je *smerna ljubav*, kako to kaže Zosima, najveća sila od svih!? Odnosno, da li Thanatos treba biti inkorporiran u Eros!? Ako se ljubavljaju sve da spasiti, onda je, u neku ruku, opet sve dozvoljeno jer će Bog oprostiti i samom đavolu; a time se Zosimina i Ivanova, odnosno, ideja kršćanstva i ateističkog humanizma o ljubavi podudaraju. Nadalje, da li se od čovjeka može uopšte zahtijevati ljubav Božija, koja podrazumijeva jednaku naklonost prema zločincu i njegovoj žrtvi!?

Dostojevski je odgovor pokušao dati i u još jednoj svojoj priči, onoj o knezu Miškinu (roman *Idiot*) čiji je lik koncipiran po ugledu na Krista, i s obzirom na to da je “čista dobrota”, i da prašta uprkos tome što uvijek

pouzdana zna ko je krivac, odgovor koji smo dobili samo je odgovor u obliku novog pitanja: Ako dobro prihvaća zlo prigrlivši ga u ozračje milosti i ljubavi, da li se tada i u dobro uvuklo klijavuće zrno zla!? Miškin je u ovoj priči, kako se zna, završio pomračena uma, a slično će završiti i Ivan u romanu *Braća Karamazovi*.

7. Sloboda izbora i zlo

Duhovna povijest čovječanstva je u romanu *Braća Karamazovi* smještena, ustvari, unutar tri pitanja-odgovora, o iskušenjima Krista u pustinji od strane Sotone, a u sebi obuhvaća simboličke ravni čuda, *tajne* i *autoriteta*:

[...] misliš li da bi sva premudrost zemaljska, kad bi se na jednom mestu skupila, mogla izmisliti ma šta slično po snazi i dubini onim trima pitanjima [...] Jer u ta tri pitanja kao da je skupljena u jednu celinu i predskazana sva potonja istorija čovečanstva i data tri oblika u kojima će se spojiti sve nerazrešive istorijske protivrečnosti čovečije prirode na celoj zemlji. (Dostojevski 1975, str. 322)

Nakon što je Krist u pustinji odbio tri prijedloga iskušenja od “Svetog Duha” (da pretvori kamenje u hljebove i tako nahrani čovječanstvo, da siđe sa krsta i čudom zavlada ljudskim dušama, da uzme mač kao simbol vlasti i tako uspostavi Kraljevstvo pravde), čime je, s jedne strane, učinio počast ljudskoj snazi i uzvišenosti, a s druge, odbio da na račun ljudske slobode izborom svijetom zavlada “Kristova” vjera, pokazalo se da je čovjek i odviše slabo biće da bi se mogao nositi s bremenom vjere u samog sebe. Ustvari, sloboda koju je Krist dao čovječanstvu postaje njen izvor patnje i zla, pa je izbavljenje čovjeka od slobode crkva pretvorila u vlastitu misiju putem čuda, *tajne* i *autoriteta*.

Dostojevski u “Velikom Inkvizitoru” vjerodostojno pokazuje da nema postojanije i mučnije čovjekove želje nego da, kad ostane slobodan, nađe kome da se potčini. Ako nije dobio hljeb od Krista, dobio ga je od crkve. Ljudi, naravno, kaže Dostojevski, jasno vide da crkva njihove hljebove, njihovim rukama zarađene, uzima od njih samih, da bi ih opet njima podarila. Iako uviđaju da crkva nikakvo kamenje u hljebove ne pretvara, ali više nego hljebu, ljudi se raduju što ga dobijaju iz ruke crkve. Ljudi naprosto

nisu bili spremni za ideale koje im je Krist nametao, jer, ne toliko zli, koliko slabi, oni naprosto nisu u stanju da podnesu teret moralnog podviga. Jer, “čovjek je stvoren slabiji i niži nego što si ti o njemu mislio” (Dostojevski 1975, str. 327). Crkva će dopustiti čovjeku i da griješi. Ljudi su slabi i nemoćni, i voljet će crkvu kao djeca majku, zato što svaki grijeh može biti iskupljen ako bude učinjen sa dozvolom crkve.

Pitanje slobode i slobodne volje, ustvari, predstavlja jedno od najkontroverznijih pitanja u povijesti ljudskog morala i nezaobilazni je kamen spoticanja teološke etike.¹¹ Najprije, slobodna volja je u direktnoj vezi sa pitanjem odgovornosti, ali je isto tako nužno povezana sa pitanjem ljubavi i kršćanske etike, pa se tako Ivanov i Zosimin princip o slobodnoj volji i ljubavi susreću na pola puta. Za razliku od Zosime koji govori o ljubavi prema čovjeku, Ivan govori o ljubavi prema životu, ali odbija postojanje ljubavi prema bližnjem. Nadalje, tvrdnja da se ništa ne dešava bez Božije volje čovjeka oslobađa odgovornosti i unaprijed opravdava svako njegovo djelovanje. Ali ni vrlina, ni grijeh, kako je već rečeno, nisu mogući bez postojanja slobodne volje – i tu se krug zatvara.

Naravno da je u cijelu priču i ovdje upleteno i, neriješeno, već spomenuto pitanje teodiceje i dualističkog načina mišljenja, odnosno da problem postojanja svemogućeg Boga predstavlja, kako je rečeno, kontradikciju s postojanjem *zla*: ili Bog nije svemoguć, a ako jeste, onda nije dobar Bog!?

Dostojevski je imao na raspolaganju dva načina da ovaj paradoks pokuša razriješiti. Prvi i logični način je da postoji samo jedan sveprisutni Bog koji je stvorio čitav svemir – i da je taj Bog zao!?! No, pitanje teodiceje u romanu se “razrješava” drugim načinom jer Dostojevskom, ipak, sasvim je jasno da je *zlo* posljedica slobode¹² izbora koja je *ostavljena* čovjeku u njegovom

¹¹ Veliki Inkvizitor o ljudima nakon Krista: “Stado će se nanova skupiti, i nanova će se pokoriti, i tada jednom zauvek. Tada ćemo im mi dati tihu, smirenu sreću, sreću slabačkih stvorenja, kakvi su i stvoreni. O, mi ćemo ih naposljetku uveriti da ne budu oholi zato što si ih ti uzdigao, i time ih naučio da budu oholi. Dokazaćemo im da su slabi, da su samo jadna deca, ali da je dečja sreća slađa od svake druge. Oni će postati bojažljivi i počeeće gledati u nas i pribijati se uz nas u strahu, kao ptičići uz svoju majku” (Dostojevski 1975, str. 300).

¹² Filozof Isaiah Berlin utvrdio je razliku između pozitivne i negativne slobode. Slobodni smo ako nema nikakve prepreke koja nas sprečava da učinimo što želimo. To je *negativna sloboda*. Međutim, niko ne može nesputano da uživa u takvoj slobodi a da time ne ometa slobodu drugih. Dok negativna

djelovanju. Zbog toga će Dostojevski u sjajnoj epizodi, na kraju romana, đavola s neba “spustiti” na Zemlju, a Ivan će ga usljed neumjerenosti između timosa¹³ i osvete prihvatiti u svoje naručje.

Ja ipak hoću da budem džentlmen i da kao takav budem dočekan [...] Ja sam siromah, ali neću da kažem da sam vrlo častan, ali obično je u društvu prihvaćen aksionim da sam ja posrnuli anđeo. Ako sam to i bio nekada, onda tako davno da ne bi bio greh i zaboraviti. Sad mi je stalo samo do toga da me smatraju pristojnim čovekom, i živim kako se može, trudeći se da budem prijatan. Ja ljude volim iskreno o –, ja sam u mnogome oklevetan. (Dostojevski 1975, str. 434)

Zlo, na ovaj način, proizlazi iz čovjeka, a ne iz neke izvanzemaljske moći koja je iznad nas; ono proizlazi iz nas jer je posljedica čovjekove slobode. Ono je sklonost onoga što više sudjeluje u *postojanju* prema onome što od tog *postojanja* ima manje. Pravo pitanje koje Dostojevski, ustvari, pokušava postaviti i dati odgovor na njega u priči o Velikom Inkvizitoru jeste: Zašto su ljudi rođeni slobodni da mogu raditi takve stvari kakve rade? Zbog čega se svijet, u ljudskim odlukama, katkada čini poput velikog tržišta slobode ideja i činova – nešto poput berze u ekonomiji!? Ili drugačije rečeno, zar Zemlja, naš planet, nije naziv za mjesto na kojem su ljudi usudom skupljali strašno sjećanje na poniženja, uvrede i sverastuće zlo!? Zar nisu sve kulture, otvoreno ili prikriveno, kako to kaže Sloterdijk, “uvijek i arhivi kolektivnih trauma”? (Sloterdijk 2006, str. 44)

Odgovor je, čini se: zbog kreativnosti i principa stvaranja. Ma kolika bila opasnost da ta ista “kreativnost” prošeteta, makar za trenutak, različitim etičkim načelima, za Dostojevskog je vrijedna postojanja, jer zna da zlo vidi svijet u ništavilu i da zlo ne može podnijeti svrhu božanskog principa – stvaranje svijeta. Tim pitanjima se Dostojevski odriče “prosvjetiteljske” vizije Boga

sloboda jeste sloboda od spoljašnjih uplitanja i stega, *pozitivna sloboda* obično se određuje kao sloboda za postizanje određenih ciljeva. Određuje se kao oblik lične moći, kada ljudi mogu da ispune svoj potencijal i dosegnu stanje lične neovisnosti i ovladavanja sobom i svojim životom. *Negativna sloboda* je interpersonalna, postoji između ljudi, dok je *pozitivna sloboda* intrapersonalna, dakle, to je nešto što osoba razvija i njeguje u samoj sebi. Za Isaiju Berlina *pozitivna sloboda* pretpostavlja podjelu sebstva na viši i niži dio, a osvajanje slobode smatra se pobjedom višeg.

¹³ *Timotika* čovjeka, odnosno, čovjekov ponos, hrabrost, srčanost, želja da se potvrdi, žudnja za pravdomnošću, osjećaj časti i dostojanstva, njegovo gnušanje i njegove borbeno-osvetničke energije.

i pravi, ujedno, radikalni otklon od prakse *političke teologije* u kojoj se Bog svodi na mjeru čovjeka. U ovome slučaju, Bog je za čovjeka nedostupan i time se sva metafizička pitanja, ustvari, svode na ovozemaljska pitanja.¹⁴

8. *Timotika*

Nema razlike, iz perspektive “slučajne porodice” koju na okupu drži mržnja i oholost, između, naprimjer, Ivanovog vanjskog i unutarnjeg svijeta. Ne postoji prostor, osim samoće, u koji se Ivan Karamazov može skriti, jer je i tamo uprisutnuće misli ispisanih u obliku povijesti ljudskog zla. Ni Katarina Ivanova (svojom ohološću) ni Aljoša (svojom voljom za osvetom¹⁵) ne nude spas onom bitku u vremenu koji je tako neprikosnoveno surovo odredio čovjeka: *nije moguće voljeti bližnjeg svog*. Jer, u čemu se u romanu slažu dva protivrječna principa, Ivanov i Aljošin? Slažu se u nečemu suštinskom: da svijetom, i dakako njegovom povijesti, ne upravlja neko Vrhovno biće, već izgleda karamazovska krv – žeđ za životom koja, htjela to ili ne, proizvodi onog zlog Demijurga koji svijetom vlada kao kakav gnostičar: umom i “zdravim” razumom. I gdje je u tom svijetu ostalo mjesta za onaj misticizam Kristovog učenja, i gdje je, u stvari, u tom svijetu Bog!? Zbog toga, kako nalaže timos, Čovjek iz podzemlja, Rogožin, Raskoljnikov, Smerdjakov i Ivan i moraju svijetu darivati ono što tom svijetu nedostaje: osvetnička ubistva i osvetničku priču (o Velikom Inkvizitoru).

¹⁴ Ako se mimo konteksta čita dio iz *Biblije* u kojem Bog iskušava Abrahama i traži od njega da žrtvuje sina kako bi tim činom potvrdio vjeru, ljubav i strah od Boga, onda se može čitati na način da Bog nije znao šta će čovjek uraditi, odnosno, sudbina ljudi je u njihovim rukama. Ipak, Zosima kaže: “Sve je od Gospoda, pa i sve sudbe naše” (Dostojevski, 1975, str. 363). U islamskoj teologiji, koja Kur’an smatra “pečatom” svih objava (judeizma i kršćanstva), stoji i ovo: “Adem je kazao: ‘Moj Gospodar, da li si grijeh koji sam počinio zapisao meni prije nego si me stvorio ili sam ga ja izmislio?’” Odgovorio mu je: “To sam ti zapisao prije nego sam te stvorio!” Rekao je: “Oprosti mi, kao što si mi zapisao!” (Ibn Kesir, *Tefsir*, str. 56) Pa će u skladu s tim “višim ciljevima” koji su nedostižni čovjeku Zosima reći: “I eto zašto kažu filozofi da se suština stvari ne može spoznati na zemlji. Bog je uzeo seme iz drugih svetova i posejao ga na zemlji, i odnegovao svoj vrt” (Dostojevski 1975, str. 407).

¹⁵ “Pred očima majke psi su gonili dete i rastrgli ga na paramparčad [...] Ali šta s njim? (generalom-ubicom) Zbog zadovoljenja moralnog osjećanja da ga streljaš? Govori, Aljoška! – Da se strelja – tiho reče Aljoša. – Bravo! – povika Ivan – Takav li, dakle, zao duh u tvom srdašcu sedi, Aljoška Karamazove!” (Dostojevski 1975, str. 310)

Peter Sloterdijk u svojoj knjizi *Srdžba i vrijeme* piše kako ni psihoanaliza, ali ni teologija, nisu našle dovoljno ni vremena ni prostora da bi se ozbiljno bavile *timotikom* čovjeka, odnosno “njegovim ponosom, njegovom hrabrošću, njegovom srčanošću, željom da se potvrdi, žudnjom za pravednošću, osjećajem časti i dostojanstva, njegovim gnušanjem i njegovim borbeno-osvetničkim energijama” (Sloterdijk 2006, str. 15).

Sloterdijk piše da je značajno dostignuće timosa u sposobnosti da se neka osoba naljuti na samu sebe. To okretanje protiv samoga sebe može se dogoditi kada osoba ne udovoljava zahtjevima potrebnima za samopoštovanje, a to se nezadovoljstvo manifestira na dva načina – ponajprije u stidu kao afektivnom raspoloženju koji subjekta duboko prožima, a onda u srdžbi prožetoj samoprekoravanjem u vidu unutarnjeg monologa. U zlo se pretvara tek kada se poveže sa neumjerenošću. U tom smislu, za Sloterdijka *srdžba* i *samoprekoravanje* početak su “pustolovine samostalnosti”, odnosno, samo onaj ko sebe može “koriti”, može sobom i upravljati (Sloterdijk 2006, str. 24).

Međutim, ako nije psihoanaliza (opterećena libidom, a libido nije isto što i eros) i ako nije teologija, jer je njena etika – “etika poslušnosti”, jeste književnost i to u ponajboljem svom smislu. Dostojevski je u svim svojim romanima, a posebno je to slučaj sa romanom *Braća Karamazovi*, postavio upravo ta pitanja (dostojanstva, pravednosti, srdžbe, želje za istinom, želje za osvetom itd.) pred svoje junake (ali i pred čitatelje) na način da njima, najprije, s jedne strane, uspostavi osnovnu temu svojih romana ali i da, s druge strane, fabularizacijom svih tih fenomena definitivno raščisti sa racionalističko-determinističkim pogledom na svijet, sa metafizikom prisutnosti, pa su kod njega tzv. prva pitanja krajnje temporalizovana, a od cjelovitog i jedinstvenog subjekta nije više ostalo ništa.

Kako znamo još od grčke tragedije, pa preko Shakespearea kojeg je Dostojevski u svom sistemu vrijednosti stavljao odmah iza Krista, iako je osveta najbolja terapija za povrede koje nas čine bolesnima, ipak je taj osjećaj osnova za uživanja u niskosti. A čovjek srdžbe i kanalisane osvete uvijek pretpostavlja da sam ima ono što drugima nedostaje. I zbog toga onaj ko hoće svoju srdžbu zapamtiti mora je smjestiti u “konzerve mržnje”.

Dakle, saopšteni podaci u romanu *Braća Karamazovi*, ali i u *Zločinu i kazni*, imaju određenu funkciju: da junake (Ivana i Raskoljnikova) ispune tegobom sveopšte bijede, da ih *ozlojede* (sa stanovišta semiotike – “o” se ovdje može čitati kao pun i ravan krug što je simbol sfere, sveukupnosti života, “zlo” nije nesreća nego kob, degeneracija sudbine, a “jed” je ona emocija koja proizvodi situaciju koja pokreće na djelovanje) i stave pred dilemu: kakvo opravdanje ima da postoji takav svijet?

Iskušenja Raskoljnikova, Čovjeka iz podzemlja, Rogožina i Ivanova iskušenja, koja su rezultirala srdžbama i osvetama, jesu u analogiji s iskušenjima koja je imao Isus Krist u pustinji u priči o Velikom Inkvizitoru, i iskušenjima koje je imao knez Miškin iz romana *Idiot*, ali razlika je za Dostojevskog velika: i Ivan, i Raskoljnikov, i Rogožin su samo ljudi, a Isus Krist je Božiji sin, a knez Miškin je njegov simbol. U igrama slobodne volje i identiteta kao nužnost se pojavljuje fenomen *udvojenosti* kod svih ovih likova. Svi postaju dvostruki u vlastitim životima, postaju sjena samih sebe, prisiljeni da neprestano zanemaruju vlastite tragove koje ostavljaju u suodnosu sa drugim likovima, odnosno, ličnost junaka identična je sumi uzajamnih odnosa pojedinih karaktera.

9. Zaključak

Svako etičko pitanje koje se pojavljuje u djelu Dostojevskog jeste zaogrtno plaštom apsolutnog humanizma. Roman *Braća Karamazovi* i roman *Idiot* jesu svojevrsni krik pisca kao izraz dubokog razočarenja jer nije moguće sprovesti temeljnu Kristovu zapovijest – ljubi bližnjeg svog, nije moguće ostvariti humanizam koji bi trebao biti satkan na ljubavi prema “čovjeku u čovjeku” i “živom životu”, a koji je kao takav obrnuto srazmjeran tobožnjoj ljubavi prema čovječanstvu na kojoj se temelji vjekovni lažni moral. Kod Dostojevskog vlada volja za ljubavlju, a ne volja za moći koja je, za njega, demonski ideal.

U tom smislu je postavljena jedna od teza u romanu *Braća Karamazovi*, a koja se vrlo često u književnoj kritici uzima kao osnova “konačne” interpretacije romana: “Ako nema Boga, sve je dozvoljeno!”

Da li je to baš tako i u nekom pojavnom, “realnom” svijetu čiji smo dio i koji činimo!? – niko, naravno, pouzdano ne može znati, ali ipak postoje činjenice koje su neprikosnovene. Čovjek i mimo religije i bilo kojeg etičkog stava, nametnutog kulturološkim kodom kroz historiju čovječanstva, u sebi posjeduje semiotičke univerzalije stečene genetskim kodom. Znamo tačno šta to znači poštovati prava tuđeg tjelesnog integriteta jer osjećamo šta znači udariti, gaziti, psovati, omalovažavati, ugnjetavati, pa su nam stoga jasna univerzalna shvatanja o pitanju prisile: ne želimo da nas neko sprečava da govorimo, ne želimo da nas neko odozgo udara dok smo mi dolje itd. U skladu s tim, nikakva religija nije bila neophodna čovjeku da razluči šta za njega jeste, a šta nije dobro. No, ovdje nije bila namjera da se polemizira s velikom temom odnosa moraliteta i religije (ni manje ni više nego koliko je dio svijeta romana Dostojevskog), nego se želi ukazati na činjenicu da teza koja se pojavljuje u romanu – Ako nema Boga, sve je dozvoljeno! – nema ama baš nikakve veze sa konačnom poentom romana (ako ne možemo znati koje su interpretacije najbolje, pouzdano se može znati koje su pogrešne). Smisao je potpuno drugačiji: sve je dozvoljeno jer nas ima, jer smo od Njega, ako *jeste*, napravili to što On vjerovatno nije, a, s druge strane, možda nas i ima samo zato što smo baš takvi kakvi jesmo, jer znamo, pored oholosti i mržnje i djelotvorno voljeti, i time sebe i onoga drugog učiniti boljim, boljim nego što ovaj svijet u cijelosti jeste, poručuje Dostojevski.

IZVORI

- Dostojevski, F. M., 2008. *Zapisi iz podzemlja*. Prevela Branka Kovačević. Beograd: Feniks libris.
- Dostojevski, F. M., 1982. *Dnevnik pisca: 1877–1881*. Preveo Mirko Đorđević. Beograd: Partizanska knjiga.
- Dostojevski, F. M., 1975. *Braća Karamazovi (1. i 2. sv.)*. Preveo Jovan Maksimović. Beograd: Rad.
- Dostojevski, F. M., 1981. *Zločin i kazna*. Preveo Miroslav Babović. Beograd: Rad.
- Dostojevski, F. M., 1981. *Idiot (1. i 2. sv.)*. Preveo Petar Mitropan. Beograd: Rad.

LITERATURA

- Anri, R., 1961. *Religija i moral*. Sarajevo: Svjetlost.
- Aristotel, 1988. *Nikomahova etika*. Preveo i bilješke i rječnik napisao Tomislav Ladan, predgovor i filozofska redakcija Danilo Pejović. Zagreb: Sveučilišna naklada "Liber".
- Bahtin, M. M., 1967. *Problemi poetike Dostojevskog*. Prevela Milica Nikolić. Beograd: Nolit.
- Bahtin, M. M., 1989. *O romanu*. Prevod Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit.
- Berđajev, N. A., 1982. *Nova religijska svest i društvena realnost; Pogled na svet F. M. Dostojevskog*. Beograd: Partizanska knjiga.
- Eagleton, T., 2011. *O zlu*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Feher, F., 1981. *Pesnik antinomija: Dostojevski i kriza individuuma*. Beograd: Nolit.
- [Freud, S.] Frojd, S., 1994. *S one strane principa zadovoljstva; Ja i ono*. Prevela s nemačkog Mirjana Avramanović, stručna redakcija i pogovor Žarko Trebješanin. Novi Sad: Svetovi.
- Fridlender, G. M., 1981. "Dostojevski i F. Niče" . U: *Dostojevski u svetlu ruske kritike*. Vojvodić, R. (ur.) Izbor, prevod, komentar i pogovor Petar Mitropan. Beograd: Slovo ljubve.
- Grosman, L. P., 1974. *Dostojevski*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Hume, D., 1956. *Istraživanje o ljudskom razumu*. Preveo Ivo Vidan. Zagreb: Kultura.
- Kant, I., 2004. *Kritika praktičnog uma*. Beograd: Plato.
- Kant, I., 2004. *Zasnivanje metafizike morala*. Prevodilac Popović Nikola. Beograd: Dereta.
- Kusturica, N., 2006. *Meša Selimović i Fjodor Dostojevski u svjetlu teorije polifonijskog romana Mihaila Bahtina*. Sarajevo: Grafing.
- Lapšin, I. I., 1981. *Estetika Dostojevskog*. Beograd: Slovo ljubve.
- [Nietzsche, F.] Niče, F., 2011. *S one strane dobra i zla; Genealogija morala*. S njemačkog preveo Božidar Zec. Beograd: Dereta.
- Niče, F., 1983. *Genealogija morala*. Beograd: Grafos.

- Nietzsche, F., 1976. *Antihrist*. Beograd: Grafos.
- Perković, M., 2000. *Temelji teološke etike*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija.
- Platon, 2009. *Država*. Zagreb: Naklada Jurić.
- Platon, 2008. *Eutifron ili rasprava o pobožnome*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Platon, 1979. *Ijon; Gozba; Fedar*. Preveo i predgovor i napomene napisao Miloš N. Đurić. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Platon, 1937. *Fedon ili O duši*. S grčkog preveo i objašnjenja i napomene napisao Miloš Đurić, predgovor napisao Branislav Petronijević. Beograd: Luča, biblioteka Zadruga profesorskog društva.
- Pobrić, E., 2020. "Srdžba Ivana Karamazova". U: *Anafora: časopis za znanost o književnosti*, Vol. VII, No. 1, Osijek.
- Pobrić, E., 2004. *Vrijeme u romanu od realizma do postmoderne*. Sarajevo: BH Most.
- Sloterdijk, P., 2006. *Srdžba i vrijeme: političko-psihološki ogledi*. Prijevod Nedežda Čaćinović. Zagreb: Antibarbarus.
- Stojanović, D., 1983. Čitanje Dostojevskog i Tomasa Mana. Beograd: Nolit.
- Šestov, L., 1982. *Dostojevski i Niče*. Beograd: Partizanska knjiga.
- Vojvodić, R., ur., 1981. *Dostojevski u svetlu ruske kritike*. Izbor, prevod, komentar i pogovor Petar Mitropan. Beograd: Slovo ljubve.

ETHICS AND THYMOS IN DOSTOEVSKY'S NOVELS

The purpose of this paper is to comprehend the complex ethical picture of Dostoevsky through his great novels *Crime and Punishment*, *The Idiot*, *Notes from Underground*, and *The Brothers Karamazov*. Along with the numerous topics that Dostoevsky tackles in his novels, which are directly related to the history of European ethics, his idea of *absolute humanism* – *thymos* – remains evident in his entire work. In that sense, this paper will try to provide answers as to how Dostoevsky's work relates to some great philosophers and their ethical systems, what kind of relationship it has with Christian morality, and finally, how it relates to secular humanist ethics. In order to tackle different and conflicting ideas, this paper will show that Dostoevsky's opus must be read with the awareness that two opposite views on the same subject do not imply reality decomposition, but a statement about its essence, and obvious truth.

Keywords: *Dostoevsky, ethics, the thymos, theodicy, humanism*

ЭТИКА И ТИМОТИКА (*THYMOС*) В РОМАНАХ ДОСТОЕВСКОГО

Аннотация

Цель данной статьи – осмысление сложной этической картины Достоевского через его великие романы *Преступление и наказание*, *Идиот*, *Записки из подполья*, *Братья Карамазовы*. Наряду с многочисленными темами, которые Достоевский поднимает в своих романах, и которые имеют непосредственное отношение к истории европейской этики, его идея *абсолютного гуманизма* – *тимос* (*thymos*), *тимотика* – остается ярко выраженной в контексте всего его творчества. В этом смысле в данной статье будет сделана попытка ответить на вопросы, как творчество Достоевского соотносится с некоторыми этическими системами великих философов, в каком отношении оно находится с христианской моралью и, наконец, как оно коррелирует со светской гуманистической этикой. Данная статья демонстрирует, что для того, чтобы рассмотреть разные идеи, совершенно противоположные друг другу, произведения Достоевского следует читать с осознанием того, что два противоположных взгляда на один и тот же объект, не означают разложение, расслоение действительности, а означают высказывание о её сущности и её очевидной истине.

Ключевые слова: *Достоевский, этика, тимотика, теодицея, гуманизм*

ŠEHERZADA DŽAFIĆ

HIPOTIPOZA PROSTORA I KARAKTERA U
OPUSU F. M. DOSTOJEVSKOG /
HYPOTYPOSIS OF SPACE AND CHARACTER IN
THE WORK OF F. M. DOSTOEVSKY /
ГИПОТИПОЗ ПРОСТРАНСТВА И ХАРАКТЕРА
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО

Jedan od ključnih toposa unutar opusa F. M. Dostojevskog jesu slike prostora koje svojom dojmljivošću i intrigantnošću nude mogućnost predodžbe kao da *se radnja dešava pred našim očima*. Na taj način Dostojevski donosi hipotipoze prostora preko kojih, osim jasnih predodžbi konkretnih prostora, dobivamo i slike karaktera likova. Ovaj rad će sinegdohičkim pristupom, ali *pars pro toto*, istražiti gotovo cijeli opus F. M. Dostojevskog, kako bi se iznijeli načini na koje Dostojevski hipotipotički generira prostore i karaktere te kako bi se pokazalo da je hipotipoza jedan od važnijih narativnih postupaka ruskog pisca.

Ključne riječi: *hipotipoza, prostor, karakter, F. M. Dostojevski*

1. UVOD: KOMUNIKACIJA PREKO PROSTORA

Već u prvim rečenicama prvoga romana *Bijedni ljudi* (1846) Fjodora Mihajloviča Dostojevskog primjetna je pomalo već zaboravljena retorička figura hipotipoza¹⁶, koja omogućuje da se što vjerodostojnije prikažu

¹⁶ Hipotipoza je retorički/stilistički termin antičke retorike kojim se označavaju razne vrste opisa. Luka Zima je definira kao figuru misli koja se “sastoji u tom, da se navađaju one biljege kakvog pojma, koje će na slušaoca učiniti najjači utisak” (1880, str. 101). Hipotipoza se u najvećoj mjeri koristi pri opisu prostora i likova, a najčešće predstavlja spoj te dvije narativne kategorije (usp. Živković, ur., 1985).

ambijent i atmosfera radnje, *baš kao da se dešava pred nama*.¹⁷ Na taj način Dostojevski uspijeva ukazati i na značaj komunikacije preko prostora. U romanu *Bijedni ljudi* Makar Djevuškin u prvome pismu Varvari Aleksejevnoj izjavljuje oduševljenje što je savila krajičak zavjese na prozoru: “Znači vi ste ipak razumeli šta sam hteo, šta je sdrašće želelo! Vidim – krajičak zavesice na vašem prozoru je savijen i zakačen za saksiju” (Dostojevski, 1960, str. 3). I u ostatku romana prozori¹⁸ i zavjesa, pored pisama, postat će ključno sredstvo komunikacije preko kojih će se iskazivati osjećaji, ali i preslikavati karakteri. U nizu pisama zavjesa postaje simbol odanosti, odgovornosti, povjerenja, a Djevuškin to ističe pitanjem: “A kako vam se čini naša dosetka u pogledu vaše zavesice, Varinjka? Divno, zar ne?” (Dostojevski 1960, str. 3), dodajući kako mu je to dovoljan znak da je sve u redu i da osjeća Varvarinu prisutnost: “Radim li, idem li da spavam, probudim li se, i ja znam da i vi tamo na mene mislite, da ste i vi zdravi i veseli” (Dostojevski 1960, str. 4). Zavjesa na prozoru postaje najava dnevnog ritma: “(...) ako spustite zavesu, znači zbogom, Makare Aleksejeviču, vreme je da se spava! Ako podignete – znači, dobro jutro, Makare Aleksejeviču, kako ste spavali ili kako je vaše zdravlje” (Dostojevski 1960, str. 4). Čak, komunikacija zavjesom na prozoru¹⁹ na momente nadjačava i sama pisma: “Vidite li, dušice moja, kako je to vešto smišljeno; tu nam ni pisma nisu potrebna?” (Dostojevski 1960, str. 4).

¹⁷ Ključna definicija hipotipozu određuje kao opći naziv za razne vrste opisa, koji se prema predmetu dijele na: “a) dijatipozu (živahan opis nečega kao da je pred našim očima), b) pragmatografiju (prikaz neke radnje), c) efikciju (opisivanje ljudskog tijela i odijela), d) ikon (precizan opis nekog fizičkog predmeta), e) karakterizam (opis osobina nekog fizičkog predmeta), f) prozopografiju (opis izgleda neke žive osobe), g) prosopopeju, viziju s podvrstama aa) kronografijom (prenošenje u neko drugo vrijeme) i bb) topografijom (prenošenje na neko drugo mjesto, stvarno ili izmišljeno)” (Živković, ur., 1985, str. 246).

¹⁸ Prozorom se iskazuje čak ono što nije u pismima, jer prozor, za razliku od pisama, omogućuje kontinuiranu komunikaciju. S osjećajem nelagode što joj je poslao skupocjene poklone, a i sam živi u bijednom stanu, Varvara odgovara da će s poklonjenim cvijećem ukrasiti prozor: “Stavila sam ga nasred prozora, na najvidnije mesto (...) kod nas je sad pravi raj u sobi – čisto, svjetlo” (Dostojevski 1960, str. 8). Uz obećanje da će “namerno onaj krajičak zavese zaviti. Lezite ranije; sinoć sam do ponoći videla kod vas svetlost!” (Dostojevski 1960, str. 10).

¹⁹ Pogled na prozor i crvenu zavjesu na “bogatoj kući” imat će veliki uticaj i na Njetočku u romanu *Njetočka Njezvanova*, uticaj će biti toliki da će Njetočkin jedini san i želja biti da posjeti tu za nju “čarobnu kuću” (Dostojevski 1975, str. 35). Ta želja postat će realnost jer će Njetočka, nakon što ostaje i bez oca i bez majke, odrasti upravo u kući s *crvenim zavjesama*.

Na sličan način komunikacija se dešava i u romanu *Poniženi i uvrijeđeni* (1861)²⁰ u kojem Nataša i Ivan Petrovič komuniciraju preko svijeće na prozoru: “Između nas je bilo odavno ugovoreno da ona stavlja sveću u prozor kad joj je veoma i neizostavno potrebno da me vidi, tako da ako bih ja onuda prolazio, onda bih ipak mogao po neobičnoj svetlosti u prozoru, zaključiti da me čeka i da sam joj potreban” (Dostojevski, 1973, str. 96). Tim naizgled malim znakovima prostorne komunikacije Dostojevski apostrofira značaj prostora i znakova u njemu. Stoga i ne čudi što je u prostore, posebno kuće (i njene dijelove: pragove, predsoblja, sobe, tavane, podruma), gradove (ulica, uglova, trgova, kanala) i sela (ulice, jezerca) ugradio i karaktere svojih likova. Gotovo u svim djelima prostor i prostorni znakovi postaju refleksija karakterâ kao što se i karakteri profiliraju u prostoru – pod tom hipotezom, rad će ispitati korelaciju prostora i karaktera unutar ovog imponantnog i hipotipozičnog opusa. Pokušat će se ukazati na to kako je Dostojevski ovim postupkom uspio progovoriti o osnovnim egzistencijalnim pitanjima poput uopćenog i složenog ljudskog karaktera, religije, morala, društvenih sistema, ljubavi kao i samoga smisla postojanja kroz osnovne oblike života pa i smrti. Sami prostori će dobiti neke okamenjene osobine u koje će se upisivati karakterne crte likova. Uvodna analiza romana *Bijedni ljudi* (kao i impresivni niz djela) ukazuje na to kako mali znakovi u prostoru, pa i sami minimizirani prostori, mogu progovarati o velikim temama jer upravo će se u takvim minimalističkim prostorima i bijednim stanovima ogledati cjelokupno (rusko) društvo jednoga tmurnoga i turobnoga doba.

2. HIPOTIPOZE PROSTORA

Ako bismo tražili generalne slike prostora u koje Dostojevski smješta svoje likove, bile bi to slike tmurnih gradskih sredina, zgrade narušenih kontura, oljuštenih boja, mračnih soba trošnih zgrada i kuća pa čak i polovičnih soba (sobe u sobi s pregradama), te vlažnih podruma s

²⁰ Godina 1861. je u ruskom društvu važna upravo zbog izlaska romana *Poniženi i uvrijeđeni*, koji već svojim naslovom nosi centralnu temu cjelokupnog stvaralaštva. Roman je značajan zbog načina na koji se iznose teme koje su obilježile rusko društvo tog perioda.

rešetkama koje omogućuju posmatranje s distance. Dosadašnja, iako iscrpna istraživanja opusa Dostojevskog, partikularna su o ovome pitanju. Pored Bahtina, koji se pored hronotopa posvećuje i dijalogu/dijalogičnosti,²¹ Gerarda Westphala koji pažnju posvećuje Sankt Peterburgu kao realnom prostoru unutar fikcije, značajan doprinos dala je Laura Clarie Bagwell, koja, proučavajući prostor i vrijeme u opusu F. M. Dostojevskog, zaključuje kako “Dostojevski koristi negativne slike da prikaže negativnu situaciju u koju su likovi uronjeni” (Bagwell, 2007, str. 10). S druge strane, pozitivne slike (posebno dočarane kroz sentimentalni roman *Bijele noći*) donose pozitivna osjećanja, a negdje čak te slike idiličnog prostora nude i postaju izlaz iz negativne situacije. Sve to upućuje na neprocjenjivu ulogu prostora u gradnji fabule. U tom smislu, a proučavajući vrijeme u romanima od realizma do postmoderne, Edin Pobrić zaključuje kako je Dostojevski svoja djela, “za razliku od svojih savremenika, organizovao prije svega u prostoru, a ne u vremenu” (Pobrić 2006, str. 53). Prostor tako zamjenjuje vrijeme, a zamjensku ulogu prostor ima i u slikanju karaktera. Dostojevski to čak i eksplicitno navodi prilikom uvoda u fabularni tok ključnih djela ili poglavlja kojima raskošno najavljuje atmosferu pa čak i arhitektoniku prostora koji odgovaraju temperamentu i karakteru likova.

2.1. Hipotipoza urbanog prostora

U većini romana (*Zapisi iz podzemlja*, *Zločin i kazna*, *Poniženi i uvrijeđeni*), likovi žive u velikom i urbanom,²² a istovremeno skučenom i zatvorenom

²¹ Većina istraživanja naslanja se na Bahtinovo istraživanje hronotopa u opusu Dostojevskog. Na taj način donose se iscrpne analize pojedinih djela, ali izostaje generalni presjek prostora, posebno šta donose tako upečatljive i koncizne slike koje se naslanjaju na karakter ili su povod, uvod, na koncu i zaključak kojim se zaokružuju nadasve fascinantni i neobični ljudski karakteri. Bahtinovo prepoznavanje dijaloga i dijalogičnosti, posebno *mikrodijaloga ili dijaloga sa samim sobom* (Bahtin, 1965), temeljna je forma i postupak u teksturi, ujedno i jedan od temeljnih principa u teoriji modernog romana. Dostojevski u romanima opisuje i analizira život ideja u pojedinim likovima, na način koji odgovara polifoniji, uključujući tu i prostor.

²² Riječ je o Peterburgu, mitskom gradu ruske književnosti, čija je uloga u romanu i prema Bahtinu golema. Grad je “na granici postojanja i nepostojanja, realnog i fantazmagorije, koja tek što se nije izgubila u magli i nestala. I Petrograd kao da je lišen unutrašnjih osnova za opravdanu stabilizaciju, i on je na pragu” (Bahtin 1967, str. 238), poput svega u romanu.

životnom prostoru. Prema Luisi Bagwell, Dostojevski to čini “strukturirajući temelje ljudskog djelovanja ovih povezanih elemenata” (Bagwell 2007, str. 13). S druge strane, ulice i trgovi, uličice i kanali, i prostor uopće ne služe samo kao pozadina radnje, već se svojim obrisima uvlače u misli i djelovanja (anti)junaka. Ukratko, u ovome opusu “grad neprestano dominira ljudima i visi nad njihovim ljudskim sudbinama” (Grosman 1989, str. 65). Posebno je to vidno kroz atmosferu Sankt Peterburga u *Zločinu i kazni* (1866) jer ta atmosfera jednaka je onoj koja se odvija unutar Raskoljnikova: “Na ulici je bila strašna vrućina, a pored toga sparina, gužva, na sve strane kreč, skele, prašina i onaj osobiti ljetni zadrž, tako poznat svakom žitelju Peterburga” (Dostojevski 1989, str. 14). Te okolnosti kao i sam, kako pripovjedač podvlači, *peterburški smrad*: “sve je to odmah neprijatno potreslo ionako već rastrojene mladićeve živce” (Dostojevski 1989, str. 14). Bagwell upravo u tome nalazi jedan od ključnih motiva za ubistva: “Dostojevski nikada ne ocrtava konkretan incident ili vrijeme kada je Raskoljnikovljevi um postao haotičan i zbunjen, već od početka romana negativno opisuje Sankt Peterburg i pripisuje mu značajan faktor koji pojačava ludilo unutar glavnog junaka” (Bagwell 2007, str. 13). Raskoljnikova na ubistva tjeraju haotične okolnosti, osjećaj zarobljenosti usljed siromaštva, društvenog položaja i okruženja. Napuštanjem Sankt Peterburga i odlaskom u Sibir Raskoljnikov postaje stabilniji. Istovremeno, dolaskom u Sibir, u seosko okruženje, on vraća mir i uspostavlja stabilniji odnos prema drugima, a upravo “sticanje mentalne jasnoće izvan Sankt Peterburga demonstrira uticaj urbanog područja na ljudsku svijest” (Bagwell 2007, str. 14). I ostali likovi svoje potrebe prilagođavaju okolnostima, poput Sonje Marmeladove, koja čak napušta intimni prostor kuće i seli se u javni. Razvidno, nemogućnost snalaženja, ili čak nemogućnost podnošenja svega onoga što nose moderni gradovi tjera protagoniste u “podzemlje” koje kao prostor i na razini metafore i zbilje postaje jedina perspektiva. Tako u *Zapisima iz podzemlja* (1840)²³ podzemni čovjek djeluje kao pojedinac zaokupljen i zaprepašten modernom

²³ Godina 1840, kada nastaju *Zapisi iz mrtvoga doma* i *Zapisi iz podzemlja*, bitna je i za razvoj ruskoga društva koje se pokušavalo odvojiti i riješiti ovisnosti od francuske i engleske kulture te u prvi plan staviti sve ono što ruska kultura podrazumijeva kroz svoju bogatu historiju.

mišlju. On postoji unutar društva jer mora, stoga on tinja uslijed te nužnosti, ostajući iz inata u St. Peterburgu, progovarajući iz podzemlja kako bi trebalo biti, a na primjerima pokazuje kako se izlaskom iz podzemlja prepušta vrtlogu života i društva koji nosi i guta dok, istovremeno, neprikladnost i ukupna atmosfera tjeraju pojedince u skućene kutke u kojima opet treba da djeluju. Iako je upozoren na lošu klimu u Peterburgu (hladan i vlažan zrak nije pogodan za njegovo zdravlje) te da je s njegovim primanjima teško, jer *živjeti u Peterburgu znači živjeti skupo*, podzemni čovjek ipak ostaje.²⁴ Skučeni prostor “na kraju grada” dovoljan je da može razmišljati i iznositi osobine svoga karaktera: “Moja je soba trošna, odurna, na kraju grada” (Dostojevski 2005, str. 379), uspoređujući tu trošnost sobe sa svojim godinama i vremenom koje je za njega već prošlo. U drugome dijelu *Zapisa* uočavamo prilagođavanje i djelovanje u skladu s vlažnim i hladnim zrakom, pa čak je i prva pripovijest oivičena u okvire tog vlažnog zraka i mokroga snijega. Pripovijest donosi praktične dokaze o smislu prethodno izrečnih misli iz istoga prostora: “moj stan bio je moja kućica, moja ljuštura, moja futrola, u kojoj sam se skrivao od cijelog čovječanstva” (Dostojevski 2005, str. 464). Odnos sa slugom Apolonom je diktiran krizama u kojima se i sam nalazi, a kriza se odrazila u odnosu s drugima, posebno s Lizom s kojom uspostavlja najintimniji odnos, koji na koncu urušava: “Bilo mi je neizrecivo teško što je ovdje. Želio sam da nestane. ‘Mira’ sam želio, želio sam ostati sam u podzemlju. Nisam bio naviknut na sve to, pa me ‘živi život’ do te mjere pritisnuo da sam već jedva jedvice disao” (Dostojevski 2005, str. 474). I sama pomisao da bi ipak moglo biti drugačije te strah od suočavanja sa mogućim drugačijim tjera podzemnog čovjeka jače u očaj i dalje u podzemlje. U tom smislu bi i ideja o ljudskoj slobodi na neki način bila stagnirana revolucionarnim napretkom modernih prostora poput Kristalne palače,²⁵ otuda i ne čudi što *Zapisi iz mrtvoga doma* kroz zatvoreni prostor

²⁴ “Govore mi da petrogradska klima postaje za mene škodljiva i da je s mojim neznatnim sredstvima veoma skupo živjeti u Petrogradu. Sve to ja znam i bolje od svih tih iskusnih i premudrih savjetodavaca i namigača, znam. Ali, ostat ću u Petrogradu” (Dostojevski 2005, str. 379).

²⁵ Kristalna palača u *Zapisima* ilustrira težnju čovječanstva da emanira modernost. Iako podzemni čovjek hipotetički osmišljava ovu palaču kako bi pokazao gdje vodi racionalna misao društva, postojala

zatvora nude slobodu, sliku sasvim suprotnu od očekivane.²⁶ Oni koji misle da je progon oduzimanje slobode, nemaju pravo: “u Sibiru se može uživati ne samo u pogledu službe nego i iz mnogo drugih razloga. Klima je više nego ugodna... Uopće, to je blagoslovljena zemlja” (Dostojevski 2005, str. 8). U *zabilježkama* koje je pronašao, pripovjedač pronalazi dobre strane boravka u kaznionici: “potpuno sam osmislio svu izuzetnost, svu neočekivanost takvog bivstvovanja i sve sam mu se više čudio” (Dostojevski 2005, str. 25). Suprotno od očekivane zarobljenosti, oni koji dođu u jedan tako zatvoren prostor iz prividne slobode, tek osjete slobodu: “učinilo mi se da je u kaznionici kudikamo lakše živjeti nego što sam to putem bio zamišljao” (Dostojevski 2005, str. 25). Naime, zatvorenici su se, premda u okovima, slobodno kretali po cijeloj kaznionici, a posebno utočište za osuđeničke su bolnice i liječnici, “osobito za optuženike koje drže strože neko osuđene” (Dostojevski 2005, str. 58), pri čemu zatvorenici tek u tom prostoru osjete poštovanje i utočište: “Kad su našu kasarnu zatvorili, ona je odjednom poprimila neku osobitu sliku – sliku pravog doma, domaćeg ognjišta” (Dostojevski 2005, str. 61). Bez obzira na okolnosti, “sve to ima makar neku sjenku života, makar i daleku sjenku slobode. A što sve čovjek ne bi dao za slobodu” (Dostojevski 2005, str. 83). Odluka Dostojevskog da stacionira *Zapise iz podzemlja* u Sankt Peterburg po Bagwell je strateška: “opsjednutost podzemnog čovjeka njegovom sviješću i nedostatkom koji postoji u njegovim sagovornicima u izravnoj je korelaciji sa Sankt Peterburgom” (Bagwell 2007, str. 17). S druge strane, pronalazak slobode u prostoru zatvora, u *Zapisima iz mrtvoga doma*, ironično govori o skučenosti i zatvorenosti modernoga društva.

je stvarna Kristalna palača izgrađena u Londonu 1851. godine. Predstavljala je prostornu i tehnološku revoluciju u to vrijeme, ali Dostojevski tu “revoluciju ljudskih ideja” relativizira mislju da će moguće pitanje biti otklonjeno jer će biti ponuđeni svi mogući odgovori na njih (usp. Dostojevski, 1953).

²⁶ Naime, na samome početku pripovjedač ukazuje na ljepote Sibira, nastojeći svakoj mogućoj ne-lagodi dati pozitivni kontekst: “Oni koji umiju odgonetati zagonetku života gotovo uvijek ostaju u Sibiru i sa zadovoljstvom u njemu puštaju korijenje. A poslije ubiru bogate i slatke plodove. Ali oni drugi, lakomisljeni, koji ne umiju odgonetati zagonetku života, uskoro se u Sibiru počinju dosađivati... S nestrpljenjem odsluže svoj zakonski rok službe od tri godine i po njegovom isteku odmah poduzimaju sve što je potrebno za svoj premještaj i vraćaju se kući, ismijavajući i proklinjući Sibir.”

2.2. Hipotipoza prirode kroz pozitivna stanja

Slike prirode posebno su važne i vežu se za djela koja u samome naslovu nose prostorni predznak. Takav je slučaj s romanima *Bijele noći* (1848) i *Selo Stepančikovo* (1859). To su romani u kojima priroda i prirodno okruženje diktiraju događaje, a kojima se opet prilagođavaju karakteri. U *Bijelim noćima* pripovjedač svoja osjećanja i gotovo sve događaje veže uz prostorno okruženje:

Hodao sam mnogo i dugo, tako da sam, po svom običaju, potpuno uspeo da zaboravim gde sam – kada se odjednom našoh pred trošarnicom pri ulazu u grad. Začas sam se razveselio, prekoračio sam rampu i pošao između zasejanih njiva i livada; nisam osećao umor, već sam celim svojim bićem osećao da se moja duša oslobađa nekog tereta. Svi su me prolaznici tako ljupko gledali da me zamalo nisu i pozdravljali: svi su se nečemu mnogo radovali... I ja sam se radovao, kako mi se to još nikad nije desilo – toliko je mene, polubolesnog varošanina, koji se bezmalo ugušio među gradskim zidovima, snažno potresla priroda. (Dostojevski 1954, str. 8)

Pri poređenju prirode s djevojkom pripovjedač doista nailazi na djevojku Nastjenjku, čiji karakter preslikava karakter proljetnog dana:

Ima nešto neobjašnjivo dirljivo u našoj petrogradskoj prirodi, kada ona, čim dođe proleće, najedanput pokaže svu svoju moć, sve sile koje joj je nebo darovalo, nabuja... Nekako nehotice ona me podseća na devojkju, slabunjavu i bolešljivu, koju gledamo ponekad sa sažaljenjem. (Dostojevski 1954, str. 10)

Kasnije kroz razgovor, pripovjedač kroz prirodu opisuje cijeli kolektiv govoreći kako u Petrogradu ima dosta čudnovatih kutića u kojima žive zanesenjaci te da se “/u/pravo u tim kutcima i zavlačcima razvija (...) nekakav sasvim drukčiji život, ni nalik onome što oko nas vri (...) I, taj život – to je mešavina nečeg čisto fantastičnog, vatreno idealnog i u isto vreme mutno prozaičnog i uobičajenog – da ne kažem: do neverovatnosti ništavnog” (Dostojevski 1954, str. 15). Atmosfera idilične hipotipoze donosi stanje u kojem se ispoljavaju sreća i radost, posebno u doba dana kada se završe svi poslovi i kada “naš junak” pusti da ga nosi atmosfera dana.²⁷

²⁷ “U taj čas i naš junak (...) korača za ostalima. Čudnovato osećanje zadovoljstva igra na njegovom bledom, pomalo smežuranom licu. Pažljivo gleda on večernju rumen koja se sporo gasi na hladnom

Pri svemu tome ključna je sloboda koju donosi ta idilična slika (potpuno suprotna onoj tmurnoj, gradskoj), što donosi neminovno pozitivno stanje i odražava se na karakter: “Pogledajte ga sa strane, Nastjenjka: odmah ćete videti da je radosno osećanje srećno uticalo na njegove slabe nerve i bolešljivo nadraženu fantaziju” (Dostojevski 1954, str. 32). Nasuprot toj slici, donosi se i druga, pri kojoj pripovjedač koristi priliku da ukaže i na posebne “kutove” u kojima žive zanesenjaci:

Zanesenjak – ako je potrebno njegovo detaljno opredeljenje – nije čovek, već, znate, neko biće srednjeg roda. Useljava se on, većinom, negde u nepristupačan kutak, kao da bi se sakrio čak i od dnevne svetlosti; a kad se već zavuče, onda i priraste za svoj kut, kao puž, ili, u najmanju ruku, veoma je sličan u tom smislu onoj zanimljivoj životinji koja je i životinja i kuća zajedno, koja se zove kornjača. Kako vi mislite: zašto on toliko voli svoja četiri zida, obojena neizostavno zelenom bojom, začađena, setna, nedozvoljeno zadimljena? (Dostojevski 1954, str. 35),

priznajući pritom da je i sam zanesenjak te da tu stranu svoga karaktera najbolje ostvaruje u okolini dovodeći u korelaciju raspoloženje s prostorom i vremenom.²⁸

Suprotan od vanjskoga prostora je prostor sobe koja se također može dovesti u vezu s raspoloženjem: “U sobi se smrklo, u duši mu je pusto i tužno”, da bi se na koncu raspoloženje u potpunosti pripisalo tom intimnom prostoru: “U malenoj sobi caruje tišina; samoća i lenjost maze uobraziliju”

petrogradskom nebu. Kad kažem – gleda, onda lažem: on ne gleda, već duhovno posmatra, nekako nesvesno, kao da je umoran, ili u isto vreme zauzet nekim drugim, više zanimljivim predmetom, tako da samo letimično, skoro nehotice, može da udeli malo vremena svemu što ga okružuje. On je zadovoljan, jer je, do sutra, svršio sa njemu dosadnim *poslovima*, raduje se kao đak koga su pustili iz školske klupe u voljenu igru i šale” (Dostojevski 1954, str. 33).

²⁸ “Znate li da sad volim da se sećam i u određeni rok posetim mesta gde sam nekad bio srećan na svoj način; volim da prilagodim svoju sadašnjicu uz ono što je već nepovratno prošlo, i često lutam, kao senka, bez potrebe i bez cilja, sumorno i tužno, po petrogradskim budžacima i ulicama. Kakvih li sve uspomena! Sećam se, na primer, da sam ovde, ravno godinu dana ranije, tačno u ovo isto vreme, u ovaj isti čas, po ovom istom trotoaru, lutao tako isto usamljeno, tako isto neveselo kao i sada! I sećam se da su i tada mašte bile tužne, i mada i pre nije bilo bolje, ipak nekako osećam kao da je lakše i spokojnije bilo živeti, da nije bilo tih crnih misli koje su se sada privezale na mene; da nije bilo tih griza savesti, griza mračnih, tmurnih” (Dostojevski 1954, str. 34).

(Dostojevski 1954, str. 35). Takvo stanje opet nadvladava krajolik: “Pogledajte u nebo, Nastjenjka, pogledajte! Sutra će biti divan dan; kako je plavo nebo, kakav mesec!” i dok sam tok romana dobiva konture hronologije, rijedak za opus Dostojevskog, prostor zamjenjuje biološki sat jer skupa sa likom stari i soba.²⁹ I sama slika prirode poprima konture sobe, pri čemu sav taj trenutni eklektični spoj predstavlja odraz bojazni za budućnost.³⁰ Prizori prirode ključni su za period realizma, ali kada se u te prizore ugrade i karakterne osobine likova, kada se između njih stavi ovisnost ili čak znak jednakosti, onda vidimo napredak koji je Dostojevski uradio u odnosu na prethodnike, ali i dao temelje modernoj revoluciji koja slijedi.

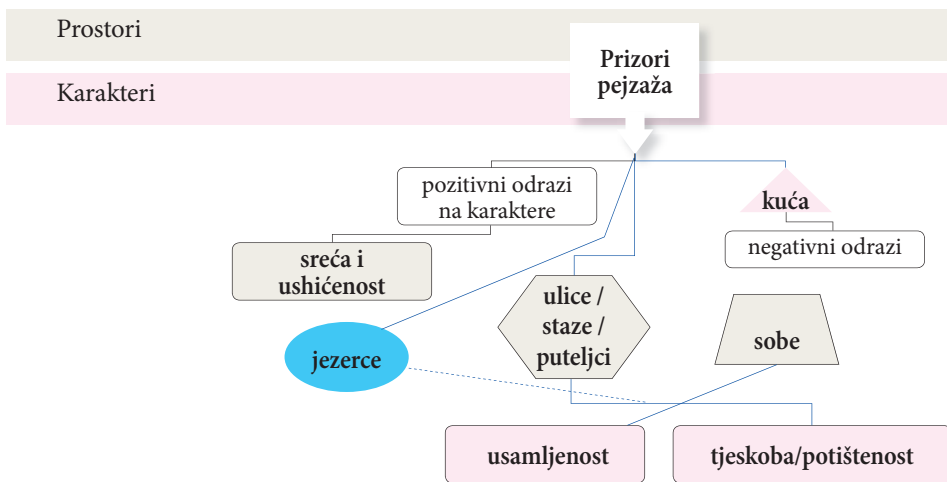
Sličan odnos prema selu uspostavlja i Jegor Rostanjev u romanu *Selo Stepančikovo* koji, kada dobiva u nasljedstvo selo Stepančikovo, seli se i počinje da živi u njemu “kao da je celoga veka bio korenit vlastelin koji se nije micao sa svog imanja” (Dostojevski 1973, str. 179). Pri svemu tome eksplicitno se prostoru sela pripisuje njegov karakter: “Ima priroda koje su apsolutno svačim zadovoljne i na sve se privikavaju. Baš takva je bila priroda pukovnika u rezervi. Teško je bilo zamisliti čoveka koji bi bio smireniji i više na sve pristajao” (Dostojevski 1973, str. 179). Tu smirenu narav uzburkat će prisustvo sasvim suprotnog karaktera egoističnog pisca Fome Fomiča “koji se drsko zacario u tuđoj kući” (Dostojevski 1973, str. 190). No, pravu idilu sela donosi pripovjedač upravo kada napušta Petrograd i odlazi u selo Stepančikovo.³¹ Za razliku od ostalih likova, lažni karakter Fomin odgovara

²⁹ “Pogledao sam Matrjonu. Bila je to još držeća, mlada starica, ali, ne znam zašto, najedanput mi se učini ugušena pogleda, s borama na licu, pognuta, oronula. Ne znam zašto, najedanput mi se učini da je i soba moja ostarela baš ko i starica. Zidovi i pod izbledeli, sve potamnelo; paučine više nego što je bilo. Ne znam zašto, kad sam pogledao u prozor, učini mi se da je kuća što je stajala preko puta takođe oronula i potamnela, da je lep na stubovima ispucao i otpao, da su oluci pocrneli i isprskali, a zidovi tamnožute i žarke boje, postali šareni” (Dostojevski 1975, str. 47).

³⁰ “Ili se zrak sunca, koji se iznenada pomolio iza oblaka, opet skrivao pod oblak iz kojeg će da padne kiša, i sve je opet mutno pred mojim očima; ili je, možda, minula preda mnom nemilo i tužno cela perspektiva moje budućnosti, i ja sam ugledao sebe, takvog kakav sam sada, petnaest godina kasnije, ostarela u istoj sobi, isto tako usamljena” (Dostojevski 1975, str. 46).

³¹ “(...) sećam se da sam celog puta bio vrlo zadovoljan samim sobom. Bio je jul; sunce je jarko sijalo; oko mene su se razastirala neizmerna, prostrana polja sa žitom što dozreva, a ja sam tako dugo čamio u Petrogradu da mi se činilo da sam tek sad istinski ugledao svetlost božju!” (Dostojevski 1973, str. 198).

raskošnosti soba u kojima boravi.³² Kasnije će se vidjeti kako će ta “raskoš” prostora samo pojačati Fomičevu egoističnost, a što će doprinijeti i razvoju karaktera ostalih likova koji će dolaziti u doticaj s njim. Na koncu, seoska idila je u ovome romanu u funkciji smiraja zbrkanih međuljudskih odnosa: “Ja našođoh ujaka u vrtu, kod jezera, na najusamljenijem mestu” (Dostojevski, 1973, str. 396). Posebna je tu uloga jezera oko kojeg će se odvijati ključni događaji u romanu. Dakle, sasvim suprotno u odnosu na urbana područja, koja djeluju kao submisivni ili agresivni elementi, prizori van urbanih kontura nude pozitivniju atmosferu pri čemu se djeluje samom klimom, mirisima, i gotovo idiličnom atmosferom.

Slika 1: Preslika prirode na karaktere likova u romanima *Bijele noći* i *Selo Stepančikovo*

³² “Foma je imao dve velike i divne sobe; one su bile i nameštene lepše nego druge sobe u kući. Potpun komfor je okruživao velikog čoveka. Novi, lepi tapeti po zidovima, svilene šarene zavese po prozorima, ćilimi, trimo, kamin, mek, pogodan nameštaj – sve je to svedočilo o nežnoj pažnji domaćinovoju prema Fomi Fomiču (Dostojevski 1973, str. 356).

3. HIPOTIPOZE KARAKTERA I LIČNOSTI

*Pa zar nije moj fantastični Idiot stvarnost, i to, štoviše, najsvakodnevnija!
Ta upravo sad i mora biti takvih karaktera u našim društvenim slojevima –
slojevima koji u stvarnosti postaju fantastični. Ali, što vrijedi govoriti!*

(Dostojevski 1868, str. 590)

Da bi se u potpunosti razumjelo određeno djelo, kao i likovi, kod Dostojevskog je potrebno razlikovati karakter od ličnosti, a to je upravo najbolje vidljivo kroz prostore (posebno sobe i kuće), koji omogućavaju da se postojeći karakteri uz pomoć prostora formiraju u ličnosti. Pravi primjer je Njetočka u romanu *Njetočka Njezvanova*. Nekoliko je preokreta u tom romanu u kojima prostor i karakter imaju uticaj na formiranje ličnosti. Prvi je kada Njetočka pronalazi ključ koji otključava tajne odaje, tj. prostor u kojem se nalaze “zabranjene” knjige, a drugi kada pronalazi staro ljubavno pismo. I knjige (koje će Njetočka iščitati u roku od dvije godine), kao i pismo (koje će dosta uticati na njenu psihu i odnos prema drugima), vidno će uticati na njen karakter, a kasnije će uticati na formiranje njene ličnosti.³³ Prema Pobriću, ličnost se kod Dostojevskog razlikuje od karaktera, tipa i temperamenta koji obično služe kao predmet prikazivanja u literaturi, svojom izuzetnom unutarnjom slobodom i potpunom nezavisnošću od spoljne sredine. Prema njegovom mišljenju, pravi primjeri su u romanu *Braća Karamazovi*, u kojem junaci postaju ličnosti i ispoljavaju sebe kao takve nasuprot kategorijama vječno razdvojenih binarnih opozicija pozitivnog i negativnog, zahvaljujući čemu junaci Dostojevskog postaju ličnosti u životu i ispoljavaju sebe kao takve: “Oni, naprosto s obzirom na kontekst, ne znaju što će se iz njih ispoljiti, ili dobro ili zlo. Junaku ovdje pripada izuzetna samostalnost u strukturi djela, i on kao da zvuči neposredno sa autorovom riječju i kao da se na poseban način sjedinjuje s njom” (Pobrić 2017, str. 56). Razlika između ličnosti i karaktera ispoljavat će se upravo kroz prostore, pri čemu u prvi plan dolaze prostor kuće i prostori unutar nje

³³ “Kao da me je sama sudbina zadržala na pragu novoga života, kud sam težila, o kome sam sanjala dan i noć... Bilo mi je suđeno da proživim svu tu budućnost pročitavši je najpre iz knjiga” (Dostojevski 1975, str. 131).

poput soba, podruma, stepenica i zasebnih ostava, koje su najčešće u funkciji biblioteka.³⁴

3.1. Hipotipoza karaktera i sobe

Ne znam zašto, najedanput mi se učini da je i soba moja ostarela.

(Dostojevski, 1973)

Opisi trošnih stanova i unutar njih soba kod Dostojevskog su obojeni mrakom i smradom i, u najvećoj mjeri, služe da odražavaju unutrašnje, psihičko stanje protagonista. Stan ili soba otkriva ljudski karakter onih koji borave unutar njenih “granica” i dodatno otkriva bijedu pojedinca i društvene implikacije koje odražavaju njegovo stanje, što je implicitno već u romanu *Bijedni ljudi*:

Ali, u kakvu sam jazbinu dospelo, Varvara Aleksejevna! I to mi je stan! Pre sam živio kao neki gluvač, znate i sami: – mirno, tiho; kod mene se i muva mogla čuti kad proleti. A ovdje graja, vika, galama! Ta vi još i ne znate kako je ovdje kod mene. Zamislite, na primer, jedan dug hodnik, potpuno mračan i prljav. S njegove desne strane je šlep zid, a s leve sve vrata pa vrata kao hotelske sobe, sve se tako u redu protežu. Eto, ta odeljenja se izdaju pod najam, a u svakom po jedna sobica. (Dostojevski 1960, str. 12)

Pored bijednoga prostora, očitog iz opisa, bijeda se prelijeva i na karakterne crte: “(...) ja od svih zasebno, skromno, sasvim povučeno živim. Namestio sam postelju, sto, ormar, dve stoličice i ikonu sam obesio. Istina, ima i boljih stanova, ali udobnost vam je najglavnija stvar” (Dostojevski, 1960). Djevuškin time indirektno nagovještava da je jedina udobnost ustvari pogled na prozor Varvare Aleksejevne, jer sve drugo u tom prostoru je doslovno bijedno. Likovi boravak u takvom okruženju najčešće vide kao žrtvu, poistovjećujući

³⁴ Prostorno određenje biblioteke ili knjižnice kod Dostojevskog često je izostavljeno, ali ga najčešće zamjenjuje termin kabinet ili tajna prostorija. Dobar primjer je opet roman *Njetočka Njezvanova*. Naime, kada Njetočka u dodiru s tom zasebnom prostorijom i knjigama u njoj u potpunosti mijenja i preobražava svoj karakter, za nju taj prostor poprima poseban značaj. Tipičan primjer preobrazbe karaktera vidan je i kroz Raskoljnikova koji preko karaktera i uvjeta u prostoru (gradu i sobi) mijenja ne samo ličnost, već i svoju ulogu u društvu – od studenta do ubice koji prolazi proces unutarnjeg i općeg suđenja.

sami sebe, i u dosluhu sa naslovom, s jadicima: “Vaše prozorče je prekoputa moje sobe, preko dvorišta; a dvorište je usko, u prolazu mogu da vas vidim – ipak mi je, jadniku, prijatnije, a i jeftinije” (Dostojevski, 1960).

Pravi primjer jeste i Raskolnikov te njegov odnos prema sobi na koju gleda s mržnjom, ali ipak smatra da je nered oko njega “pozitivno prikladan”. Raskolnikov koristi neuređenu sobu da pobjegne od društva, tražeći mir i zaštićenost u zidovima, a uvjeti njegovog ličnog prostora omogućavaju povećan stepen mentalne distorzije koju koristi za pravdanje ubistva. Jednako kao što daje sliku mentalne rastrojenosti, Dostojevski daje rastrojenost prostora hipotipozom neurednog i neuređenog namještaja, odjeće, prašine i knjiga koje prožimaju sve kutke sobe.

U romanu *Zli dusi* (1872) hipotipoze prostora imaju sličnu ulogu kao u romanu *Bijedni ljudi*. Tako se karakter Stepana Trofimoviča ogleda u prostoru kuće odrastanja.³⁵ Stepan Trofimovič uspostavlja jednakost između prostora i karakternih osobina,³⁶ a okolina tome samo još pridonosi. I Varvara Petrovna doprinosi oblikovanju njegovog karaktera jer, kako će se ispostaviti, Varvara je Verhovenskom skrojila odijelo prema slici portreta poznatog pisca Kukuljnika, koju je pronašla još u djetinjstvu i čuvala “među najintimnijim svojim dragocenostima” (Dostojevski 1975, str. 25). Time se već preko odijela³⁷ uspostavljala karakterni paralela pisaca koji su imali iste revolucionarne ideje.

³⁵ “Razume se, Stepan Trofimovič, naravno, nije padao u prašinu, od svoje strane, i ponašanje mu je bilo sasvim otmeno. On, kako izgleda, nije bio od visokog roda, ali se tako desilo da je od malena vaspitan u jednoj uglednoj moskovskoj kući, dakle, pristojno i lepo” (Dostojevski 1975, str. 21).

³⁶ Varvara Petrovna je za njega smislila odijelo koje je Stepan Trofimovič nosio cijelog života: “on je i u starosti bio neodoljivo zavodljiv. A zar je to starost: pedeseti tri godine! No on, iz neke građanske koketerije, ne samo što se nije pravio mlad nego kao da se baš kočoperio solidnošću svojih godina; i u onom svome odelu, visok, suvonjav, duge kose do ramena ličio je na patrijarha, ili još bolje: na portret pesnika Kukuljnika, litografisan tridesetih godina u nekakvom izdanju. Osobito je ličio na tog pesnika kad leti sedi u vrtu, na klupi, pod rascvetalim jorgovanom, obema rukama oslonjen na trskovak, s otvorenom knjigom pored sebe i poetski zamišljen pred zalaskom sunčevim” (Dostojevski 1975, str. 25).

³⁷ Mogućnost da se preko odijela odnosno odjeće predstavi karakter, Dostojevski je naslijedio još od Gogolja. Otud smisao dobiva i njegova čuvena rečenica “Svi smo izašli iz Gogoljeve kabanice”, čime se aludira i na značaj Gogoljevog opusa, ali i kabanice kao simbola ruskoga društva (vidi više: Džafić, 2017).

Hipotipoze prostora sobe kod Dostojevskog će u najvećem slučaju imati neutralni rezime svega onoga što se zbiva u vanjskome svijetu. Sobe će biti prostori analize i opservacija, upravo prostora u kojima će se produbljavati i izgrađivati karakteri. Sobe će i oslikavati karaktere, takva je “opšta” soba u kući, koju opisuje Lizaveta Prokofjevna Jegančin, pri čemu će opisati karaktere svojih kćeri, sestara Aleksandre, Adelaide i Aglaje:

Hajdemo svi u porodičnu sobu – reče ona – tamo će nam doneti kafu. Mi imamo jednu takvu opštu sobu – obrati se ona knezu vodeći ga – jednostavnije rečeno, moj mali salon gde se mi, kad smo same, skupljamo, i svaka se svojim poslom zanima. Aleksandra, eto ta, moja najstarija kći, svira u klavir, ili čita, ili šije; Adelaide: predele i portrete slika (i ništa ne može da dovrši), a Aglaja sedi, ništa ne radi. Ni meni se posao ne lepi za ruke; nekako ništa ne mogu da uradim. (Dostojevski 1975, str. 71)

Kasnije kroz roman, prikazani karakteri će se potvrđivati, a sama Lizaveta Prokofjevna će upravo kroz prostor zadržati svoj zaštitnički i gotovo odbrambeni karakter.³⁸

3.2. Hipotipoza stapanja karaktera i kuće

Teško je naći upečatljiviju sliku koja preko prostora govori o karakteru, kao što je to prikazano kroz hipotipozu kuće Rogožina i njegovoga karaktera u *Idiotu*. Kada knez Miškin traži Rogožinovu kuću, on je po osjećaju odmah i prepoznae. Dostojevski prikazuje Rogožinovu kuću kao veliki labirint mračnih hodnika; vijugave stepenice dominiraju i nagovještavaju predstojeću atmosferu iskrivljene dezorijentacije. Kada je knez Miškin odlučio potražiti kuću “u koju je toliko želeo da svrati”, predosjećao je prived i gotovo je znao kakvu kuću traži: “Prišavši kapiji i pogledavši na kućni broj i ime sopstvenika, knez pročita: Kuća naslednog počasnog građanina

³⁸Na ovome mjestu, jer vezano je usko za prostor, treba istaći vezanost Dostojevskog za Rusiju. Stoga i ne čudi što je u ključnim djelima i na ključnim mjestima iznio baš te ideje. Takav prizor je na kraju romana *Idiot*, kada Lizaveta Prokofjevna Jegančin u sobi za sastanke i pored bolesnog kneza, a saznajući prethodno da je prevarena po pitanju nasljedstva, govori o značaju Rusije u odnosu na cijelo inostranstvo: “Dosta smo se već zanosili, treba se već jednom i u pamet uzeti. I sve ovo, celo to vaše inostranstvo, i cela ta vaša Evropa, sve je to samo jedna fantazija” (Dostojevski 1975, str. 359).

Rogožina” (Dostojevski 1975, str. 255).³⁹

Rogožinov unutrašnji karakter istovjetan je neprikladnom, gotovo mračnom dizajnu kuće, a “mračno stanje” s njegove kuće prenosi se na cijelu porodicu, dok kuća biva samo dobra paradigma da se objasni karakter kolektiva:⁴⁰

Ni sam ne znam. Tvoja kuća ima obeležje cele vaše porodice i sveg vašeg rogožinskog života. A da me pitaš po čemu sam to zaključio, nikako ti to ne bih mogao objasniti... Pre mi ni na pamet ne bi palo da ti u takvoj kući živiš, ali kad je sad ugledah, onoga časa pomislih: ‘Ali baš takva mora da izgleda njegova kuća.’ (Dostojevski 1975, str. 257)

Rogožin je iznenađen, a onda s ponosom ističe kako je tu kuću gradio još njegov djed: “U njoj su oduvek živeli verski sektaši, uškopljeni, hludjakovi, pa i sad kod nas stanuju”, na šta knez Miškin zaključuje: “Mrak nekakav. Mračno ti tu živiš (...)” (Dostojevski 1975, str. 258). I opet, kao što se može iščitati, realizira se spomenuta karakteristika poetike Dostojevskog: sitni prostorni znaci, kao što je razbijanje vaze, mogu se interpretirati kao alegorično predskazanje konačne katastrofe svih zamršenih karaktera. Sve to u korelaciji je s prostornim određenjima, pri čemu je, kako smo vidjeli, mračna strana predodređena za Rogožina, a ona svijetla (cvijeće na balkonu, uređan i čist stan) predodređena je za karaktere Nastasje i kneza Miškina, koji se sreću u tačno predodređenim prostorima. Upravo zbog toga se, prema mišljenju Edina Pobrića (2006, str. 56): “posredstvom različitih hronotopa susreta uspostavlja dinamička bezvremenost, momenat prekoračenja praga,

³⁹ “Znao je za tu kuću da se nalazi u Gorohovoj, nedaleko od Sadove pa je odlučio da tamo ide, nadajući se da će se dok dođe do tog mesta, najzad i konačno odlučiti. Prilazeći raskršću Gorohove i Sadove ulice, on se i sam začudi svom neobičnom uzbuđenju. Nije očekivao da će mu srce tako bolno biti. Jedna kuća, verovatno po svom naročitom izgledu, poče već izdaleka da privlači njegovu pažnju, i knez se posle seti da je odmah rekao sebi: ‘Eto, to mora da je ta kuća.’ Sa neobičnom radoznalošću prilazio je da proveri svoje nagađanje. Osećao je da će mu odnekud biti naročito neprijatno ako je pogodio. Kuća je to bila velika, sumorna, na dva sprata, bez ikakvih ukrasa, boje mutnozelenene” (Dostojevski 1975, str. 254).

⁴⁰ “Te kuće bile su građene solidno, sa debelim zidovima i sa neobično razmaknutim prozorima; u prizemlju prozori neki put sa gvozdenim rešetkama... I spolja i iznutra je u tim kućama nekako negostoljubivo i nemilo, baš kao da se u njima nešto krije i taji; a otkud se to nazire već po samom izgledu kuće, bilo bi teško objasniti. Arhitektonski sklad linija svagda ima svoju tajnu. U tim kućama stanuje skoro isključivo trgovački svet” (Dostojevski 1975, str. 255).

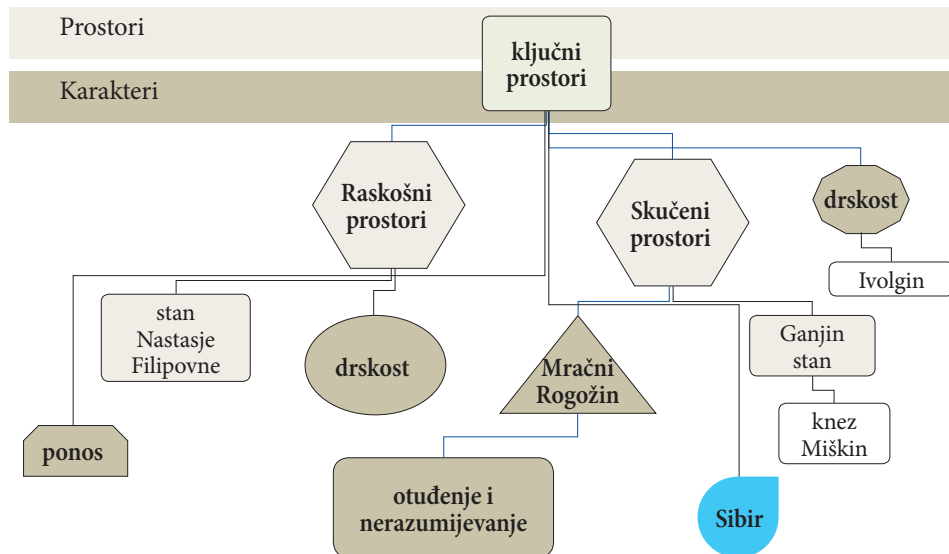
krize, preloma.” Pojedini dijelovi kuće (hronotopi) ili sama kuća oslikavat će karaktere i ostalih likova. Tako je i sa kućom u koju dolazi Miškin, i sa Ganjinim stanom koji se nalazio na drugom spratu do kojeg “su vodile veoma čiste, svetle i široke stepenice, i sastojao se iz šest ili sedam soba i sobičaka, istina vrlo običnih ali ne sasvim prema džepu činovnika koji ima porodicu i čija plata iznosi ma i dve hiljade rubalja godišnje” (Dostojevski 1975, str. 113). No, iako skućen, taj prostor bio je namijenjen za izdavanje samcima sa hranom i poslugom,⁴¹ a i u njemu su se ogledali karakteri, posebno Ganjin:

Knezu Miškinu odrediše srednju od tri sobe; u prvoj desno živeo je Ferdiščenko, a treća levo bila je još prazna. No Ganja je pre svega odveo kneza u porodičnu polovinu stana. Ta se porodična polovina sastojala iz salona koji bi se, kad zatreba, pretvarao u trpezariju; zatim iz gostinske sobe koja je inače bila gostinska samo izjutra, a uveče bi se pretvarala u Ganjin kabinet i njegovu spavaću sobu, i, najzad, iz treće sobe, teskobne i uvek zatvorene: to je bila spavaća soba Nine Aleksandrovne i Varvare Ardalionovne. Jednom reči, sve je u tom stanu bilo stešnjeno i zbijeno. Ganja je samo krišom škrgutao zubima; on je i bio i želeo da bude učtiv prema materi, ali se već na prvi pogled kod njih moglo primetiti da je on veliki despot u porodici (Dostojevski 1975, str. 114).

Iako će knez Miškin samo privremeno boraviti u tom prostoru, ostat će pod njegovim dojmom. Prostor će imati ulogu i u prikazu karaktera Nastasje Filipovne koja je zauzimala ne baš mnogo velik, ali zaista raskošno uređen prostor, a njega je za nju naročito uređivao Atanasije Ivanovič, koji “naročito nije žalio za nju novac (...) pa je mislio da je sablazni, uglavnom svima ugodnostima raskoši, znajući kako se lako na čoveka kaleme navike raskoši i kako je posle teško odučiti se od njih, kad se raskoš, malo-pomalo, pretvori u potrebu” (Dostojevski 1975, str. 167). Sve je to uticalo na karakter

⁴¹ Taj prostor dijelio je hodnik na dva dijela i svaki dio je bio zauzet: “S jedne strane hodnika nalazile su se tri sobe koje su bile određene za izdavanje ‘naročito preporučeni’ stanarima. Osim toga, sa iste strane hodnika, na samom kraju njegovom, kod kuhinje, nalazila se četvrta, najmanja sobica, u kojoj je živeo sam penzionisani general Ivolgin, otac porodice, i spavao na jednom širokom divanu, a morao da ulazi i izlazi iz stana kroz kuhinju i preko sporednih stepenica. U istoj sobici živeo je i trinaestogodišnji brat Gavrila Ardalionoviča, gimnazist Kolja. I on je bio prinuđen da živi u toj teskobi, da uči, da spava na drugom, oveštalom, uzanom i kratkom divančiću, na pocepanom čaršavu, i što je najgore, da dvori i pazi oca, koji sve više nije mogao bez toga da bude” (Dostojevski 1975, str. 114).

Nastasje Filipovne koja “tu raskoš nije odbijala, čak ju je volela, ali, a to je bilo neobično čudnovato, nikako se nije potčinjavala, kao da bi je se svakog trenutka mogla i sasvim odreći” (Dostojevski 1975, str. 170).

Slika 2: Karakteri prema prostoru u romanu *Idiot*

3.3 Hipotipoza karatera i posebnog kutka i biblioteke

Kutci zanesenjaka – u njih kao da ne zaviruje ono isto sunce koje svetli za sve petrogradske ljude, već zaviruje neko drugo, novo, kao naročito poručeno za te kutove, i svetli sve nekom drukčijom, naročitom svetlošću.

(Dostojevski 1954, str. 11)

Kod Dostojevskog su posebno važni zasebni prostori koje zauzimaju posebni, drugačiji ljudi. U *Zapisima iz podzemlja* opisuje se detaljno unutrašnji prostor (koji pripovjedač određuje *kutkom*), ali i klima. Razmišljanje o modernom društvu tjera podzemnog čovjeka u sve veće i dublje *podzemlje*, koje naziva ćumezom i žabokrečinom.⁴²

⁴² “Ukoliko sam više saznavao o dobru i o svemu ‘lepom i uzvišenom’, utoliko sam dublje tonuo u svoju žabokrečinu i bio sve više sklon da se potpuno zaglibim u nju” (Dostojevski 2005, st. 31).

I u romanu *Braća Karamazovi* uspostavljeni su prostori koji generiraju karakter. Svaki brat prikazan je u skladu s prostorom u kojem boravi. Posebno je to slučaj s Aljošom koji nakon povratka u manastir sam postavlja pitanja zašto je mijenjao prostor i zašto nije u manastiru u kojem se osjeća zaštićeno.

Dostojevski u ovome romanu u posebnim momentima uvodi opise prostora. U prostoru se ukrštaju sižejne linije romana. Ponekad je to uvod u samu fabulu, ponekad njeno razrješenje. Jedan od tih momenata jeste rastanak Aljoše i Ivana, pri čemu Ivan raspravu završava tako što traži od brata da se rastanu (simbolično na raskršću, kada su na raskrsnici i njihove ideje), što je opet uvod da se preko prostora ukaže na njihove odnose, a usput i karaktere.

U romanu su konfrontirani različiti prostori opisani i u drugim romanima: manastir (I), (II); karamazovski dom (III) – dom uvrijeđenog svijeta (IV), manastir (VI) – svijet kojem se Aljoša vraća (VII); Mokro, prostor pirovanja (VIII) – zatvor, prostor neslobode i kazne (IX). Preko prostora ušlo se u psihu i karakter monaha, djece, psihologiju poniženih i uvrijeđenih, bogatih i obespravljenih, seljaka i seljanki, psihologiju intelektualca (Ivan), psihologiju bludnika (Fjodor), psihologiju konfliktne ličnosti, avanturiste i sladostrasnika (Dmitrije), psihologiju podvojene ličnosti.

Posebni kutak opisan je i u prethodno spomenutom romanu *Njetočka Nezvanova*. Naime, kada Njetočka otkriva posebnu prostoriju u kući, to za nju postaje i zaseban kutak:

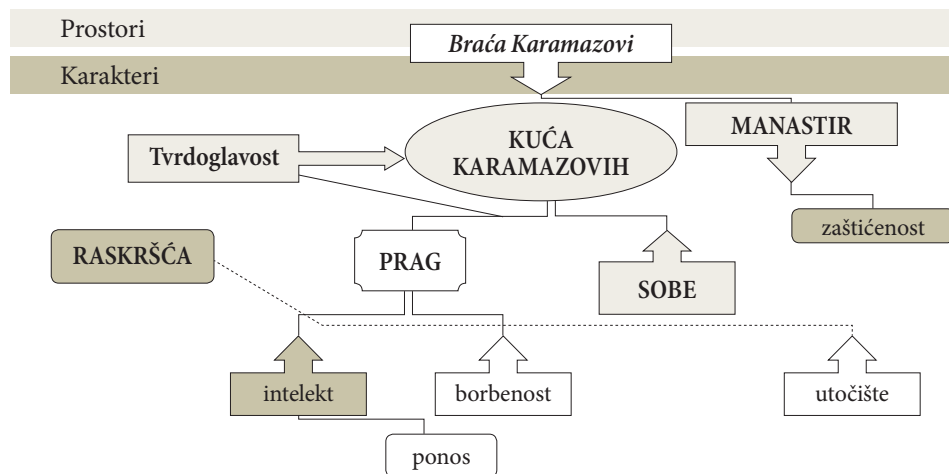
Trpezarija je imala tri ulaza: jedan u velike sobe, drugi u moju i dečju, a treći je vodio u biblioteku. Biblioteka je imala još jedan izlaz, odvojen od moje sobe samo radnim kabinetom, u kome se obično nalazio pomoćnik Petra Aleksandroviča, njegov pisar, njegov pomagač, koji mu je u isto vreme bio i sekretar i poslovođa. Kod njega je stajao ključ od ormara i biblioteke. (Dostojevski 1975, str. 130)

Pronalazak ključa i te prostorije ne samo da će promijeniti Njetočkin karakter i formirati ličnost, već će uticati i na sve ostale. Posebno je značajan trenutak otkrića kada Njetočka osjeća uzbuđenje i radost što kasnije pripisuje

osjećaju da je pronašla ključ koji će promijeniti dotad dosadan i jednoličan život. Njetočka će vremenom potpuno ovladati prostorom biblioteke.⁴³ Strepnje koje je predosjećala postat će stvarne u dodiru s knjigama, a sve će to voditi i do njenog preobražaja, od nevine djevojčice do mudre i zrele djevojke:

Počela sam tako željno da čitam da me je uskoro čitanje sasvim zanelo. Sve moje nove potrebe, sve skorašnje težnje, sva još nejasna stremljenja moga mladalačkog doba, koja su tako nemirno i burno ustajala u mojoj duši, nestrpljivo izazvana mojim preranim razvitkom – sve je to odjednom i zadugo dobilo drugi neočekivani ishod, kao da se potpuno zadovoljilo novom hranom, kao da je našlo za se pravilan put. Uskoro su mi srce i glava bili toliko očarani, uskoro mi se mašta tako široko razvila da sam zaboravila ceo svet koji me je dotad okruživao. (Dostojevski 1975, str. 130)

Topos biblioteke i sam proces čitanja obilježiti će skoro sve romane Dostojevskog. Taj topos predstavlja jedinu mogućnost izlaza i, na koncu, popravljanja prethodno urušenog karaktera, od prvoga romana *Bijedni ljudi*, u kojemu Djevuškin i Varvara razmjenjuju knjige, u kojem Varvara daje i posljednji novac kako bi kupila knjige, pa do Njetočke Nezvanove koja jedini spas i nalazi u toposu biblioteke i u knjigama.

Slika 3: Slika prostora i karaktera u romanu *Braća Karamazovi*

⁴³“(…) trebalo je da najpre stalno i konačno zavladam bibliotekom a da to niko ne zna, i da dođem u mogućnost da u svako doba imam svaku knjigu” (Dostojevski 1975, str. 130).

4. ZAKLJUČAK

Načinom na koji je ukomponirao prostor Dostojevski je uspio paralelno prikazati i karaktere svojih likova. Kako se može uočiti iz prethodnih interpretacija: oni najcrnji, pomračenog uma, skitnice, zauzimat će mračna mjesta, uske sobe, doslovno podzemlja, dok će oni iole srećni, iz kojih će isijavati dobrota i ljepota, biti okruženi čistim i urednim prostorom. Negdje je Dostojevski na to aludirao eksplicitno, a negdje se jednostavno reflektira slika prostora na sliku karaktera. Na taj način, prostor funkcionira kao vanjski označitelj unutarnje svijesti protagonista. Tako su njegova književna djela u velikoj mjeri psihološka stanja ljudi koji žive usred depersonalizovanog, otuđenog svijeta u sve većoj modernizaciji. Ti narativi su duboko isprepleteni s vanjskim okolnostima i fizičkim smještajem protagonista, a što omogućuje i objašnjenje stanja ruskoga društva 19. vijeka. Individualni i javni prostori stvaraju realnost svakodnevnog postojanja za čovjeka. Ideološka perspektiva diktira društveni kontekst pojedinca. Stoga zanemariti prostor znači zanemariti ključne motive i ideje unutar djela.

U *Zapisima iz mrtvoga doma* kao i *Zapisima iz podzemlja* Dostojevski, govoreći iz perspektive onih koji se sklanjaju od vanjske zbrke, pokazuje kako je smiraj moguć tek povlačenjem u unutarnje prostore, a koji će u prvome planu biti u djelima koja opisuju porodični život donoseći nešto stabilniji opis i samih karaktera. Dostojevski okove pronalazi u urbanizmu, u napretku ideja koje ne pridonose dobrobiti čovječanstva. Stoga i ne čudi što je Dostojevski slobodu nalazio čak i tamo gdje se ona najmanje očekivala. Tako sibirski zatvor pa i svaki zatvoreni prostor, koliko god bio skučen i mali, postaje prostor slobode.

Posebno je to vidno u ključnim romanima kao što su *Zločin i kazna* i *Idiot*. Sticanje mentalne jasnoće izvan Sankt Peterburga demonstrira uticaj urbanog područja na ljudsku svijest. Kad je izišao iz okvira ličnog kao i iz prepunog grada, Raskoljnikov je pronašao novu perspektivu izraženu kroz antihumanoideologiju. Raščišćavanje psihe nije bilo samo radi njega, već pokušaja spasa čovječanstva. U *Zapisima iz podzemlja*, *Zločinu i kazni* i romanu *Bijele noći* protagonisti žive u velikom urbanom društvu, dok

su zatvoreni u male životne prostore. Dostojevski daje koncentrisane opise i likova i grada/sela, strukturirajući temelje ljudskog djelovanja oko prostornih elemenata. Takvi fokusirani prikazi ljudskih bića i njihovog okruženja uzrokuju da zaplet bude faktor pozadine novih vremena, a s druge strane omogućuje iole bivstvovanje i okruženje te komunikaciju između likova.

Posebno upečatljive hipotipoze prostora i karaktera, pored urbanog prostora i seoskog pejzaža, Dostojevski će dati kroz zasebne kutke u kojima žive zanesenjaci ili oni koji iz svog kutka posmatraju i pokušavaju mijenjati svijet. Otuda i ne čudi što je biblioteka i što su uopće knjige imale posebnu ulogu u ovome opusu, koji svojom veličinom i sadržinom predstavlja topus neprolazne vrijednosti.

IZVORI

- Dostojevski, F. M., 1960. *Bedni ljudi*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.
- Dostojevski, F. M., 1973. *Uvređeni i poniženi*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.
- Dostojevski, F. M., 1975. *Idiot I i II*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.
- Dostojevski, F. M., 1975. *Zli dusi*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.
- Dostojevski, F. M., 1975. *Bijele noći*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.
- Dostojevski, F. M., 1975.) *Selo Stepančikovo*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.
- Dostojevski, F. M., 1989. *Zločin i kazna*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dostojevski, F. M., 1994. *Kockar*. Preveo Maksimović, J. Beograd: Edicija.
- Dostojevski, F. M., 2005. *Zapisi iz mrtvog doma*. Preveo Gerić, V. Zagreb: Globus media d.o.o.

LITERATURA

- Bagwel, L. C., 2007. "Environment, Behavior and Internal Consciousness". In: *A Study of Space and Time in Dostoevsky*. Oxford.
- Džafić, Š., 2017. *Kabanica ili ljubavnica. Uspostavljanje fikcionalnih identiteta pomoću odjevnih predmeta*. Bihać: Tehnički fakultet Univerziteta u Bihaću.

- Grossman, L., 1989. "Dostoevsky's Descriptions: Characters and City". In: Gibian, G. (ed.) *Crime and Punishment*. New York: Cornell UP, pp. 50–59.
- Harvey, D., 1990. *Between space and Time: Reflections on the Geographical Imagination*. *Annals of the Association of American Geographers*. New series, No. 3.
- Lehan, R., 1998. *The City in Literature*. An Intellectual and Cultural History. California: University of California Press.
- Lindenmeyr, A., 1976. "Raskolnikov's City and the Napoleonic Plan". *Slavic Review*, 35.1, pp. 37–47.
- Pobrić, E., 2018. *Roman i manirizmi moderne. Znak i znanje*. Sarajevo: Centar Samouprava.
- Pobrić, E., 2006. *Vrijeme u romanu: od realizma do postmoderne*. Sarajevo: BH Most.

HYPOTYPOSIS OF SPACE AND CHARACTER IN THE WORK OF F. M. DOSTOYEVSKY

One of the key topoi in the work of F. M. Dostoevsky is the images of space, which with their impressiveness and intrigue depict the action like it is *happening before our very eyes*. This way, Dostoevsky brings hypotyposis of space through which, in addition to clear ideas of concrete spaces, we also get his characters vividly depicted. This paper will explore almost the entire opus of Dostoevsky with a synecdoche approach but *pars pro toto* to demonstrated that hypotyposis is, in fact, one of the key narrative devices of the Russian writer.

Keywords: *hypotyposis, space, character, F. M. Dostoyevsky*

ГИПОТИПОЗ ПРОСТРАНСТВА И ХАРАКТЕРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО

Аннотация

Одним из ключевых топосов в творчестве Ф. М. Достоевского являются образы пространства, которые своей внушительностью и интригой дают возможность представить, что действие происходит на наших глазах. Достоевский использует гипотипозы пространства, при помощи которых, кроме ярких представлений о конкретном пространстве, читатель получает еще и насыщенные представления о характере персонажей. В этой статье автор использует синегдоху в качестве приёма, но *pars pro toto*, рассматривает почти всё творчество Ф. М. Достоевского, чтобы показать, каким образом Достоевский при помощи гипотипоза генерирует пространства и характеры. Демонстрируется, что гипотипоз является одним из ключевых повествовательных приёмов русского писателя.

Ключевые слова: гипотипоз, пространство, характер/персонаж, Ф. М. Достоевский

III. RECEPCIJA

SREBREN DIZDAR

**OD UZORA DO PREZIRA: D. H. LAWRENCE I
NJEGOV ODNOS PREMA F. M. DOSTOJEVSKOM /
FROM ADMIRATION TO CONTEMPT:
D. H. LAWRENCE AND HIS VIEWS
ON F. M. DOSTOEVSKY /
ОТ ВОСХИЩЕНИЯ К ПРЕЗРЕНИЮ:
Д. Г. ЛОУРЕНС И ЕГО ОТНОШЕНИЕ
К Ф. М. ДОСТОЕВСКОМУ**

Odnos D. H. Lawrencea prema Dostojevskom se postepeno mijenjao od početnog oduševljenja i fascinacije djelima velikog ruskog klasika, koje je iščitao u doba sveopće popularnosti “svega ruskog” početkom 20. stoljeća u Velikoj Britaniji, do sve većih sumnji koje je ovaj kontroverzni i neshvaćeni autor počeo ispoljavati u najplodnijim godinama modernizma, kada je i sam počeo objavljivati zapažene romane i kritičke napise o književnosti. Većina poznavalaca Lawrenceovog djela smatra da je njegovo odricanje značaja Dostojevskog proisteklo ne samo iz potrebe da se otrgne od nesumnjivog uticaja koji su na njega ostavila pojedina djela ruskog pisca, nego i kroz vlastito Lawrenceovo hrvanje sa unutrašnjim demonima u poznijoj fazi njegovog stvaralaštva. U tim teškim unutrašnjim iskušenjima on je tražio, iako uvijek i nije nalazio, odgovore na ta pitanja u djelima drugih ruskih autora koje je čitao tih godina u prevodu na engleski – posebno Solovjova, Berđajeva, Šestova i Rozanova – i to naročito one dijelove u kojima su i oni davali svoja viđenja pojedinih knjiga Dostojevskog. S jednakim zanosom se Lawrence odnosio i na kritička tumačenja Dostojevskog, koja su nastala iz pera nekih britanskih savremenika, poput Forda Madox Forda, Arnolda Bennetta, Johna Middletona Murryja, Josepha Conrada ili Virginije Woolf. U radu, koji se osvrće na višedecenijska mukotrpa iščitavanja i propitivanja vlastitog autorskog

djela britanskog pisca naspram Dostojevskog, analizira se Lawrenceovo tumačenje Velikog inkvizitora iz dva ključna poglavlja iz *Braće Karamazovih*. Na molbu Samuela Kotelianskog “Kota”, ruskog jevrejskog emigranta u Velikoj Britaniji s kojima ga je vezivalo iskreno prijateljstvo još od 1914. godine, Lawrence je napisao traženi tekst kao Predgovor novom engleskom prevodu koji je pripremao Koteliansky kao zasebno izdanje. Nedugo nakon što ga je završio za samo četiri dana u februaru 1930, teško bolesni Lawrence je preminuo u mjestu Vence u južnoj Francuskoj, pa se s razlogom može smatrati da je u ovom svom posljednjem većem napisanom tekstu zaokružio svoje stavove o Dostojevskom, ali i uticajima ruskih klasika na njega, ali i na nastanak i razvoj proznih djela britanskog modernizma između 1910. i 1930. godine.

Ključne riječi: *uticaj ruskih klasika, proza britanskog modernizma, divljenje, reinterpretacija i odricanje, D. H. Lawrence i F. M. Dostojevski, Legenda o Velikom inkvizitoru*

UVODNE NAPOMENE

Zanimanje za Rusiju i političke, a osobito kulturne, prilike u njoj razvijalo se postepeno u britanskoj široj javnosti, kako onoj čitalačkoj, a pogotovo onoj iz kulturno-kritičarskih krugova. Nakon burnih vremena Napoleonom ratova, pojavljuju se i prvi prevodi Gogolja, Ljermontova i Turgenjeva sa francuskog jezika. U doba izrazito stabilne vladavine kraljice Victorije (1837–1901), poraslo je sveopće zanimanje za djelima prevedenim s evropskih jezika. Ono je, istina, bilo sporadično i prilično uvjetovano političkim događanjima ili ratovima, kao što je bio Krimski rat sredinom 19. stoljeća. Ni ogromni zamah ruske književnosti tokom 19. stoljeća, u kojem su stvarali takvi velikani od Puškina i Ljermontova, do Turgenjeva, Gogolja, Tolstoja, Dostojevskog i Čehova, nije imao većeg odjeka među britanskim kritičarima i književnicima sve do kraja 1880-ih godina. Neka novija istraživanja, međutim, potvrđuju, kako to navodi Lucia Aiello (2013, str. xi), “da je Dostojevski pominjan u britanskim časopisima prije 1875. godine”: *New evidence shows that Dostoevskii was mentioned in British journals before 1875* (Novi dokazi pokazuju da je Dostojevski pominjan u britanskim časopisima

prije 1875. godine).⁴⁴ Riječ je o tekstu pod nazivom “Russia” (Rusija), koji je objavljen u časopisu *Athenaeum*, br. 2200, a koji je izašao 25. decembra 1869. godine na dvije stranice: 859–860 (ibid., str. 124). Ovaj časopis je, između ostalog, donosio i opsežne preglede objavljenih djela u pojedinim zemljama, te je obavijestio svoje britanske čitaoce da je Turgenjev početkom te godine objavio roman *The Unfortunate* (*Несчастливая, Neschastnaya, Nesretnica*, 1869),⁴⁵ kao i njegov prikaz o kritičaru Bjelinskom; da je Gončarov nakon dvije godine šutnje objavio roman *The Precipice* (*Обрыв, Obryv, Bezdan* ili *Propast*, izvorno objavljivan od januara do maja 1869. u časopisu *Vestnik Evropy*) kao svojevrsni nastavak *Oblomova* (objavljenog deset godina ranije, 1859); te i da je grof Lav Tolstoj nastavio s objavljivanjem *Rata i mira*, te da je tu i knjiga ‘*People of the Forties*’ is by Pisemsky, the only other novelist of note except Dostoiefsky, but adds nothing to his reputation (*Ljudi u četrdesetim godinama* od Pisemskog,⁴⁶ jednog drugog dobrog romansijera osim Dostojevskog, ali ta knjiga nije ni na kakav način popravila njegovu reputaciju).⁴⁷

Dostojevski je u ovom časopisu pomenut još dva puta. Eugene Schuyler je prikazao njegov roman *Mladić* (*A Young Man, Подросток, Podrostok*), opet u pregledu književnih ostvarenja u Rusiji (‘Russia’) 1875. godine, što se doskora uzimalo kao prvo stvarno pominjanje imena Dostojevskog u britanskoj

⁴⁴ Podatak je objavila profesorica sa Washington University Lucia Aiello, 2013. *After Reception Theory Fedor Dostoevskii in Britain, 1869–1935*, London and New York: The Modern Humanities Association and Routledge.

⁴⁵ Ovaj kraći i ne toliko poznati roman Turgenjeva je objavljen kao *The Unfortunate One* na engleskom 1888. godine: Tr/anslated by/ A. R. Thompson, Trubner, London, 1888.

⁴⁶ To je poluautobiografski roman *Люди сороковых годов*, objavljen 1869. godine, autora Alekseja Feofilaktoviča Pisemskog (1821–1881).

⁴⁷ Časopis *The Athenaeum: The Journal of English and Foreign Literature, Science and Fine Arts* je bio veoma pouzdan izvor kretanja u svim sferama tadašnjeg intelektualnog života – od nauke do književnosti. Krajem godine bi objavljivali iscrpne preglede objavljenih književnih djela u Evropi i Americi (*The Literature of Europe and America*), gdje su na prvom mjestu bile prikazane tada dominantne zemlje Njemačka i Francuska, a na kraju je dat poveliki pregled engleske književnosti. Ovo prvo, iako usputno spominjanje Dostojevskog kao važnog ruskog pisca se nalazi na prvom lijevom stupcu na stranici 860, a dostupno je kao e-knjiga na internetu: https://books.google.co.uk/books?id=T5FUAAAACAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [datum pristupa 16.12.2021.].

periodici. Sljedeće pominjanje u istoj kolunni ove publikacije je, ustvari, bio *in memoriam* povodom piščeve smrti u decembru 1881. Vjerovatno je to potaklo druge prikazivače da krenu sa sličnim napisima, uglavnom u časopisu *Academy* (Akademija). U njemu je Wilson H. Schütz objavio prvi ozbiljni tekst o ruskom piscu, “The Russian Novelist Dostojevsky” (Ruski romansijer Dostojevski), koji je objavljen u časopisu *Academy*, br. 28, 1885. godine na str. 395. To je bio jasan signal da će se uskoro početi objavljivati prvi romani Fjodora Mihajloviča Dostojevskog na Zapadu, iako isprva njihova recepcija nije bila naročito povoljna. U Njemačkoj su se njegovi romani počeli prevoditi još 1850. godine, a u Francuskoj je bilo objavljeno gotovo sve što je napisao već do 1880. Tada se pojavljuju i prvi prevodi na engleskom jeziku, istina u New Yorku, gdje je objavljena verzija romana *Zapisi iz mrtvog doma* (*Зануски уз Мертвогo дома*, 1860–1862) i to pod naslovom *Buried Alive* (*Živ zakopan*) iz 1881. godine. Iako je objavljen nešto kasnije i u Londonu, tek pet godina kasnije će biti objavljena prva dva romana Dostojevskog *Crime and Punishment* (*Zločin i kazna*) i *Injury and Insult* (*Poniženi i uvrijeđeni*), 1886. godine.

Za prodor ruskih djela na britansko tržište u prvom periodu je posebno zaslužan vispreni izdavač Henry Richard Vizetelly (1820–1894), koji je 1882. pokrenuo ediciju jeftinih knjiga pod nazivom “Mermaid Series” (Edicija Sirene). U njoj je objavljivao rane engleske dramatičare, kao i prevode knjiga Gustavea Flauberta, Ljermontova, Dostojevskog, Tolstoja i drugih tadašnjih evropskih autora. Ruske pisce je smjestio u ediciju pod nazivom “Celebrated Russian Novels” (Slavni ruski romani), u kojoj je objavio vjerovatno dvanaest knjiga: četiri od Tolstoja – *Anna Karenina*, *War and Peace* (*Rat i mir*), *My Husband and I* (*Moj muž i ja*), i *The Cossacks* (*Kozaci*); pet od Dostojevskog – *Crime and Punishment* (*Zločin i kazna*), *Injury and Insult* (*Poniženi i uvrijeđeni*),⁴⁸ *The Friend of the Family* (*Prijatelj porodice*), *The Gambler* (*Kockar*) i *The Idiot* (*Idiot*); dvije od Gogolja – *Dead Souls* (*Mrtve duše*) i *Taras Bulba* (*Taras Buljba*); te, napose, *A Hero of Our Time* (*Junak našeg doba*) Ljermontova. Kako navodi Catherine Louise McAteer u svojoj

⁴⁸ Ova se knjiga Dostojevskog *Униженные и оскорблённые*, *Unizhennye i oskorblyonnye*, prevodi na engleski jezik i kao *The Insulted and Humiliated*.

zasada neobjavljenoj doktorskoj disertaciji, odbranjenoj 2017. na University of Bristol, Velika Britanija, uz ova izdanja nigdje nisu navedena imena prevodilaca. Ona, također, navodi još jedan naslov, a ponovo je riječ o Dostojevskom: Fedor Dostoieffsky, *Uncle's Dream* (Дядюшкин сон, *Dyadyushkin son*, *Ujakov san*, 1859), i *The Permanent Husband* (Вечный муж, *Vechny muzh*, *Vječiti muž*, 1870).⁴⁹ Ovu knjigu, kao i druge gore pomenute knjige Dostojevskog, za firmu Vizetelly and Co. je između 1886. i 1888. godine preveo Frederick Whishaw.⁵⁰ Međutim, i ti su prevodi objavljivani neredovito, sa velikim pauzama između pojedinih izdanja u periodu između 1883. i 1894, a često nisu ni bila dostupna čitaocima. Tako je 1903. godine izdavač obavijestio dobrog poznavaoca ruskih prilika Mauricea Baringa da romani Dostojevskog baš i nemaju neko tržište u Velikoj Britaniji pored Tolstoja i Turgenjeva. Sličnu tvrdnju je izrekao Compton Mackenzie (usp. 1933, str. 150–154), koji je tokom studija (1904. godine) od Dostojevskog pročitao *Zločin i kaznu* i *Braću Karamazove*, jer su samo te dvije knjige bile i dostupne britanskim čitaocima. Već naredne godine su u žižu interesiranja došli i Dostojevski i Čehov, čije su se priče kontinuirano prevodile.

Kako je ruska književnost u Veliku Britaniju postepeno dolazila putem prevoda sa njemačkog ili francuskog, a skoro pa nikako izvorno sa ruskog jezika, to je i kritička literatura o njenim književnicima u početku, uglavnom, i dolazila sa ta dva jezička područja. Prvi kritički napisi o Dostojevskom su se pojavili 1885. godine, a prvi ozbiljniji tekst bio je “Uvod” (*Introduction*) iz pera kontroverznog irskog pisca Georgea Moorea za knjigu *Bijedni ljudi* (Бедные люди, *Poor Folk*, inače objavljenu u ruskom izdanju još 1846). A ni tu se Moore nije baš povoljno izrazio o djelu ruskog romansijera,

⁴⁹ Na engleskom se ova novela Dostojevskog pojavljuje i kao *The Eternal Husband*. Tako se navodi u danas poznatijem izdanju *The Eternal Husband and Other Stories*, koju su 1997. preveli Richard Pevear i Larissa Volokhonsky, Bantam Classics, London, 2000. godine, iako je, pod istim naslovom, ovu knjigu prevela Constance Garnett, a objavio William Heinemann, London, 1917.

⁵⁰ Frederick James Whishaw (1854–1934) je bio britanski romansijer, pjesnik, muzičar i prevodilac ruskog porijekla. Rođen je u engleskoj porodici koja je živjela u Sankt Petersburgu od 18. stoljeća, ali se ni dva mjeseca nakon njegovog rođenja porodica vratila u Englesku. Autor je popularnih dječjih i historijskih romana na prelazu iz 19. u 20. stoljeće, a među prvima je prevodio Dostojevskog na engleski jezik.

jer je napisao da je Dostojevski “*Gaboriau with psychological sauce*” (Gaboriau sa psihološkim prelivom) (Phelps, 1956, str. 157). Ako se uzme u obzir to da je Emile Gaboriau (1835–1873) bio jedan od pionira tzv. detektivskog romana u Francuskoj, koji je tada svrstavan u nižu, bezvrijednu, “zabavnu” književnost, onda je kritički sud više nego poražavajući. Čak i kad ga je izrekao pisac lascivnih, erotskih romana, koji se razložno mogu podvesti pod “šund”, ili *trash*, kako bi se reklo na engleskom.

U posredovanju saznanja o Rusiji, njenim ljudima, kulturi i književnom stvaralaštvu ključnu ulogu su odigrali novinari i publicisti, barem u prvom periodu, a tek onda rijetki profesori slavistike, te, u prvih nekoliko decenija 20. stoljeća, i književnici i kritičari kao istinski kulturni komentatori. Prema navodima Harolda Orela, to su bili Henry Sutherland Edwards, William Ralston Shedden (W. R. S.) Ralston (1828–1889),⁵¹ Charles Edward (C. E.) Turner, William Richard (W. R.) Morfil, te nadasve dobro upućeni Maurice Baring; a ponajviše sami prevodioci. Među prevodiocima Tolstoja valja pomenuti bračni par Aylmer i Louise Maude, Isabel Hapwood i Leo Wiener, a tu su se našli i drugi gorljivi zagovornici prevođenja i objavljivanja ruske literature. Bez sumnje se među svima ističu naročito prilježna prevoditeljica Constance Garnett, kao i njen suprug, agilni urednik, publicist i književni kritičar Edward Garnett. Harold Orel (1953, str. 371–377) ih s pravom naziva “zaboravljenim ambasadorima ruske književnosti u viktorskoj Engleskoj”, što je i naziv njegovog članka iz oktobra 1953. godine. Moglo bi ih se nazvati i istinskim kulturnim poslenicima, odnosno, pravim intelektualcima svog vremena.

ŽIVOTNA POSVEĆENOST PREVODIMA RUSKIH PISACA CONSTANCE GARNETT

Za vrijeme relativno dugačke prevoditeljske karijere, Constance Garnett (1861–1946) je prevela 73 knjige brojnih ruskih autora na engleski, između ostalog Tolstoja, Gogolja, Gončarova, Dostojevskog, Turgenjeva,

⁵¹ Isprva je bio poznat kao William Ralston Shedden, ali je kasnije promijenio prezime u Shedden-Ralston.

Ostrovskog, Hercena i Čehova. Njenim prevodima su se oduševljavali i Joseph Conrad i D. H. Lawrence, premda su je skoro pola stoljeća kasnije dosta žestoko kritikovali svjetski poznati pisci porijeklom iz Rusije Vladimir Nabokov i Josif Brodski, tvrdeći u svojim napisima o Dostojevskom u izdanjima na engleskom jeziku da je njen prevodilački stil suh i monoton. Ostaje činjenica da je ona naučila ruski u tridesetim godinama družeći se sa izbjeglim Jevrejima iz Rusije, a osobito od dvojice ruskih emigranata (Felixa Vadimoviča Volkhovskog i Sergeja Mihajloviča (Sergei Mikhailovich) Kravchinskog Stepniaka, da je prva prevodila Čehova i Dostojevskog, te da su njenim zalaganjem izašli prevodi djela svih značajnijih ruskih romansijera ili prozaista iz 19. stoljeća. Počela je s prevodima knjiga *Plemićko gnijezdo* (1894) i *Iz lovčevih zapisa* (1895) Turgenjeva; te nastavila sa prevodima *Ane Karenjine* (1901) i *Rata i mira* (1904) Lava Tolstoja. Ona se, potom, okrenula prevođenju Dostojevskog kome je posvetila cijelu narednu deceniju. U tom periodu su objavljeni njeni prevodi *Braće Karamazov* (1912), *Idiota* (1913), *Zločina i kazne* (1914), kao i *Zapisa iz podzemlja* (1918). S današnje tačke gledišta, smjelo bi se ustvrditi da je upravo njena verzija prevoda *Braće Karamazov* iz 1912. godine odigrala presudnu ulogu u formiranju novog pogleda ne samo na rusku nego i na tadašnju proznu književnost u Velikoj Britaniji, a u širem smislu bitno uticala i na konačno učvršćivanje svojevrsne rusofilije, pa čak i rusomanije. Gilbert Phelps u svojoj studiji o uticaju ruske književnosti na britanski modernizam, a i književnost uopće, to je odredio kao početak “kulta Dostojevskog i ruske manije” (*the Dostoevsky cult and the Russian fever*).⁵² Ona je trajala nekih devet godina, od 1912. do 1921. godine, kada počinje opadanje zanimanja za Rusiju uopće, zbog pobjede Oktobarske revolucije i nestanka carskog režima. Taj period uvelike koincidira sa njenim prevođenjem djela Dostojevskog, između 1912. i 1920, pod egidom agilnog londonskog izdavača Heinemanna. Za osam godina Garnett je prevela 12 knjiga Dostojevskog, koji je, očigledno, bio mnogo zahtjevniji od pet knjiga Turgenjeva iz njene prve prevodilačke faze. Ti se prevodi i danas štampaju, iako su dostupni i u pdf-verzijama na internetu.⁵³ Kasniji prevodioci, poput

⁵² Stvarni tvorac ove sintagme bio je knez Ivan Mirski.

⁵³ Može se razložno smatrati da je Garnett zaslužna za širenje Čehovljevih djela u Velikoj Britaniji i

Rosemary Edmonds (1905–1998) i Davida Magarshacka (1899–1977), su se služili njenim modelima kao predlošcima za vlastito prevođenje. Ralph Matlaw je zasnivao svoje revidirane verzije njenih prevoda kao osnov za svoj prevod veoma uticajnog *A Karamazov Companion*, koji je priredio Victor Terras (drugo izdanje 2002. godine).

U Dodatku na kraju teksta su navedeni prevodi djela Dostojevskog na engleskom jeziku od 1881. do 1931. godine, pa se da lako zamijetiti da je proces njegovog ulaženja u kulturne sfere britanske intelektualne elite tekao jako sporo uz već pomenuti zamah uoči i nakon I. svjetskog rata.

KRITIČKO PREDSTAVLJANJE RUSKE KNJIŽEVNOSTI NA PRELAZU IZMEĐU DVA STOLJEĆA

S druge strane, nakon određenog otrežnjenja od uticaja francuske književnosti i, općenito, evropske umjetnosti, kulturna klima u Velikoj Britaniji na prelazu dva stoljeća – iz 19. u 20. stoljeće – pogodovala je povećanom zanimanju “za sve rusko” (*All things Russian*) – od politike i ekonomskih odnosa, preko novinskih napisa i sve češće objavljivanih putopisa o osobenostima te velike i za većinu britanskog svijeta posve nedokučive i nepoznate zemlje i upoznavanja sa umjetničkim strujanjima koja su se postepeno širila po evropskom zapadu, pa i time dolazila i do britanskih otoka. U velikom stvaralačkom opusu Virginije Woolf ostala je zabilježena neskrivena fascinacija nastupima baletske trupe Diaghileva i Nijinskog *Ballets Russes* (u Britaniji poznat kao *Russian Ballet* – Ruski balet) u pozorištu Covent Garden u Londonu 1911. godine, kada je *tout le Londres* iz noći u noć dolazio da gleda te čudesne ruske balerine i velikog Vaclava Nijinskog. I tako naredne tri godine – do 1914, svojevrsnu rusofiliju iste godine je potakla i velika Druga izložba post-impresionista (“British, French and Russian Painters”), koju su priredili bliski prijatelji Virginije Wolf: uvaženi historičar i kritičar umjetnosti Roger Fry, njen zet

SAD-u, jer su se njeni prevodi pojavljivali s obje strane Atlantika. Danas su svi njeni prevodi dostupni online na stranici <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Garnett%2C%20Constance%2C%201861%2D1946> [datum pristupa 18.11.2021.].

(muž njene sestre Vanesse) slikar Clive Bell, te ruski umjetnik mozaika Boris Anrep.

Međutim, u žiži interesovanja je, prvenstveno, bila književnost, ali i tu treba spomenuti da je od svih žanrova najmanje bila zanimljiva poezija, s izuzetkom odabranih Puškinovih pjesama u ranoj fazi upoznavanja britanske čitalačke i kritičke publike sa ruskim autorima. Nešto bolje je stajala drama, ali se i ona uglavnom vezala za Čehova i, kasnije, Gorkog. Daleko najviše zanimanja izazvala je proza, prije svega roman, ali i pripovijetke pojedinih pisaca čiji su uraci u početku, kako se mora ponoviti, dolazili preko prevoda sa ruskog na njemački i francuski, a potom sa ova dva jezika na engleski jezik. Ne treba, stoga, da čudi da su ključnu ulogu u približavanju ruske proze i književnosti uopće u Britaniji odigrali ljudi široke kulture i internacionalnog pogleda na duhovna kretanja u posljednjoj četvrtini 19. i u prve tri decenije 20. stoljeća. Taj proces se odvijao sporo i postepeno, u nekim se trenucima pojačavao i do skokovitih uspona da bi, potom, dolazilo do usporavanja, pa i stanovitog zastoja. Na njega su nerijetko uticale i vijesti koje su dolazile iz Rusije, prije svega one političke, koje su širili ruski emigranti u Velikoj Britaniji a koji su izbjegli od progona carskih vlasti, a to su zdušno radili uz svesrdnu pomoć svojih britanskih simpatizera. Upravo i njihovim zalaganjem da predstave kulturu svoje zemlje, naročito književnosti, u posljednjim decenijama 19. i s početka 20. stoljeća u Velikoj Britaniji je zavladała prava pomama za prevođenjem ruskih klasika. Među njima su najomiljeniji bili Tolstoj, Turgenjev i Dostojevski, a u nešto manjoj mjeri i Čehov. Njihovoj popularizaciji su podosta zaslužni i ugledni književni stvaraoci s kraja tzv. Viktorijanskog doba, kao što su G. B. Shaw, Arnold Bennett, H. G. Wells i John Galsworthy, ali i prvi, stariji zatočnici novog književnog pravca – modernizma – kao što su Henry James i Joseph Conrad, ali i oni mlađi kao što su Ford Madox Hueffer / Ford, E. M. Forster, Katherine Mansfield, John Middleton Murry, D. H. Lawrence i, nadasve, Virginia i njen suprug Leonard Woolf. A i mnogi drugi. U svojoj veoma preglednoj studiji Dorothy Brewster pominje danas manje spominjanog, a nekada veoma popularnog škotskog autora po imenu Compton Mackenzie (1883–1972), koji u knjizi

Literature in My Time (*Književnost mog vremena*, 1933) izrijekom kaže da je uticaj Dostojevskog na njega i njegove savremenike (a on navodi imena danas manje znanih autora kao što su Hugh Walpole, J. D. Beresford, Gilbert Cannan, Francis Brett Young, Frank Swinnerton, W. L. George, te i sebe, kao i mnoge druge) bio dubok u godinama prije I svjetskog rata i da: *I cannot forget that there was a time when each new book of his that was translated seemed to lead me to an immense way further towards the knowledge of human nature* (ne mogu zaboraviti da je bilo vrijeme kada se činilo da me svaka njegova nova knjiga koja je prevedena vodi na ogroman način ka spoznaji ljudske prirode) (Mackenzie, 1933, str. 185-186).

FORDOVI I BENNETTOVI NAPORI ZA OBJAVLJIVANJEM RUSKIH PISACA U BRITANIJI

Mackenzie posebno ističe ulogu Forda Madoxa Hueffera / Forda kao urednika uglednog časopisa *The English Review*, koji je u prvoj deceniji 20. stoljeća bio istinsko mjerilo vrijednosti književnih djela kako iz pera britanskih, tako i stranih pisaca. U *Engleskoj reviji* je Madox Ford neumorno promovirao djela ranih modernista i na izvjestan način je to učinio gotovo posve sam. S druge strane, pažljivo je pratio i prevode knjiga ruskih pisaca, od kojih je najviše cijenio Turgenjeva. Povremeno je predstavljao i druge ruske autore, poput Sologuba i Arcibaševa (Madox Ford, 2002, str. 339-347), ali je najveći dio svojih tekstova posvetio Dostojevskom. Njegovom zaslugom je Constance Garnett i objavila svoj prvi prevod Dostojevskog – kratku priču *An Honest Thief* (*Pošteni lopov*, 1909). Iako je prevod prošao nezapaženo, Ford je potaknuo Garnettovu da se prihvati prevoda i romana i pripovijetki Dostojevskog u naredne dvije godine, ali se taj posao protegnuo do 1921. kada je britanska čitalačka publika konačno dobila osam prvorazredno prevedenih romana i četiri zbirke priča. Ovdje valja pripomenuti da se Lawrence upoznao s Garnettovima 1911. godine kada je ona uvelike radila na prevodu *Zločina i kazne*, te i da je ostao zadivljen brzinom i načinom njenog prevođenja, te se i prisjetio kako je vidio dok sjedi u bašti:

turning out reams of her marvellous translations from the Russian. She would finish a page, and throw it off on a pile on the floor without looking up, and start a new page. That pile would be this high – really, almost up to her knees, and all magical.

(i okreće listove njenih čudesnih prevoda sa ruskog. Ona bi završila stranicu, bacila je na hrpu papira na podu a da je ne bi ni pogledala, te započela novu stranicu. Ta hrpa je bila ovoliko visoka – doista, skoro do njenih koljena, a sve je to bilo magično). (Nehls, Lawrence, 1958, str. 413)

Sa Dostojevskim se završava Fordova opsežna studija *The March of Literature* (Pohod književnosti / Književni marš), koju je objavila kuća Allen and Unwin u Londonu 1938. godine, a brojni poštovaoci i proučavatelji njegovog burnog života i djela i danas mogu crpiti dragocjene podatke kojim se mogu potkrijepiti mjerodavna mišljenja i izreći kvalificirane ocjene o ovom piscu i kritičaru. *The March of Literature* je neka vrsta Fordove rekapitalucije, ili, bolje rečeno, njegovog pokušaja životne sinteze o razvoju književnosti uopće, od prapočetaka, preko književnosti u evropskom kontekstu, osobito onom koji se odnosi na književnost nastalu na engleskom jeziku, pa do najnovijih ostvarenja potkraj 19. stoljeća i završava ocjenom njegovog dragog prijatelja i suautora Josepha Conrada. Međutim, i u ovom opsežnom pregledu književnog stvaralaštva on i dalje, pred sami kraj života, smatra Turgenjeva najvećim ruskim piscem: (...) *the greatest poet in prose who ever used the novel as the vehicle for his self-expression* (Madox Ford, 1938, str. 773). Na samom kraju knjige Ford navodi pisce iz pojedinih jezičkih područja Evrope nakon 1800. (koje naziva “post-Romantics”), koji se apsolutno moraju pročitati da bi se stekla kakva-takva slika o vrijednosti nacionalne književnosti zemlje iz koje potiču. Za Rusiju je naveo Gogolja, Turgenjeva, Tolstoja, Čehova, Sologuba, Andrejeva i Arcibaševa među romansijerima. Od pjesnika je preporučio Alekseja Tolstoja, Njekrasova, Aksakova i Anu Ahmatovu; a među onima koje zove “drugi” (*the Others*) su Krilov, Ostrovski, Gorki i, kao pravo iznenađenje: Viktor Šklovski i njegova studija *On the Theory of Prose* (*O teoriji proze*), objavljena 1929.

Pored Hueffera / Forda moglo bi se s pravom reći da je stvarni inicijator obraćanja pažnje na Dostojevskog u prvoj deceniji 20. stoljeća bio Enoch

Arnold Bennett (1867–1931) i to pod pseudonimom Jacob Tonson. Kao neosporni arbitar književnosti, umjetnosti i općenito javnog života Bennett je, što direktno, što indirektno, bio jedan od nesumnjivih pokretača i aktivnih predstavnika kulturne londonske elite što je poticala širenje interesa za rusku književnost. S razlogom bi se moglo ustvrditi da je Bennett bio preteča današnjih “uticajnika” ili onoga što se u popularnom žargonu našeg doba zove *influencer*. Bennett je osobito cijenio djela četvorice ruskih pisaca iz 19. stoljeća, a to su bili, kako navodi u prvom tekstu o Čehovu, “Gogol, Fyodor Dostoevsky, Ivan Turgenev, Leo Tolstoy”. Dostojevskom i Turgenjevu je posvetio duži tekst, objavljen 31. marta 1910. godine. Zasnovan je na utiscima koje je stekao čitajući obimnu kritičku studiju Mauricea Baringa *The Landmarks in Russian Literature* (Obilježja ruske književnosti), izvorno objavljenu početkom 1910. godine. Već na početku svog poduzetog članka o Turgenjevu i Dostojevskom (prema Arnold, 1917, str. 208-213), Bennett zamjera Baringu što je pristupio temi više kao ljubitelj a ne kao kritičar književnosti, jer mu studija nije “pretenciozna” (*unpretentious*) niti “literarna” (*literary*). S druge strane, međutim, zahvaljuje mu se na obilju informacija i saznanja koje je stekao, prije svega, o ruskom realizmu u odnosu na francuske pisce iz slične književne pozicije, te i uključujući i one o lošim prevodima ovih ruskih pisaca na francuski jezik. Posebno se osvrće na Baringova promišljanja o svojevrsnom kultu koji Turgenjev uživa u Njemačkoj, Francuskoj, pa i Engleskoj. Zamjera mu što iznosi mišljenje da Turgenjeva mnogo više cijene izvan Rusije nego u njegovoj domovini, te spori premisu da ruski kritičari ne mogu dovoljno dobro da ocijene svoje pisce.

The best judges of Russian authors must be Russians. Think of the ridiculous misconceptions about English literature by first-class foreign critics! But I am convinced that Mr. Baring goes too far in his statement of the Russian estimate of Tourgenieff. He says that educated Russian opinion would no more think of comparing Tourgenieff with Dostoevsky than educated English opinion would think of comparing Charlotte Yonge with Charlotte Brontë.

(Najbolje sudije ruskih autora moraju biti sami Rusi. Pomislite samo na smiješne pogrešne ideje o engleskoj književnosti koje su potekle od prvorazrednih stranih kritičara! Ali, ja sam uvjeren da g. Baring ide predaleko u svojoj

tvrdnji o ruskoj ocjeni Turgenjeva. On kaže da neki obrazovani Rus ne bi ni pomislio da uspoređi Turgenjeva sa Dostojevskim baš kao što ni obrazovanim Englezu ne bi palo na pamet da upoređi Charlotte Yonge sa Charlotte Brontë.) (Arnold, 1917, str. 210)

Bennett je kao iskusan i lukav kritičar odlično znao kako da zagolica intelektualnu stranu svojih potencijalnih čitalaca. To je osobito važno, jer on upravo želi da skrene pažnju na Dostojevskog, kome je Baring posvetio pola svoje studije. Iako je Bennett smatrao da je pročitao sve što je dotad bilo dostupno o petorici najvećih ruskih pisaca, tek kada je pročitao *Braću Karamazove* (u francuskom prevodu u dva toma), shvatio je koliko mu još treba da iole na ivici tek početne i, dakako, štire informacije o mogućoj književnoj vrijednosti shvati njegova djela. On pravi poređenje sa *Zločinom i kaznom*, osobito se osvrće na scenu na početku romana, gdje se pijani otac u krčmi opravdava zbog “sramote” svoje kćeri:

These pages are unique. They reach the highest and most terrible pathos that the novelist's art has ever reached. And if an author's reputation among people of taste depended solely on his success with single scenes Dostoievsky would outrank all other novelists, if not all poets. But it does not. Dostoievsky's works – all of them – have grave faults. They have especially grave fault of the imperfection, that fault which Tourgenieff and Flaubert avoided. They are tremendously unlevel, badly constructed both in large outline and that in detail.

(Ove stranice su jedinstvene. One dosežu najveći i najstrašnji patos koji je ikad dosegla umjetnost nekog romansijera. A kad bi autorova reputacija među ljudima od ukusa zavisila isključivo od njegovog uspjeha sa pojedinačnim scenama, Dostojevski bi nadmašio sve druge romanopisce, ako ne i pjesnike. Ali to mu ne uspijeva. Sva djela Dostojevskog imaju ozbiljne mane. Ona posebno imaju mane u nesavršenosti, nedostatak koji su izbjegli i Turgenjev i Flaubert. One su strahovito neujednačene, loše komponirane i u širim naznakama i u pojedinostima.) (Arnold, 1917, str. 213)

Bennett to opravdava prevelikim teškoćama koje je Dostojevski morao podnijeti, što je itekako uticalo na njegov umjetnički izričaj. Oda je mu dužno priznanje rijetko pohvalnim riječima:

Nobody, perhaps, ever understood and sympathized with human nature as Dostoevsky did. Indubitably nobody ever with the help of God and good luck ever swooped so high into tragic grandeur. But the man had fearful falls. He could not trust his wings. He is an adorable, a magnificent, and a profoundly sad figure in letters. He is anything you like.

(Niko, možda, nije mogao shvatiti ljudsku prirodu i biti joj sklon kao Dostojevski. Bez sumnje niko nikad, čak i uz Božju pomoć i dobru sreću, nije se tako uzvisio u svojoj tragičnoj veličini. Ali čovjek je imao zastrašujućih padova. Nije mogao vjerovati svojim krilima. On je divan, veličanstven i duboko tužan lik u književnosti. On je sve ono što biste vi željeli da budete.) (Arnold, 1917, str. 213)

No, po Bennettovom mišljenju, Dostojevski nije bio u stanju da nadmaši Turgenjeva, čija djela *On the Eve* (*Накануне, Uoči novih dana*, 1860) i *The House of the Gentlefolk* (*Дворянское гнездо, Plemićko gnijezdo*, 1859) pominje na kraju teksta. Ta neprekidna i neskrivena ljubav prema Turgenjevu traje od njegovog prvog eseja o ovom piscu objavljenog još 1899. godine. U kasnijim esejima on je Dostojevskog izdvojio iz književne umjetnosti i smjestio ga, možda čak i previše, na stranu “života” i “morala”. Tako pojednostavljeno mišljenje je nastalo, kako smatra Peter Kaye (2006, str. 98), kao odbrana od napada koje je na njega neprestano vršila Virginia Woolf u svojim esejima s početka 1920-ih godina.

Narednih godina Bennett je pažljivo pratio ove aktivnosti vezane za prevođenje ruskih klasika, a nakon što je pročitao i preveo Gideovu studiju o Dostojevskom, objavljenju u Francuskoj 1923. godine, ponovo je zdušno preporučivao engleskim čitaocima da pažljivo pročitaju ovog nadasve teškog ruskog pisca. To je, uostalom, uradio i romansijer i kritičar Edmund Gosse, koji je u jednom od svojih pisama francuskom kolegi i prijatelju Gideu savjetovao da se okani te puste fascinacije Dostojevskim, jer je ruski pisac postao “kokain i morfij moderne književnosti” (*the cocaine and morphia of Modern literature*) (prema Naarden, 1992, str. 37). Konačno, u podužem članku od 27. februara 1927. godine u dnevnom londonskom listu *Evening Standard*, u kojem je od jeseni 1926. pisao književne i društvene kritike, Bennett je naveo dvanaest knjiga svojih omiljenih ruskih pisaca. Na prvom mjestu su *Braća Karamazo-*

vi, potom slijedi *Idiot*, te *Zapisi iz mrtvog doma*. Na četvrtom mjestu je *Zločin i kazna*, dok su od petog do sedmog mjesta Tolstoj i *Ana Karenjina*, *Rat i mir* te *Vaskrsenje*. Preostala četiri mjesta, od 8 do 11, je rezervirao za Turgenjeva (*Torrents of Spring / Веснние воды / Vešnie vody / Proljetne vode*/, 1872; *Virgin Soil (Новь / Nov', Djevičanska zemlja ili Novina* – kako se još prevodi, 1877); *On the Eve*, (*Накануне, Nakanune, Uoči novih dana*, 1860); *Fathers and Children (Отцы и дети, Otcy i deti, Očevi i djeca*, 1862) i na dvanaesto mjesto je stavio Gogolja (*Dead Souls / Мёртвые души, Měrtvye duši, Mjórtyvyje dúshi, Mrtve duše*, 1842) (v. Mylett, ed., 1974, str. 32-34). Možda je i ova “top-lista” pomogla da se učini još jedan pokušaj da se britanskoj javnosti predstavi novi pokušaj prevođenja čuvenog poglavlja o Velikom inkvizitoru iz romana *Braća Karamazovi*. U tome će ključnu ulogu odigrati ukrajinsko-jevrejski emigrant Samuel Solomonovič Koteliansky (1880–1955), koji je tek dobio britansko državljanstvo, te i najpoznatiji tadašnji izopćenik iz britanske književnosti – David Herbert Lawrence (1885–1930).

LAWRENCE I DOSTOJEVSKI: POČECI INTERESOVANJA ZA RUSKE PISCE

Lawrence će objaviti po svemu svoj najkontroverzniji roman *Lady Chatterley's Lover (Ljubavnik leđi Chatterley)* naredne, 1928. godine, kao privatno izdanje u Italiji, a potom 1929. i u Francuskoj. U Velikoj Britaniji je roman zabranjen, premda je autor pokušao da osigura 2.000 primjeraka za pretplatnike u rodnoj zemlji, ali nije dočekao čak ni ono cenzurirano izdanje iz 1932. koje je objavila kuća Martin Secker. Bio je to neobičan kraj za ovog darovitog ali veoma kontroverznog autora. Porijeklom iz čudnog i krajnje nefunkcionalnog braka između oca rudara, više sklonog društvu svojih kamarada (od kamarad – drug, fr. *camarade*) u lokalnim pivnicama nego brizi za peteročlanu porodicu, i ambiciozne majke učiteljice iz središnjih dijelova Engleske (Midlands), mladi David je, na majčin poticaj, mnogo čitao. Uz uobičajene engleske autore, on se postepeno upoznao i sa drugim evropskim, te i američkim piscima. Moglo bi se ustvrditi da se zbog svog potonjeg statusa izopćenika iz viših društvenih i kulturnih vremena

(uzrokovanog kako njegovom skandaloznom vezom sa suprugom svog bivšeg profesora sa Univerziteta u Nottinghamu Freedom von Richthofen-Weekly, koja je ostavila muža i troje djece da bi se udala za mnogo mlađeg pisca i s njima dijelila uglavnom više nedaća nego sretnih trenutaka, a još i više zbog njegovih buntovničkih stavova o društvenim odnosima i ulozi književnosti u njihovom prikazivanju u eksperimentalnom, modernističkom ključu) kod Lawrencea razvila neka vrsta ljubomore prema cijenjenim i uspješnim autorima. Budući da je, ipak, vodio računa o svojim savremenim britanskim kolegama, jer bi ga žestoka kritika njihovih djela dovela u neugodnu poziciju i kod kritike i kod izdavača, a napose i kod čitalaca, nekako mu je bilo lakše da svoje frustracije prenese na ruske autore. Međutim, poznato je da je čitao Dostojevskog još od ranih dana, a da je naročito, u toj ranoj fazi, cijenio Tolstoja i Turgenjeva. U pismu upućenom prijateljici Blanche Jennings 1909. godine on doslovno kaže: *Read 'Anna Karenina' – no matter, read it again, and if you dare to fall out with it, I'll – I'll swear aloud.* (Čitaj Anu Karenjinu – nema veze, samo je ponovo čitaj, a ako se usudiš da to ne uradiš – ja ću, ja ću se naglas opsovati). (Boulton, Robertson, eds., 1984, str. 127)

I Turgenjeva pominje u nekim svojim pismima, osobito onim koje je slao drugoj bliskoj prijateljici, škotskoj kritičarki i publicistkinji Catherine Carswell (1879–1946).⁵⁴ Budući da ga je ona bezrezervno podržavala u javnosti, kako za života, a još više nakon smrti, mogao joj je povjeravati svoje najdublje misli i dileme. U onom, po svemu sudeći najbitnijem, iskazu, upućenom 27. novembra 1916, osjeća se svojevrsno “odljubljanje” od ruske književnosti:

I got *Sportsman Sketches* and have read them. No, I don't like Turgenev very much; he seems to be so critical, like Catherine Mansfield and also a sort of male old maid. It amazes me that we have bowed down and

⁵⁴ Catherine Carswell je napisala vjerovatno najemotivniji ali i prilično tačan “in memoriam” nakon Lawrenceove smrti u Francuskoj 1930. godine. Nakon toga je, 1932. godine, priredila i njegovu biografiju pod nazivom *The Savage Pilgrimage*, ali je Lawrenceov nekadašnji bliski prijatelj John Middleton Murry insistirao na brojnim izmjenama smatrajući da ga je autorica oklevetala. Izvorni tekst je tek 1981. objavila The Cambridge University Press.

worshipped these foreigners as we have. Their art is so clumsy, really, and clayey, compared with our own. I read *Deerslayer* just before the Turgenev. And I can tell you what a come-down it was, from the pure and exquisite art of Fenimore Cooper – whom we count nobody – to the journalistic bludgeonings of Turgenev. They are all – Turgenev, Tolstoi, Dostoevsky, Maupassant, Flaubert – so very obvious and coarse, beside the lovely, mature and sensitive art of Fenimore Cooper and Hardy. It seems to me that our English art, at its best, is by far the subtlest and loveliest and most perfect in the world.

(Dobio sam *Lovčeve zapise* i pročitao ih. Ne, ne volim baš mnogo Turgenjeva; čini mi se da je odveć kritičan, baš kao i Catherine Mansfield i, također, kao da je neka vrsta stare muške sobarice. Čudi me kako smo se klanjali i obožavali te strance na ovaj način. Njihova umjetnost je tako nezgrapna, doista, i nekako glinasta, u poređenju s našom. Pročitao sam *Lovca na jele-ne* prije Turgenjeva. I mogu ti reći kakav je to bio užitak, od te čiste i izvrsne umjetnosti Fenimorea Coopera – koji je za nas niko i ništa – u poređenju sa novinarskim baljezganjem Turgenjeva. Svi oni – i Turgenjev, Tolstoj, Dostojevski, Maupassant, Flaubert – su toliko očigledni i grubi – naspram ljupke, zrele i osjetljive umjetnosti Coopera i Hardyja. Čini mi se da je naša engleska umjetnost, ona najbolja, daleko najtananija i najljupkija i najsavršenija umjetnost na svijetu.) (Boulton, Robertson, eds., 1984, str. 488)

Ove teške riječi se moraju posmatrati u barem dvostrukom kontekstu. S jedne strane, kako to svjedoči Lawrenceova mladalačka ljubav i stvarna intelektualna mentorica Jesse Chambers, koja je bila predložak za lik Miriam u romanu *Sons and Lovers* (*Sinovi i ljubavnici*, 1913), njemu se desetak godina ranije Turgenjev veoma sviđao. Čak joj je dao da čita njegovo djelo *Očevi i djeca*, a preporučio joj je i da obavezno pročita roman *Ruđin* (Zytaryk, 1971, str. 24). Ne treba zaboraviti da su se u to doba pojavile i dvije kritičke studije o Turgenjevu. Prvu je objavio J. A. T. Lloyd 1910. kao *The Russian Reformers: Ivan Turgenev, Leo Tolstoy* (*Ruski reformatori: Ivan Turgenjev, Lav Tolstoj*), a Edward Garnett je 1917. objavio svoju solidnu kritičku studiju *Turgenev* (*Turgenjev*). Za čudljivog Lawrencea to nije bio dovoljan razlog da i dalje hvali bilo kojeg ruskog pisca. Taj će se proces u njemu kontinuirano odvijati narednih desetak godina, doslovno, do kraja života.

Već ozbiljno bolestan, Lawrence je u tih posljednjih nekoliko godina života grozničavo pokušavao da zaokruži svoj stvaralački opus, kao i da do kraja razjasni svoj stav prema ruskoj književnosti i, osobito, prema Dostojevskom. Taj stav se uveliko promijenio od onih mladalačkih dana, kada ga je veliki ruski pisac oduševljavao, i sve više približavao osporavateljima i žestokim kritičarima Dostojevskog, koji su, svako iz svojih razloga, osjećali potrebu da iznesu svoje mišljenje o velikom ruskom klasiku u sumrak britanskog modernizma, na koji je Dostojevski, kao i drugi ruski autori, nesporno uticao. Iz današnjeg ugla posmatranja, to može izgledati i kao hirovita osveta zapadnjačkih ljudi od pera koji su smatrali da su se blagovremeno odrekli svog velikog uzora i poricali mu itekako bitnu ulogu u svom spisateljskom i kritičkom razvoju. Pa ipak, to se nije desilo naprečac nego u dužem vremenskom rasponu od oko dvadesetak godina. U tom periodu se Lawrence prilično dobro upoznao sa brojnim djelima ruskih pisaca, kako onih koji se obično označavaju kao klasici, tako i onih sa kojima je bio savremenik. Osim toga, privukla su ga i djela mistično-teozofske i filozofsko-religijske tematike. Ona su mu nerijetko bila neka vrsta ličnog orijentira u prosuđivanju književnih uradaka i formiranju stajališta o njihovim autorima, kao i, u širem kontekstu, općenito u Rusiji, koju je doista htio posjetiti, ali mu to nikad nije pošlo za rukom. Zasigurano je toj njegovoj želji doprinijela kulturna klima u Velikoj Britaniji u prvoj deceniji 20. stoljeća u okviru koje je i on stasao kao osoba stanovitih književnih i filozofskih ambicija.

RUSKA LEKTIRA D. H. LAWRENCEA

Bilo je to vrijeme kada se već dobrano zahuktala toliko pominjana rusomanija ili “ruska groznica” (*Russian fever*) dolaskom Carskog ruskog baleta (*Ballets russes*) Djagiljeva i njihovih nastupa u Londonu 1912. godine, ali i prvi pokušaji tih mladih umjetnika, potonjih modernista, da se probiju na londonskoj društvenoj sceni. I od njih je Lawrence mogao doznati nešto više o književnosti te velike zemlje, a naročito o najboljim proznim djelima na ruskom jeziku koje su tokom 19. stoljeća ispisali Turgenjev, Tolstoj i Dostojevski. Čini se da je Lawrenceu, i to ne samo u počecima spisateljske

karijere, odgovarao širi okvir ruskog realističkog romana bez obzira na to što je imao dostupne primjere u tzv. industrijskom engleskom romanu 19. stoljeća, kakvog su pisali, između ostalih, Charles Dickens i Elizabeth Gaskell. S druge strane, budući da je u svojim ranijim romanima i pričama učinio onaj neophodni prijelaz ka prozi modernizma, u kojoj je njegovo zanimanje za psihoanalizu i Freudove, pa i Adlerove, postavke itekako bitno, Lawrence je tražio prikladniju proznu formu. Manje je poznato da su se u njegovoj lektiri našli i Maksim Gorki, čiju je prozu čitao u prevodu R. Nisbet Bain (*Tales from Gorky, Priče Gorkog*, 1902) prilično rano, te se u jednom pismu Louise Burrows iz decembra 1910. izjašnjava kao engleski ekvivalent Gorkom, jer ga je privuklo slobodnije pisanje ruskog autora o seksualnoj ljubavi, po čemu će upravo Lawrence postati sinonim britanskog modernizma u svojim potonjim romanima (v. Mehl, Jansohn, eds., 2007, str. 188).

Od ostalih autora na Lawrenceovoj listi ruske lektire se našao Anton Čehov, ali i Aleksandar Kuprin, Mihail Arcibašev te Ivan Bunjin. Kako je i sam pokušavao da piše drame u to vrijeme, nadao se da bi eventualni uspjeh Čehova u engleskom teatru mogao otvoriti vrata i njegovim komadima. Kasnije je, naravno, promijenio mišljenje, kao uostalom i o drugim ruskim klasicima, te je Čehova smatrao drugorazrednim piscem (*a second-rate writer*) (Boulton, Robertson, eds., 1984, str. 94). O odnosu D. H. Lawrencea prema ruskoj književnosti je najpotpunije radove ostavio veliki poštovalac Lawrenceovog djela George J. Zytaryk. Lawrence je bio tema njegove doktorske disertacije, iz koje je nastala njegova studija *D. H. Lawrence's Response to Russian Literature (Reakcija D. H. Lawrencea na rusku književnost, 1971)*. Iza toga je uslijedilo priređivanje nekoliko tomova Lawrenceovih pisama, kao i nekoliko ranijih i potonjih tekstova u časopisima. Zytaryk je pomno istražio brojne izvore – kako one pretežno biografske, a potom i književno-kritičke – iz kojih se može steći potpunija slika o tome kako se mijenjao odnos autora romana *Women in Love (Zaljubljene žene, 1920)* prema ruskoj književnosti. Iz tih izvora se vidi da je čitao i u Britaniji manje poznate autore kao što su Leonid Andrejev, Arcibašev i Gogolj. U nekim periodima privlačili su ga

i stavovi “ruskih mislilaca” Dimitrija Merežkovskog, Vladimira Solovjeva, V. V. Rozanova i Lava Šestova (Zytaryk, 1969, str. 126-136).

Drugi mogući kanal bližih dodira s ruskim književnim klasicima, ali i onim iz kruga mistika, teozofista i filozofa, predstavljao je ukrajinsko-jevrejski emigrant Samuel Solomonovitch Koteliansky, koji je upoznao britanskog pisca potkraj jula 1914. za vrijeme zajedničke posjete s grupom prijatelja živopisnom Jezerskom kraju (Lake District), koji je svojevremeno proslavio romantičarski pjesnik William Wordsworth u svojoj poeziji. Koteliansky je uveliko zaslužen za prevođenje kako ruske književnosti na engleski, tako i britanskih autora na ruski jezik. “Kot”, kako su ga od milošte zvali njegovi prijatelji i saradnici, mora se pomenuti više puta, između ostalog i zbog njegovog prijateljstva i saradnje sa Lawrenceom. Njegova blagotvorna priroda i iskrena briga i ljubav za prijatelje činili su ga pristupačnim svima koji su ga iole upoznali. Između Kota i Lawrencea razvila se bliskost koja je prerasla u doživotno prijateljstvo. O tome svjedoči prvo od mnogih Lawrenceovih pisama novostečenom prijatelju, napisano baš prvog dana poznanstva, iako su njihove naravi bile potpuno suprotne, kao i bezbrojne opservacije o Kotu u pismima raznim bliskim osobama u narednih četvrt stoljeća. Beskrajno introvertni i mušičavi Lawrence se nikako nije mogao skrasiti na jednom mjestu i dobar dio narednih 15 godina je proveo lutajući širom svijeta, dok je Kot bio oličenje stabilnosti i pouzdanosti. Bez obzira na te razlike, među njima se razvila neka tanana duhovna veza, koja se jasno vidi iz načina pisane komunikacije bez obzira na to u kojem se dijelu svijeta Lawrence tada nalazio. Koteliansky će držati svog britanskog prijatelja u toku i sa svojim prevodilačkim aktivnostima, jer će upravo njih dvojica surađivati na prevodima za mladu izdavačku kuću The Hogarth Press, koju su 1917. pokrenuli kao svojevrzni “samizdat” poduhvat Virginia i Leonard Woolf u podrumu svoje kuće u Richmondu u okolici Londona. Odani prijatelj nije žalio truda da pošalje raznovrsni štampani materijal, časopise i knjige, pa i svoje opaske na Lawrenceove rukopise, ili bilo koju knjigu diljem svijeta na zamolbu pisca čiji je rad i sam cijenio. Kot se svim silama upustio u prevođenje i objavljivanje djela sa ruskog na engleski jezik. I da je samo

to uradio, ostao bi zapamćen kao snažna spona između ruske književnosti i britanskih modernista, ali je njegova uloga bila daleko veća. Naime, dobar dio tih prevoda je sačinjen zajedničkim trudom samog Kota i nekog od njegovih novih britanskih prijatelja. Koteliensky je uradio tridesetak prevoda sa ruskog na engleski. To nije odveć veliki broj u poređenju s impresivnim brojem od 73 cjelovite knjige i to redom u veoma dobrim prevodima vrhunskih ruskih klasika koje je uradila Constance Garnett, tim prije što je on prevodio djela manjeg obima. Ostaje činjenica da je Koteliensky uspio da prevede i objavi, između ostalih, i *Stavrogin's Confessions* Dostojevskog (*Stavroginove ispovijesti*, ponovo prevod Kotelienskog i Virginije Woolf, 1922), u kojem su se našla i dva neobjavljena poglavlja iz romana *The Possessed* i plan za novi roman *The Life of a Great Sinner – The Grand Inquisitor* (*Život velikog grešnika – Veliki inkvizitor*, the Hogarth Press, London, 1930), *New Dostoevsky Letters* (*Nova pisma Dostojevskog*, 1929) i *Dostoevsky Portrayed by His Wife: The Reminiscences of Mme F. M. Dostoevsky* (*Portret Dostojevskog iz pera njegove žene: Sjećanja supruge F. M. Dostojevskog*, Routledge, London, 1926). Ako je njegov lični književni ukus varirao između Tolstoja, Dostojevskog i Čehova s jedne strane, do Bunjina, Šestova i Rozanova, s druge, Kota su zanimali i savremeni pisci, upravo oni koji su se počeli pojavljivati u periodu postrevolucionarne Rusije. Neke od njih je preporučivao Lawrenceu, čije je upoznavanje sa ruskom književnom produkcijom bilo koliko sporadično, toliko i šaroliko.

Lawrence je bio od velike pomoći Kotelienskom u procesu poliranja njegovih prvih verzija prevoda sa ruskog na engleski jezik. On se nije libio da intervenira i više puta, čak i onda kada bi prevod otišao u štampariju, kao što je bio slučaj sa prevodom *Sjećanja Maksima Gorkog* za časopis *Dial* 1924. godine. Prevod su uradili Koteliensky i Katherine Mansfield, a Lawrence se dokopao već spremne verzije i popravio je engleski tekst bez mijenjanja stila izvornih prevodilaca. Osim toga, on je nesebično pomagao Kotu da te prevode prihvate kako pojedini bitni časopisi, tako i ugledni izdavači. To je osobito pomoglo kod prevoda Bunjina, Šestova i Rozanova, koje je Lawrence i sam pokušavao da prevodi s ruskog, bar u nekim osnovnim naznakama.

Posebno mjesto u njihovoj saradnji zauzima Dostojevski, kojeg je Lawrence istovremeno i prihvatao i odbijao. Još 1914. godine on se počeo postepeno “oslobađati”, tačnije počeo je odricati vrijednost ruskim piscima:

The certain moral scheme is what I object to. In Turgenev, and in Tolstoi, and in Dostoevsky, the moral scheme into which all the characters fit – and it is nearly the same scheme – is, whatever the extraordinariness of the characters themselves, dull, old, dead.

(Zamjeram izvjesnu moralnu shemu i kod Turgenjeva i kod Tolstoja i kod Dostojevskog, moralnu shemu u koju se uklapaju svi likovi – a to je skoro pa ista shema – a to je, kako god da su ti likovi bili izvanredni, oni su dosadni, stari, mrtvi.) (Boulton, Robertson, eds., 1984, str. 182-183)

Čini se da je Lawrence zamjerio ruskim piscima neku vrstu neiskrenosti koju je osjetio u stvaralaštvu ruskih autora, jer su bili odveć didaktični, intelektualno prenaplašeni i emotivno pretjerani (*exceedingly didactic, intellectually overblown and emotionally contrived*). Tu tvrdnju je izrekao u pismu upućenom 2. decembra 1916. Catherine Carswell:

Oh, don't think I would belittle the Russians. They have meant an enormous amount to me; Turgenev, Tolstoi, Dostoevsky – mattered almost more than anything, and I thought them the greatest writers of all time. And now, with something of a shock, I realise a certain crudity and thick, uncivilised, insensitive stupidity about them, I realise how much finer and purer and more ultimate our own stuff is.

(Nemoj misliti da bih ja umanjio značaj Rusa. Oni su imali ogromno značenje za mene; Turgenjev, Tolstoj, Dostojevski – bili su mi važniji od bilo čega, a ja sam o njima mislio kao o najvećim piscima svih vremena. A sada, kao neku vrstu šoka, shvatio sam tu neku vrstu krutosti i goleme, necivilizirane, bezosjećajne gluposti o njima. Shvatio sam koliko je finija i čišća i konačnija naša [engleska] književnost.) (Boulton, Robertson, eds., 1984, str. 45)

Kako navodi Dorothy Brewster (2021, str. 181), kada je 1913. prvi put pročitao *Braću Karamazove*, konačno u dobrom prevodu s ruskog koji je uradila Constance Garnett, bio je *fascinated but unconvinced* (fasciniran ali ne i uvjeren). Njegova mladalačka ljubav i vjerovatno osoba koja mu je prva skrenula pažnju na ruske pisce, Jesse Chambers, navodi da joj se, nakon

majčine smrti 1910, kada je prethodne godine (1909) pročitao *Zločin i kaznu* Dostojevskog s izrazito lošeg francuskog prevoda, povjerio da smatra da: *It's very great, but I don't understand it. I must read it again.* (To je veoma veliko, ali ja to ne razumijem. Moram ga ponovo pročitati.) (Kaye, 2006, str. 31) Nekoliko godina kasnije, nakon što je iščitao roman *Idiot*, iznio je svoje mišljenje u pismu Lady Ottoline Morrell, do čijeg je stava itekako držao:

Dostoevsky was like a rat, slithering along in hate, in the shadows, and, in order to belong to the light, professing love, all love; but his nose is sharp with hate, his running in shadowy and rat-like, he is a will fixed and gripped like a trap. He is not nice.

(Dostojevski je nalik na pacova, koji gmiže u mržnji, u sjenkama, a da bi pripadao svjetlosti, on prorokuje ljubav, samo ljubav, ali njegov nos je britak od mržnje, a nalik na pacova, njegova je volja fiksirana i zarobljena kao u zamci. On nije dobar) (Kaye, 2006, str. 31).

Kada je 1916. pročitao roman *Zli dusi* (*Бесы*, na engleskom: *The Possessed*), zaključio je da je *gone off Dostoevsky; nobody in the novel was 'possessed enough' to interest him* (završio s Dostojevskim, jer niko u romanu nije 'dovoljno opsjednut' da bi ga zanimao). U pismu Middletonu Murryju je još određeniji:

They are great parabales, the novels, but false art. All the people are fallen angels, even the dirtiest scrubs. This I cannot stomach. People are not fallen angels, they are merely people.

(Ti romani su velike parabole, ali lažna umjetnost. Svi ljudi su posrnuli anđeli, čak i najveće hulje. To ne mogu podnijeti. Ljudi nisu posrnuli anđeli, nego samo ljudi.) (Kaye, 2006, str. 31)

POSTEPENI OTKLON OD POČETNOG ODUŠEVLJENJA DOSTOJEVSKIM

U početku se Lawrence, baš kao i svi njegovi savremenici, beskrajno oduševljavao Dostojevskim, što je bio svojevrsni lakmus-test za sve britanske književnike u doba modernizma. Prema njemu je osjećao, kako se

vidi iz pisma Kotelianskom iz 1915. godine, svojevrsnu “podzemnu ljubav“ (*subterranean love*) i najveće divljenje (*the greatest admiration*) (Kaye, 2006, str. 31).⁵⁵ Međutim, njegov stvarni susret, te početak njegovog zahladnijelog odnosa, a po mnogima i otvoreni sukob sa velikim ruskim piscem, odigrao se u vrijeme kada se 1916. godine pojavila prva stvarna, premda veoma egzaltirana, studija o Dostojevskom pod nazivom *Fyodor Dostoevsky: A Critical Study* njegovog tada bliskog prijatelja Johna Middletona Murryja (1889–1957). Kada je J. M. Murry objavio svoj hvalospjev Dostojevskom, to je postepeno dovelo do raskida dotad čvrstog prijateljstva među njima. Murryjeva zanesenost je provocirala Lawrencea da mu hladno uzvrati da liči na “people who dig their heads into sand like the disgusting ostrich and see a revelation there” (ljudi koji zabiju nos u pijesak poput noja i tamo vidi otkrovenje / otkriće) (Brewster, 1954¹, 2021, str. 163). Istina, rasprava o Dostojevskom između njih dvojice je trajala još od 1913. godine, jer je Lawrence još tada zamjerao Dostojevskom da se odviše vezao za poniznost i ljubav (*humility and love*). Za Murryja je studija o Dostojevskom predstavljala vlastito prosvjetljenje, neku vrstu unutrašnjeg samootkrića, pa su mu žestoke kritičke opaske bliskog prijatelja po peru teško padale. Murry naročito nije mogao da shvati Lawrenceove zamjerke da Dostojevski pati od, a i da je uz to i sam prenosilac, bolesti koju on naziva “mentalnom savješću” (*mental consciousness*). Ta samonametnuta moralna strogost ubija onu strastvenu dušu (*the passionate soul*), odnosno, onaj vitalni, životni princip koji je Lawrence uvijek isticao, kako u svojoj prozi tako i u kritičko-esejističkim radovima, kao ključni element za opstanak čovječanstva duboko oštećenog prevelikim uticajem mehaničkih naprava izazvanih industrijskom revolucijom i kapitalizmom. Dostojevski je svojim morbidnim prikazom mnoštva likova u svojim djelima promovirao izopačavanje odnosa prema Isusu Kristu, koje započinje divljenjem, a potom se pretvara u otvoreni prezir, u “pljuvanje u Kristovu bradu”, kako to slikovito kaže Lawrence. Takav odnos ne samo da prlja čistotu odnosa prema iskonskoj i istinskoj vjeri nego

⁵⁵ “But he is a great man and I have the greatest admiration for him. *I even feel a sort of subterranean love for him.* But he never, never wanted anybody to love him. He exerted a repelling influence on everybody.”

i potkopava mogućnost čovjeka, kao posve slobodnog i primarno životnog, radosnog, energijski nabijenog bića, da se ostvari u svoj onoj punini o kojoj je komentirao u predgovoru knjige Lava Šestova *All Things Are Possible* (Sve je moguće). Lawrence je vidio primjere takve pogubne prakse i kod drugih autora, a zasmetala mu je i u knjizi *Solitaria* Vasilija Rozanova, koju je Koteliensky preveo i objavio 1927. Iako je bio svjestan takvog stava, Koteliensky se, ipak, odvažio da zatraži od Lawrencea da napiše Predgovor za *Velikog inkvizitora*. Bit će to posljednji veliki nefikcijski tekst koji je uradio D. H. Lawrence i to, ponovo, kao prijateljsku uslugu Kotelienskom. Ujedno je to bila i prilika da se konačno odredi prema piscu s kojim se hrvao preko dvadeset godina.

Može se s pravom ustvrditi da, još od objavljivanja posljednjeg u nizu romana Dostojevskog, koji je uradila Constance Garnett pod nazivom *The Friend of the Family* (*Porodični prijatelj*, a radi se o djelu *Село Степанчиково и его обитатели*, *Selo Stepanchikovo i ego obitateli*, *Selo Stepančikovo* iz 1859. godine) 1920. godine, njegova slava je počela da se gasi među britanskom kulturnom elitom. Ni objavljivanje brojnih paraliterarnih zapisa članova njegove porodice, pisama ili komentara iz pera tada neobično uticajnih Freuda i Adlera, nisu sveli ruskog pisca u nešto prizemnije, više ljudske dimenzije. Čak su i pisci kao što je bio Edmund Gosse, koji se 1887. oduševljavao Dostojevskim i *Zločinom i kaznom*, sada ruskog autora nazivali “epileptičnim monstrumom“ (*epileptic monster*), čija je genijalna magija odvela sve njegove obožavatelje na stranputicu. S tim mišljenjem se, naravno, ne bi nipošto složili još uvijek brojni i odani poštovaoci Dostojevskog, koji su tražili načina da ne samo očuvaju njegov “kult” nego i da ga obogate novim pokušajima da ga približe čitaocima na engleskom jeziku u cilju dubljeg uranjanja u njegove najteže stranice ili poglavlja. Među njima je, čini se, najrevnosniji i najuporniji bio upravo Samuel Koteliensky. Koteliensky je, naime, htio da objavi, po svaku cijenu, u novom prevodu čuveno peto poglavlje iz II knjige *Braća Karamazovi* Dostojevskog, a u kojem se nalazi i čuvena parabola o Velikom inkvizitoru. Kotelienskom je bilo jasno da interes za Dostojevskog opada, a kako je već i ranije htio da uradi baš svoj prevod

ovog poglavlja i objavi ga kao zasebnu knjigu, bilo mu je potrebno zvučno književno ime koje bi poduprlo njegovu namjeru i osiguralo dobru prodaju izdanja. Ono će se i pojaviti 1930. godine i potaknuti brojne rasprave, studije i kritička promišljanja koja traju do danas. Zanimljivo je pomenuti da se te rasprave među proučavateljima i Dostojevskog i Lawrencea pojačavaju svakih dvadesetak godina – od 1930-ih, preko 1950-ih, 1970-ih i 1990-ih sve do isteka druge decenije 21. stoljeća. Vjerovatno je tome razlog i predgovor koji je Lawrence napisao u januaru 1930. godine, dva mjeseca prije nego što će preminuti u južnoj Francuskoj. Ujedno je to bio i njegov posljednji pokušaj da se odredi prema Dostojevskom i “svemu ruskom” (*all things Russian*), pa je potrebno ponešto opširnije pojasniti kontekst kako je do toga došlo, a potom i analizirati njegov kontroverzni predgovor.

PREDGOVOR ZA NOVI PREVOD *VELIKOG INKVIZITORA*

U posljednjim mjesecima života Lawrence je napisao nekoliko predgovora ili uvoda za knjige koje su mu naručili pojedini izdavači. Kako je Koteliansky htio da objavljivanje *Velikog inkvizitora* bude isključivo njegov izdavački poduhvat, zatražio je od Lawrencea da ograniči svoj tekst na 1.000 riječi. Dijelom je razlog bio finansijske prirode, a vjerovatno se pribojavao i sadržine Predgovora, budući da je morao znati kakav je stav, u međuvremenu, Lawrence izgradio o Dostojevskom. Prevod Kotelianskog je došao 15. januara 1930, a već pet dana kasnije ga je Laurence Pollinger⁵⁶ s urađenim predgovorom odnio sa sobom u London. U cigla četiri dana je Lawrence napisao tekst od oko 4.000 riječi, pri čemu treba imati na umu da je u tom kratkom razdoblju pročitao i prevod Kotelianskog i napisao svoj kritički

⁵⁶ Laurence Pollinger (1898–1976) je sa Nancy Hearn i Davidom Hingamom bio suosnivač firme Hearn, Pollinger & Higham, koja je u svojstvu književnih agenata zastupala tadašnje autore, između ostalih i Grahama Greenea. Kada se firma raspala 1935, on je osnovao Laurence Pollinger Ltd., koja je bila zakoniti izvršitelj oporuke D. H. Lawrencea i brinula se za poštivanje njegovih autorskih prava, osobito dok je njegova supruga Frieda bila živa. Pollinger je bio dobar prijatelj, kao i Nancy Hearn, na koje se Lawrence uvijek mogao osloniti. U zaostavštini te firme su sačuvani mnogi Lawrenceovi rukopisi, uključujući prepisku koja je pratila objavljivanje kontroverznog romana *Lady Chatterley's Lover*.

tekst. Koteliansky je obuhvatio kraj IV poglavlja i cijelo V poglavlje V knjige *Braća Karamazovi*. Istog dana kada se Pollinger vratio u London, dr. Andrew Morland je izričito savjetovao umornom piscu da mora u potpunosti da obustavi pisanje i da se dobro odmori i to u sanatoriju Ad Astra u Venceu na Azurnoj obali, gdje je primljen 6. februara 1930. Uprkos savjetu, pokušao je da napiše i prikaz za knjigu Erica Gila *Art – Nonsense and other Essays (Besmislice i drugi eseji)*, koja je objavljena u decembru 1929), a koja mu je poslata početkom januara 1930. Na žalost, njegovo zdravlje nije izdržalo, a zasigurno ga je i pisanje još jednog prikaza, koje se proteglo sve do 1. marta, dodatno iscrpilo i on je preminuo 2. marta. Knjiga *The Grand Inquisitor* sa njegovim predgovorom (*Introduction*) je objavljena u julu 1930. godine.

Bez namjere da se dublje pronikne u sve ili makar dovoljno pojedinosti o Lawrenceovom pristupu i interpretaciji *Velikog inkvizitora* Dostojevskog, trebalo bi podsjetiti da je upravo Rozanov u svojoj studiji o *Legendi o Velikom inkvizitoru* (1894) ponudio radikalnu reinterpetaciju čitanja *Braće Karamazovih*, što je potaklo brojne daljnje i nove reinterpetacije prisustva filozofske misli u cjelokupnom književnom kanonu Dostojevskog. Iako se u prethodnih nekoliko godina dobro obavijestio o Rozanovu, malo je vjerovatno da je Lawrence pročitao njegovu obimnu knjigu na neke 224 strane. Uostalom, ona se pojavila u prevodu na engleski tek 1972. godine. Istine radi, postoji i izdanje na ruskom, koje je objavljeno u Berlinu 1924. godine, ali nema podataka da je Lawrence, koji je tada lutao svijetom, mogao doći do te knjige i čitati je na svom oskudnom ruskom. Očigledno je da mu je Rozanov bio potreban iz drugih razloga. Lawrence smatra da je Rozanov uspio što nije nijedan drugi ruski autor: *a real positive view of life* (stvarni, pozitivni način života) (Phelps, 1956, str. 181). To je postigao tako što se oslobodio “virusa” evropske kulture i vratio u suštinu, u srčiku stvarne Rusije, a to je *the vast old pagan background, the phallic* (ogromna stara paganska pozadina, falički princip) (Phelps, 1956, str. 181). Riječ je, ponovo, o Lawrenceovoj opsesiji tzv. vitalnim seksualnim nagonom kao izvornom ljudskom principu, unazađenom bezobzirnom eksploatacijom mašinskog, industrijskog kapitalizma. Ta vrhunska subjektivna svijest (*subjective*

consciousness) ili apsolutni samospoznajni ego (*self-conscious ego*) ga je svojevremeno i privukla u tumačenju Dostojevskog, ali ga je s vremenom i počela odbijati, jer u njoj nije nalazio njemu potrebna objašnjenja ili rješenja. Ponajviše zato što se nekakva “ruska matrica” nije mogla direktno povezati s engleskom situacijom za koju je Lawrence prvenstveno bio zainteresiran. Iz istog poriva je vidio neka druga moguća rješenja u likovima italijanskog naturalističkog autora Giovannija Verge, kada je u Predgovoru engleskog prevoda djela *Cavaleria Rusticana* (*Poljska konjica*, 1928. godine) ustvrdio da su Vergini likovi *always people in the purest sense of the word, they are not intellectual, but then neither was Hector nor Ulysses intellectual* (uvijek ljudi u najčišćem značenju te riječi, oni nisu intelektualni, ali ni Hektor ni Uliks nisu bili intelektualni) (Phelps, 1956, str. 181). Ti siromašni italijanski seljaci su, bar donekle, slični Tolstojevom idealiziranju ruskih seljaka, ali dok je za Tolstoja siromaštvo i poniznost prostog ruskog seljaka bila najveća vrlina, za Lawrencea je to, opet, ona naivna i nevinna suština čovjeka. To je uvijek ta iskonska, vitalna suština, koja je beskrajno važnija od njegovog intelekta ili razuma (*the naive and innocent core in a man that is always his vital core, and infinitely more important than his intellect or his reason*). (Phelps, 1956, str. 180)

LAWRENCEOVA REINTERPRETACIJA TUMAČENJA VELIKOG INKVIZITORA

Da se vratimo predgovoru za *Velikog inkvizitora* i onome što je Lawrence vidio u tom čuvenom poglavlju Dostojevskog. Nije poznato da li se ikad upoznao sa kritičkim tekstom Natalie Duddington o Vladimiru Solovjovu, ali je dokumentirano da je čuo za njega, pa i nešto pročitao. U pismu Kotelianskom, datiranom 19. maja 1915. godine, Lawrence ističe svoje oduševljenje idejama ovog filozofa i ističe koliko mu je drago što se poklapaju sa njegovom vlastitom filozofijom. George Zytaryk je pretpostavio da je knjiga koju je dobio od Kotelianskog prevod Aleksandra Bakshyja, ne toliko poznatog dramskog kritičara i novinara, a uz to i povremenog prevodioca. Kao ruski emigrant jevrejskog porijekla Bakshy se zasigurno viđao sa

Kotelianskim, što objašnjava da mu je i poslao tek prevedenu knjigu koja je toliko oduševila Lawrencea. Možda i nije toliko važno da je Lawrence pročitao, ali je najzanimljivija ova opaska iz pisma:

Thank you very much for Soloviev.⁵⁷ He is interesting, very – but he never says anything he wants to say. He makes a rare mess fiddling with orthodox Christianity.⁵⁸ Dostoevsky made the same mess.

(Velika ti hvala za Solovjeva. On je zanimljiv, veoma – ali on nikad ne kaže šta želi da kaže. On pravi rijetku smutnju igrajući se sa hrišćanstvom. I Dostojevski je pravio istu pomutnju.) (Zytaryk, 1971, str. 131)

Teško je pretpostaviti da je Lawrence doista prihvatio neke ideje Solovjeva, što bi bilo odveć ambiciozno na osnovu čitanja tek jedne knjige ovog neobičnog ruskog mislioca, ali je karakteristična njegova reakcija u pismu Kotelianskom. Ona navodi na zaključak da je Lawrence u idejama Solovjeva vidio nešto što je odgovaralo i njegovom uzburkanom umu, koji je uporno tražio vlastitu filozofiju (*I am typing my philosophy myself. When I read it in comparison to Soloviev, I am proud of my cleverness* (sam ispisujem na pisačkoj mašini svoju filozofiju. Kada je pročitam i uporedim sa Solovjevom, ponosim se što sam tako pametan.)) (Zytaryk, 1971, str. 131) Po mišljenju Philipa Sickerta, Lawrence je zarana razvio suparnički, gotovo neprijateljski (*adversarial*) stav prema piscima čiju su stil ili vizija bili približno slični njegovom. Iz tog razloga su autori poput Thomasa Hardyja (Lawrence, 1914), Lava Tolstoja ili Sigmunda Freuda bili pogodni

⁵⁷ U naslovu knjige koju je preveo Alexander Bakshy stoji ime autora: Vladimir Solovyov, a ne Soloviev, kako piše Lawrence, iako je on i inače imao problema s ruskim imenima i prezimenima, pa je i prezime Kotelianskog pisao na tri načina.

⁵⁸ Nekako u isto vrijeme se pojavila u Velikoj Britaniji i knjiga Evgenia Solovieva, *Dostoevsky: His Life and Literary Activity: a Biographical Sketch*, trans. from the Russian by C. J. Hogarth, Allen and Unwin, London, 1916. Međutim, iza imena autora se krije Evgenij Andreevich (1886–1905), ruski ničeansko-marksistički kritičar, koji je objavljivao pod pseudonimom Evgeny Soloviev. Na poticaj Maksima Gorkog, objavio je knjigu *Maksim Gorky and A. P. Chekhov* (1900), s ciljem da se podigne agresivnija društveno-politička svijest među ruskim radništvom. Pored ove studije o Dostojevskom objavio je i *Ocherki iz istorii ruskoj literatury XIX veka* (*Skice iz ruske književnosti 19. stoljeća*, Sankt Petersburg, 1907, kao i studiju o caru Ivanu Groznom, 1893, Tolstoju, njegovom životu i književnim aktivnostima, 1894.

da na njima oštri svoje fikcijske metode i seksualnu ideologiju, dok su manje poznati ili ponešto zaboravljeni pisci, koje je on promovirao, poput Giovanija Verge, Jamesa Fennymorea Coopera ili Hermana Melvillea, bili u njegovoj milosti (Sickert, 1992, str. 419).

Sa Dostojevskim je bio drugi slučaj, jer je to bio pisac kojeg je Lawrence “volio da mrzi” (*loved to hate*), kako je to lucidno primijetio Gary Cox (1983, str. 177). S jedne strane mu se potajno divio, što se vidi iz pisama Kotelianskom 1915. i 1916. godine, ali ga je odbijala pomisao da bi kako njegov krug bliskih prijatelja, poput Lady Ottoline Morrell ili Bertranda Russella, a još više i mnogi drugi kvalificirani čitaoci i obaviješteni kritičari, mogli u njegovim djelima vidjeti odveć sličnosti sa Dostojevskim. Očito ga je ta misao opterećivala dok je sam pokušavao, u tim prvim godinama poznanstva sa Kotom, da nađe izlaz iz svojih zamršenih ideja o religiji, filozofiji, politici, demokratiji, društvu, književnosti i čemu sve ne. Bez obzira na sve to, pa i mnogo više, on je bio svestrana, čak u spisateljskom smislu neobično produktivna osoba, koja je nastojala, iznad svega, da bude izvorna, originalna, a, svakako, drugačija od drugih. A, ako to ikako može, i da bude među prvima, ili jedina i prva! Lawrence je, iznad svega, vjerovao u svoju jedinstvenost, u tu neku svoju proročansku auru, kamo ga je, uz šačicu drugih romansijera, u nekoj posebnoj niši smjestio i E. M. Forster (opet, naravno, sa Dostojevskim!) u svojim predavanjima, koja su kasnije objavljena kao *Aspects of the Novel (Vidovi romana, 1927)*. I sam Lawrence je pokušavao da se odredi prema književnosti uopće, te da u posvemašnjem proznom stvaralaštvu baš on sâm odredi svoje mjesto. To je vidljivo i po njegovom zanimanju za tada još nedovoljno poznatu i razvijenu američku književnost, o čemu on piše u knjizi pod znakovitim naslovom: *Studies in Classic American Literature (Studije o klasičnoj američkoj književnosti, Thomas Seltzer,⁵⁹ New York, 1923, Martin Secker, London, 1924)*, kao i

⁵⁹ Thomas Seltzer (1875–1943) je bio rusko-američki prevodilac, urednik i izdavač, koji je doprinio popularizaciji D. H. Lawrencea u SAD-u, jer je objavio njegovih devet knjiga u periodu 1920–1923, ali i svojim prevodima brojnih ruskih pisaca, poput Andrejeva, Korolenka, Gorkog, Arcibaševa, Novikova, Gogolja i Savinkova. Pored maternjeg ruskog i usvojenog engleskog, govorio je i poljski, italijanski, njemački, jidiš i francuski jezik. Uredio je i tri knjige posvećene nekadašnjoj domovini:

svojim tumačenjem psihoanalize u: *Psychoanalysis and the Unconscious* (*Psihoanaliza i nesvjesno*, 1921) i *Fantasia of the Unconscious* (*Fantazija nesvjesnog*, 1921/1922).

S druge strane, tokom godina Lawrence je dobro ispekao svoj književni zanat. Nije to vidljivo samo u njegovom odnosu prema književnom stvaralaštvu u užem smislu – onom koje je sâm stvarao – nego i prema cjelokupnom okruženju u i oko književnosti, te dugih intelektualnih tvorevina. Neizmjerne zahvalan ruskom prijatelju Kotu, koji ga je finansijski pomogao kad mu je bilo najteže, a nastavio je da bude jednako korektan i onda kada je Lawrenceov doprinos njegovim prevoditeljskim i izdavačkim namjerama bio razmjerno skroman, Lawrence se na izmaku snage i života nastojao još jednom odužiti Kotu. Njegov Predgovor za *The Grand Inquisitor*, ipak, nije na razini njegovih umnih sposobnosti, a ima se dojam da je ne samo brzina nego i neka vrsta zasićenja uveliko uticala i na strukturu tog teksta, kao i na njegovu sadržinu. Lawrence, naime, kao da, s jedne strane, “otaljava” posao time što ponavlja ono što iole inteligentniji čitalac može sâm dokučiti kad uzme da čita Dostojevskog, a, s druge strane, kao da nema dovoljno prostora u okviru teksta, a moguće ni stvarne inspiracije, da se uhvati u koštac sa nizom pitanja na koja godinama nije nalazio odgovor. Iz tog razloga je na nekim mjestima njegova analiza zbrkana, doima se površnom i nedovršenom. Uz to, on se previše zadržava na nekim dijelovima Kotovog prevoda i iznosi neka svoja viđenja šire slike koju je Dostojevski, sviđalo se to njemu ili ne, ipak stvorio. Kao iskusni prikazivač i pisac sličnih uvoda za razna izdanja ponekad posve različitih autora, Lawrence je ostao nekako između onog uobičajenog, standardnog Uvoda u

Tolstoi: a critical study of him and his works, E. S. Werner Pub. & supply Co., New York, 1901; *Best Russian short stories*, Boni and Liveright, New York, 1917. i *Embers of a revolution: stories collected in the decade before the Russian Revolution*, Aegypan Press, 1917. Ostao je zapamćen i po neustrašivoj borbi za odbranu Lawrenceovih knjiga protiv strogih američkih cenzora, koji su britanskog pisca, baš kao i Jamesa Joycea, optuživali za nemoral, “prljave knjige” (*unclean books*) i pornografiju. Iako je prvi put dobio oslobađajuću presudu, novi sudski spor zbog Lawrenceovog romana *Women in Love*, 1923. godine, ga je finansijski posve iscrpio, pa je bankrotirao. Sačuvana je i bogata korespondencija koju je Lawrence razmijenio s njim i njegovom suprugom Adele, rođ. Szold, u knjizi: Thomas Seltzer: D. H. Lawrence, *Letters to Thomas and Adele Seltzer*, Black Sparrow Press, Santa Barbara, CA, 1976.

kojem njegov autor uglavnom želi da potakne čitaoca da uđe u taj zamršeni svijet ideja Dostojevskog i onog izuzetno serioznog, minucioznog seciranja, pojašnjavanja i, napose, sintetiziranja duboko promišljenog vlastitog stava i odnosa prema analiziranom tekstu. U tom raskoraku se krije i svojevrsni izazov koji su prihvatili svi oni koji su u proteklih 90 godina nudili svoja tumačenja Lawrenceove interpretacije. To je prilično duga lista britanskih, američkih te u novije vrijeme ruskih kritičara, koji su po vokaciji i anglisti i komparatisti. Neka od tih mišljenja će se navesti u nastavku kao neophodna referenca, ali i korektni akademski postupak u kojem se daje mogućnost objema stranama da iskažu svoj stav.

Pri tom, treba imati u vidu da se tih godina ponešto pojačalo zanimanje za Dostojevskog, o čemu je svoj komentar dao i Sigmund Freud, istakavši, 1928. godine, da je epizoda sa Velikim inkvizitorom jedan od vrhunaca svjetske književnosti (*'The Brothers Karamazov' is one of the most magnificent novels ever written: the episode of the Grand Inquisitor, one of the peaks of the literature of the world, can hardly be valued too highly* / *Braća Karamazovi* je jedan od najveličanstvenijih romana koji je ikada napisan: a epizoda sa Velikim inkvizitorom je jedna od vrhunaca svjetske književnosti i ne može se dovoljno visoko vrednovati) (Guignon, 1993, str. ix), a filozof egzistencijalističke provenijencije Martin Heidegger, koji je u svom kabinetu na zidu imao samo dva portreta od kojih je jedan bio onaj Dostojevskog, je smatrao da je misao ruskog pisca bila jedan od najvažnijih izvora za njegovu knjigu *Zein und Zeit (Being and Time, Bitak i vrijeme)*, objavljenu na njemačkom 1927. godine. Iako je Lawrenceov interes za Freuda dobro poznat, što se za Heideggera ne bi moglo reći, ova poveznica samo treba da istakne da je Koteliansky zasigurno mogao imati neki dodatni poticaj za prevođenje i objavljivanje ove "epizode" kao zasebnog izdanja, iako je prevod Constance Garnett i tada smatran jednako dobrim, istina, u okviru cijele knjige. Budući da je i sam Dostojevski smatrao da su V i VI poglavlje *Braće Karamzovih* ključni za cijelu knjigu, njena kulminirajuća tačka, Koteliansky je imao dobre razloge da ponudi svoj prevod, jer je Garnettova u to vrijeme, u neku ruku, već okončala svoju prevoditeljsku karijeru, a i sam Lawrence

se, već na početku svog Uvoda (*Introduction*), prisjeća da mu je, nakon što je prvi put pročitao *Braču Karamazove* 1913. godine, John Middleton Murry rekao da je ključ u razumijevanju knjige upravo u priči o Velikom inkvizitoru: *Of course the whole clue to Dostoevsky is in that Grand Inquisitor story.* (Naravno, čitav ključ o Dostojevskom je priča o Velikom inkvizitoru.) (v. Lawrence, 2005, str. 127-134).⁶⁰ Lawrence je navodno već tada smatrao da je to “glupost” (*rubbish*), jer mu se knjiga u početku činila kao neka vrsta mračne, jezive romanse (*lurid romance*). On ne šteti te negativne opise svog doživljaja *Braće Karamazovih*, jer mu se čini da se njen autor neprestano hvališe (*showing.off*) i krije iza nekakve cinično-satanske poze koju je zauzeo, a što je njega kao čitaoca iritiralo. Lawrence će u nekoliko navrata ponavljati ove rano izrečene stavove, kao da želi da učvrsti ne samo svoje mišljenje nego i da time utiče na mišljenje imaginarnog čitaoca kojem se indirektno obraća. Tome treba da posluži i izjava da je otad još dvaput pročitao *Braču Karamazove* i da je svaki put utisak bio još depresivniji. Pročitao ih je i po četvrti put, sada samo kao ovako izvađeni prevod Kotelianskog, ali je dojam ostao isti, ako ne i gori. U tim prvim pasusima on zamjera Dostojevskom što je u Velikom inkvizitoru dao konačnu kritiku Isusa Krista na koju se ne da odgovoriti (*the final and unanswerable criticism of Christ*). Prema njegovom mišljenju, tu se sukobljava stvarnost i iluzija, pri čemu iluzija pripada Isusu, a vrijeme samo uzvraća stvarnošću.

LAWRENCEOVO TUMAČENJE *LEGENDE O VELIKOM INKVIZITORU*

Iza toga postavlja retoričko pitanje o tome ko je Veliki inkvizitor i odmah daje odgovor da je to Ivan. Iz tog odlomka se jasno vidi odnos koji Lawrence zauzima prema Dostojevskom, jer je *Ivan the thinking mind of the human being in rebellion, thinking the whole thing out to the bitter end* (Ivan misleći um pobunjenog ljudskog bića, koji promišlja cijelu stvar do njenog gorkog kraja). On je istovremeno i ruski revolucionar istog tipa, ali i Dostojevski, kod kojeg Lawrence već tu upozorava na njegovu dvojnost, rascijepljenost.

⁶⁰ Svi daljnji navodi su dati prema ovom izdanju.

Ta Ivanova “misleća” ili misaona strana se itekako razlikuje od one emotivne, inspirativne strane samog Dostojevskog (*passional and inspirational self*). A za Lawrencea je to najpogubniji vid ljudskog bića u modernom dobu – otuđenje od onog boljeg, strastvenog, ljudskijeg, inspirativnog dijela bića koje u sebi nosi klicu nade da se suprotstavi tom svom razumnom, umnom, te neophodno i ograničavajućem, limitirajućem aspektu. Istina, Lawrence tvrdi da je Dostojevski napola mrzio Ivana (*half-hated Ivan*), iako je Ivan najveći od tri brata. Strastveni Dmitrij (*passionate Dmitri*) i inspirativni, nadahnuti Aljoša (*the inspired Alyosha*)⁶¹ su samo izdanci (*offests*) naspram Ivana. Drugim riječima, oni su Ivanova dopuna, a nikako i ravnopravni likovi u strukturi romana.

Iza toga slijedi još jedna središnja misao o tome ko je Veliki inkvizitor. On je, ustvari, glasnogovornik samog Dostojevskog koji iznosi konačno mišljenje o tome da je Isus neprimjeren, neadekvatan (*inadequate*) i da ga ljudi moraju korigirati (*Men must correct you*). A na samom kraju Isus upućuje poljubac prihvatanja ili priznanja pod nevoljkim okolnostima (*the kiss of acquiescence*) Inkvizitoru, baš kao što to čini i Aljoša Ivanu. Za Lawrencea to prihvatanje stanja stvari je znak poraza, jer dvojica nadahnutih (Isus i Aljoša) priznaju da je njihovo nadahnuće neodgovarajuće, a da onaj misaoni (Ivan) mora da prihvati odgovornost za potpunu prilagodbu: *The two inspired ones recognise the inadequacy of their inspiration: the thoughtful one has to accept the responsibility of a complete adjustment*. (Dva nadahnuti čovjeka prepoznaju neadekvatnost njihovog nadahnuća; onaj misaoni mora da prihvati odgovornost za potpunu prilagodbu.) Poslije ovako postavljenih pretpostavki, Lawrence kreće u obrazlaganje svojih stavova tako što se poziva na iskustvo čovječanstva staro barem dvije hiljade godina koje samo potvrđuje da čovjek može biti stvaran samo prema vlastitoj naravi (*Man can but be true to his own nature – Čovjek mora biti iskren prema svojoj istinskoj prirodi*) i da nema tog nadahnuća koje ga trajno može uzdići iznad tih ograničenja (*limits*). Na tom mjestu se nešto duže zadržava budući da

⁶¹ Riječ *inspired* ovdje nosi u sebi i ono osnovno značenje preuzeto iz latinskog, koje ukazuje na izvjesnu produhovljenost, onaj element ljudskog bića koje ono udahne (*in-spire*) kroz Božije nadahnuće.

želi da obrazloži ta tri ograničenja, što je, po njemu, prvo duboko pitanje koje iznosi Dostojevski.

Ponovo citira Velikog inkvizitora koji se uvijek referira na stvarne, svakodnevne, ne apstraktne, ljude koji, u cjelini, postavljaju životu, traže od života da ispuni tri velika zahtjeva. Ako se oni ne ispune, čovjek jednostavno ne može izdržati to stanje:

1. *He demands bread: and not merely as foodstuff, but as a miracle, given from the hand of God.* (On traži kruha: i to ne samo kruha kao hranu nego kao čudo koje mu je podareno iz Božije ruke);
2. *He demands mystery, the sense of the miraculous in life.* (On traži misteriju, osjećaj čudesnog u životu);
3. *He demands somebody to bow down to, and somebody before whom all men shall bow down.* (On zahtijeva nekog kome će se pokloniti, i to nekog pred kim će se pokloniti svi ljudi). (Lawrence, 2005, str. 128)

Te tri neophodne stvari su hljeb ili hrana, ali kao čudo, misterija u smislu onog čudesnog u životu i autoritet ili vlast kome će se svi ljudi pokoriti, odnosno, doslovno, kome će se klanjati ili pokloniti u znak da priznaju tu vlast. Pri tome Lawrence jasno ističe da se radi o milionima običnih ljudi koji se ne mogu osloboditi tih slabosti. To mogu samo oni rijetki, izabrani koji su dovoljno jaki, skoro kao bogovi, kako bi bili u stanju da kao kršćani ispune sve zahtjeve koje postavlja Krist. Tu neizmjernu ljudsku masu Lawrence označava kao djecu (*children*), čak kao bebe (*babes*), ili guske (*geese*) koje besciljno lutaju u magli, po staroj latinskoj poslovi. Kada Veliki inkvizitor ponudi ovakvo objašnjenje, postaje jasnije da je neprimjerenost, neadekvatnost Isusova upravo u tome da je kršćanstvo preteško za ogromnu masu ljudi, jer njegove zahtjeve mogu da ispune tek poneki "sveci" ili junaci. Ostali su nalik na teretnog konja na kojeg su natovarili preveliko breme, preveliki teret koji on nipošto ne može povući, odnosno, živjeti po takvim načelima. Iz tog razloga je kršćanstvo za Lawrencea ideal koji je nemoguće ispuniti, jer svojim teretom prevazilazi mogućnosti koje može da prihvati ljudska narav. U te izabrane Lawrence svrstava i Velikog inkvizitora, ali upravo zato što je, kao mudar i obrazovan čovjek, u stanju da shvati bit

kršćanstva ili temeljne Isusove poruke ljudima, Veliki inkvizitor se okreće na drugu stranu. On se uklanja ka drugom velikom nadahnutom biću (*the other great Spirit*) ili Satani. Na Satani a ne na Isusu su ti odabrani uspostavili svoju Crkvu i Državu (*Church and State*), jer čovječanstvo, da bi uopće preživjelo, mora voljeti tolerantnije, ali i sa više prezira nego što ga je Isus volio. Isus je htio da čovječanstvo bude slobodno i bez ograničenja (*free and limitless*), ali je Veliki inkvizitor shvatio da je to nemoguće. Veliki inkvizitor voli ljude baš onakvim kakvi su, sa svim njihovim ograničenjima, ali i smatra da je njegova ljubav bolja (*kinder*). Međutim, to je ljubav zasnovana na Satani, a Satana znači uništenje i ne-biće (*annihilation and not-being*). Ovi brojni navodi su direktno preuzeti iz teksta Dostojevskog kojeg Lawrence optužuje da je perverznan i da je njegova ljubav prema Isusu povezana s otrovnom mržnjom, te da je moralna odbojnost prema Satani, u stvari, pomiješana sa tajnim obožavanjem đavola. I onda ona čuvena rečenica: *Dostoevsky is always perverse, always impure, always an evil thinker and a marvellous seer.* (Dostojevski je uvijek perverznan, uvijek nečist, uvijek zli mislilac i čudesni predskazatelj ili vidjelac.) (Lawrence, 2005, str. 129)

U narednim pasusima, na gotovo cijeloj stranici, Lawrence tvrdi da će čovječanstvo uvijek tražiti čudo, misteriju i vlast (*miracle, mystery and authority*), čak i u današnje doba nauke, mašina, radioaparata, aviona itd., jer upravo se misterija perpetuira kroz medicinu, biološke eksperimente, spiritualiste; dok se o pitanju vlasti dovoljno osvrnuti na činjenicu da je Rusija zbacila cara a dobila Lenjina, da Italija živi u racionaliziranom fašističkom despotizmu Mussolinija, a da sama Engleska žudi da ima takvog sličnog despota na čelu države. Možda može da začudi što se Lawrence poziva na dvije hiljade godina dugo iskustvo čovječanstva sa kršćanstvom, a da navodi kao argumente događaje iz bliže historije. U takvom kontekstu se da naslutiti njegovo duboko nepovjerenje prema rezultatima nauke i nekakvog progressa, napretka uopće. Mašina i sve mašine u različitim oblicima su nalik prolaznom čudu, ali one mogu samo dalje da pokore i da ograniče čovječanstvo, baš kao što to na svoj način čine i rezultati savremene medicine i biologije. Većini ljudi oni su i dalje na razini nepoznanice, misterije, jer ne mogu da ih shvate

svojim ograničenim svojstvima. A mišljenje da vlast jednog apsolutiste ne može donijeti nikakav boljitak kada na čelo države dođe neki revolucionar poput Lenjina, pa čak i “despot” tipa Mussolinija sa svom, u tom trenutku, pozitivnom razumnošću i nekom vrstom prosvijetljenosti, jeste rezultat kako njegovog dubokog odbijanja boljševičke ideologije, tako i onoga što se pod njenom vlašću već uveliko dešavalo Rusiji.

Da se vratimo Lawrenceu i njegovom shvatanju *Velikog inkvizitora*. Opet, ponešto paradoksalno, Lawrence kaže da je Dostojevski bio u pravu kad je ukazao na te tri ljudske slabosti koje Krist nije bio u stanju da sam shvati. Čovječanstvo nikako ne može da razluči “nebeski” od stvarnog, svakodnevnog hljeba, jer je uvijek spremnije da taj zemaljski hljeb preda nekom vlastodršcu, budući da ne može da shvati da je *život* velika realnost (*life is the great reality*) a da zemaljski hljeb (*earthly bread*) služi samo kao potpora onom transcendentnom nebeskom hljebu (*the heavenly bread*) u kome je sadržana bit, supstanca istinskog življenja (*true living fulfills us with vivid life*). Ljudi jednostavno ne mogu da uoče tu razliku između materijalnog i duhovnog života jer ga izjednačavaju. To mogu samo oni potencijalni junaci, ili “izabrani”, ali ni oni nisu u stanju, ili možda ni neće, da ljudima, ostatku svijeta, ukažu na to. Lawrence odaje priznanje Dostojevskom što je uvidio ono što ni Krist nije mogao. Valjda je i zbog toga dobio epitet *marvellous seer* (čudesnog proroka ili, doslovno, vidioca). Međutim, iako je to doista tako, Lawrence ne može oprostiti Dostojevskom u liku Velikog inkvizitora što se okrenuo Satani i izdao Krista. U biblijskoj legendi, Satana je tri puta iskušavao Krista, čemu se on uvijek uspješno odupirao, ali su se sada stvari, bar za Lawrencea, temeljito promijenile.

Isus je odbio sva tri iskušenja, kako kaže Lawrence, zbog ponosa i straha. Time je, međutim, priznao da je iznad one prizemne materijalističke želje za novcem, ali ga je prepustio đavolu. Život nije novac i Lawrence se s tim slaže, ali odbijajući da prihvati novac, Isus prepušta ogromne mase ljudi đavolu, jer one ne mogu shvatiti razliku između novca, kao najočiglednijeg vida zemaljskog bivstvovanja, i života, koji je uvijek samo “nebeski”. Tu Lawrence otvara novu temu, jer tvrdi da suština kršćanstva i nije novac

nego ljubav upravo prema čovječanstvu. (*The essence of Christianity is a love of mankind.*) Naizgled, tu jeste rješenje, ali su, pristajanjem uz Satanu, izabrani u suštini samo vratili ljude u začarani krug. Kada se ta tri iskušenja ponovo daju ljudima, dakle, hljeb, čudesa i hijerarhija vlasti, ljudi će se opet pokoravati izabranima koji su ih i naveli u tu zamku. Jer ljudi ne razumiju razliku između materijalnog i duhovnog, novca i života, te na taj način ne služe đavolu nego Svemogućem, to jest Bogu. A i tu se dešava novi obrat, jer Lawrence optužuje Dostojevskog za perverziju, jer je Boga, tog mudrog vladara (*the wise Governor*) pretvorio u Velikog inkvizitora, koji, kao i toliki drugi zemaljski vladari kroz historiju, dobro poznaje te ljudske slabosti i nemilice ih koristi. Međutim, Veliki inkvizitor o kojem piše Dostojevski nije onaj zlokobni španjolski svećenik koji nemilosrdno muči osumnjičene i spaljuje na lomači na stotine onih kojima je presuđeno da su krivi. I to ne radi u ime katoličke vjere ili crkve, nego isključivo u državnom interesu Španjolske kao moćne svjetske sile. U tom smislu je španjolska inkvizicija bila doista dijabolička, đavolska, ali Veliki inkvizitor Dostojevskog, koji upućuje one tužne riječi Isusu, nije španjolski inkvizitor. On je odviše mudar i vidi daleko unaprijed, što mu daje za pravo što se tako ponaša.

Lawrence ponovo krivi Dostojevskog zbog te kriminalne perverzije, jer, prema njegovom stajalištu, čovjek koji osjeća nježnost prema čovječanstvu zbog njegovih samoograničenja i slabosti nikako ne može biti dijaboličan. Kao posve neobičan, izvanredan (*extraordinary*) čovjek on to razumije, dok to obični ljudi (*ordinary men*) nikako ne mogu shvatiti, osobito da se uoči razlika između dobra i zla, te da se shvati da je ponekad zlo da se bude dobar (*Why, sometimes it is evil to be good.*) Tu se krije odgovor na sve sadašnje situacije u kojima je Lenjin odabrao da se odrekne nebeskog u korist zemaljskog hljeba, pa je rezultat da u žitorodnoj Rusiji ljudi umiru od gladi. To rade i svi politički mislioci današnjice, kojima je jedino stalo da podijele taj zemaljski hljeb, pa čak i prakticirajući kršćani ne mogu shvatiti da jednom, kad izgube nebeski hljeb, i zemaljski hljeb počinje da nestaje. I to uprkos naporima najzagriženijih vjernika u Krista da sama borba da se osigura zemaljski, materijalni hljeb, u vidu dobrih kuća, sanitarnih uvjeta i

sl., nije nebeski hljeb. I ovdje on postavlja retoričko pitanje na koje odmah daje odgovor:

What then is the heavenly bread? Every generation must answer for itself. But the heavenly bread is life, is living. Whatever makes life vivid and delightful is the heavenly bread. And the earthly bread must come as a by-product of the heavenly bread. The vast mass will never understand this. Yet it is the essential truth of Christianity and of life itself. The few will understand. Let them take the responsibility.

(Šta je, onda, taj nebeski hljeb? Svaka generacija mora sama odgovoriti na to pitanje. Ali, nebeski hljeb je život, življenje. Ma šta da čini život živopisnim i ugodnim jeste nebeski hljeb. A zemaljski hljeb mora nastati kao sporedni proizvod nebeskog hljeba. Ogromne mase to neće nikada shvatiti. Pa ipak, to je najbitnija istina kršćanstva i samog života. Tek nekolicina će to shvatiti. Neka oni preuzmu odgovornost za to.) (Lawrence, 2005, str. 131)

Pa ipak, Veliki inkvizitor kaže da zbog te slabosti u sebi ljudi moraju imati čudesa, misteriju i vlast. Lawrence to pobija navodeći da je Isus to odbio nastojeći da zamijeni, nadomjesti (*supplant*) fizičke emocije, od kojih je čovjek sazdan, moralnim emocijama (*moral emotions*). U tom smislu zemaljski hljeb postaje nemoralan i to je ono što uviđaju mnogi pametni ljudi (*many refined people*), a sam Inkvizitor to uviđa kao grešku. Zemaljski hljeb mora sam po sebi biti čudo i povezan sa čudom (*The earthly bread must in itself be the miracle, and be bound up with the miracle*). To čudo proističe iz praiskonskih svetkovina vezanih za početak sisanja i za žetvu. A upravo u to doba padaju i najveći praznici: Uskrs (*Easter*) i blagdan Velike gospe u katoličkim zemljama širom Mediterana. U to ime su se ljudi u pravoslavnoj Rusiji ljubili u doba Uskrsa, jer je to simbolički obilježavalo početak sisanja i prvih izdanaka novih biljaka kao prvom koraku ka novom zemaljskom hljebu. Lawrence ovdje varira poznatu parabolu o tezi, antitezi i sintezi, koju su boljševici posve odbacili, pa je i njihov hljeb ogoljen i mrtav. Oni su izvukli suštinu iz materijalnih oblika, uništili onu komponentu supstance koja spaja zemaljsku i nebesku komponentu hljeba: *The heavenly bread is life, is contact, and is consciousness* (Nebeski hljeb je život, dodir, i svijest). U procesu sisanja sjemena čovjek održava živu vezu sa zemljom, sa

suncem i kišom, sa Prirodom u najširem smislu riječi, a u njegovoj svijesti (*awareness*) o izbijanju zrna žita on stalno, iznova obnavlja svijest o čudu, i misteriji: *consciousness of miracle, wonder, and mystery: the wonder of creation, procreation, and recreation, following the mystery of death and the cold grave* (svijest o čudu, začudnosti stvaranja, razmnožavanja i ponovnog stvaranja, koje prate misteriju smrti i hladnog groba). U tom se krije Lawrenceov odnos prema životu kao iskonskom daru Prirode Čovjeku, koji nipošto ne smije zaboraviti taj najviši stepen svoje svijesti o sebi, jer samim time gubi najbolji dio sebe. I to se obnavlja u trenucima kada u doba žetve ponovo stupa u kontakt sa zemljom i suncem, u čemu on vidi bogati dodir kosmosa (*a rich touch of the cosmos*). I u dodatnim dodirima sa drugim žeteocima u toj životnoj struji aktivnosti (*a living stream of activity*) jeste život u svoj svojoj punini. Time se, aktivnim ljudskim, fizičkim radom omogućava spajanje zemaljskog i nebeskog hljeba, te je rad, ili bi bar trebalo da bude, naš nebeski hljeb aktiviteta, dodira i svijesti (*Work is, or should be, our heavenly bread of activity, contact and consciousness*). Svaki drugi rad je prokletstvo (*anathema*). Iako priznaje da je težak fizički rad poliven ljudskim znojem, ako je u pitanju pošten rad, to je, po njemu, život. Ponešto je čudno da on smatra da su to ljudi postigli u doba civilizacije u starom Egiptu, jer su bili sretni u tadašnjoj državnoj hijerarhiji.

Ako se čudesa i misterija posmatraju uporedo, oni se i stapaju jedno s drugim. Ostaje treći krak predložene trijade – vlast. Sama po sebi, to je loša riječ, jer i policajac ima neku vrstu vlasti, autoriteta, a niko se pred njim ne klanja. Prema Lawrenceu, Inkvizitor to i znači: “ono čemu se ljudi klanjaju” (*The Inquisitor means: ‘that which men bow down to’*). Klanjali su se svojevremeno i Cezaru i Isusu i opet će se klanjati svakom onom ko je u mogućnosti da ima kontrolu nad hljebom, odnosno, materijalnim dobrima. Tu ponešto prelazi na marksističku teoriju kapitala, jer tvrdi da je zemaljski hljeb, dok se uzgaja i žanje, sam život, ali kad se jednom smjesti u skladišta, postaje roba (*a commodity*). I tu vidi opasnost, jer ljudi koji misle da ga imaju na pretek, da su ga dovoljno nakupili, ne žele više da rade, a to, opet, znači da ne žele da žive. I to je prava blasfemija: “Jer dok živimo,

mi moramo živjeti, ne smijemo dozvoliti da nestanemo ili da istrulimo u svojoj nepokretnosti, inerciji” (*For while we live we must live, we must not wither or rot inert*).

Iz tog razloga se ljudi klanjaju ili samo jednom čovjeku ili grupi ljudi koji se usuđuju da prisvoje taj nagomilani zemaljski hljeb, jer (obični ljudi) smatraju da to nije njihov hljeb nego hljeb tih samozvanih vladara. Tu Lawrence odaje priznanje Dostojevskom, koji kaže da će ljudi zaboraviti da dobijaju nešto što je, u suštini, upravo njihov hljeb a ne nečiji drugi. Međutim, to puko čuvanje materijalnog dobra nije drugačije od čuvanja kamenja. Tek kad se taj hljeb njima vrati od velikog Tvorca (*the great Giver*), on ponovo postaje božanski, jer u ustima ima okus čuda i kao takav se osjeća i u ustima i u stomaku. Ljudi se stoga klanjaju gospodaru materijalnih vrijednosti, ali onaj koji uoči razliku između zemaljskog i nebeskog hljeba, a onda ga daje zajednici (*the commonalty*), zna da ti kojima ga daje nikad neće spoznati kakvoću nebeskog hljeba. I tu iznosi krajnje kritičku ocjenu demokratskog uređenja: iz tog razloga, u demokratiji, zemaljski hljeb gubi na okusu, sol gubi svoju slanost i nema nikog da mu se klanja (*That is why, in a democracy, the earthly bread loses its taste, the salt loses its savour, and there is no one to bow down to*), a čovjekova potreba da se klanja nekome nije slabost nego snaga, jer ga dovodi u dodir sa većim oblicima života nego kada je posve sam. U ovom odlomku Lawrence zaokružuje svoju teoriju vitalne, životne energije u kojoj se cijeli život klanja suncu. To sunce je jako daleko od običnog čovjeka i neko mu ga mora donijeti. Taj neko je izabrani gospodar, kako ga nazivaju kršćani, jer može da donese sunce s neba i unese ga u ljudska srca. Tu je suština pravih misterija: pogled na istinskoga gospodara, na prirodnog junaka koji unosi sunce u srce običnog čovjeka, koji sam po sebi nije junak i ne može izravno da spozna to sunce. Prema Lawrenceu, Veliki inkvizitor kaže da je misterija tih izabranih junaka jedna od onih misterija kršćanstva koja se ne da objasniti, baš kao što je i prirodni gospodar među ljudima jedna od onih neobjašnjivih misterija čovječanstva u vremenu. Mi tu misteriju moramo prihvatiti, ali taj čin sam po sebi nije dijaboličan.

Lawrence zaokružuje svoj tekst ponovnim obraćanjem pažnje na Ivana Karamazova. On ne mora neophodno da bude tragičan i satanski, jer je on došao do otkrića o ljudima. Ustvari, radi se o ponovnom otkrivanju činjenice koja je bila općepoznata do kraja 18. stoljeća kada je ljude u civiliziranim narodima obuzela ona iluzija o mogućnosti unapređivanja, dosezanja perfekcije među svim ljudima: *It was the re-discovery of a fact which was known universally almost till the end of the eighteenth century, when the illusion of the perfectibility of men, of all men, took hold of the imagination of the civilised nations* (Bilo je to ponovno otkrivanje činjenice koja je bila univerzalno poznata do kraja 18. stoljeća, kada je iluzija o perfektibilnosti ljudi, svih ljudi, preuzela imaginaciju civiliziranih naroda) (Lawrence, 2005, str. 134).

I Ivan mora ponovo da saopći ljudima tu staru istinu, jer većina ljudi ne može da razlikuje dobro od zla, budući da je to izuzetno teško, jer ljudi ne mogu da uoče razliku između životnih vrijednosti i vrijednosti koje nosi novac: *most men cannot see the difference between life-values and money-values*. Ljudi, uglavnom, vide samo one vrijednosti koje donosi novac, a to ne vide ni oni dragi, prosti ljudi koji žive prema pravilima životnih vrijednosti. Zato oni koji su posebno nagrađeni da uoče razliku između dobra i zla i mogu donijeti pravilnu odluku treba da uspostave životne vrijednosti nasuprot materijalnih, novčanih vrijednosti. A ljudi to treba da prihvate sa zahvalnošću i da se duboko poklone toj odabranoj nekolicini u hijerarhiji vlasti. Lawrence ni u tome ne vidi ništa dijabolično ili satansko. To što Isus poljubi Velikog inkvizitora, on samo iskazuje zahvalnost prema mudrom čovjeku, baš kao što i Aljoša, kada poljubi Ivana, na svoj način iskazuje zahvalnost bratu što mu je skinuo teret sa grbače. Pa zašto bi, onda, Dostojevski u to upetljavao inkviziciju i iznuđena priznanja grešnika, prilikom tih ispovijedanja vjere (*autos da fé*), a Ivan ispada tako morbidno samoubilački nastrojena osoba? Lawrence nudi više nego jasan zaključak: *Let them be glad they've found the truth again* (Neka im bude drago što su ponovo otkrili istinu). Ovo prošireno predstavljanje Lawrenceovog Uvoda je bilo neophodno da bi se o nekim njegovim stajalištima, baš kao i o

kritičkim reakcijama na ta stajališta, moglo smisleno govoriti. Zanimljivo je, naravno, da su ovakve negativno nastrojene interpretacije, kako samog Lawrencea tako i jednog Vladimira Nabokova, izazivale više kritičkog odnosa nego neumjerene hvale i idolatrija, kakvu je, svojevremeno, ispoljio John Middleton Murry.

JOŠ JEDNO SUOČAVANJE SA D. H. LAWRENCEOM I DOSTOJEVSKIM

Vidjeli smo kakvu je to burnu reakciju izazvalo kod Lawrencea, ili onoga što on sam kaže da je bilo tako, pa da mu vjerujemo na riječ. Ono o čemu bi se morali složiti svi koji se bave Lawrenceovim odnosom prema *Velikom inkvizitoru* (*The Grand Inquisitor*) u užem, a prema Dostojevskom u širem smislu, jeste da se ni Dostojevski ni Lawrence ne smiju analizirati izvan društveno-historijskog i književno-kulturološkog konteksta. Pored toga, u tim analizama bi se, u idealnoj situaciji, moralo štošta konsultirati u dvadeset godina dugom periodu u kojem se Lawrence, od 1909. do potkraj 1929. i početkom 1930. godine, iznova vraćao svom odnosu prema Dostojevskom. Takvo istraživanje bi uključilo njegove književne, kritičke ali i druge paraliterarne tekstove (pisma i dnevnik), koji su najvećim dijelom prikupljeni i akribično priređeni tokom proteklih 90 godina. Posebnu bi pažnju trebalo obratiti i na njegovu biblioteku, koju je Koteliansky uredno snabdijevao različitim izdanjima, bilo na Lawrenceov zahtjev, bilo po svom nahodjenju. Moglo bi se puno toga zaključiti iz onoga što je i kada Lawrence čitao. Već je navedeno da je triput pročitao *Braču Karamazove* u prevodu Constance Garnett, tako da je, vrlo vjerovatno, tek ovlaš prešao preko prevoda Kotelianskog, za koji se smatra da je slabiji od onog kojeg je svojevremeno uradila Garnett. Da je bio boljeg zdravlja i da je bio u Londonu, njemu ne bi mogla promaći ta disproporcija. Možda bi, u tom slučaju, i njegov Uvod bio drugačiji, jer bi mu posvetio više pažnje i, boljim poniranjem u samu suštinu pitanja koje je u njemu otvorio, ponudio koherentniji i ne toliko kontroverzan tekst. Međutim, i Koteliansky je više imao na umu komercijalnu prođu izdanja koje je odštampano u limitiranom

izdanju u skromnih 300 primjeraka, ali na prvoklasnom papiru, te se još i danas mogu naći pojedini primjerci, od kojih je svaki posebno numeriran.

Ovdje bi se mogao zaokružiti ovaj Lawrenceov odnos prema Dostojevskom taksativnim navođenjem manje-više tačnih odrednica. Većina njegovih komentara o Dostojevskom su negativni, poneki su na granici dobrog ukusa, a moglo bi se reći i na ivici svojevrsne mržnje. Ti komentari su dijelom rezultat njegove frustracije što se upleo u pokušaj definiranja vlastite univerzalne teorije o tumačenju svijeta u kojem je proživio svoj vijek a da nije mogao pronaći cjelovitost za kojom je toliko žudio. Nasuprot otuđenog, umnogome mehaniziranog kapitalističkog okruženja središnje Engleske u kojoj je odrastao i sve većeg gubljenja kontakta sa onim primarnim dodirima prirode i čovjeka, Lawrence je zagovarao tog nekog imaginarnog, potpuno oslobođenog natčovjeka (*Superman*), ispunjenog prvenstveno emotivnim karakteristikama sa jakim primjesama seksualne nesputane energije. Ničeanским rječnikom kazano, to je bio više dionizijski raspojasani i moralno nesputani zapadnjak, a nipošto mračni i nepojamno mistični i istočnjački ruski vizionar, koji je prevelikim zadiranjem u mračne tanatoske dubine i pokušajima da ih uklopi u nekakve moralne granice, ubio upravo one radosne vidove vitalne energije, koju Lawrence želi da obnovi i nametne drugima kao jedinu ispravnu mogućnost. Još više od toga je Lawrenceu smetalo oduševljavanje njegovih savremenika veličinom Dostojevskog, jer je ono zatvaralo mogućnost da se sagleda njegova vlastita (Lawrenceova) veličina u koju nije sumnjao. Pri tome je, paradoksalno, odbijao tekovine egalitarizma i demokracije i zagovarao neku vrstu prosvijećenog despotizma čak i onda kad je, od samog početka, bio neizmjerljivo kritičan prema boljševicima, marksizmu, komunizmu i neuspjehu sovjetske vlasti da što osigura hranu i normalni život svojim stanovnicima, što spriječi stvaranje neke vrsta kulta vođe u liku prvo Lenjina, a kasnije i Staljina. Iako se i sam zanosio stvaranjem neke utopijske zajednice ili države, veliko je pitanje kako bi se on u njoj ponašao, čak i da je uspio da je ostvari.

S druge strane, kao što se slaže većina proučavatelja, on je najčešće pogrešno čitao (*misreading*) i tumačio Dostojevskog, što u cjelini, što u

pogledu pojedinih njegovih djela, ili likova. To je poprilično vidljivo iz njegovog odnosa prema Ivanu Karamazovu, te i njegovoj braći Dmitriju i Aljoši; odnosno, prema Svidrigajlovu, Rogožinu i Miškinu, te i Stavroginu. U Rogožinu i Miškinu je vidio utjelotvorenje likova koji su istovremeno i toliko samouvjereni, ali i skloni da se neprestano negiraju, te su slični mračnom Dmitriju Karamazovu (*the dark Dmitri Karamazov*). I ovdje Lawrence zamjera Dostojevskom da je pisac rastrgnut između potpune nesebičnosti hrišćanske ljubavi (*the complete selflessness of Christian love*) i potpune samonametnute senzualnosti (*complete self-assertion of sensuality*), te podiže ta dva principa na razinu razornih suprotnosti umjesto da postigne stvaralačko jedinstvo ta dva principa:

Dmitri Karamazov and Rogozhin will each of them [...] obtain the sensation and the reduction within the flesh, add to the sensual experience, and progress towards utter dark disintegration, to nullity. Myshkin on the other hand will react upon the achieved consciousness or personality or ego of everyone he meets [...] obtaining the knowledge of the factors that made up the complexity of the consciousness [...] [then] reduce further and further back, till himself is a babbling idiot, a vessel full of disintegrated parts.

(I Dmitrij Karamazov i Rogožin [...] će zadobiti osjete i redukciju unutar tijela, a na to dodajte i senzualno iskustvo i napredak ka potpunoj mračnoj dezintegraciji i ništavilu. S druge strane, Miškin će reagirati na dosegnutu svijest ili čin ili ego svakoga sa kime se sretne [...] i steći znanje o činiocima od kojeg je satkana složena struktura svijesti [...] [a onda] će se smanjivati sve više i više dok ne postane brbljavi idiot, posuda puna raspadnutih / dezintegriranih dijelova.) (v. Lawrence, 1988, str. 251-307)

Jedino je Ivan, donekle, mogao izdržati stroge kriterije koje je Lawrence htio da nametne u formiranju i svojih književnih likova, jer je bio na jednakoj udaljenosti između ciničnog erotomana Dmitrija i asketski nedoraslog Aljoše. U tom smislu Ivan je i mogao biti neka vrsta pandana Velikom inkvizitoru, jer on i prepričava tu priču svojoj braći, iako sam tvrdi da mu to nije namjera, jer on hoće da proživi punim plućima do tridesete godine, a onda neka bude što će biti. A sam Lawrence je uspio da proživi kao neshvaćeni izopćenik čak 15-ak godina više. I nije štedio ni pluća ni um da

dosegne ostvarenje svojih protivrječnih stajališta o životu, ljudskim bićima i, nadasve, njihovom umjetničkom ispoljavanju svih onih neuhvatljivih niti od kojih je bila satkana njegova potraga za stvarnim smislom života i kada ga fizički napusti.

Iako je u vrijeme objavljivanja dobio pozitivne ocjene, Lawrenceov Uvod nije imao nekih većih posljedica po tumačenje Dostojevskog sve dok ga poznati američki teoretičar i tumač književnosti René Wellek nije uključio u svoju knjigu *Dostoevsky: A Collection of Critical Essay* (objavio Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1962). Od tada se postepeno pojačavao interes i za ovo posljednje suočavanje Lawrencea sa Dostojevskim, koje se ne smije zaobići ni u jednoj ozbiljnoj studiji ni o jednom ni o drugom autoru. To je bila namjera i ovog teksta.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Bilo bi, umjesto zaključka, uputno navesti veoma lucidnu opservaciju britanskog kritičara Petera Kayea:

Such interpretations of *The Grand Inquisitor's* meaning and novelistic function, of course, are by no means complete or immune from disagreement. But they do serve to measure the distance between Dostoevsky and Lawrence, highlighting the radical differences in their conceptions of freedom. Dostoevsky defined freedom in moral and religious terms, insisting on the autonomy of every human being, a theologically sanctioned birthright that could be ignored only at grievous cost. Each individual, whether whore or saint, bears iconic witness to the presence of God, an image which can be defiled but never eradicated. Obviously, Lawrence had no patience for this universal idealism. He chose to define freedom as a release from moral constriction, a dethroning of false transcendence for the sake of immanent and sensual vitality. To dance with the lithe spontaneity of Birkin, one could not conform to the crowd or compromise the One by binding it to the Many. In Lawrence's world, freedom comes only to the proud and defiant few.

(Takve interpretacije *Velikog inkvizitora* u pogledu značenja i funkcije u romanu, naravno, nisu potpune niti su imune na neslaganja sa njima. Ali one

služe da se izmjeri distanca između Dostojevskog i Lawrencea i naglašavaju radikalne razlike u njihovim koncepcijama slobode. Dostojevski je definirao slobodu u moralnim i religijskim kategorijama i insistirao na autonomiji svakog ljudskog bića, teološki sankcioniranog pravom na rođenje koje se može ignorirati tek po skupu cijenu. Svaki pojedinac, bilo da je kurva ili svetac, donosi ikonično svjedočenje o Božijoj prisutnosti, a to je slika koja se može oskvrnuti ali nikada iskorijeniti. Očigledno, Lawrence nije imao strpljenja za ovaj univerzalni idealizam. On je odabrao da definira slobodu kao oslobađanje od moralnih stega, te je skinuo s trona lažnu transcendenciju u korist imanentne i senzualne vitalnosti. Da bi se plesalo sa Birkinovom gipkom spontanošću, čovjek se ne može podvrgnuti gomili ili navesti na kompromis da se Jedan klanja Mnoštvu. U Lawrenceovom svijetu, sloboda dolazi samo nekolicini ponosnih i prkosnih.) (Kaye, 2006, str. 59)

Taj se prkos itekako vidi u pjesmi “Now it’s Happened” iz zbirke *Pansies*, objavljene 1929. godine, gdje, između ostalog, kaže da bi se stvari u Rusiji odvijale drugačije da su se Ana Karenjina i Vronski zauzeli za nju, umjesto što su je prepustili Lenjinu. To je moglo spasiti veliku, raskošnu Rusiju (*The big, flamboyant Russia*), da su buntovnici kao Ana i Vronski digli u zrak zemlju koju su zagadili intelektualci poput Tolstoja i Dostojevskog i bezbrojni špijuni. Po njemu je Tolstoj izdao Rusiju i prepustio tu divlju i sluđenu Rusiju seljacima, dok za Dostojevskog izriče još težu osudu, valjda da bi po ko zna koji put ukazao na strašnu bolest koju je u brojnim esejima ispisanim tokom 1920-ih godina nazvao “Rusijanitis” (*Russianitis*):

Dostoevsky, the Judas,
with his sham christianity
epileptically ruined
the last bit of sanity
left in the hefty bodies
of the Russian nobility.
(*Dostojevski, Juda,*
S onim sramnim hrišćanstvom,
iznuren od epilepsije
A posljednji tračak zdravog razuma

*Koji je sačuvan u moćnim tijelima
Ruskog plemstva*). (Lawrence, 1994, str. 449)

U prethodnoj pjesmi “Fate and the Younger Generation” on je sahranio sve likove iz Tolstojevih i Čehovljevih djela te i sve Aljoše i Dmitrije i Miškine i Stavrogine – “the Dostoevsky lot all wiped out”, pa s nekim fatalističkim predosjećam završava:

*Finally our little lot: I do not want to die, but by Jingo if I do!
Well, it won't matter so very much either
(Konačno i naša mala družina: ne želim da umrem, ali briga me i da umrem!
Pa, neće to ni biti nešto značajno)*. (Lawrence, 1994, str. 446)

Čini se da, ipak, nije bio u pravu ne samo u svom preobražaju u odnosu prema Dostojevskom – od veličanja kao uzora do beskrajnog prezira – nego i u predviđanju svoje buduće književne sudbine. I 90 godina nakon odlaska s ovog svijeta on i dalje navodi sve one koji ga čitaju, a još i više one koji ga temeljito proučavaju, da u jednom trenutku zastanu i sami izuste: *It's very great, but I don't understand it. I must read it again*. (To je veoma veliko, ali ja to ne razumijem. Moram ga ponovo pročitati.) (Kaye, 2006, str. 31)

Takvo je nekako bilo i ovo iščitavanje D. H. Lawrencea u pokušaju razumijevanja njegovih stavova prema ruskoj književnosti, a napose prema Dostojevskom i *Legendi o Velikom inkvizitoru*. A i mnogim drugim koji su pred nama. Sve dok se ne dođe do nekih mogućih, približnih odgovora.

LITERATURA

- Aiello, L., 2013. *After Reception Theory Fedor Dostoevskii in Britain, 1869–1935*. London and New York: The Modern Humanities Association and Routledge.
- Alpers, A., 1982. *The Life of Katherine Mansfield*. Oxford: Oxford University Press.
- Arnold, M., 1917. “Turgeneff and Dostoevsky”. In: Matthew Arnold, *Books and Persons Being Comments on a Past Epoch 1908–1911*. New York – London: George H. Doran & Company.

- Bennett, A., 1974. "Books and Persons: The Twelve Finest Novels" [March 17, 1927]. In: Andrew Mylett, ed. *Arnold Bennett: The Evening Standard Years: 'Books and Persons' 1926–1931*. London: Chatto and Windus.
- Boulton, J. T. and Robertson, A. eds., 1984. *The Letters of D. H. Lawrence, I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brewster, D., ¹1954, 2021. *East – West Passage: A Study in Literary Interrelationships*. London: Routledge.
- Cox, G., 1983. "D. H. Lawrence and F. M. Dostoyevsky: Mirror Images of Murderous Aggression". In: *Modern Fiction Studies*, 29, pp. 175–182.
- Dostoevsky, F. M., 1930. *The Grand Inquisitor*. Tr. Koteliensky, S. S. Paris: Elkin Mathews and Marrot.
- Ford, M. F., 1915. "Sologub and Artzibashev". *Outlook*, 35, 26 June 1915, pp. 830–831. In: Ford, F. M., Saunders, M. & Slang, R. eds., 2002. *Critical Essays*. London: Carcanet, pp. 339–347.
- Ford, F. M., 1938. *The March of Literature*. London: Allen and Unwin.
- Frank, S. L. ed., 1950. *A. Solovyov Anthology*. Translated from Russian by Duddington, N. A. London: SCM Press Ltd.
- Gide, A., 1925. *Dostoevsky*. Translated from the French with an Introduction by Bennett, A. London and Toronto: J. M. Dent and Sons Ltd.
- Guignon, C. B., 1993. *Dostoevsky's 'The Grand Inquisitor', with Related Chapters of 'The Brothers Karamazov'*. Indianapolis: Hackett.
- Kaye, P., ¹1999., 2006. *Dostoevsky and English Modernism 1900–1930*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lawrence, D. H., 1914. *Study of Thomas Hardy and Other Essays*. In: Steele, B. ed., 1985. *Study of Thomas Hardy and Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lawrence, D. H., 1988. *Reflections on the Death of a Porcupine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lawrence, D. H., 1994. *The Complete Poems of D. H. Lawrence*. Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited.
- Lawrence, D. H., 2005. "Introduction to the Grand Inquisitor". In: *Introduction and Reviews. The Cambridge Edition of the Works of D. H. Lawrence*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lawrence, D. H., 2002, *The Letters of D. H. Lawrence I–VIII*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lawrence, D. H., 2012. *The Complete Works of D. H. Lawrence*. Delphi Classics.
- Leatherbarrow, W. J. ed., 1995. *Dostoevskii and Britain*. Oxford: Berg, Oxford and Providence.
- Leatherbarrow, W. J. ed., 2005. *The Cambridge Companion to Dostoevskii*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mackenzie, C., 1933. *Literature of My Time*. London: Rich and Kowan.
- Maclean, C., 2015. *The Vogue for Russia: Modernisma and the Unseen in Britain 1900–1930*. Edinburgh: The Edinburgh University Press.
- Murry, J. M., 1916. *Fyodor Dostoevsky: A Critical Study*. London: Martin Secker.
- Naarden, B., 1992. *Socialist Europe and Revolutionary Russia: Perception and Prejudice 1848–1923*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orel, H., 1953. “The Forgotten Ambassadors: Russian Fiction in Victorian England”. In: *American Slavic and East European Review*, 12 (3), pp. 371–377.
- Phelps, G., 1956. *The Russian Novel in English Fiction*. London: Hutchinson’s University Library.
- Protopopova, D., 2008. “Dostoevsky and the Ballets Russes: Images of Savagery and Spirituality in the British Response to Russian Culture, 1911–1929”. In: McLennan, A. (ed.) *New Collection (Graduate Journal of New College, University of Oxford)*, Vol. 3, pp. 28–41.
- Rozanov, V. V., 1894. *Legenda o Velikon inkvizitore F. M. Dostoevskogo: Opyt kriticheskogo kommentariia* (Легенда о Великомъ инквизиторѣ Ф. М. Достоевскаго: опытъ критическаго комментарія съ приложеніемъ двухъ этюдовъ о Гоголѣ, 1894). S.-Peterburg: Tipo-lit. Nikolaeva, S. M.
- Rozanov, V., 1972. *Dostoevsky and the Legend of the Grand Inquisitor*. Translated and with an Afterword by Spencer E. Roberts. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Sickert, Ph., 1992. “Lawrence’s Auto da fé: The Grand Inquisitor in ‘The Plumed Serpent’”. In: *Comparative Literature Studies*, 29 (4), pp. 417–440.
- Soboleva, O. and Wrenn, M., 2017. *From Orientalism to Cultural Capital: The Myth of Russia in British Literature of the 1920s*. Peter Lang, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien.

- Soloviev, E., 1916. *Dostoievsky: His Life and Literary Activity: A Biographical Sketch*. Trans. from the Russian by C. J. Hogarth. London: Allen and Unwin.
- Solovyov, V., 1915. *War, Progress and the End of History Including Antichrist*. Translated from the Russian by Bakshy, A., with a biographical notice by Dr. Hagberg Wright. London: University Press.
- Solovyov, V., 1918. *The Justification of the Good: An Essay in Moral Philosophy*. Translated by Duddington, N. A. London: Constable's Russian Library.
- Terras, V., ¹1981, 2002. *A Karamazov Companion*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Zytaryk, G. J., 1969. "D. H. Lawrence's Reading of Russian Literature". In: *The D. H. Lawrence Review*, Vol. 2, No. 2, pp. 120–137.
- Zytaryk, G., 1971. *D. H. Lawrence's Response to Russian Literature*. The Hague: Mouton.

INTERNETSKI IZVORI

The Athenaeum: The Journal of English and Foreign Literature, Science and Fine Arts. Dostupno na: [https://books.google.co.uk/books?id=T5FUA AAACAAJ&printsec=front cover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true](https://books.google.co.uk/books?id=T5FUA AAACAAJ&printsec=front_cover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true) [datum pristupa 16.12.2021.]

FROM ADMIRATION TO CONTEMPT: D. H. LAWRENCE AND HIS VIEWS ON F. M. DOSTOEVSKY

D. H. Lawrence and his views on F. M. Dostoevsky used to change gradually – from the initial admiration and fascination with the works of this great Russian literary classic, which Lawrence had read in the period of the overall popularity ‘of all things Russian’ in Great Britain at the beginning of the 20th century, to doubts this highly controversial and largely misunderstood British author expressed in the most prolific period of Modernism, when he began publishing his own fiction as well as some non-fictional and critical pieces on literature. The majority of critics and researchers of Lawrence and his opus argue that his denial of Dostoevsky’s importance stemmed not only from his own need to distance himself from the influence of certain works by Dostoevsky but also from his continuous fight with his innermost demons in the later phase of his creative work. It was in these moments that Lawrence sought answers to his questions in the works of other Russian authors translated into English at the time – Solovyov, Berdyaev, Shestov and Rozanov. Lawrence paid special attention to their perspective on certain books by Dostoevsky. With similar enthusiasm, he also analysed the critical explanations of Dostoevsky by his British contemporaries, such as Ford Madox Ford, Arnold Bennett, John Middleton Murry, Joseph Conrad and Virginia Woolf. This paper focuses on Lawrence’s interpretation of *The Grand Inquisitor*, based on two key chapters from *The Brothers Karamazov* and written as a preface to the English translation by Samuel Koteliansky, ‘Kot,’ a Russian émigré Jew and Lawrence’s close friend. Although gravely ill, Lawrence managed to write this text in four days in February 1930. He died a month later at Vence, Southern France. It can be argued that in this last major critical piece of his, Lawrence concluded his decades-long re-reading and questioning of the influences that Dostoevsky and other Russian classics have exerted on him, as well as on the emergence and development of British Modernist fiction between 1910 and 1930.

Keywords: *the influence of Russian classics, British Modernist fiction, D. H. Lawrence and F. M. Dostoevsky, admiration, re-interpretation and denial, the Legend on Grand Inquisitor*

ОТ ВОСХИЩЕНИЯ К ПРЕЗРЕНИЮ: Д. Г. ЛОУРЕНС И ЕГО ОТНОШЕНИЕ К Ф. М. ДОСТОЕВСКОМУ

Аннотация

Отношение Д. Г. Лоуренса к Достоевскому постепенно менялось: от первоначального восхищения и увлечения произведениями великого русского классика, которые он читал в период всеобщей популярности “всего русского” в Великобритании в начале XX века, до все более нарастающих сомнений, которые этот весьма противоречивый и значительной степени неправильно понятый британский автор начал выражать в отношении русского романиста в самый плодотворный период модернизма, когда сам Лоуренс начал публиковать примечательные романы и критические статьи о литературе. Большинство критиков и исследователей творчества Лоуренса придерживаются мнения, что его отрицание значения Достоевского проистекало не только из его собственной потребности избавиться от несомненного влияния, которое оказали на него некоторые произведения русского автора, но также и из-за собственной борьбы Лоуренса с внутренними демонами на более позднем этапе его творчества. В тех тяжелых внутренних испытаниях Лоуренс искал, хотя и не всегда находил, ответы на мучительные вопросы в произведениях других русских авторов, которые он читал в английских переводах в те годы – в частности Соловьева, Бердяева, Шестова и Розанова – уделяя особое внимание тем произведениям, в которых русские авторы высказывали свое мнение об отдельных книгах Достоевского. С таким же энтузиазмом он отзывался и о критических интерпретациях Достоевского, вышедших из-под пера некоторых британских современников, таких как Форд Мэддокс Форд, Арнольд Беннетт, Джон Миддлтон Мюрри, Джозеф Конрад или Вирджиния Вульф. В статье основное внимание уделяется переосмыслению Лоуренсом “Легенды о Великом Инквизиторе” из двух ключевых глав *Братьев Карамазовых*, которое он выразил в Предисловии к новому

английскому переводу, подготовленному Самуэлем Котелянским в форме отдельного издания. Именно по просьбе Самуэля Котелянского “Кота”, русского еврейского эмигранта в Великобритании, с которым, начиная с 1914 года, его связывала искренняя дружба, Лоуренс и написал запрошенный текст. Несмотря на тяжелую болезнь, Лоуренс сумел написать текст всего за четыре дня в феврале 1930 года, но через месяц умер в городе Вансе на юге Франции. Можно обоснованно заключить, что в своем последнем крупном критическом произведении Лоуренс подошел к концу своего многолетнего перечитывания и осмысления влияния, которое Достоевский и другие русские классики оказали как на него, так и на создание и развитие прозаических произведений британского модернизма между 1910 и 1930 годами.

Ключевые слова: *влияние русской классики, проза британского модернизма, восхищение, переосмысление и отрицание, Д. Г. Лоуренс и Ф. М. Достоевский, “Легенда о Великом инквизиторе”*

DODATAK

Prevodi Dostojevskog na engleski jezik u Velikoj Britaniji (1881–1930)⁶²

1881. – *Buried Alive; or, Ten Years of Penal Servitude in Siberia* (Živ zakopan, ili deset godina robije u Sibiru), prevela Marie von Thilo, Longman, Green, London.
1886. – *Crime and Punishment* (Zločin i kazna), preveo Frederick Whishaw, Vizetelly, London.
1886. – *Injury and Insult* (Poniženi i uvrijeđeni), preveo Frederick Whishaw, Vizetelly, London.
1887. – *Prison Life in Siberia* (Život na robiji u Sibiru), preveo H. Sutherland Edwards, John and Robert Maxwell, London.
1887. – *The Friend of the Family and The Gambler* (Porodični prijatelj i Kockar), preveo Frederick Whishaw, Vizetelly, London.
1887. – *The Idiot* (Idiot), preveo Frederick Whishaw, Vizetelly, London.
1888. – *The Uncle's Dream and The Permanent Husband* (Ujakov san i Vječiti muž), preveo Frederick Whishaw, Vizetelly, London.
1894. – *Poor Folk* (Bijedni ljudi), prevela Lena Milman, Uvod napisao George Moore, Mathews and Lane, London.
1909. – *An Honest Thief* (Pošteni lopov / Iskreni lopov / Iskreni tat), prevela Constance Garnett, *English Review*, 2, 215–30.
1911. – *The House of the Dead or Prison Life in Siberia* (Kuća mrtvih ili Život na robiji u Sibiru), Uvod napisao Julius Bramont, Dent and Sons, London.
1911. – *Crime and Punishment* (Zločin i kazna), preveo Frederick Whishaw, Uvod napisao Laurence Irving, Everyman's Library, London.
1911. – *Crime and Punishment* (Zločin i kazna), Walter Scott, London.
1911. – *The Brothers Karamazov* (Braća Karamazovi), Everyman's Library, London.
1912. – *The Brothers Karamazov* (Braća Karamazovi), prevela Constance Garnett, Heinemann, London.

⁶²Navedeni su: kao prvi element, godina izdanja, potom engleski prevod naziva djela, a u zagradi prevodi naslova na bos., hrv., srp. jezik prema raspoloživim bibliografskim izdanjima, ime(na) prevodilaca i/ili urednika i pisaca predgovora, te izdavač i mjesto izdanja. Podaci o britanskim izdanjima dati su prema: Lucia Aiellodati su prema Aiello, L. (2013, str. 123–124).

1913. – *Letters from the Underworld* (Pisma iz podzemlja), preveo C. J. Hogarth, Dent, London; sadrži i ‘A Gentle Spirit’ (Nježni duh / Krotka) i ‘The Landlady’ (Gazdarica / Domaćica).
1913. – *The Idiot* (Idiot), prevela Constance Garnett, Heinemann, London.
1914. – *Letters of Fyodor Michailovitch Dostoevsky to His Family and Friends* (Pisma Fjodora Mihailoviča Dostojevskog porodici i prijateljima), prevela Ethel Colburn Mayne, Chatto & Windus, London.
1914. – *The Idiot* (Idiot), prevela Eva M. Martin, Everyman’s Library, London.
1914. – *Crime and Punishment* (Zločin i kazna), prevela Constance Garnett, Heinemann, London
1914. – *The Possessed* (Zli dusi / Bjesovi / Demoni), prevela Constance Garnett, Heinemann, London.
1915. – *Poor Folk* and *The Gambler* (Bijedni ljudi i Kockar), Uvod napisao C. J. Hogarth, Everyman’s Library, London.
1915. – *The Insulted and the Injured* (Poniženi i uvrijeđeni), prevela Constance Garnett, Heinemann, London.
1916. – *A Raw Youth* (Mladić / Žutokljunac / Mladac), prevela Constance Garnett, Heinemann, London.
1916. – *Pages from the Journal of an Author* (Stranice iz piščevog dnevnika), preveli S. S. Koteliansky i John Middleton Murry, Maunsel, London; sadrži i ‘The Dream of a Ridiculous Man’ (San smiješnog čovjeka).
1917. – *The Eternal Husband* (Vječiti muž), prevela Constance Garnett, Heinemann, London; sadrži i ‘The Double’ (Dvojnjak) i ‘A Gentle Spirit’ (Nježni duh / Krotka).
1917. – *The Gambler* (Kockar), prevela Constance Garnett, Heinemann, London; sadrži i ‘The Landlady’ (Gazdarica / Domaćica) i ‘Poor People’ (Bijedni ljudi).
1918. – *White Nights* (Bijele noći), prevela Constance Garnett, Heinemann, London; sadrži i ‘A Faint Heart’ (Slabo srce), ‘A Little Hero’ (Mali junak), ‘Mr Prohartchin’ (Gospodin Proharčin), ‘Notes From Underground’ (Zapisi iz podzemlja) i ‘Polzunkov’ (Polzunkov).
1919. – *An Honest Thief* (Pošteni lopov / Iskreni lopov), prevela Constance Garnett, Heinemann, London; sadrži i ‘Bobok’ (Bobac), ‘Another

- Man's Wife' (Žena drugog čovjeka), 'The Crocodile' (Krokodil), 'The Dream of a Ridiculous Man' (San smiješnog čovjeka), 'The Heavenly Christmas Tree' (Nebesko božićno drvce), 'A Novel in Nine Letters' (Roman u devet slova), 'The Peasant Marey' (Seljak Marej) i 'Uncle's Dream' (Ujakov san).
1921. – *The Friend of the Family and Netochka Nezvanovna* (Porodični prijatelj i Netočka Nezvanova), prevela Constance Garnett, Heinemann, London.
1922. – *Stavrogin's Confession and the Plan of 'The Life of a Great Sinner'* (Stavroginova ispovijest i Plan za 'Život Velikog grešnika'), preveli S. S. Kotliansky i Virginia Woolf, Hogarth Press, London.
1923. – *Letters and Reminiscences* (Pisma i uspomene), preveli i uredili S. S. Kotliansky i John Middleton Murry, Chatto & Windus, London.
1927. – *The Brothers Karamazov* (Braća Karamazovi), prevela Constance Garnett, Everyman's Library, London.
1928. – *The Diary of Dostoyevsky's Wife* (Dnevnik supruge Dostojevskog), prevela s njemačkog Madge Pemberton, Gollancz, London.
1929. – *New Dostoevsky Letters* (Nova pisma Dostojevskog), preveo S. S. Kotliansky, Mandrake Press, London.
- 1930 – *The Grand Inquisitor* (Veliki inkvizitor), preveo S. S. Kotliansky, Uvod napisao D. H. Lawrence, Elkin Matthews and Marrot, London.
1930. – *The Letters of Dostoyevsky to his Wife* (Pisma Dostojevskog njegovoj supruzi), preveli E. Hill and D. Mudie, Uvod napisao Ivan Mirsky, Constable, London.
1931. – *The Possessed* (Zli dusi / Bjesovi / Demoni), prevela Constance Garnett, Uvod napisao John Middleton Murry, London, Everyman's Library.

ИРИНА АНТАНАСИЈЕВИЋ

“ДОСТОЈЕВШТИНА” И РУСКА ЕМИГРАЦИЈА У
 КРАЉЕВСТВУ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ⁶³ /
 THE PHENOMENON OF *DOSTOEVSHCHINA* AND
 RUSSIAN EMIGRATION IN THE KINGDOM OF
 SERBS, CROATS, AND SLOVENES/YUGOSLAVIA /
 “ДОСТОЕВЩИНА” И РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В
 КОРОЛЕВСТВЕ СХС/ЮГОСЛАВИИ

Сажетак: У овом чланку је направљен покушај да се сагледа концепт “достојевштине” у Краљевини СХС / Југославији, да се укаже на сличности и разлике у разумевању овог појма у Совјетској Русији и руској дијаспори. У чланку покушавамо да разјаснимо појаву овог појма на Балкану и анализирамо књигу филозофа и мисионара Григорија Спиридоновича Петрова *Достојевски и достојевштина*. Ауторица чланка сматра да проучавање спорова о Достојевском, који се редовно појављују на страницама како совјетске штампе, тако и у часописима “Иностране Русије”, могу дати истраживачу могућност да схвати који су проблеми бринули и Совјетску Русију и руску емиграцију. Формирајући се у системским оквирима, и једни и други су решавали своје важне проблеме, проводећи их кроз призму идеја уграђених у стваралаштво Достојевског.

Кључне речи: ‘достојевштина’, Григориј Петров, руска емиграција, часописи ‘Нова Европа’ и ‘Српски књижевни гласник’

“Хајде без достојевштине’, поновио је Певцов помодарску реч коју је недавно чуо од једне студенткиње, чије значење Иван Дмитријевич није разумео, али није питао, да не би показао недостатак образовања”

⁶³ Студија је написана у оквиру Програма фундаменталних истраживања Високе школе економије, Москва.

(Јузефовић, 2001, стр. 9). Овако писац Леонид Јузефович описује појаву “помодарске речи” у роману *Одело Арлекина*, чија радња читаоца враћа на догађаје с краја деветнаестог и почетка двадесетог века.

И треба рећи да је писац у праву – ова реч је до дан-данас остала савремена, а њено значење је и данас толико магловито да се чини као да сваки од аутора који користи ову реч разуме је на свој начин. За Виктора Пелевина “вечита достојевштина која опседа руски народ” је атмосфера:

Али овде је било другачије, била је нека врста мрачне достојевштине – празан стан, леш прекривен енглеским капутом и врата у непријатељски свет, у који су већ ишли можда беспослени људи... Снагом воље одагнао сам ове мисли – сва достојевштина је, наравно, била (...) у мом уму, погођена метастазама туђег покајања. (Пелевин, 1996, стр. 7)

Исто је и за кнеза Сергеја Трубецког који је у својим мемоарима *Минуле године (Минувшее)*, писаним крајем 30-их и почетком 40-их година (прва публикација 1989. године), забележио:

Заиста, уз пуно признање генијалности Достојевског, од младости сам имао органску одбојност према ‘достојевштини’, тако блиској многим руским људима. И овде сам морао да живим у таквој ‘достојевштини’ да би понекад, можда, и сам Достојевски задрхтао од тога. (Трубецкој, 1991, стр. 110).

Лидија Вертинска (2005, стр. 27) види у речи “достојевштина” мистицизам, и ево шта пише о свом мужу у мемоарима *Плава птица љубави (Синяя птица любви)*: “Све улице су биле блокиране. Где год да кренемо, свуда су кордони. Скренувши са главних улица, кружили смо тракама, тражећи пут до потребних места. Нека врста достојевштине!” Ову реч понавља и Иван Лукаш (1932) у есеју *Добужински (Добужинский)*:

Управо у томе је Петербург Добужинског – ваистину – магични портрет магичног града. Али у њему живе лутке, а понекад и гротескни човечуљци или чак карикатуре људи и прекривен је град белом измаглицом ‘достојевштине’, као на бизарним Хофмановим сенкама.

За писца Романа Гуља “достојевштина” је непотребно и празно филозофско резонување, и управо тако користи ову реч у роману *Азеф: Зар не видиш, сломљен је, поједен... неким својим филозофијама, писанијама, уопште, достојевштина за пет копејки* (Гуљ, 1958, стр. 183). Болесна, понекад патолошка мешавина страсти, патње, ексцентричности – тако појам “достојевштине” доживљава Владимир Набоков⁶⁴ (1983). И Иван Буњин је, расправљајући о светости и несветости такве појаве као што је глупост, 1931. године написао: *Усвајање ружно-искривљеног погледа понизности која се састоји у изазивању гађења... – Мора се признати да ова наша ‘достојевштина’ нема радости, укореењена је у неким болним цртама душе.*

И могуће је навести мноштво таквих примера који могу бити од нарочитог интереса за било које истраживање језичких семантичко-синтаксичких односа.

Саму реч је у речник 1935. године унео Д. Н. Ушаков (1935, стр. 698) са следећим тумачењима: “1. Психолошка анализа у маниру Достојевског; 2. Душевна неравнотежа, акутна и контрадикторна емоционална искуства карактеристична за јунаке романа Достојевског.” У ствари, као што видимо, има више значења ове речи, која су сложенија и суптилнија. Штавише, хронологија употребе речи мало помаже, јер је појам већ у зору свог постојања био двосмислен и полемичан.

У књижевној критици расправа о Достојевском и “достојевштини” започела је двадесетих година 20. века захваљујући делима Вјач. Иванова (1916), С. Асколдова и В. Комаровича (1922), О. Кауса (1923), Б. Енгелхарда (1924), Л. Гросмана (1925). Али, посебно место заузима истраживање Михаила Бахтина *Проблеми стваралаштва Достојевског*, чије је прво издање објављено 1929. године и у којем је истраживач сасвим јасно описао појам “достојевштине” као култ расцепа изоловане личности: *Достојевштина (...) се увек затвара у оквиру једне свести, удубљује се у њу, ствара култ дуалности изоловане*

⁶⁴ Детаљну анализу Набоковљевих ставова везаних за концепт “достојевштине” урадио је А. Долињин (Долинин, 2001).

личности. Сам појам Бахтин доживљава као реакционарну појаву, у оном смислу како су је Горки и Луначарски разумели, а на које се Бахтин позива.⁶⁵

Бахтиново позивање на Луначарског је утолико интересантније уколико се узме у обзир да је чланак Луначарског “О ‘полифонији’ Достојевског”, први пут објављен 1929. године у *Новом свету* (*Новый мир*), број 10, као приказ Бахтиновог дела, дуги низ година, све до другог издања Бахтинове књиге 1963. године, био је једини извор информација о књизи, јер је Бахтин био ухапшен у децембру 1928. године као један од учесника верске антисовјетске организације “Васкрсење” (*Воскресение*).⁶⁶ Ова рецензија је, према мишљењу С. Бочарова (2000, стр. 431), довела до дискусије о “чувеној полифонији” гласова у совјетској штампи, која се интензивирала 60–70-их година, посебно након објављивања другог издања Бахтинове књиге: Шкловски (1957), Бјалик (1959), Карјакин (1963), Шубин (1965), Бурсов (1974).

Међутим, у својим радовима истраживачи су појам “достојевштинне” доживљавали по правилу кроз призму идеологије, као што је то био случај и са Луначарским који је у својим делима полазио од марксистичког схватања дуалности писца и објашњавао “достојевштину” унутрашњом идеолошком реакционарношћу Достојевског, проглашавајући га “првим великим буржоаским белетристом”, који се у сваком Ивану Карамазову трудио да пронађе малограђанског ђавола (Луначарски, 1921).

Настављајући трагање за пореклом “достојевштине”, Шкловски (1966, стр. 187) је дао своје објашњење, повезујући га са фасцинацијом Достојевског утопијским социјализмом Петрашевског, што је писца довело до идеје оживљавања људских страсти: *Тада се рађа трагедија*

⁶⁵ Бахтин је, пре свега, имао у виду говор Анатолија Луначарског у поводу стогодишњице рођења писца – “Достојевски као уметник и мислилац” – који је у целости прештампан у часопису *Црвена вест* (*Красная новь*, 1921, бр. 4, новембар-децембар). Машински откуцани запис говора А. Луначарског налази се у Руском државном архиву друштвено-политичке историје (раније у Централној партијској архиви Института марксизма-лењинизма).

⁶⁶ Више о овоме у: Нестеренко, 1999.

Достојевског: вечити спор 'за' и 'против', жеља за повлачењем, немогућност помирења. Душа гори као кочионе плочице под јаким кочењем. Тако је настала 'достојевштина'.

Дозволила сам себи да спојим све ове контекстуалне појмове у тако дугачком уводу да покажем да схватање “достојевштине” као појма захтева дуго проучавање. Питање његове перцепције и касније трансформације у белетристичкој и научној литератури, у свакодневној употреби (стварање архетипа и његова рефлексна фиксација у свести), је по себи изузетно суптилна тема, а сам је појам увек био вишезначан, савремен и лако укључивао у себе и сам се укључивао у идеолошки дискурс.

Стигматизујући “достојевштину”, исти А. Луначарски у предговору једнотомнику стваралаштва Ф. М. Достојевског, објављеног у Гослитиздату 1931. године и под насловом “Достојевски као мислилац и уметник”, пише:

Али, јесмо ли се спасли од достојевштине? Па, наравно да нисмо. Ми, комунистички пролетери, и сви људи социјалистичке изградње морамо да живимо у малограђанској средини. У условима наше тешке и херојске изградње, ова средина се тресе и распада на најбизарнији начин. Зар заиста нема довољно истинске достојевштине у саботажи, у којој почињемо да се разумемо до дна? (Луначарски, 1931).

Саботажа коју помиње аутор односи се на суђење организацији Индустријске партије, које се одиграло 1930. године.

На Луначарског се фактички, скоро истим поводом, из иностранства надовезује Марк Алданов (1996, стр. 244), који се ни у чему не слаже са Луначарским, али реч “достојевштина” користи у истом контексту: *Живот се показао као најбољи коментатор достојевштине. У Москви постоје богословије по Достојевском. Најочигледнија је на Лубјанки.*

Зар се на сваком кораку (...) не осећа Достојевски, достојевштина?, узвикује Н. Устрјалов (1921, стр. 2) у чланку “Патриотика” (Patriotica).

Не можете ићи путем Достојевског, не смете живети по Достојевском. (...) 'Достојевштина' крије у себи за руски народ не само велика

духовна блага, већ и велике духовне опасности, убеђује нас Н. Бердјајев у свом чувеном делу *Поглед на свет Достојевског (Миросозерцание Достоевского)*, истовремено наводећи да “све наше метафизичке идеје долазе од Достојевског” и сматрајући да “у руској мисли и руској књижевности почиње ера ‘достојевштине’” (1923, стр. 74–76). Штавише, последња фраза Бердјајева звучи као решење у контексту његових размишљања о “достојевштини”.

О оваквом једноумљу совјетске и иностране рецепције Достојевског преко појма “достојевштине” мало се пише, као што се мало анализирају спорови о Достојевском, који су се редовно појављивали на страницама како совјетске штампе, тако и у периодици “Иностране Русије”, а који сада могу дати истраживачу прилику да схвати који су проблеми бринули и Совјетску Русију и руску емиграцију. Формирајући се у новим системским оквирима, и једни и други су решавали своје важне проблеме, пропуштајући их кроз призму идеја оличених у делу Достојевског.

Размере лика Достојевског и значај његовог дела за руску културу схватили су многи: о обиљу имена и приступа сведоче “Материјали за библиографију руске иностране књижевности о Достојевском (1920–1992)” које је сакупио С. Белов (1994).

Сличну библиографију са Балкана направила је Е. Успенски (2013) у чланку “Студије Достојевског и науке о Достојевском као дијалог између руске емиграције и југословенске културе између два рата”.

Али ствари нису ишле даље од описа и систематизације, иако свака детаљна анализа текстова, слична анализи Е. Успенски “А. Л. Погодин о Ф. М. Достојевском” из 2011. године, у многоме помаже не само да разумемо мишљење појединог аутора о Достојевском, већ даје могућност да као истраживачи извршимо додатну корекцију у постојећим идејама о приступима проучавању Достојевског, а такође, као што смо већ назначили, да дамо преглед оних битних проблема који су забрињавали руску емиграцију.

У нашем чланку, представљајући појам “достојевштине” кроз призмичности Григорија Спиридоновича Петрова,⁶⁷ човека који је ову реч увео у интелектуални промет Балкана, полазили смо од свих горе наведених чињеница, али смо, поред тога, желели да се обнови и сећање на овог писца, свештеника, мисионара и мислиоца, којег се сада мало ко сећа, иако је својевремено популарност Григорија Петрова на Балкану била огромна.

Према подацима часописа *Братство* (1925), Петров је током петогодишњег боравка у Југославији⁶⁸ објавио 16 књига и био је уредник седам књига. Одржао је више од хиљаду предавања.⁶⁹ Петровљева популарност, обим његовог утицаја на становништво Југославије, његова мисионарска делатност били су на завидном нивоу и он је наставио да прогресивно ради у емиграцији оно што је радио у својој отаџбини и оно што је његово име учинило тако популарним. Био је заиста истакнута личност: свештеник Руске православне цркве нове или, како су их називали, “интелектуалне” генерације,⁷⁰ јавна личност, новинар, посланик 2. Државне думе на листи Уставно-демократске партије.⁷¹ Дивио му се Вите, његовим предавањима је присуствовао В. Розанов, који се у почетку одушевљавао, помало еуфорично, младим проповедником, видевши у њему модел тог новог свештенства које је имало за циљ да обнови цркву и учини је разумљивом и привлачном људима (Розанов 1907), али се потом и нагло предомислио, оптужујући,

⁶⁷ Рођен 26. јануара (6. фебруара по новом календару) 1866. године у Јамбургу, а умро 18. јуна 1925. године у Паризу.

⁶⁸ У Југославију је Петров стигао крајем 1920, а већ 15. октобра 1921. био је примљен у друштво “Просвета” као лектор.

⁶⁹ На пример, новинар “Братства” наводи да је Петров у 1924. години одржао 262 предавања у 94 града и села, којима је присуствовало 35.853 слушалаца, а у последњих 19 месеци пре смрти је одржао 466 предавања у преко 170 различитих градова и села, којима је присуствовало више од 65.000 људи.

⁷⁰ Петров је био ученик митрополита Антонија (Храповицког).

⁷¹ Био је толико популаран да је крајем 1902. и почетком 1903. године добио понуду да буде васпитач и учитељ права деци великих кнезова Павла Александровича и Константина Константиновича (Макаров, 2021).

не мање еуфорично, некадашњи предмет свог обожавања за све смртне грехе:

Григориј Петров. Једна од најодвратнијих фигура које сам срео у свом животу. Али, каква је слабост људске природе: сталним ласкањем и 'пажњом за све моје идеје' поткупљивао ме је дуги низ година. Ужасан и мистериозно леп је његов портрет Рјепина⁷²: Рјепин га је поставио иза штафелаја, у слабо осветљен угао (ево Рјепиновог генија!!); надувавши уста као накомтрешена мачка, спремна да јури на жртву, миша, птицу, кокошку, – ухватио се за крст као за нож. Једном сам видео у ходнику како је скинуо напрсни крст: као што осуђеник скида ланце. Не равнодушност, већ непријатељство и занемаривање. Једном ми је рекао: 'Ја сам (у саставима) тртљара.' Нисам ништа рекао, али сам се зачудио: да ли он тако заиста види?! Тајна његовог успеха лежала је у очаравајућем тембру његовог гласа, истовремено доминантног, величанственог и шапћућег Вама нешто лично... Никада ни код кога нисам видео такву амбицију: Александар Велики са Мазинијевим средствима. (Розанов 1996, стр. 654–655)

⁷²Портрет који је насликао И. Рјепин, којег помиње В. Розанов, сада се налази у Пензи, угалерији "К. А. Савицки". Овај портрет, поред свог првог назива, има још један: "Проповедник" (у том својству га Рјепин види), тако да ова слика наставља серију Рјепинових "метафоричких портрета": "Монахиња", "Протођакон", "Проповедник". У овом низу портрета, којем припада и Петровљев, може се видети цела слика Рјепинове савремене религиозне Русије – од суптилне, уроњене у духовну потрагу монахиње, преко архиђакона заглибљеног у световни живот, до оног који покушава да пренесе Божију реч народним масама – проповедника. Чињеница да је Рјепин приказао Петрова на овој слици као проповедника, само по себи је знак његовог поштовања према свештенику.

Петров је у пролеће 1908. године позирао за портрет у "Пенатима" (верује се да је насликан за два дана и да је упркос "недовршености", што је уметникова идеја, потпуно завршен), али даља судбина портрета није сасвим јасна. Према једној верзији, слика је завршила у комисији за куповину, а тамо ју је купила Уметничка галерија "Савицки", према другој, сам Петров је слику предао Пензи, у којој је једном држао предавања. Са Пензом је посредно повезан и преко А. Куприна, којег је добро познавао, са којим је водио преписку и којег је венчао с његовом супругом 1902. године у храму на Артиљеријској академији (Макаров, 2021).

Слика 1: Иља Рјепин: Портрет Г. С. Петрова

Григориј Петров је интензивно учествовао у активностима свих значајних црквених и јавних удружења тога времена,⁷³ дочекиван је у књижевним салонима: сретао се са Л. Толстојем, о њему је одушевљено писао М. Горки, препоручивши га А. Чехову и видевши у њему оличење нове Русије: *Руски народ ће памтити попа Петрова, све док се зове и осећа као руски народ* (Витухновска 2004, стр. 5).

Његов живот у Русији детаљно описује М. Витухновска, која је написала предговор савременом издању Петровљеве књиге *Финска, земља белих љиљана (Финлянднија, страна белих лилиј)*, (Витухновска, 2004), на основу књиге А. В. Руманова *Свештеник Г. С. Петров, члан Државне Думе: Биогр. и историја изгнанства у манастир: Са портретом и погледима Череменичког манастира (Священник Г. С. Петров, член Государственной думы: Биогр. и история ссылки в монастырь: С портретом и видами Череменицкого монастыря, Руманов 1907).*⁷⁴

⁷³ На пример: Друштво трезвености Александра Невског, Руски сабор, верско-философски круг Д. С. Мережковског, Кружок 32 петербуршка свештеника итд.

⁷⁴ Узгред, морам рећи да је издавачка кућа И. Ситина одиграла велику улогу у популаризацији Г. Петрова.

Што се тиче његове судбине након Октобарске револуције, ту има много празнина: истраживачи помињу боравак у Добровољачкој војсци А. И. Дењикина на Кубану и на Кавказу, кијевски период живота, смрт сина од прве жене, боравак у Галипољу, а затим евакуацију у Трст; из Трста преко Дубровника и Сарајева стиже до Београда, где се са својом другом супругом Зинаидом Ивановном⁷⁵ доселио у мали град Панчево.⁷⁶

Петров се најчешће помиње као аутор књиге *Финска, земља белих љиљана*, настале у жанру новинарске утопије, у којој се описује својеврсна по много чему условљена Финска, као идеална земља која треба да буде узор. Мора се рећи да је још пре револуције у Русији изашла његова прва књига *Земља мочварā (Страна болот)*, коју је објавила издавачка кућа И. Ситина 1912. године. Њен други део, под називом *Зидари живота (Созидатели жизни)*, први пут се појавио у Југославији 1923. године, а 1925. године, после смрти аутора, објављена је у преводу на бугарски језик под називом *У земљи белих љиљана (В страната на белите лилии)* и под тим је насловом ушла у библиографију писца.⁷⁷

⁷⁵ Други се пут Петров оженио непосредно пре револуције.

⁷⁶ После смрти Петрова, који се разболео и отишао на лечење у Париз и тамо умро 18. или 19. јуна (постоје неслагања у датумима) у клиници познатог професора И. П. Алексинског (Шчелкунов, 2013), тело је кремирано у Паризу, а његова удовица је, преселивши се у Нови Сад, пепео свог мужа сахранила на новосадском Успенском гробљу. Године 1981. сазнало се да ће се на Успенском гробљу извршити реконструкција и да ће место са Петровљевим гробом бити срушено. Петровљева ћерка Марина Григорјевна, која се 1950-их преселила из Југославије у Немачку, пренела је пепео на гробље Остфридхоф у Минхену.

Бивши генерални конзул Русије у Варни (Бугарска) А. Шчелкунов, који је много учинио на враћању сећања на Г. Петрова, проучавао је детаље живота Г. Петрова у емиграцији (Шчелкунов, 2013).

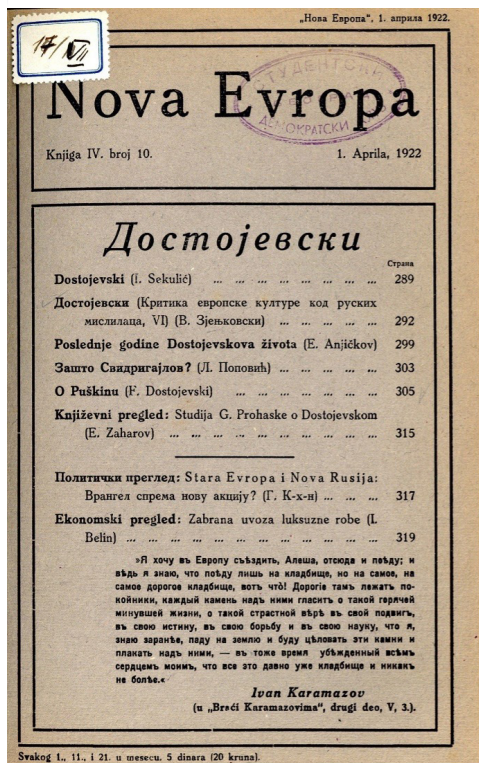
⁷⁷ Касније је књига више пута објављивана на различитим језицима под различитим називима: Само у Бугарској књига је (превод Диња Божкова) доживела 14 издања и током 1920-их и 1930-их година била апсолутни бестселер на полицама бугарских књижара. Ипак, књига је највише одјекнула у Турској. Након упознавања са турским преводом, насталим 1928. године, Кемал Ататурк је наредио да се књига уврсти у програм уџбеника потребних за изучавање у општеобразовним установама, а посебно у војним школама као приручник за турске официре до данашњег дана. Од средине 20. века до данас, према статистици, остаје

Али у овом чланку желимо да представимо још једну књигу Г. Петрова, ону која је увела реч “достојевштина” (*достоевщина*) у оптицај на Балкану и која се тако и назива: *Достојевски и достојевштина*. Настала је у граду Винковци и првобитно (у облику брошуре) штампана је у Дубровнику 1922. године, а као посебна књига 1923. године у Сарајеву у издаваштву И. Ђ. Ђуровића. Ова књига је збирка публицистичких говора Г. Петрова, где је додато још пет Петровљевих дела: *Велика Меница (Большой Вексель)*, *Лабудова трагедија (Лебединая трагедия)*, *Трагедија Гогоља (Трагедия Гоголя)*, *Трагедија писца (Трагедия писателя)*, *Душа руског народа (Душа русского народа)*, уз предговор “Сиромаштво духа” (*Духовная нищета*). Поглавље “Достојевски и достојевштина” (*Достоевский и достоевщина*) доминира и по њему књига добија свој назив.

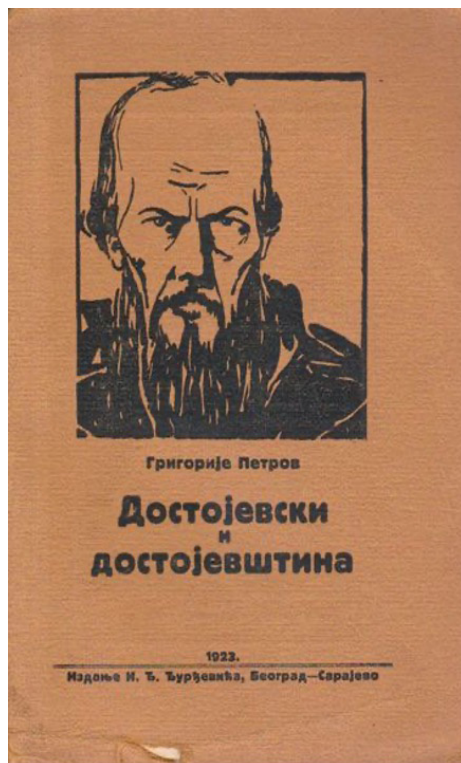
Одмах по изласку, у десетом броју тада најзначајнијег књижевног часописа на Балкану – *Српског књижевног гласника (Сербский литературный вестник)*,⁷⁸ објављен је приказ тада младе али већ веома познате српске књижевнице и критичарке И. Секулић, који књигу дочекује са полемичким ентузијазмом (И. Секулић, 1923).

најчитанија књига на турском језику после Курана. Осим тога, књига је преведена на фински, курдски и арапски језик (Шчелкунов, 2013).

⁷⁸ Уопштено, када је реч о рецепцији Достојевског на Балкану, посебно желим да поменем два часописа: то је већ поменути *Српски књижевни гласник*, а поред њега и прилично солидан књижевно-филозофски часопис *Нова Европа (Новая Европа)*, који почетком двадесетих година (1922–1923) редовно објављује чланке о Достојевском, што сведочи о великом интересовању публике (управо овај часопис објављује превод чланка Н. Устрјалова “Патриотика” (*Patriotica*) почетком 1922. године, скоро одмах по појављивању у прашком часопису *Промена путоказа (Смена вех)*. Треба напоменути и то да је постојала извесна сарадња између ова два часописа који су делили исте идеолошке ставове, иако су представљали платформу и за противнике “промене путоказа” – у једном броју часописа (за 21. 4. 1922. године), на пример, објављен је и полемички чланак Е. Аничкова “Не промена путоказа, него даље руке!”

Слика 2: Корице броја часописа
Нова Европа, 1. 4. 1922.

Слика 3: Корице књиге Г. Петрова
Достојевски и достојевштина

Петровљева књига је у потпуности изграђена на метафорама и њен главни циљ, као и свих књига које је Петров раније писао, јесте мисионарски импулс који би кроз параболу, проповеднички морал, одвео људе ка Богу, ка стваралачкој вери и свесном моралу. Ставови које је Петров изнео су дати у следећим тезама:

1. Достојевски и “достојевштина” су две различите теме и нису иманентне једна другој, јер су им вектори вредности различити: “обрнуте вредности”;
2. Достојевски је геније, па је стога генијално описао болест руског народа, коју погрешно сматрамо патологијом самог генија: Петров назива Достојевског “психологом-патологом” и пореди га са Пастером, оснивачем бактериологије.

Као што видимо из ових теза, Петров је прилично оригиналан јер гради дистанцу између аутора и његовог стваралаштва, иако у главном закључку понавља Бердјајева, убеђујући читаоца да Достојевски учи “како не треба живети”, али само споља. Метода одвајања аутора од дела је, иначе, прилично постмодерна, ако се подсетимо тезе “смрт аутора” Ролана Барта, која омогућава да не упаднемо у грешку преношења проблематике јунака дела на аутора, будући да теорија иманентности уклања евалуативне категорије, уништава их.

Петров, баш као и Шкловски, само са временском разликом од четрдесет и кусур година, повезује “достојевштину” са младалачким интересовањима писца, помињући пре свега утопистичког социјалисту Фуријеа и формирајући концепт “дубоког човека” који тражи истину у самој дубини људског духа и, допирући до “дна”, описује “сиромаша”, схватајући под сиромаштвом, пре свега, духовно сиромаштво.

Петров све јунаке Достојевског разматра кроз појам страдања. Такође, тврдио је да се сви романи Достојевског могу објединити у један текст: *Плодови страдања (Плоды страдания)*, и поделити у три групе: робови страдања – “Бог их је убио”, сладострасна страдања – они који са мазохистичким задовољством страдају, и браниоци страдања, тј. они који верују да је страдање неопходно и тиме га легитимишу. Ова трећа група је најопаснија према Петрову, јер је “злочиначка”, и тај злочин односи се и на човека и на Бога, пошто је човек створен по Божијем лику и сличности. Поклонити се страдањима, као у сцени са Дмитријем Карамазовом коју Петров наводи као пример, већи је злочин од мерења будуће хармоније мером страдања. Тај култ страдања је руски феномен и руска несрећа. Управо га је Достојевски описао и жигосао. Осим тога, Петров у оквиру ове групе издваја бунтовнике страдања који су, побунивши се, спремни да уроне свет у још веће страдање и осуде друштво на још веће муке, проглашавајући такво што тежњом ка правди. Према Петрову, очишћење страдањем је немогуће, а овде, полемишући са Зосимом, каже да је то побуна слабоумног човека који није у стању да преживи снагу радости, њену енергију.

Настављајући и развијајући идеју бунта, Петров издваја неколико категорија: егоистички бунт, животињски, повезан само са личном жељом и вољом: желим, могу и имам право. Ова побуна не доноси радост, јер у овом случају неспремност да се лично страда доводи до покушаја да други страдају.

Постоји још један бунт мало другачије природе: социјални бунт, или, како га Петров назива, бољшевички бунт. Размишљајући о “наполеоновској” природи Раскољниковљевог злочина, о логици Шигаљева, којег Петров сматра “филозофом бољшевизма”, он долази до закључка да сваки покушај оправдања насиља води ка још већем насиљу: “достојевштина” рађа “шигаљевштину”, која, у општем резултату, води до “лењинштине”.

Анализирајући “Легенду о великом инквизитору”, Петров се поново надовезује на своје претходне тезе, наводећи да су Лењин и њему слични суштина инквизитора, јер не верују у постојање људског достојанства, не виде лепоту и снагу људског духа, већ само позивају на страдања, идеализујући их и на много начина претварајући паролу слободе једнакости и братства у стварности – у принуду, насиље и деспотизам.

Петров описује и “космички” бунт, односно бунт против Бога, и објашњава га тако да жива људска природа захтева бунт против страдања, али не разуме порекло страдања, његов почетак и погрешно оптужује Бога за то (бунт Ивана Карамазова). Петров сматра да је грешка у погрешном питању: замена питања “Шта ће (нама) ово?” уместо питања “Зашто страдамо?” Ми страдамо, како Петров проповеда, јер уместо радости и слоге непрестано тежимо хаосу, а он изнедрује страдања. Трагати за страдањима значи повећавати хаос, повећавати меру страдања и муке, отуђивати се од хармоније и, не познавајући укус радости, закопавати се у њега попут кртице, одричући се неба, са његовом радошћу и усхићењем.

Као у потпуности мисионарски позив – да се воли радост и да се живи живот као да се пева химна радости – завршава се ова Петровљева студија о “достојевштини”. Студија се, с једне стране, сасвим

уклапа у токове полемике о “достојевштини”, а с друге, сасвим је јединствена за то време, будући да су многи аутори, на овај или онај начин, размишљајући о “достојевштини”, само констатовали њену појаву, не дајући никакве рецепте за “лечење” од ове “болести”. Петров, у оквиру своје мисије проповедника, налази излаз у радости, спајајући с наведеним на неки начин и феномен “Каратајевљеве радости” (према лику Платону Каратајеву из Толстојевог романа *Рат и мир*) и видећи у томе “пилулу” од “болести страдања” коју је Достојевски тако исправно и мирно дијагностиковао. Не приближавајући и не удаљавајући превише Толстоја и Достојевског и њихове концепте, он сваког од њих поставља на његово место, одајући поштовање њиховим талентима и њиховој генијалности.

Имајући ту посебну филозофију у својој основи, помешану са хладном инфузијом проповедничког стила, књига Г. Петрова је оставила снажан утисак и њени одједи у овом или оном облику видљиви су у свим каснијим анализама Достојевског које су се појављивале на Балкану и чији су аутори, без навођења извора, па чак понекад не знајући извор појединих теза, понављали и продубљивали оно што је Г. С. Петров износио пре сто година у свом кратком, али пуном смисла, чланку “Достојевски и достојевштина”.

ЛИТЕРАТУРА

- Алданов, М., 1996. “Из записной тетради”. В: *Сочинения в 6-ти книгах*. Т. 6. Москва: Новости.
- Белов, С., 1994. “Материалы для библиографии русской зарубежной литературы о Достоевском 1920–1992”. В: *Русские эмигранты о Достоевском*. СПб.
- Бердяев, Н., 1923. *Мирозерцание Достоевского*. Прага: YMCA-Press. Режим доступа: <http://www.vehi.net/index.html>.
- Бочаров, С. ред., 2000. “Комментарии”. В: М. М. Бахтин *Собрание сочинений в 7 томах (1997–2012 гг.)*. Кожинов, В. и Бочаров, С. ред. Т. 2. Москва: Научное издание ИМЛИ.

- Бунин, И., 1931. “История русской души”. В: *Возрождение*, № 2370, 28 нояб. Париж.
- Бурсов, Б., 1974. *Личность Достоевского*. Ленинград: Советский писатель.
- Бялик, Б., 1959. “Достоевский и достоевщина в оценках Горького”. В: *Творчество Ф. М. Достоевского*. Москва: АН СССР.
- Вертинская, Л., 2005. *Синяя птица любви*. Москва: Вагриус.
- Витухновская, М., 2004. “Предисловие”. В: Петров, Г. С. *Финляндия, страна белых лилий*. Пер. М. Витухновской. СПб: Европейский дом.
- Витухновская, М., 2002. “Григорий Петров: ‘будьте строителями жизни!’”. Сокращенный вариант предисловия. В: *Родина*, №2, с. 58–64.
- Гуль, Р., 1959. *Азеф*. Нью-Йорк: Мост.
- Долинин, А., 2001. “Набоков, Достоевский и достоевщина”. В: *Старое литературное обозрение*, № 1. Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/slo/2001/1/nabokov-dostoevskij-i-dostoevshhina.html>.
- Карякин, Ю., 1963. “Антикоммунизм, Достоевский и ‘достоевщина’”. В: *Проблемы мира и социализма*, №. 5, с. 33–41.
- Лукаш, И., 1932. *Добужинский*. Режим доступа: <http://flibusta.is/b/446898/read>.
- Луначарский, А., 1921. “Достоевский как художник и мыслитель”. В: *Красная новь*, № 4, с. 204–211. Режим доступа: <http://lunacharsky.newgod.su/articles/dostoevskij-kak-hudoznik-i-myslitel/>.
- Луначарский, А., 1929. “О ‘многоголосности’ Достоевского”. В: *Новый мир*, № 10. Режим доступа: <http://lunacharsky.newgod.su/lib/ss-tom-1/omnogogolosnosti-dostoevskogo/>.
- Макаров, А., 2021. “Церковно-просветительская деятельность священника Григория Петрова в 1891–1908 гг.”. В: *Вестник Исторического общества Санкт-Петербургской Духовной Академии*, № 3 (8), с. 249–256.
- Набоков, В., 1996. *Лекции по русской литературе*. Москва: Независимая Газета.
- Нестеренко, А., 1999. “Луначарский читает Достоевского и Бахтина: Опыт объективного комментария”. В: *Диалог. Карнавал. Хронотоп*, № 3, с. 33–57. Витебск. Режим доступа: <http://lunacharsky.newgod.su/issledovania/lunacharskij-chitaet-dostoevskogo-i-bahtina>.

- Пелевин, В., 1996. *Чапаев и пустота*. Москва: Вагриус.
- Петров, Г., 1912. *Страна Болот: (Финлянд. впечатления)*. Москва: тип. т-ва И. Д. Сытина.
- Петров, Г., 1922. *Достоевски и достојевштина*. Дубровник.
- Петров, Г., 1923. *Достоевски и достојевштина*. Београд – Сарајево: Издање И. Ђ. Ђурђевића.
- Петров, Г., 1923. *Зидари живота*. Сарајево: тисак Исламске дионичке тискарне.
- Розанов, В., 1907. “Как мы встретили свящ. Г. С. Петрова”. В: Розанов, В. В. (2003) *Собрание сочинений. Русская государственность и общество (Статьи 1906–1907 гг.)*. Москва: Республика. Режим доступа: http://az.lib.ru/r/rozanow_w_w/text_1907_kak_my_vstretili.shtml.
- Розанов, В., 1907. “В темном и несчастном сослови (К ‘делу’ свящ. Г. С. Петрова)”. В: Розанов, В. В. (2003) *Собрание сочинений. Русская государственность и общество (Статьи 1906–1907 гг.)*. Москва: Республика. Режим доступа: http://az.lib.ru/r/rozanow_w_w/text_1907_v_temnom.shtml.
- Розанов, В., 1990. *Сочинения*. Т. 2. *Уединенное*, с. 654–655. Москва: Правда.
- Руманов, А., 1907. *Священник Г. С. Петров, член Государственной думы: Биограф. и история ссылки в монастырь: С портретом и видами Черемнецкого монастыря*. Москва: тип. т-ва И. Д. Сытина.
- Секулић, И., 1923. “Достоевски и достојевштина (приказ дела Григорија Петрова, изд. И. Ђ. Ђурђевић)”. У: *Српски књижевни гласник*, X/5. Београд.
- Трубецкой, С., 1991. *Минувшее*. Москва: ДЭМ.
- Успенская, Э., 2013. “Достоевский и достоевсковедение, как диалог русской эмиграции с югославской культурой между двумя войнами”. У: Буњак, П., ур. *Русское зарубежье и славянский мир / Руска дијаспора и словенски свет*. Зборник радова. Београд: Славистичко друштво Србије, с. 569–577.
- Успенская, Э., 2012. “А. Л. Погодин о Ф. М. Достоевском”. У: Станковић, Б., ур. *Русская диаспора и изучение русского языка и русской культуры в инославянском и иностранном окружении / Руска дијаспора и*

изучавање руског језика и руске културе у инословенском и иностраном окружењу. Зборник радова са међународног научног симпозијума. Београд: Славистичко друштво Србије, с. 149–160.

Устрялов, Н., 1921. “Patriotica”. В: *Смена вех*. Прага. Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/_Ustr_PATR.php.

Ушаков, Д. ред., 1935–1940. *Толковый словарь русского языка: в 4 т.* Москва: Сов. энцикл.: ОГИЗ.

Шкловский, В., 1957. *За и против. Заметки о Достоевском*. Москва: Советский писатель.

Шкловский, В., 1966. *Повести о прозе: Размышления и разборы: в 2-х томах. Т. 2.* Москва: Художественная литература.

Шубин, Л., 1965. “Гуманизм Достоевского и ‘достоевщина’”. В: *Вопросы литературы*, №. 1. Москва, с. 78–95.

Щелкунов, А., 2013. *Формула добра и красоты*. Москва: Новый ключ.

Юзефович, Л., 2001. *Костюм Арлекина*. Москва: Вагриус.

Фотографије су преузете из слободних извора.

THE PHENOMENON OF *DOSTOEVSHCHINA* AND RUSSIAN EMIGRATION IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS, AND SLOVENES / YUGOSLAVIA

This article aims to present an overview of the concept of ‘dostoevshchina’ in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes / Yugoslavia, as well as to point out the similarities and differences in the perception of this concept in Soviet Russia and the Russian diaspora, respectively.

The article attempts to clarify the status of this concept in the Balkans, and analyse the book *Dostoevsky and Dostoevshchina* by philosopher and missionary Grigory Spiridonovich Petrov.

Studying the disputes about Dostoevsky from magazines worldwide, and those from “Russia Abroad”, helps the researcher understand the issues that both Soviet Russia and the Russian diaspora faced at the time and dealt with by relying on the ideas from Dostoevsky’s opus.

Keywords: *‘dostoevshchina’, Grigory Petrov, Russian emigration, magazines ‘Nova Evropa’ (New Europe) and ‘Srpski književni glasnik’ (Serbian Literary Gazette)*

“ДОСТОЕВЩИНА” И РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В КОРОЛЕВСТВЕ СХС/ЮГОСЛАВИИ

Аннотация

В статье сделана попытка рассмотреть понятие “достоевщина” в Королевстве СХС/Югославии, показать ее сходство и различия в концепции с развитием этого понятия в Советской России и в Русском Зарубежье.

В статье делается попытка уточнения появления понятия на Балканах и дается анализ книги философа и миссионера Григория Спиридоновича Петрова *Достоевский и достоевщина*.

Автор статьи считает, что исследования споров о Достоевском, которые регулярно появляются на страницах как советской печати, так в периодике Зарубежной России, могут дать исследователю возможность понять какие проблемы волновали как Советскую Россию, так и русскую эмиграцию. Формируясь в системных рамках, и те и другие решали важные для себя проблемы, пропуская их через призму идей, заложенных в творчестве Достоевского.

Ключевые слова: ‘достоевщина’, Григорий Петров, русская эмиграция, журналы ‘Нова Европа’ (Новая Европа) и ‘Српски књижевни гласник’ (Сербская литературная газета)

ADIJATA IBRIŠIMOVIĆ-ŠABIĆ
DOSTOJEVSKI NA SARAJEVSKOJ
POZORIŠNOJ SCENI /
DOSTOEVSKY IN SARAJEVO THEATRES /
ДОСТОЕВСКИЙ НА САРАЈЕВСКОЙ
ТЕАТРАЛЬНОЙ СЦЕНЕ

Rad predstavlja dio istraživanja posvećen izučavanju recepcije djela ruskih klasika na sarajevskoj pozorišnoj sceni, izvođenih u periodu od 1921. godine osnivanja Narodnog pozorišta u Sarajevu, pa sve do 2007. godine, te govori o književnoj i pozorišnoj recepciji djela Fjodora Mihajloviča Dostojevskog na sarajevskoj sceni. Od trenutka osnivanja najstarije pozorišne kuće u BiH, koja je nedavno (2021) proslavila 100. godišnjicu svog postojanja, potom osnivanja i drugih sarajevskih teatarâ (prije svega Malog, odnosno Kamernog teatra 55), na sarajevskoj sceni je izvedeno svega 9 premijera prema romanima velikog ruskog i svjetskog klasika. U radu će biti predstavljeni različiti rediteljski koncepti i dramatizacije scenski skoro neosvojivih romana Dostojevskog, čije inscenacije i postavke kod nas uglavnom protiču u znaku razočarenja, zatim analiza i sinteza bosanskohercegovačke književne i pozorišne kritičke misli o navedenom korpusu u suodnosu sa ruskom te, na koncu, teorijski "pogled" na neka pitanja što ih neminovno pred istraživače postavlja problem prilagodbe proze, napose klasičnog romana, scenskoj izvedbi.

Ključne riječi: *F. M. Dostojevski, inscenacije proze, književna recepcija, pozorišna recepcija, Narodno pozorište u Sarajevu, Kamerni teatar 55*

1. ZAKLJUČAK KAO UVOD

Višegodišnje izučavanje recepcije djela ruskih klasika mahom XIX vijeka u bosanskohercegovačkoj književnoj kritici (u sučeljavanju sa ruskom) i

izučavanje pisanih odziva na sarajevske predstave, konkretno u ovom slučaju – recepcije ruskog klasičnog romana na primjeru opusa Fjodora Mihajloviča Dostojevskog koji je izvođen u sarajevskim teatrima – dovelo je do zaključka da su predstave rađene prema romanima Dostojevskog (vrednovane kao zahtjevni projekti kojima je posvećivano mnogo vremena i truda) bile ocijenjene kao teške, razvučene ili (pre)duge, uz eventualno isticanje pojedinih vrlo dobrih glumačkih kreacija. Zbog toga su uglavnom brzo “skidane” sa repertoara i skoro sve protiču u znaku velikih očekivanja koja, sudeći prema pisanim izvorima, nisu bila ispunjena.

Neki odzivi na sarajevske predstave nude vrlo važne uvide u poetiku romana ruskog pisca, u njegovu polifoniju, koja je, kako stoji u pojedinim vrlo detaljnim analizama predstava, glavni razlog zašto teatar ima problem s romanima Dostojevskog.

Uz to, sa svakom novom sarajevskom predstavom rađenom po romanima ovog ruskog klasika pokreće se pitanje dramatizacije proznog literarnog djela uopće, naročito problem dramatizacije velikog klasičnog romana dugogodišnje književnoteorijske, književnokritičke recepcije, a u pojedinim slučajevima postavlja se i pitanje: Trebaju li teatru nove dramatizacije ako već postoje (u drugim velikim evropskim pozorišnim kućama) isprobane stare? Ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da i popularne i uspješne dramatizacije u drugim sredinama podliježu prilagodabama i adaptacijama, manje ili više uspješnim. To je razlog što je u ovom radu pažnja usmjerena na dvije sarajevske premijere rađene po romanima *Zločin i kazna* i *Idiot*, sa fokusom na **adaptacije čuvenih dramatizacija**⁷⁹ ovih djela autora Andzeja Wajde koji je veliki dio svoje pozorišne karijere posvetio upravo fenomenu “teatar Dostojevskog”.

2. REPERTOAR

Prvo izvođenje Dostojevskog na sarajevskog sceni bila je predstava *Zločin i kazna* iz 1927. godine. Ovaj je roman doživio još jednu premijeru 1940. godine i na sceni Narodnog pozorišta više nema novih izvedbi. Osamdeset

⁷⁹ Sva isticanja masnim slovima u ovom radu su autorska.

i dvije godine već ovaj roman čeka da se vrati na scenu Narodnog pozorišta u Sarajevu. Predstava *Zločin i kazna*, s podnaslovom *Drevni mit o preporodu grešnika*, bilježi i jednu premijeru u Kamernom teatru 55 iz 1999. godine.

Drugi roman Dostojevskog adaptiran za scenu i izveden u Kući na Obali je roman *Idiot* sa **prvom i posljednjom premijerom u ovom sarajevskom pozorištu iz 1929.** (koji, dakle, već devedeset i tri godine čeka da se vrati u sarajevsko Narodno pozorište). Ipak, u Kamernom teatru 55 roman *Idiot* **doživio je dvije premijere: 1970. i 1995. godine.**

Treći je komad, komedija u 3 čina prema pripovijesti Dostojevskog *Ujkin san*, sa premijerom iz 1930. – što je **prvo i posljednje izvođenje** općenito na sarajevskoj sceni – rađen zapravo prema njemačkoj dramatizaciji autora Karla Vollmöllera.

I na koncu, tu je roman *Braća Karamazovi* sa prvom premijerom iz 1938. koji će na novu premijeru u Narodnom pozorištu čekati 40 godina, a nova je premijera iz 1981. godine proticala u znaku velike obljetnice: 100. godišnjice smrti Fjodora Mihajloviča Dostojevskog.

Čini mi se važnim istaći da, ako pogledamo godine izvedbi premijera, primijetiti ćemo da se 20-ih i 30-ih godina Dostojevski na našoj sceni izvodi redovno (1927, 1929, 1930, slijedi pauza od 8 godina – do 1938, zatim 1940) Razlog za takvo što leži i u činjenici da su ruski emigranti, visokoobrazovani glumci, reditelji i pozorišni pedagozi u ovom periodu bili angažirani u praktično tek osnovanom Narodnom pozorištu u Sarajevu. Kao mhatovci i učenici Konstantina Stanislavskog u naše pozorište neposredno su donosili najsvježije teorijske i praktične spoznaje o teatru, sceni i posebno o umijeću glume i umjetnosti režije pa se može reći da je naš teatar odnjegovan na najboljim tradicijama ove mhatovske ruske škole. Ne čudi stoga da su ruski klasici itekako prisutni na sceni Narodnog pozorišta u Sarajevu u ovom periodu.

3. RECEPCIJA I PROBLEM INSCENACIJE ROMANA DOSTOJEVSKOG

Klasici nam se danas uistinu nude kao suvremenici na kojima propitujemo gdje smo i što smo. Svakako bolje nego kada igramo neki komad alkohola, sperme i krvi. A možda na toj socijalnoj osnovi izraste novi Dostojevski... objedini pozorište s publikom...

Georgij Žorž Paro, reditelj

Od prvih trenutaka recepcije djela Fjodora Dostojevskog kritičari su obratili pažnju na nekoliko osobenosti koje će tek s pojavom Bahtinove teorije polifonijskog romana dobiti svoje teorijsko uobličjenje. Neke od tih osobenosti kao što su: dijalogičnost romana, dramatičnost i zanimljivost zbivanja, psihologizam, doprinosile su mišljenju da ovako organizirani romani ne traže značajniju obradu da bi bili uspješni i na sceni. Međutim, pozorišna praksa je pokazala da su mnogi dramatičari i reditelji ipak nailazili na teške prepreke prilikom inscenacija.

Iskazi o ovom pitanju koje su dali autori romanopisci: Dostojevski, Bulgakov (i kao dramski pisac),⁸⁰ kod nas Selimović, naprimjer, za kojeg dramatzacija označava “nasilno pretakanje jednog oblika u drugi” (1988, str. 362–363), a čija djela su doživljavala različite pozorišne i filmske adaptacije, potvrđuju da narativno i epsko ne pronalazi tako jednostavno put za život na sceni.

Prisjetimo se i čuvenog pisma Dostojevskog, u kojem je ruski klasik praktično dao svoj savjet dramaturzima, koji tek u današnje vrijeme postklasične paradigme, čini se, dobija adekvatno teorijsko obrazloženje. Naime, u pismima, upozoravajući da pokušaji dramatzacija njegovih romana “gotovo nikad nisu uspevali, bar ne potpuno”, Dostojevski piše kako vjeruje “da za različite oblike umetnosti postoje i odgovarajuće poetske misli, tako da jedna misao ne može nikada biti iskazana u obliku koji joj ne odgovara. Druga će stvar biti, – stoji u nastavku pisma – ako Vi što je moguće više preradite i izmenite roman i zadržite samo neku njegovu

⁸⁰ Usp. Bulgakovljevo pismo u kojem piše da Gogoljevu poemu *Mrtve duše* nije moguće dramatzirati (1985, str. 33–34).

epizodu koju biste preradili u dramu ili pak, pošto uzmete osnovnu misao, potpuno izmenite siže (...)” (1983a, str. 220–221).

Komentirajući ovo pismo upućeno izvjesnoj kneginjici V. D. Obolenskoj, Leonid Grosman (1928) u tekstu o teatralizaciji romana Dostojevskog⁸¹ piše da je Dostojevski naravno u pravu, bez obzira čak i na veliki uspjeh pojedinih inscenacija romana u Rusiji i na Zapadu, koje su zapravo, prema mišljenju ne samo Grosmana, svaka na svoj način otkrivale “prirođeni mu dramski instinkt”. Ruski teoretičar književnosti obraća pažnju na to da je Dostojevski u pismima bližnjima iskazivao želju da napiše dramu, ali da su se u konačnici sve te zamišljene dramske scene potčinile epskom zamahu piščevoga genija, postajući dio jedne nove forme – polifonijskog romana. Međutim,

/u/mjetničko, cjelovito i organsko tkivo njegovih velikih filozofsko-avanturističkih romana potpuno se gubi u predstavama koje uspijevaju sačuvati tek oštri dramatism intrige i reljefnu konturu karaktera (rus.: выразительную лепку характера / *vyrziteljnuju lepku haraktera*). Zamisao i plan romanopisca [uvijek su na neki način – A. I. Š.] žrtve despotizma scenskih zahtjeva. (Гроссман, ibidem)

Stoga, zaključuje Grosman, pijetet prema tekstu klasika može biti primjeren na akademijama ili univerzitetima, “ali evidentno traži drugačiji odnos u pozorištu, jer scena fatalno i samovlasno svejedno proizvodi vlastite lomove, izvlačeći iz cjeline djela odvojene fragmente”⁸²

⁸¹ Гроссман, Л. (1928) “Достоевский и театрализация романа” в: *Собрание сочинений в пяти томах*. Том IV. Москва: Мастера слова, Кн-во “Современные проблемы” Н. А. Столляр. OCR: М. Н. Бычков, август 2012 г. Режим доступа: Lib.ru/Классика: Гроссман Леонид Петрович. Достоевский и театрализация романа [дата обращения: 2. 12. 2021]. Većina kritičara smatra da je riječ o *Zločinu i kazni*. Grosman navodi da je riječ o romanu *Zli dusi*, koji je u to vrijeme štampan u časopisu *Ruski vijesnik* (rus.: *Русский вестник / Russkij vestnik*).

⁸² Grosman (ibidem) na sljedeći način tumači riječi Dostojevskog: “Odvaznije i odlučnije pristupajte originalnom stvaralačkom planu. Aranžiranje romana u okvirima scene – nije osobita mudrost. Ne, neka roman bude trampolina za vašu slobodnu fantaziju, tek partitura za vašu slobodnu i nadahnutu igru. Postupajte sa mojim *Zlim dusima*, ‘Karamazovima’, ‘Raskolnjikovima’, kao Šekspir sa nekim italijanskim hronikama. Stvarajte nanovo, lomite siže, razbijajte u paramparčad romanesknu formu – jer ona nema šta da radi na sceni – i u tom buntu protiv mog teksta stvarajte teatarsku umjetnost po zakonima tragedije, farse ili melodrame. Za sve to ja vam darežljivo bacam materijal, ali uzimajte

Međutim, upozorava ruska dramaturginja i teatrologinja Natal'ja Stepanovna Skorohod (2010str. 23): “skepticizam Dostojevskog u odnosu na inscenacije njegovih romana vremenom je potisnut u drugi plan, pa se odlomak iz pisma počeo tumačiti kao ‘zaštitna povelja’ za sve oblike samovoljnog odnosa prema klasičnom tekstu.”

Historija dramatizacija i inscenacija po tekstovima Dostojevskog pokazuje da dramatizacija epizode iz romana, koliko god uspješna u pozorišnom i scenskom smislu u određenom povijesnom trenutku, ipak, u poređenju sa smislom/smislovima samog romana teško može pretendirati na takvu estetiku i umjetničku “težinu”, koju kao svoju temeljnu vrijednost posjeduje literarni predložak kao cjelina.⁸³ Stoga, bez obzira na različite pokušaje i eksperimente, cilj inscenacija u većini slučajeva ipak se sastojao u pokušajima da se slijedi izvornik i maksimalno poštuje tekst romana. To dokazuju i MHAT-ovske postavke s figurom scenskog naratora koji “čita” stranice iz romana,⁸⁴ kao i najveći dio sarajevskih predstava rađenih po tekstovima ruskih klasika.

Kako pokazuju pisani odzivi i kritike, vrlo su rijetke uspjele dramatizacije i inscenacije romana Dostojevskog, koje bi imale duži “vijek trajanja” na repertoarima sarajevskih pozorišta i koje bi ostavile dublji, značajniji trag bar u nekom aspektu razvoja teatarske umjetnosti, kao što je to, naprimjer, bio slučaj sa sarajevskom predstavom *Mrtve duše* – premda se ovdje ipak radi o **drami** koju je po Gogoljevom romanu napisao Mihail Bulgakov (usp. Ibrišimović-Šabić, 2017, str. 223–233).

ga za nove kovine, nove legure, za velike i odvažne preobražaje, jer čvrst ostaje zakon svake umjetnosti: ‘misao nikada ne može biti iskazana u formi koja joj ne odgovara.’”

⁸³ Jedan od takvih pokušaja, piše Skorohod (2010), bila je predstava “Marmeladovljeva priča” (rus. *Рассказ Мармеладова / Rasskaz Marmeladova*), dramatizacija ispovijesti jednog od likova iz romana *Zločin i kazna*, uspjela u vrlo popularna u to vrijeme scenska melodrama.

⁸⁴ Dramatizacije i inscenacije romana u čuvenom MHAT-u uslijedile su nakon uspjeha predstava rađenih po tekstovima Čehovljevim drama. Postavljajući 1910. godine roman Dostojevskog *Braća Karamazovi* u ovom tetaru, Nemirovič-Dančenko režirao je predstavu koja se prikazivala dvije večeri. Ova inscenacija je na taj način, srušivši sve uslovnosti scene, otkrivajući neslućene perspektive ne samo za MHAT već i za cjelokupnu rusku, pa i evropsku, scensku umjetnost, označivši prekretnicu, ušla u historiju pozorišta, a dolazak polifonične proze Dostojevskog na tu scenu, kako navode ruski kritičari i teatrolozi, bio je zakonit, predstavljao je produžetak i razvoj stvaralačkih principa teatra koji je nastao i razvijao se na Čehovljevim “višezvučnim dramama-romanima”.

4. SARAJEVSKA POZORIŠNA ČITANJA DOSTOJEVSKOG – NA PRIMJERU ROMANA *ZLOČIN I KAZNA I IDIOT*

4.1. ‘Zločin i kazna’ na sarajevskoj sceni

Fenomen “teatar Dostojevskog” teško da bi i nikao da scena nije osvojila ogromni potencijal tzv. velikih romana ruskog klasika. Prvo djelo koje je zapravo otvorilo ovom autoru “put u teatar” bilo je *Zločin i kazna* (usp. Skorohod, 2010, str. 23).

U repertoaru Narodnog pozorišta stoji da je roman *Zločin i kazna* doživio dvije premijere: prvu – 25. 12. 1927. godine kao dramsku scenu u 10 slika s epilogom u dramatizaciji Estonca J. A. Deliera i režiji glumca i reditelja Viktora Beka; i drugu – 27. 1. 1940. godine kao inscenaciju u 10 slika P. F. Krasnopoljskog u prijevodu V. Živojinovića i režiji Vase Kosića. Nažalost, osim repertoarske bilješke, u arhivama nisam uspjela pronaći druge pisane tragove i odzive na ove predstave. Roman Dostojevskog doživio je i jednu premijeru na sceni Kamernog teatra 55 u **adaptiranoj dramatizaciji Andrzeja Wajde** s podnaslovom *Drevni mit o preporodu grešnika*, u režiji Borislava Stjepanovića, koja je održana 24. 10. 1999. godine i koja je, pored premijere, doživjela tek jednu reprizu,⁸⁵ kako stoji u Repertoaru.

Ipak, u knjizi Josipa Lešića (1976) zabilježen je odziv Borivoja Jevtića iz 1930. godine, ali posvećen ne nekoj od sarajevskih predstava, već gostovanju Praške grupe⁸⁶ u sarajevskom pozorištu koja je davala i predstavu *Zločin i*

⁸⁵ U ovoj predstavi Raskoljnikova je igrao Admir Glamočak, Porfirija Petroviča – Dragan Jovičić, Sonju Marmeladovu – Selma Alispahić, Zamjotova – Alen Muratović, Razumihina – Žan Marolt, Koha – Senad Bašić, Mikoljku – Aleksandar Seksan, Svjedoka – Milenko Đedović i Napasnika – Slaven Vidak (Afiša predstave, Arhiva Kamernog teatra 55). Bilo bi zanimljivo pokušati dati odgovor na pitanje koje iskoračuje iz okvira što ga je postavila tema ovog istraživanja: Zašto je ova predstava tako brzo bila “skinuta” sa repertoara i pored zanimljive dramatizacije iskusnog Wajde, režije vrsnog Bore Stjepanovića i glumaca koji, može se slobodno reći, spadaju u vrh bh. glumišta?

⁸⁶ Riječ je o članovima tzv. “Praške grupe” MHT, bivšim članovima Moskovskog hudožestvenog akademskog teatra, koji su ostali u emigraciji. U Čehoslovačku 1921. godine, kako bilježi Natalija Vagarova u knjizi *Русская театральная эмиграция в центральной Европе и на Балканах: очерки (Ruska teatarska emigracija u centralnoj Evropi i na Balkanu: ogleđi, 2007)* dolazi dio trupe MHAT, s čuvenim ruskim glumcem Kačalovom na čelu. Nakon njegovog, i povratka još nekih članova ansambla u Moskvu, u Pragu ostaje ova “Praška”, odnosno, tzv. “disidentska grupa”. Dvadesetih godina

kazna, odziv, zanimljiv ipak za ovaj rad stoga što pokazuje da, preko ovih i ovakvih gostovanja, do naših prostora vrlo rano dopiru i ona tumačenja junaka Dostojevskog, koja se ne ubrajaju u “kanonska”:

U *Zločinu i kazni*, ovaj tercet (Polikarp Pavlov, Hmara i Vera Greč) se držao vezan moćno, nerazdruživ, otimajući reč iz reči, vođen đavolskim tempom koji se razrastao u beskrajnost, naročito u sceni između Raskoljnikova (Hmara) i Porfirija Petroviča (Pavlov). To je već bila igra ‘koja se pretvarala u simbol. Kruženja G. Pavlova oko uboge duše Rodiona Raskoljnikova postajala su sve manja, tromija, dok se nisu vratila u tačku iz koje su počela: mušica je bila uhvaćena u otrovnu mrežu pauka – sisara.’ (prema Lešić, 1976, str. 27)

Ovaj kratki odziv pokazuje utjecaj razumijevanja djela Dostojevskog koje potiče zapravo od ruskih simbolista, ali svakako ukazuje i na to da su ova tumačenja bila poznata našoj kritici. Naime, za razliku od interpretacija koje u Porfiriju Petroviču vide lik koji je nastao kao reakcija Dostojevskog na vrijeme reformi, između ostalog i reforme sudstva (pitanje koje se Dostojevskog doticalo lično i kojem je posvetio zamalo svoje najbolje stranice), dakle, za razliku od onih interpretacija koje u Porfiriju Petroviču vide “virtuoza psihološke analize” koji smatra da je i posao isljednika “svojevrna umjetnost”, te se prema Raskoljnikovu ponaša s razumijevanjem i simpatijom, s pažnjom i čak iskrenim osjećanjem (usp. Grosman, 1974,

“Praška grupa” gostuje diljem Evrope, njegujući repertoar, ali i ideje moskovskog ansambla u svojim postavkama, “pridajući veliki značaj studionom radu s mladim glumcima”. U drugoj polovini dvadesetih godina “Prašku grupu” počinju napuštati pojedini članovi, odlazeći dalje prema Zapadnoj Evropi i Americi. Krajem dvadesetih godina, nakon što je grupa promijenila stalno mjesto boravka i iz Čehoslovačke prešla u Jugoslaviju, na čelu ansambla našli su se Polikarp Arsenjevič Pavlov i Vera Mal’tiadovna Greč. Boraveći u Jugoslaviji do sredine 1943. godine, nastavljaju igrati predstave po kojima su bili čuveni. Natalija Vagapova jedno poglavlje svoje knjige o ruskoj emigraciji u Centralnoj Evropi i na Balkanu u cijelosti posvećuje “Praškoj grupi”: “По следом Пражской группы артистов МХТ” (*Tragom Praške grupe glumaca MHT*, 2007, str. 129–170). Vagapova u ovom poglavlju piše da su se, za svog boravka u Jugoslaviji, Pavlov i Greč “bavili režijom u mnogim tetarima skoro svih oblasti tadašnje višenacionalne balkanske države. Pavlov i Greč postavljali su uglavnom rusku dramu. Mada nisu imali svoju stalnu glumačku školu, oni su postali prvi profesionalni pozorišni pedagozi srpskim, hrvatskim, bosanskim i makedonskim glumcima koji su učestvovali u njihovim predstavama. Predstave su, u zavisnosti od sastava lokalnog ansambla, imale veći ili manji uspjeh. Ponekad su Polikarp Pavlovič (sic!) i Vera Mal’tiadovna lično nastupali u ruskim komadima zajedno sa svojim učenicima, i to na ruskom jeziku” (Vagapova, 2007, str. 160–161).

prema Kabić, 2007. str. 255), ruskom simbolisti Mereškovskom, međutim, pripada sasvim drugačija interpretacija lika, upravo ova, zasnovana na slici “pauka i muhe”:

Da, Porfirije Petrovič sa sladostrašćem propoveda hrišćansku ideju svojoj žrtvi, on to čini sa takvim zadovoljstvom kakvo oseća pauk dok siše život muhi koja se otima među njegovim pipcima. (...) Sada je jasno kakav je to ‘hrišćanski’ moral koji propoveda taj pauk Porfirije Petrovič onoj muhi koja se otima iz njegovih pipaka: ja ću tebe progoniti jer si moja žrtva i druge ti nema, pomoli se Bogu i prihvati stradanje... ‘i u stradanju postoji ideja’ ... ‘i tebi će biti lakše i meni će biti prijatnije’... Nemoguće je poverovati da je Dostojevski mogao biti svesno ili nesvesno na strani Porfirija Petroviča i protiv Raskoljnikova (“uboge duše”, kako piše Jevtić u odzivu na sarajevsku predstavu – A. I. Š.): nemoguće je poverovati da je Dostojevski mogao da pomeša ‘ideju patnje’, kao unutrašnjeg slobodnog podviga, sa idejom kazne koja je izraz spoljašnjeg zakona. (Mereškovski, 1982, prema Kabić, 2007, str. 253–254)

Sudeći prema sačuvanoj **adaptaciji dramatizacije** Andrzeja Wajde koju je uradio Boro Stjepanović (1999), zanimljivo je da je i predstava Kamernog teatra 55 iz 1999. godine slijedila simboliku igre koja proizvodi značenja, naravno unekoliko drugačiju, naglašenu time što Porfirije Petrovič (Dragan Jovičić), igrajući šah, zahtijeva od svjedokā da po nekoliko puta ponavljaju dijelove svojih svjedočenja, tako da je igra šaha kao personifikacija racionalnog povlačenja poteza, smišljanja strategije i predviđanja poteza protivnika, prerastala u kobnu i sudbinsku igru. Međutim, treba ipak naglasiti da postoji bitna razlika između igre glumaca što prerasta u simbol i primjene izvantekstualne simbolike igre koja bi po sebi trebala proizvoditi značenja.

Osim toga, za razliku od teksta Wajdine dramatizacije⁸⁷ koja počinje efektnom scenom pod nazivom “Ti si ubica” (1989, str. 139), u sarajevskoj adaptaciji (1999, str. 4) komad *Zločin i kazna* počinje scenom pod naslovom “Bolesnik”, tako da početni rakursi “pogleda” na glavnog junaka – prvi oslobođen na samom početku bilo kakve idealizacije lika, s akcentom na zločinu koji je Raskoljnikov počinio (*Ti si ubica*), i drugi koji insistira na “bolesnom stanju”, odnosno na psihologiji junaka, što bi trebalo po definiciji izazvati,

⁸⁷ Zahvaljujem kolegici Lindi Prugo-Babić koja mi je ustupila svoj primjerak knjige za istraživanje.

odmah na početku, suosjećanje kod čitaoca/publike – u rezultatu donose dvije različite scenske realizacije:

Scena 1 – ‘Ti si ubica’

Ulica. Noć je. Raskoljnikov izlazi na osvijetljeni dio scene.

(Malo)građanin (iz tame). Ubico!

Raskoljnikov (zaustavlja se). Šta vi to ... šta ... ko je ubica?

Malograđanin. Ti si ubica...

Tama. (Vajda, 1989, str. 139)

Scena 1. Bolesnik

Raskoljnikov sam.

Raskoljnikov spava. Naglo se sa krikom budi. Pali svijeću, provjerava ‘blago u duvaru’. Pije vodu, vraća se u krevet. (Vajda / Stjepanović, 1999, str. 4)

Na razini promišljanja i samo još jedne u nizu pretpostavki, ono što mi se čini zanimljivim istaći jeste činjenica da Vajda – svodeći radikalno tekst Dostojevskog na likove – nosioce njegovog tzv. “velikog dijaloga” (Bahtin), koji, osim Raskoljnikova i Porfirija Petroviča, gradi i par Raskoljnikov – Sonja – pokušava argumentirano scenski realizirati temeljnu ideju samog romana, a to je pitanje zločina i njegovo psihološko, emotivno, socijalno, duhovno, ideološko i svako drugo propitivanje. Sarajevskoj predstavi, koja je više insistirala na psihologiji junaka, bio je potreban ipak širi vidokrug, odnosno likovi kojih nema u Wajdinoj dramatisaciji, likovi bliski Raskoljnikovu (prije svega majka i sestra, a onda i prijatelj Razumihin), kako bi sav užas njegovog otuđenja i njegova unutrašnja kolizija mogli doći do punog izražaja...

U književnosti je, navodi Bahtin (1967, str. 140), “situiranje ideje obično potpuno monološko. Ideja se ili afirmiše ili negira”. Kod Dostojevskog, međutim, ideja “živi u neprekidnom dijaloškom uzajamnom delovanju s drugim punovažnim idejama” (1967, str. 144). Tako je i “ideja patnje kao unutrašnjeg slobodnog podviga” u romanu *Zločin i kazna* prikazana u različitim životnim situacijama, različitim kontekstima, kako bi se ispitala, iskušala, provjerila: Dunja se želi žrtvovati za brata, dobrovoljno pristajući na buduću patnju udajom koja joj ne bi donijela ništa osim poniženja (plan koji Rodion Raskoljnikov osujećuje); Sonja se žrtvuje za porodicu i

njena patnja je najdosljednije prikazan izraz unutrašnjeg podviga, ali ipak s primjesom teške vanjske prisile i sl. Tako je i lik, ili je možda bolje reći glas (jer, prema Bahtinu, Dostojevski niti afirmiše, niti negira, ne ubjeđuje, već *organizuje glasove*), dakle, tako je i glas Porfirija Petroviča – ako ga i shvatimo kao nosioca “ideje kazne kao izraza spoljašnjeg zakona” – jedan od mnogih ravnopravnih glasova koji učestvuju u “velikom dijalogu” romana. Ali, Porfirije Petrovič svakako je i jedan od onih likova koji se snagom umjetničke realizacije izdvajaju u opusu Fjodora Dostojevskog, što, između ostalog, ilustriraju navedena tumačenja ovog lika. Strašni dijalozi između Raskoljnikova i Porfirija Petroviča, kao glasovne partiture, ističu se i istovremeno su neodvojive od drugih partitura, jer smislovi i značenja izrastaju iz uzajamnih suodnošenja koja su praktično nezavršiva, zato što je “čovjek u čovjeku” kao predmet prikazivanja kod Dostojevskog, kako ustvrđuje Bahtin (1967, str. 144), “ndefinitivan i neiscrpan”.

Bahtin je već upozorio da, koliko god romani Dostojevskog kao *veličanstveno organizirani dijalozi*, po riječima Lunačarskog, svojom dijaloškom strukturom podsjećali na Shakespeareove tragedije i drame, roman nije isto što i drama, stoga se Shakespeareova drama ne može smatrati polifoničnom u pravom smislu, jer:

drama je po svojoj prirodi tuđa pravoj polifoniji; drama može imati više planova, ali ne može imati više svetova, ona dozvoljava samo jedan, a ne više sistema merenja. (...) u svakoj drami, u suštini, postoji samo jedan punovredan glas junaka, polifonija predstavlja mnoštvo punovrednih glasova u okvirima jednoga dela. (Bahtin, 1967, str. 89–90)

Imajući u vidu težinu zadatka, odnosno polazeći od činjenice da romani Dostojevskog jesu izazov za dramatizacije i inscenacije (jer ih, prema Bahtinu, nije moguće dramatizirati zbog njihove višeglasnosti), Wajda radikalno svodi “svjetove”, samosvijesti svih likova romana *Zločin i kazna* (kao sižejne linije⁸⁸) na dva para (Raskoljnikov – Porfirije Petrovič / Raskoljnikov – Sonja

⁸⁸ U odzivu na predstavu *Braća Karamazovi* iz 1981. godine Karahasan će naglasiti Bahtinovu tezu da roman Dostojevskog “nema sižea kao sredstva za dovršavanje doživljaja svijeta i, što je u ovom slučaju važnije, kao nosioca radnje”; za razliku od dramskog sižea koji je “neposredno u funkciji radnje, sižea Dostojevskog [je] u funkciji likova, nedovršen (...)”. Karahasan, Dževad (1981), “Nedosljedna

Marmeladova) u čijim bi se odnosima mogao ostvariti “konkretan dramski događaj, kao segment dramskog sižea” koji se “uvijek (...) realizira kao odnos dvaju ili više likova” (Karahasan 2004, str. 226) a u kojem bi, istovremeno, postojala makar naznaka smislova što ih proizvode romaneskni likovi Dostojevskog. Stoga je u ovoj dramatizaciji fokus na ubistvu (bukvalnom i metaforičkom), na zločinu kao zlu (fizičkom, moralnom, metafizičkom, na koncu – ontološkom) te pokušaju njegovog pozorišnog, scenskog ispitivanja. Uz ogradu da se ovo istraživanje oslanja isključivo na pisane tragove, u sarajevskoj adaptaciji promjena rakursa pogleda na Raskoljnikova (ubica kod Wajde / bolesnik kod Stjepanovića) dovela je do radikalnog pomjeranja fokusa Wajdine dramatizacije, što je u konačnici vjerovatno onemogućilo stvaranje za predstavu prijeko potrebnog dramskog jedinstva, osobito ukoliko promjena fokusa nije bila praćena odgovarajućim pomjeranjima u odnosima među likovima.

4.2. *‘Idiot’ na sarajevskoj sceni*

Roman ***Idiot*** doživio je jednu premijeru u Narodnom pozorištu, 27. 4. 1929. godine, kao drama u 9 slika u dramatizaciji Borisa Putjate i režiji Aleksandra Vereščagina, s tim što je, kako navode izvori, ova predstava doživjela kasnije svoju obnovu u režiji Rade Pregarca.⁸⁹ “Obnavljajući ‘Idiota’ Pregarc je, u odnosu na Vereščagina, dao impresivniju i uzbudljiviju igru, umjereno stilizovanu i življu kako u dekoru tako i u mizanscenu” – zabilježio je Josip Lešić (1976, str. 61).

Iz ovog perioda, u kojem se puna pažnja posvećuje umijeću glume i scenskim interpretacijama pojedinih uloga, u kritici je ostala zabilježena ocjena tumačenja naslovnog lika, kneza Miškina, koju je ostvario Vjekoslav Afrić:⁹⁰

realizacija. *Braća Karamazovi* u sarajevskom Narodnom pozorištu”, mart, 1981. godine, Arhiva Narodnog pozorišta u Sarajevu.

⁸⁹ Rade Pregarc, u čijim režijama kritika ističe slikarski, vizuelni element, kako navodi Lešić (1976, str. 58–59), kao reditelj je “predstavljao srećnu kombinaciju stvaralačkih metoda Vereščagina i Beka, mada je bio naklonjeniji hudožestvenicima i Stanislavskom, formirajući realistički metod u okviru vizuelne stilizacije”.

⁹⁰ “Vjekoslav Afrić je postepeno osvajao simpatije publike i naklonost kritike. U početku je izgledalo da je on salonski glumac, neusiljen, ubjedljiv, čiste dikcije i prirodno ponašanja. Međutim, uloga

Njegova uloga je jedna od najtežih koje smo gledali na sarajevskoj pozornici a moramo priznati, da je ujedno i jedna od najbolje izvedenih. To je bila umjetnički izrađena uloga. Od prvog do posljednjeg prizora g. Afrić je ostao na jednoj liniji, kulminirajući u napadu epilepsije u šestoj, i idiotizma u devetoj slici. G. Afrić nas je iznenadio. U njemu smo do sada gledali savjesnog i simpatičnog glumca, većinom u salonskim ulogama, ali još nikada u karakternim i ovakvim ulogama, koje iziskuju ne samo izdržljivost, već i duboko studiranje uloge. U *Idiotu* on je dokazao da može preuzeti i najteže uloge ovakve vrste i da je ovo njegov fah. (Stražičić, 1929, prema Lešić, 1976, str. 52–53)

U procesu prijevoda literature na jezik scene pred glumcima stoje posebne teškoće: bilo koja inscenacija osuđena je na velika kraćenja teksta romana, a glumac treba svojom igrom nadomjestiti sve ono što je izbačeno, sve ono što je u “scenariju” sažeto. “Prostudirati ulogu” znači igrati čitav roman kroz dramaturgiju, doživjeti i odživjeti čitav roman u jednoj ulozi, jednoj predstavi.⁹¹

Knez Miškin – *jedna od najtežih uloga* – ambivalentni je lik, kako ga određuje Bahtin, kojeg kritika poredi sa Isusom, Don Kihotom i jurodivim iz ruske pravoslavne tradicije, ujedno – centralni lik romana kao nosilac velikog dijaloga, kao ovaploćena ideja ismijane dobrote koja ne zna sebi cijenu, tragični lik koji umije “samo” patiti, suosjećati i stradati. Igrati kneza Miškina znači igrati ideal čovjeka i čovječnosti u realnim okolnostima ovoga svijeta. Napadi epilepsije koje doživljava knez Miškin, bolesti koju su Stari

nesretnog kneza Miškina (*Idiot*), otkrila je i neke druge, dublje kvalitete njegovog talenta. Kritičari pišu oduševljeno i u superlativima, ističući da je Afrić ovaj složen lik ostvario gotovo bez greške” (Lešić, 1976, str. 52).

⁹¹ Zanimljivo je svjedočenje doajenke bh. glumišta Kaće Dorić, koja je u predstavi Kamernog teatra 55 *Idiot* u dramaturgiji i režiji Josipa Lešića 1970. godine igrala lik Nastasje Filipovne: “Dugo sam se preispitivala, jer nisam bila sigurna jesam li ja pravi izbor za tu ulogu. Naime, sebe nikad nisam smatrala nekom ljepoticom, a imala sam utisak da se o toj Nastasji Filipovnoj u romanu govori kao o izuzetno lijepoj ženi. Onda sam se natjerala da to pročitam od početka do kraja i vidjela da je najveći kompliment koji joj se udijeli: O, kako uzbudljivo i zanimljivo lice imate. Tada sam rekla Joci (Josipu Lešiću, op. a.): ja to mogu odigrati, jer sam shvatila da nije ljepota što ih veže, nego neka uzbudljivost i interesantnost, za koje sam tada pomislila da ih posjedujem (...) vanjšina je samo jedna od karakteristika Nastasje Filipovne, ali svakako ne i najvažnija. Najvažnije je to unutarnje osjećanje koje vam daje neki posebni sjaj.” BhTeatar, Album [Web-stranica nije dostupna].

Grci smatrali “svetom bolešću” i natprirodnim fenomenom, premda potiču iz ličnog autorovog iskustva, u umjetničkom tkivu romana, prema Hesseu, recimo, nisu toliko realan opis bolesti, koliko predstavljaju “čarobnjačku sposobnost da za jedan trenutak, za jedan sev trenutka može da bude sve, da saoseti sve, da propati sve, da razume i odobri sve na svetu”. U tim trenucima (istaknutim u citiranom odzivu kao kulminirajućim u tumačenju lika) knez Miškin se nalazi “na magijskoj granici kada se sve odobrava, kada je ne samo najudaljenija misao istinita, nego takođe i suprotnost svake takve misli” – kako kaže H. Hesse (1983, prema Kabić, 2007, str. 311).

U Kamernom teatru 55 roman *Idiot* doživio je svoje prvo izvođenje 18. 10. 1970. godine u dramatisaciji i režiji Josipa Lešića, predstava u kojoj je naslovnu ulogu tumačio Zoran Bečić, Rogožina – Uroš Kravljača, a Nastasju Filipovnu – Kaća Dorić⁹², dok je po motivima ovog romana Dostojevskog, 7. 2. 1995. godine, u umjetničkoj sezoni koja je u afišama označena ratnom, premijeru doživjela predstava pod nazivom *Nastasja Filipovna u režiji Gradimira Gojera i dramatisaciji Andrzeja Wajde*.

Dakle taj Dostojevski koji je izvršio ogroman uticaj na modernu literaturu i gotovo sve njezine najznamenitije predstavnike, na filozofijsku misao, na ideologije suvremenog društva, na psihoanalizu i psihopatologiju, ta gromada koja je redovito pokretala lavine ljudskog duha, vrlo je potreban i koncem XX stoljeća – bilježi Ljubica Ostojić u odzivu na predstavu. – Da pomogne svojim djelom i mišlju u preispitivanju sudbine stoljeća koje je umnogome navijestio, zar ne? Njegova literatura bavi se sudbinom individuuma koji simbolično predstavlja ‘čovječanstvo u malom’, dubinskom psihologijom i bolestima suvremenog društva i civilizacije. A teatru je uvijek bilo neophodno potrebno ono znamenito šekspirovsko zrcalo da ga okrene i ljubazno ponudi vlastitom dobu. (*Oslobođenje*, 10. 2. 1995)

Dostojevskom pripada misao da je umjetnost uvijek savremena, uvijek aktuelna. Univerzalnost sadržaja potiče od njenog obraćanja čovjeku,

⁹² “To je bila jedna od prvih predstava na repertoaru Kamernog, tada Malog pozorišta, s tako ogromnog (sic!) podjelom (...) Epizodne uloge su igrala imena poput Borisa Smoje, Ines Fančović ili Zvonke Zrnčića, te studenti, poput Azre Čengić, koja je bila pravo osvježjenje s onim svojim ogromnim plavim očima i divnom figurom” – stoji u dnevniku Kaće Dorić. BhTeatar, Album [Web-stranica nije dostupna].

pokušaja prodiranja u najveću tajnu – tajnu čovjeka i međuljudskih odnosa. Protivrječnosti vremena, protivrječni odnosi u društvu, protivrječnosti socijalne stvarnosti kao objektivna činjenica epohe, kako ustvrđuje Bahtin, u umjetničkoj viziji Dostojevskog, prvi put u stvaralaštvu ovog ruskog klasika dati su u koegzistenciji i uzajamnom djelovanju, u punom konfliktu svekolikog njihovog supostojanja. “Snaći se u svetu” – bilježi Bahtin (1967, str. 82), “za Dostojevskog je značilo – shvatiti sve sadržaje tog sveta kao istovremene, videti njihove odnose u preseku jednog trenutka.” Stoga je nastojao da sve koegzistentne protivrječnosti “dramski postavi jedne pored drugih i suprotstavi jedne drugima”, ne afirmirajući i ne negirajući, već osluškujući i razumijevajući sve glasove odjednom i istovremeno, organizirajući ih i umjetnički oblikujući u jedinstvenu formu.

“Biti znači dijaloški opštiti” – piše Bahtin (1967, str. 334) – “Kada se dijalog završi, sve se završi.” Kontinuirano preispitivanje sebe i svijeta oko sebe moguće je jedino u dijalogu, ili, kako piše Ljubica Ostojić (ibidem):

To kontinuirano preispitivanje je i dramatisacija Vajdina, i brojne njezine inscenacije, i konkretna predstava *Nastasja Filipovna*, i svako pojedinačno čitanje i poimanje njezino. To je teatarski argument za posezanjem prema ključnim djelima velike literature.

Za Vajdinu dramatisaciju romana *Idiot* Ostojić (ibidem) bilježi da je “koristio tipičnu situaciju u trouglu koja spada u jednostavne situacije sa zatvorenom geometrijom, kao dramaturški model”, što je, čini se, bilo primjereno rješenje, ako se uzmu u obzir i ograničenja komorne scene kakva je zapravo ona Kamernog teatra 55.

Variranje okolnosti u takvom modelu a priori rezultira ogromnim brojem tematskih varijacija. Rizika razrješenja koji se javlja u ovom tipu dramaturgije nema, jer nema ni razrješenja što je već u startu jasno. S jedne strane je Rogožin, s druge Knez Miškin, a u vrhu trougla je Nastasja Filipovna kao vizija, prisutna i odsutna, mrtva i živa.⁹³ Afektivne strane trougla su nerazmršive i kompleksne kao i život sam. Rogožin i Knez Miškin su

⁹³ U afixi predstave, u popisu lica, stoji da su uloge igrali: Rogožin – Mihajlo Mrvaljević, knez Miškin – Miodrag Trifunov i Vizija Nastasje – Suada Ahmetašević. Arhiva Kamernog teatra 55.

nepomirljive suprotnosti i nerazlučiva cjelina svekolikog bića. I čovjek pred sobom samim u svođenju računa. (Ostojić, *ibidem*)

Nastasja Filipovna predstavlja lik koji je kritika ocijenila kao jedno od najvećih dostignuća u cjelokupnom stvaralaštvu Dostojevskog. Kao materijalizacija i ovaploćenje ideje ljubavi / ljepote na tržištu, ovaj lik predstavlja sabirnicu svih silnica sižea, svih mogućih i nemogućih odraza te ideje (ljubavi, novca, ideala, poniženja, oholosti, strasti, mržnje, straha, kobi, trivijalnosti). Ovako Dostojevski (1983b, str. 85) opisuje pogled kneza Miškina na fotografiju Nastasje Filipovne:

To lice, izvanredno po svojoj lepoti i još po nečem, sad ga je još jače zadivilo. Kao da su neka beskrajna gordost i prezir, upravo mržnja, bili u tom licu, a u isto vreme nešto lakoverno, nešto začudo dobroćudno; te dve suprotnosti izazivale su čak kao neko saosećanje pri pogledu na te crte. Ta zaslepljujuća lepota bila je čak neizdržljiva, lepota bledeg lica, gotovo upalih obraza i zažarenih očiju; čudna lepota!

Lik Nastasje Filipovne dvoji se i umnaža i u sebi samom; on je realan i iracionalan istovremeno. Ona je i Blokova Neznanka, ali i Karmen, isto onoliko koliko i Prekrasna Dama. Stoga se Andrzej **Wajda odlučuje za “odsutnost” ovog lika**, čiji oblik u dramskoj radnji stvaraju i prizivaju Rogožin i Miškin, dok se u sarajevskoj adaptaciji reditelj Gojer odlučuje i opredjeljuje za viziju koja je “prisutna i odsutna, mrtva i živa”.⁹⁴

Sam Wajda (1989, str. 95), pak, u svojim zapisima bilježi da ga je “crna tajna posljednje scene romana” (Rogožin i Miškin kraj tijela ubijene Nastasje Filipovne) privlačila još od vremena kada je radio na postavci romana *Zlidi*, vremena kada je prečitavao bez kraja knjigu političara, publiciste, pisca i pravnika Stanislava Kat-Mackjeviča, jednostavnog naslova: *Dostojevski*. Svoje prve javne probe, pred publikom (koje su urodile posebnom predstavom *27 proba Idiota*), Wajda počinje upravo sa samo ova dva lika i njihovim dijalozima, otkrivajući da se upravo u takvoj koncepciji krije “sva moć. Sve priče oba muškarca o voljenoj ženi (Nastasji Filipovnoj) daju više scenskog

⁹⁴“Nastasja Filipovna Suade Ahmetašević kao vizija realan je lik, tj. pojava u ovim prostorima bolesne duše...” (Ostojić, *ibidem*).

materijala i stvaraju tajanstveniji (upravo zbog odsustva junakinje) lik, nego kada bi se ona pojavila na sceni pred gledateljima. To je bilo prvo važno otkriće” – zabilježio je poljski reditelj (1989, str. 96). U Wajdinoj dramati-zaciji se Nastasja Filipovna ne pojavljuje u spisku lica, čak ni kao vizija, te je klasični dramaturški model trougla u biti iznevjeren. Autor je svoj tekst označio podnaslovom *Materijal za glumačku improvizaciju po motivima romana Fjodora Dostojevskog Idiot* (1989, str. 107), koji je u ovakvoj koncepciji podrazumijevao poznavanje svih situacija i svih dijaloga čitavog romana.

O režiji Gradimira Gojera, u odzivu Ljubice Ostojić (ibidem), stoji:

A što bi bila redateljska koncepcija Gradimira Gojera koju možemo formulirati iz viđene inscenacije? Onakva Nastasja Filipovna kakva je sada i ovdje jedino moguća i istinita. Bezizlazna, gorka, dotrajala, introvertirana, sa vizijom koja je regularna stvarnost ukoliko takvo što i postoji, sa strastima koje se već izdvajaju iz likova i postaju pogubne sile ovog zatvorenog svijeta strave...

U Nastasji Filipovnoj Dostojevski kao da vlastitu tezu da će ljepota spasiti svijet dovodi u sumnju, podvrgavajući je dijaloškom ispitivanju da bi došao do poražavajućeg zaključka. Ne može se zanemariti ni to da je Dostojevski u romanu dao, nipošto slučajno, i lik Aglaje Jepančine, čega je uskraćena dramati-zacija o kojoj je riječ, pa naspram Miškina i Rogožina stoji i par Nastasja – Aglaja, što proizvodi u romanu dodatna značenja. Nastasja Filipovna u pismu upravo svojoj “suparnici” Aglaji Jepančinoj o sebi kaže sljedeće:

Čula sam da je vaša sestra Adelaida rekla o mojoj slici da se s ovakvom lepotom može svet preokrenuti. Ali ja sam se odrekla sveta; vama je smešno da to čujete od mene kad me vidite u čipkama i brilijantima, s pjandurama i nitkovima. Ne obazirite se na to, ja već gotovo i ne postojim, i znam to; bog zna šta mesto mene u meni živi. (Dostojevski, 1983b, str. 140)

Ljepotu svako želi dotaći, imati je, posjedovati, biti u njenoj blizini, osvojiti je, kupiti. Nastasja Filipovna kao oličenje ljepote oslikava i zrcali one tragove koji su drugi ostavili u njoj i na njoj. I jedino je knez Miškin u stanju da sve to nasluti, shvati, prihvati i opravda, sluteći predstojeću tragediju istinske ljepote. A obje se junakinje zrcale jedna u drugoj – kao dva pola istog bića.

O interpretacijama likova Rogožina i kneza Miškina Ostojić (ibidem) navodi da “potiču iz one galerije u kojoj je Dostojevski kao psihopatolog u svojoj literaturi ponudio oko četrdeset različitih tipova nervnih i psihičkih bolesnika, pa sarajevski glumci otud i uzimaju polazišta za građenje likova”.⁹⁵

Čini mi se ipak da ovakvu jednu dramaturgiju *Idiota*, svedenu zapravo na odnos Rogožin – Miškin, ponajbolje objašnjava sljedeća rečenica iz citiranog teksta naše kritičarke, koja je ujedno i ponajbolji njen teatarski argument: “nepomirljive suprotnosti i nerazlučiva cjelina svekolikog bića. I čovjek pred sobom samim u svođenju računa” (Ostojić, ibidem).

Strasni, mračni, ljubomorni, infernalni Rogožin i anđeoski, isusoliki, svijetli Miškin, kao suparnici, dvojnici, ali i braća, kao dva glasa jednog bića...

5. TREBA LI POZORIŠTU DANAS DOSTOJEVSKI?

Savremena istraživanja utvrdila su da se odnos između literature i teatra zasniva na ključnom pitanju: Treba li postaviti roman, odnosno prozno djelo i doslovno slijediti stil i misao autora, dakle treba li ga scenski “prepričati” ili pak primijeniti kompleksniji, kreativniji pristup koji bi, kao u primjeru Wajdinih dramaturgija, značio (istinsko i/ili novo) scensko tumačenje proznog djela? Postavlja se i pitanje gdje su granice u pozorišnim tumačenjima i predstavljanjima nekog klasičnog autora kao savremenika, odnosno, gdje su granice u “igranju” (tumačenju) klasičnog teksta onako kako on danas “zvuči”. Odabir jednog od tri principa interpretacije: razumijevanje, poimanje smisla djela (rus.: *смыслопонимание* / *smysloponimanie*), stvaranje smisla (rus.: *смыслопорождение* / *smysloporozhdenie*) i predstavljanje smisla (rus.: *смысловпредставление* / *smyslopredstavlenie*) stoji svakako i u tijesnoj vezi sa svim onim historijskim, socijalno-društvenim, ideološkim,

⁹⁵ “Miodrag Trifunov je kao epileptičar Knez Miškin konstantno u stanju ‘petit mal’ ili ‘absence’ (kratkotrajna odsustva svijesti, ukočen pogled, halucinantna stanja, napadaji retorike, itd) kao i sa poantiranim psihičkim ekvivalentima rečene bolesti. Sve to koristi u naznakama, s mjerom, maksimalno svedeno i primjereno komornoj glumačkoj igri. Rogožin Mihajla Mrvaljevića građen je rekvizitarijem histerika koji je teatralniji, krupnije geste, povišene intonacije, u grču, potenciranog iskazivanja strasti i njihovih brzih promjena u vrsti i intenzitetu.” – ocjenjuje Ostojić (ibidem).

kulturološkim i inim promjenama koje sa svoje strane utiču na “pomicanje” granica značenja i smislova zahvaljujući različitim kontekstualiziranjima.⁹⁶

Bosanskohercegovačka i književna i teatrološka kritika od samih početaka vrlo je svjesna kompleksnosti ovog problema, kao i svih onih faktora koji utiču na (ne)uspjeh predstave koja na koncu treba da vodi računa i o tome da u svakom trenutku korespondira sa svojom publikom i društvenim njenim trenutkom, onim što bi se, možda odveć slobodno, moglo nazvati “sada i ovdje” publike.

“Težnju teatra prema djelima velike literature” Ljubica Ostojić (ibidem) će u svom odzivu na predstavu *Nastasja Filipovna* nazvati *paradoksalnom*:

Paradoksalno, jer u isti mah, i istim intenzitetom (teatar – A. I. Š.) ima tu neodoljivu potrebu da djelo vrhunske literature začara u vlastitu umjetnost i udahne joj upravo scenski život, a takođe posjeduje jednu svijest (i podsvijest) o svakovrsnim opasnostima takvog pothvata. A vrhunska literatura se, *ad infinitum*, opire prevođenju na scenski jezik, brojni primjeri govore o tome, dakako oni iz teatarske prakse. I zato treba imati dostatne hrabrosti i jake argumente da bi se rečeni otpor savladao i stvorilo djelo teatarske umjetnosti adekvatno takvom literarnom predlošku. Ali to je već klasični problem u teatrološkom poglavlju dramske adaptacije literature.

Dramaturga interesira ono što čine ljudi, ono o čemu razmišljaju, što osjećaju, ono što predstavljaju, interesira ga stoga što se sve to najčešće ispoljava u postupcima – to je primarna dramska formula, instinkt, za koji proza Dostojevskog predstavlja bogato nalazište, ali i zamku. Slijediti ovaj instinkt – pokazuje i sam pisac koji, i pored želje i pokušaja, nije ostavio niti

⁹⁶ Usp. npr. Skorohod, 2010. Polazeći od pitanja: Šta je zapravo inscenacija: zanat ili umjetnost? Zašto poznati reditelji sve više, umjesto drama, na scenu postavljaju romane i pripovijesti? – kao i mnogih drugih, ova teatrologinja preko postklasičnog razumijevanja čitanja pokušava uspostaviti naučno i teorijski utemeljenu strategiju stvaranja i kritičkog vrednovanja inscenacije pripovjednog teksta u savremenom ruskom teatru, ispitujući, pored ostalog, i pitanja granica interpretacije, mogućnosti dramatisacije autorskog stila, savremenog pozorišnog čitanja klasične proze, uz primjere analiza na konkretnim primjerima.

Ovih pitanja sam se jednim dijelom dotakla i u knjizi *Čehov u Sarajevu* (Slavistički komitet, Sarajevo, 2019) sa sviješću da na neka pitanja svako vrijeme nudi svoje odgovore i daje svoja rješenja. Po svojoj suštini, umjetnost jedino tako i može osigurati trajanje u vremenu, svoju bezvremenost.

jednu dramatizaciju iza sebe – ne znači uspješno scenski razriješiti “tajnu” proze, ne samo Dostojevskog. Jer, dramatizirati prozu ne znači samo prikazati postupke lika, već označava i pokušaj prodiranja do najdubljih kutaka “nesvjesnog” i podsvjesnog u čovjeku, pokušaj predstavljanja skrivenih strahova, kompleksa, uspomena, snova. Scenska umjetnost danas ipak ima mogućnost da na različite načine i na različitim nivoima “prikazuje” i “upriporuje” i ove dubinske slojeve (usp. Skorohod, 2010, str. 70-71).

Iskustvo postavljanja klasičnih djela, pa tako i romana Dostojevskog, na scenu svojevrsno je balansiranje na granici mogućeg i nemogućeg, koje se ne boji neuspjeha, rizika, pukotina i granica, jer označava proces stalnog pronalaženja novih mogućnosti. Pojedini fragmenti teksta daju se prevesti na scenski jezik, neki su prosto neprevodivi. Stalna svijest o neprevodivosti i predstavlja znak pravilno odabranog puta i dubine poniranja u dati proces, a “otpor materijala” i “otpor forme” iskustvo su drugog medija, drugog “jezika”, koji je potrebno savladavati svaki put iznova.

Priča o inscenaciji dvaju romana Dostojevskog na sarajevskoj pozorišnoj sceni dotakla se jednim dijelom povijesnog horizonta vrednovanja kanonske / kanonizirane književnosti i odnosa pozorišta prema njoj; dotakla se tehnike dramatizacije, uspješnih i manje uspješnih dramatizacija na primjeru Wajdinih tekstova i njihovih adaptacija u sarajevskim teatrima; govorilo se i o metodu glumačke interpretacije u pojedinim slučajevima, iz čega su proistekli osvrti na moguće interpretacije i tumačenja likova Dostojevskog. Navedeno je bilo propraćeno sviješću da su na neke pozorišne i rediteljske odluke utjecale kulturne, ideološke i teatarske konvencije vremena u kojem su predstave nastajale i bile izvođene, ali i sviješću o tome da su “promašaji” i neuspjesi stepenice koje vode novim spoznajama i otkrićima, uz zaključak da je pozorištu danas itekako potreban i Dostojevski, bez obzira na svekolike “otpore”.

IZVORI

- Dostojevski, F. M., 1983a. *Odabana pisma II*. Reprint jubilarnog izdanja povodom stogodišnjice smrti Dostojevskog u redakciji Milosava Babovića i Petra Mitropana. Ur. Milošević, B. i Papadopulos, D. Prevela Vuletić, V.; pisma br. 210 do 214 prevela Stojnić, M. Beograd: Rad.
- Dostojevski, F. M., 1983b. *Idiot*. Beograd: Rad.
- Dostojevski, F. M., 1983c. *Zločin i kazna*. Beograd: Rad.

LITERATURA

- Afiša (programska knjižica) u povodu premijernog izvođenja predstave *Zločin i kazna*. *Drevni mit o preporodu grešnika*, po romanu Fjodora Mihajloviča Dostojevskog u dramatisaciji Andrzeja Wajde i adaptaciji Borislava Stjepanovića u Kamernom teatru 55 u Sarajevu 24. 10. 1999. godine.
- Аникст, А., 1972. *Теория драмы в Росси от Пушкина до Чехова*. Москва: Наука.
- Bahtin, M., 1967. *Problemi poetike Dostojevskog*. Prevela Nikolić, M. Beograd: Nolit.
- Bulgakov, M., 1985. *Dela u osam knjiga. Pisma. Sedma knjiga*. Priredili Jovanović, M. i Čolić, M. Ur. Đurić, M. i Kragujević, T. Beograd: Narodna knjiga.
- Delo*. Mesečni časopis za teoriju, kritiku i poeziju. Godina XXVII, broj 11–12. Prev. s ruskog Mitropan, P. Ur. Aćin, J. Priređivač priloga o Dostojevskom Đurđov Rašković, S. Beograd: Nolit.
- Гроссман, Л., 1928. “Достоевский и театрализация романа”. В: *Собрание сочинений в пяти томах*. Том IV. Москва: Мастера слова, Кн-во “Современные проблемы” Н. А. Столляр. OCR: М. Н. Бычков, август 2012 г. Режим доступа: Lib.ru/Классика: Гроссман Леонид Петрович. Достоевский и театрализация романа [дата обращения: 2. 12. 2021].
- Grosman, L., 1974. *Dostojevski*. Prevela Lidija Subotin. Beograd: SKZ.
- Hese, H. (1983) *Razmatranja i pisma*. Preveo Smiljanić, M. Beograd: Logos. U: Kabić, H., 1983. *Dostojevski: Leksikon likova*. Novi Sad: Prometej.

- Ibrišimović-Šabić, A., 2014. *Ruski klasici na sarajevskoj sceni u svjetlu bosanskohercegovačke književne kritike*. Doktorska disertacija. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Ibrišimović-Šabić, A., 2017. “Произведения Михаила Булгакова на сценах сараевских театров”. U zborniku: *Михаил Булгаков и славянская культура*. Moskva: Institut za slavistiku Ruske akademije nauka, str. 223–233. Online izdanje dostupno na: http://inslav.ru/sites/default/files/editions/2017_bulgakov_i_slavjanskaja_kultura.pdf.
- Ibrišimović-Šabić, A., 2019. *Čehov u Sarajevu*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Kabić, D., 2007. *Dostojevski: Leksikon likova*. Novi Sad: Prometej.
- Karahasan, Dž., 2004. *Dnevnik melankolije*. Zenica: Vrijeme.
- Karahasan, Dž., 1981. “Nedosljedna realizacija. *Braća Karamazovi* u sarajevskom Narodnom pozorištu”. Sarajevo: Arhiva Narodnog pozorišta u Sarajevu.
- Kusturica, N., 2011. “Meša Selimović i Fjodor Dostojevski u svjetlu teorije polifonijskog romana Mihaila Bahtina”. U: *Doticaji i suočenja III*. Sarajevo: Slavistički komitet, 69–156.
- Lešić, J., 1976. *Sarajevsko pozorište između dva rata*. Svjetlost: Sarajevo.
- Mereškovski, D., 1982. *Tolstoj i Dostojevski; Prorok ruske revolucije*. Preveo Đorđević, M. Beograd: Partizanska knjiga. U: Kabić, D. (2007) *Dostojevski: Leksikon likova*. Novi Sad: Prometej.
- Ostojić, Lj., 1995. “Klasični problem”. U: *Oslobođenje* od 10. 2. 1995. godine. Rubrika: “Teatar”. Sarajevo. Dostupno na: <http://www.idoonline.info:80/digitalarchive/public/index.cfm?fuseaction=serve&elementid=510388> [20. 9. 2021].
- Selimović, M., 1988. *Pisci, mišljenja i razgovori. Eseji, članci, polemike, intervjui*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Скорород, Н., 2010. *Как инсценировать прозу. Проза на русской сцене: история, теория, практика*. Санкт-Петербург: Петербургский театральный журнал.
- Вагапова, Н., 2007. *Русская театральная эмиграция в центральной Европе и на Балканах: очерки*. Санкт-Петербург: Алетея.

- Vajda, A., 1999. *F. M. Dostojevski 'Zločin i kazna'. Drevni mit o preporodu grešnika*. Adaptacija dramatizacije Boro Stjepanović. Sarajevo: Arhiva Kamernog teatra 55.
- Вайда, А., 1989. *Достоевский. Театр совести. Три инсценировки по мотивам прозы Фёдора Достоевского, поставленные в краковском Старом театре*. 'Бесы' – Аьбер Камю, Анджей Вайда; 'Настасья Филипповна' – Анджей Вайда, Мацей Карпинский; 'Преступление и наказание' – Анджей Вайда. Перевод с польского издания "Dostojewski. Teatr sumienia" PAX 1989 Кузнецов, Н. Kraków: Andrzej Wajda – ARCHIWUM.

DOSTOEVSKY IN SARAJEVO THEATRES

The paper presents part of a research dedicated to the study of the theatrical adaptations of the great Russian classics in Sarajevo theatres, performed in the period between 1921, when the National Theatre was founded, and 2007. It focuses primarily on the literary and theatrical reception of the opus of Fyodor Mikhailovich Dostoevsky. Since the founding of the oldest theatre in Bosnia and Herzegovina in 1921, followed by the founding of other Sarajevo theatres (most notably the Chamber Theatre 55), Sarajevo has seen nine premieres of Dostoevsky. The paper will present various directorial concepts and dramatizations of Dostoevsky's novels, most of which were met with disappointing reviews. An analysis and synthesis of Bosnian and Herzegovinian literary and theatrical criticism pertaining to the above-mentioned opus compared to Russian critical thought will be presented as well. We will introduce the theoretical 'view' of some issues which are inevitably presented to researchers when it comes to the prose works, or classical novel adaptation for theatre.

Keywords: *F. M. Dostoevsky, theatrical adaptation of prose works, literary reception, theatrical reception, National Theatre in Sarajevo, Chamber Theatre 55*

ДОСТОЕВСКИЙ НА САРАЕВСКОЙ ТЕАТРАЛЬНОЙ СЦЕНЕ

Аннотация

Статья является частью исследования, посвященного изучению рецепции произведений русских классиков на сараевской театральной сцене, которые ставились в период с 1921 года (года основания Национального театра в Сараево), до 2007 г. В статье рассмотрены как литературная рецепция произведений Ф. М. Достоевского в нашей среде, так и театральная критика и отзывы на сараевские спектакли.

С момента основания старейшего театра в Боснии и Герцеговине, недавно (2021 г.) отметившего свое 100-летие, затем основания других сараевских театров (в первую очередь Малого, т.е. Камерного театра 55), на сараевской сцене состоялось всего девять премьер спектаклей по романам Достоевского.

В статье говорится о различных режиссерских замыслах и инсценировках романов Достоевского (почти неподдающихся сценическому воплощению), постановки которых в наших театрах чаще всего разочаровывают. Далее следует анализ боснийскогерцеговинской литературно-театральной критики в сопоставлении с русской. Наконец, в статье рассматриваются теоретические взгляды на некоторые вопросы, которые неизбежно ставит перед исследователями проблема преобразования прозы, особенно классического романа, в театральные постановки.

Ключевые слова: *Ф. М. Достоевский, инсценизация классической прозы, литературная рецепция, театральная рецепция, Национальный театр в Сараево, Камерный театр 55*

IV. STUDENTSKI PRILOG

LEJLA BEGANOVIĆ

DEZORIJENTIRANI PSIHOLOŠKO NESTABILNI
LIKOVİ KROZ MONOLOŠKO-ASOCIJATIVNE
ELEMENTE U DJELIMA DOSTOJEVSKOG /
DISORIENTED PSYCHOLOGICALLY UNSTABLE
CHARACTERS THROUGH MONOLOGUE-ASSO-
CIATIVE ELEMENTS IN THE WORKS OF F. M.
DOSTOEVSKY /
ИЗОБРАЖЕНИЕ ДЕЗОРИЕНТИРОВАННЫХ,
ПСИХОЛОГИЧЕСКИ НЕУСТОЙЧИВЫХ
ПЕРСОНАЖЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ф.
М. ДОСТОЕВСКОГО ПОСРЕДСТВОМ
МОНОЛОГО-АССОЦИАТИВНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

Cilj ovoga rada je analiza neuobičajenih, dezorijentisanih, često psihološki nestabilnih likova koji predstavljaju onaj sloj društva kod kojeg se osjeća emocionalna nestabilnost i nezrelost, želja za ličnom dominacijom i težnja za oslobađanjem od svih moralno-socijalnih okova. U radu se pokazuje da, pored osobina svojstvenih likovima realizma, Dostojevski korištenjem monološko-asocijativnih elemenata uvodi nove postupke u karakterizaciji junaka, svojstvene modernizmu. S tim u vezi u radu je prikazana rekonstrukcija ideološkog poimanja ruskog društva i uslova u kojima Dostojevski ispituje ideologiju te duhovno i ljudsko biće kroz monološko-asocijativne elemente koji su ujedno i odlika modernog romana.

Ključne riječi: *monološko-asocijativni elementi, protagonisti, dezintegracija, moderni roman*

1. UVOD

Fjodor Mihajlovič Dostojevski je svojim izvanrednim književnim stvaralačkim umijećem doprinio razvoju savremene moderne proze, bivajući istovremeno *glasnikom* monološko-asocijativnog, inovativnog, psihološkog romana u novom *ruhu*. Monološko-asocijativni roman ima dvije podvrste, a njihovi ustanovljeni okviri ovise o pripovjedačkoj prirodi (termin *pripovjedač*, u ovom slučaju, uzima se *uslovno*). Prvu skupinu čine romani s pripovjedačem koji projicira *tuđe* unutrašnje monologe i asocijativne nizove.⁹⁷ Drugoj skupini pripadaju romani s pripovjedačem koji se pojavljuje u prvom licu monologizirajući vlastiti unutrašnji svijet (*roman toka svijesti*), koji su kasnije popularizirali moderni romansijeri: Virdžinija Vulf, Džems Džojls, Tomas Vulf, Viljem Fokner, pod utjecajem Fjodora Mihajloviča Dostojevskog, usredsređujući se na jezički neartikuliranu svijest, tražeći načine da se jezikom romana *uhvati* ono što se u junaku dešava ispod nivoa njegove svijesti. To je ono čime će Dostojevski doprinijeti razvoju i samoga modernog romana, a načini na koji se uvode monološko-asocijativni elementi kod ruskog pisca otvorit će put ka romanu toka svijesti. Zbog važnosti naznačenih i obrazlaganih životnih pitanja, zbog književne tehnike kojom se izlaže život ideja, te zbog izuzetne vještine u oblikovanju određenih tipova karaktera, njegovi su romani osiguravali izuzetnu recepciju, drugačije poglede, a samim time su osigurali put ka modernizmu. Prema Mihailu Bahtinu, monolog i dijalog u Dostojevskog nisu samo sredstva, već su i cilj sami sebi, “nije riječ, već život, postojanje. Dijalog je spona među ljudima, možda i jedina. U njima se postoji” (prema Solar, 2011, str. 90).

Ličnost je podložna promjenama i vremenu, dok su karakteri završeni. Bahtin u knjizi *O romanu* kaže kako se u romanu ne trebaju nalaziti završeni likovi kao što je to slučaj s epom. Ono što radi Dostojevski jeste da u svoje romane stavlja ličnosti koje ostaju otvorene, ne dozvoljava im promjene

⁹⁷ Tako npr. prva djela koja su zasnovana na unutrašnjem monologu bilježe se prije Dujardinova djela *Les lauriers sont coupés* (1888): Garšinova novela *Četiri dana* (1882, prema nekim izvorima 1877) ili Tolstojev prozni fragment *Povijest jučerašnjeg dana* (1851) koji je objavljen nakon njegove smrti (usp. Solar, 1979).

kojima teže, pretvara ih u “ljude-ideje” i postavlja ih u karnevalske prostore. U tome, prema Pabriću, između ostalog, leži njihova tragičnost i atmosfera izgubljenosti (2017, str. 55).

1.1 Likovi u funkciji ideja

Da bi nam Dostojevski približio društveno-socijalne odnose ruskoga društva, on poseže za prikazom srednje ali i one najniže klase društva, poseže za, po moralno-etičkim vrijednostima, najnižim slojem kojem pripadaju određeni likovi. Zasigurno ne bismo nikada saznali svijest / podsvijest / snove ili razmišljanja jednog ubice da nam autor ne donosi monološko-asocijativne elemente u svom djelu. Putem monologa glavnih protagonista otkrivamo nihilistička uvjerenja, nezdravu s(a)vijest, sklonost hipohondriji i kukavičluk. Uz sve te osobine, a kako primjećuje i Edin Pabrić (2018, str. 40): “ne nudi se nikakva krišćanska vizija ljudske prirode, već stanovište, historijom potkrijepljeno, po kojem čovjek, i kad nije zatvoren u neke spoljašnje obruče, nepopravljivo je iracionalno biće koje strasno voli patnju, a koja opet nije ništa drugo do destrukcija i kaos.” Prvi od aspekata koje Dostojevski donosi kroz svoje likove jeste pitanje slobode ličnosti, a što je prema Pabriću (2018, str. 40) najočitije u romanu *Braća Karamazovi*, kao i u *Zapisima iz podzemlja*, u kojima Dostojevski provjerava “da li ljudi makar pred samima sobom mogu da budu iskreni i da ne pobjegnu, okrećući glavu od istine o tome ko su i šta su?”. S obzirom na to da će ovo pitanje Dostojevski “u odnosu na polifonijsku strukturu svojih romana, postavljati manje-više, svim svojim likovima u cjelokupnom djelu” (Pabrić, 2018, str. 40), to pitanje postaje ključno i za ovaj rad. Analizirani su protagonisti iz romana *Zločin i kazna* i pripovijesti *Krotka* i *Vječni muž*. S tim u vezi, rad će propitati i koliko su hipohondrija i strah u korelaciji sa fizičkim izgledom likova, u čemu se često ogleda njihov društveni status, te koliko je opravdana izjava koja se pripisuje Dostojevskom: “Svi smo mi izašli iz Gogoljeve kabanice.”⁹⁸

⁹⁸ U radu *Kabanica ili ljubavnica. Uspostavljanje fikcionalnih identiteta pomoću odjernih predmeta* Šerherzada Džafić (2014, str. 169) pokazuje kako je fizički izgled indikator i psihološke slike likova. Također ističe kako je: “Dostojevski ovom izjavom prvobitno mislio na novi tip proze koju donosi Gogolj svojim veoma specifičnim stilom pisanja, a koji se najbolje ogleda upravo kroz Gogoljevu

Janet Tucker (2004, str. 224), naprimjer, navodi da upravo izgled i odjeća (ne samo) Sonje Marmeladove (*Zločin i kazna*) svjedoče njenu nevinost i dobrotu. Ona žrtvuje svoju “čistoću”, no njezina nevinost i dobrota ostaju netaknuti tijekom cijelog romana. Kako navodi Dostojevski (1989, str. 210), Sonja je: “skromno i čak bijedno odjevena djevojka, još posve mlada, gotovo nalik na djevojčicu, skromna i pristojna vladanja, vedra ali ponešto zaplašena lica. Na njoj je sasvim priprosta domaća haljinica, na glavi staromodni šeširić, jedino je u rukama imala suncobran kao i jučer.”

Zanimljivo je da odnosi među likovima Dostojevskog nisu ni rodbinski ni društveni odnosi. Oni se susreću na onome mjestu i upravo onog časa kad to intriga zahtijeva. Oni ne idu u posjetu, ne idu na večeru prijateljima, ne bave se svojim poslovima ili, ako to ipak rade, čine to s posebnim ciljem: viđaju se da bi doznali ili provjerili nešto jedan o drugome, da bi raspravljali o nekoj zamisli koja će imati opipljivih posljedica – dakle, ono što likovi rade, čine to da bi se govorilo, da bi se natjeralo druge da govore i da bi se djelovalo. Sastaju se, ako događaji to traže, u nemoguće vrijeme, na mjestima koja se ne mogu predvidjeti. Takav je, primjerice, prvi sastanak dva glavna junaka u *Vječnome mužu*, koji se sreću noću, nakon dugo godina razdvojenog života:

– Ja jamačno imam čast da govorim sa Aleksijem Ivanovićem? – zapeva on vrlo nežnim glasom, koji beše skoro smešan, jer nije odgovarao prilikama.
– Tek valjda niste vi Pavle Pavlović Trusocki? – reče Veljčaninov, takođe sav zabezeknut. – Ja i vi smo se poznavali pre devet godina u T, i – ako mi samo dozvolite da vas podsetim – bili smo prijateljski poznati. – Da... recimo... ali – sad je tri sata po ponoći, i vi ste čitavih deset minuta probali: da li je kod mene zaključano, ili ne... – Tri sata! – uzviknu gost vadeći sat, i vrlo se neprijatno iznenadi – imate pravo: tri! Izvinite, Aleksije Ivanoviću, ja sam to trebao imati na umu kad sam ulazio; mene je stid. Doći ću i objasniti se s vama ovih dana, a sad... (*Večni muž*, str. 12)

Kabanicu. Pored ukazivanja na novi tip proze, Dostojevski Gogolja stavlja u sami vrh književnosti, smatrajući ga uzorom, a ‘kabanica’ poprma dvostruko značenje.”

1.2. Snovi u funkciji asocijacija na doživljaje

Asocijativno-monološki momenti posebno dolaze do izražaja u djelu *Zločin i kazna* u kojem Dostojevski pokušava simbolima, slojevitim značenjima, novim nesvakidašnjim kombinacijama riječi, vizuelnim asocijacijama, odraziti specifičnost doživljaja Raskoljnikova, pa snovi postaju dijelom podsvjesne motivacije protagoniste. Prvo snoviđenje Raskoljnikovljevo odnosi se na njegovo djetinjstvo, rodni gradić, predvečernju šetnju s ocem, pijane krupne seljake u crvenim i plavim košuljama s gunjevima na ramenima, prašnjavi seoski put, kafanu na zlu glasu koju posjećuju siromašni sitni građani, službenici, radnici, dokoličari i pijanice, kamenu crkvu zelene kupole. Osim opisa sredine pune tragičnosti, spominju se njegova baka i mlađi brat koji je preminuo u dobi od šest mjeseci: *iako ga nije poznao ni upamtio, svaki put kada je dolazio na groblje pobožno se i smjerno krstio nad tim grobićem, klanjao mu se i ljubio ga.* (Dostojevski, 1989, str. 61)

U snovima postoji smisao jer to nije slučajno povezivanje slika i predodžbi. Crkva predstavlja simbol vrijednosti, vjeru i potrebu za duhovnim, metafizičnim. Ona je simbol cjelokupnog životnog ciklusa, rađanja i umiranja. Činjenica da se bogomolja nalazi nadomak kafane i njenih pijanih posjetitelja asociira na opraštanje grijeha, ali predstavlja i propitivanje indulgencije, *kupovinu* oprosta. Na taj način se zlo i priroda grijeha banalizuju, ali zlo nije naivno, već je opasno i lukavo. Ovaj motiv se razvija, naprimjer, u liku ohole, nepravedne lihvarke Aljone Ivanovne: (...) *baba je već napisala testament, i za njega je znala samo Lizaveta, koja po tom testamentu nije dobijala ništa osim ono pokretnine i stolica. Sav novac je bio namijenjen jednom manastiru u N-skoj guberniji, za vječni pomen duše njene* (Dostojevski, 1989, str. 70), kao i Arkadija Ivanoviča Svidrigajlova, koji neposredno prije samoubistva daje tri hiljade rubalja lično Sonji, predviđajući da će ona poći za Raskoljnikovom u Sibir, saopštivši joj također da je zbrinuo i djecu njene pomajke Katarine Ivanovne.

Drugi dio sna je prizor Rodionovog svjedočenja bjesomučnom ubistvu kobilice, pri čemu san ima uporište u njegovim doživljajima, tumačenjima doživljaja, željama, strahovima i potrebama. Svi motivacioni procesi

Raskoljnikova su u stalnom međusobnom sukobu, praćeni emocijama, koje su također u suprotnosti s motivima: njegov probni odlazak kod Ivanovne, razgovor s Marmeladovom, majčino pismo i slučajni susret sa nepoznatom, mladom djevojkom na petrogradskom bulevaru. Raskoljnikov simbolično preuzima ulogu svirepog ubice malog kljuseta iz sna, Mikolke, jer sazrijeva njegova odluka, nakana da ubije, potiskujući djetinje emocije⁹⁹ koje je nadvladala njegova ozlojeđenost nepravdom. Dakle, čitatelj već na početku romana spozna je da zločin nije čin koji bi po sebi bio prirodan, koristan ili, pak, logičan.

Drugi san, u kojem Ilja Petrovič, policajac, tuče Raskoljnikovljevu gazdaticu alegorija je kazne koja je u suštini, u ovom prizoru, samo osiguravanje društva od daljnjih nasrtaja prijestupnika na red i mir. “Ako je to tako, mora da će sada i njemu doći, jer to je sve... sigurno zbog onoga... onog jučerašnjeg... O gospode!” (Dostojevski, 1989, str. 116).

Treći njegov san odnosi se na asocijacije po vremenskom i prostornom dodiru, percepcija ekforiše potisnute događaje. U snu Raskoljnikov je na mjestu zločina i ponavlja gnusno (ne)djelo, ali pod udarcima sječiva Aljona Ivanovna se smije. Javljaju mu se i nameću misli i predstave bez njegove volje. San metaforički ukazuje na bezuspješnost, besmisao njegove ekspanzivne sumanute ideje, ideje veličine – da li je Napoleon ili vaš.

Posljednje snoviđenje se odvija u zatvorskoj ćeliji dok je Rodion Raskoljnikov prezdravljao, nakon ozbiljne bolesti. Dostojevski naglašava negativan utjecaj širenja i prodiranja destruktivnog nihilističkog socijalizma, ideja bezbožništva, i materijalizma u Rusiji u sve društvene slojeve od početka 1890. godine, odbacujući nacionalizam i traženje Boga. Povrh ideje Raskoljnikova, u pozadini je prikazana i depresivna sumanuta ideja grešnosti, prisutna kod Mikolaja koji pokušava samoubistvo vješanjem jer su ga nadležni optužili za davanje lažnog iskaza, pod sumnjom da je počinitelj kaznenog djela ubistva lihvarke i njene sestre.

⁹⁹ “Tata, tata – više mali Rođa ocu – tata, tata, šta oni to rade! Tata, jedno konjče biju! Vrišteći kroz suze, mališan se probi kroz gomilu do kobilice, zagrlj njenu mrtvu glavu, iskrvavljenu glavu i ljubi je” (Dostojevski, 1989, str. 65).

U jednom takvom svijetu u prvi plan mora doći dijalog, i to ne, kako navodi Bahtin u svojoj knjizi *Problemi poetike Dostojevskog*, dramski dijalog, jer u toj vrsti dijaloga do izražaja ne može doći jedinstvo raznolikosti koju vidimo u polifonijskoj strukturi. U prvi plan dolazi dijalog kao osnova življenja, dijalog kao osnova svega, i time će Dostojevski, kako navodi Bahtin, u potpunosti raskinuti sa tradicijom dotadašnjih romana realizma. Realizam kod Dostojevskog “nije zasnovan na spoznaji, već na prodiranju u drugog, potvrđivanjem tuđeg ja ne kao objekta, već kao subjekta” (Pobrić, 2017, str. 57). Ako je u prvom planu dijalog, ako sve teži dijalogu, onda likovi ne miruju, ne šute, njima nisu “odrezani jezici”, oni su gotovo izjednačeni s autorom i, kako navodi Bahtin, bore se sa njim, raspravljaju se sa njim. Ali, kod Dostojevskog svaki od likova je i nosilac jedne ideje, likovi postaju, kako navodi Pobrić, “ljudi-ideje”, ne mogu zakoračiti, progovoriti, ni misliti a da se ta ideja koju nose u sebi ne ispolji.

1.3. Indirektni pripovjedni monolozi

Pripovijetka *Krotko janje / Krotka* je monološko-asocijativna pripovijetka, zanimljiva jer se temelji na posebnoj strukturi – solilokviju, budući da ganutljivu, bolnu sudbinu mlade djevojke koja je počinila samoubistvo bacivši se s prozora s ikonom Bogorodice prislonjenom na grudi, saznajemo kroz tehnike indirektnog pripovjednog monologa, kroz iskaze Krotkinog muža. Pripovijedač je prisutan i djelomično komentira proživljavanje lika;¹⁰⁰ tu su i epizode u kojima lik priča, bez autorova sudjelovanja, nepoznatom slušatelju ili imaginarnim svjedocima u htijenju da i pred sobom, ali i pred zamišljenom publikom, opravda novonastali tragičan događaj, smrt supruge

¹⁰⁰ U predgovoru pripovijesti *Krotka*, odnosno *Krotko janje*, kako je još kod nas prevedeno ovo djelo, koji citira i Bahtin u knjizi *Problemi poetike Dostojevskog*, Dostojevski piše: “Zamislite muža, kojemu se žena ubila pa leži pred njim na stolu. Tek se je prije nekoliko sati bacila s prozora. On je strašno smućen, jer još nije dospio da sabere misli. Prolazi sobama i nastoji sâm sebi objasniti događaj ‘koncentrirajući misli u jednu točku’. Pritom je zagorjeli hipohondar, jedan od onih, koji na glas misle. Zato i govori sam sa sobom, pripovijeda cijeli događaj i ‘objašnjava’ ga. (...) Nepravilna i smućena pripovijest produžuje se, kako se lako može razumjeti, na nekoliko sati. Nesretnik govori čas kao samome sebi, čas kao nevidljivom slušaocu, a čas kao sudcu” (Dostojevski, *Krotko janje*, online pdf, str. 3–4).

pod neriješenim i naizgled vrlo neobičnim okolnostima.¹⁰¹ Događaj je, osim toga, ispričan i kroz svjedočenje služavke Lukerije.¹⁰²

Za razliku od ranijih psiholoških romana koji su tematizirali psihički život čovjeka na nivou svijesti koji je podložan verbalizaciji, u ovakvim pripovijestima i romanima *toka svijesti* čitatelj se suočava s procesima koji se odvijaju u nesvjesnom dijelu psihe i što se ne podaje koherentnoj jezičkoj tradiciji.

2. KA MODERNOM: PSIHOLOGIJA DUHOVNOG

Dominantna načela moderne ispoljavaju se u vidu ustajanja protiv naturalizma, propagiranje individualizma i *umjetnosti duše*. Tako Dostojevski duboko uranja u psihologiju duhovnog, nematerijalnog svijeta svojih likova. Kod Raskoljnikova, naprimjer, prikazuje dezorganizaciju njegove ličnosti u kojoj njegov referentni okvir nije u skladu sa svijetom; prikazuje depersonalizaciju, gubljenje vlastite ličnosti, svijesti o svojoj okolini, uklanjanje ličnih crta, obezličavanje pod utjecajem nihilističkih uvjerenja Fridriha Ničea. Tokom cijelog romana Raskoljnikov je suočen s moralnom dilemom između dobra i zla. Opsjednut je idejom utemeljenom na racionalizmu i materijalizmu kao isključivim izvorima znanja, a individualnu slobodu vidi kao najviši cilj. Dostojevski je čitatelje uvukao u svijest glavnog protagonista Rodiona Romanoviča Raskoljnikova, koji je u uglu svoga bijednog sobička, natrulog,

¹⁰¹ “Pripovijedat ću sve po redu (po redu!)... Nisam književnik, o čemu će se gospoda sama uvjeriti. Svejedno: pripovijedat ću ipak onako, kako shvaćam stvar. U tom i jest sva moja nevolja, što sve shvaćam” (Dostojevski, *Krotko janje*, online pdf, str. 5),

¹⁰² “Vidim je, gdje stoji pokraj zida, sasvim uz prozor, ruku je položila na zid, a glavu pritisnula na ruku, pa tako stoji i misli. I tako se duboko zamislila, da nije ni opazila, kad sam unišila i promatrala je iz druge sobe. Razabiram, da se upravo onako smiješi, stoji, misli i smiješi se. Pogledala sam je, tiho se okrenula i izašla, misleći još dalje o tom. Kad odjedanput začujem, da se prozor otvara. Odmah se povratim u sobu, da joj kažem: ‘hladno je, barinjo, pa bi ste se mogli prehladiti.’ I od jedanput opazim, kako se penje na prozor i još sasvim ispravljena stoji u njemu, leđima okrenuta prama meni, a sa svetačkom slikom u rukama. Srce mi zastane, i ja povičem: “Barinjo, barinjo!” Čula me je, maknula se, kao da se htjela okrenuti prama meni, ali se nije okrenulo, nego se nagnula napred, pritisnula sliku na grudi i – bacila se s prozora!” (Dostojevski, *Krotko janje*, online pdf, str. 44. Citat je naveden u izvornom obliku bez označavanja pravopisnih i drugih grešaka).

sladunjavog zadaha, saživljen s postulatom kategoričkog imperativa – Sve je dozvoljeno!¹⁰³

Njegova psihopatija ogleda se u emocionalnoj nezrelosti, egocentričnosti i želji za ličnom dominacijom, s težnjom da se oslobodi svih okova moralno-socijalnih tradicija. U djelu *Zločin i kazna* naglašena je unutarnja monologizacija kao odraz izrazitih duhovnih protivrječnosti glavnog (anti) junaka, predstavljajući ujedno primarno načelo poetike moderne u navedenom romanu.

Roman *Zločin i kazna* pripada razdoblju realizma, no prvi je roman sa svojstvima nadolazeće velike književne epohe – modernizma. Realistički roman karakterizira čvrsta fabula, psihološka analiza karaktera, nastojanje da se slijedi prirodni tok zbivanja i da se karakteri i njihovi postupci tumače prije svega uzročno-posljedičnim vezama između stvari i pojava, te relativna pouzdanost pripovjedača. Moderni se roman može shvatiti kao svjesno i namjerno odustajanje od onih konvencija koje karakteriziraju narativnu formu pređašnje književne epohe – realizma.

2.1. Psihološke i egzistencijalne istine

U romanu *toka svijesti* postoji jedan književni lik s kojim se čitatelj u specifičnom trenutku može identifikovati. U *Zločinu i kazni* se prepliću psihološke i egzistencijalne istine života u kojima se održavaju autorovi odgovori na pitanja šta duhovna praznina može učiniti s ljudskom prirodom i kako neriješena egzistencijalna individualna kriza ima nepovoljan utjecaj na čovjeka. Raskolnikov u svom članku *O zločinu* pokušava opravdati postojanje individualne slobode – Čovjek kao volja, ali je ova ideja prvobitno *porođena* u prvoj pripovijesti egzistencijalizma *Zapisima iz podzemlja*. Međutim, kako bi postigao odgovarajući strukturalni efekt bez narušavanja psihološke uvjerljivosti lika Raskolnikova, Dostojevski mu osigurava odgovarajuće motive za njegov gnjusni *pohod*, duboko ukorijenjen socijalno, “praktično”, filozofski i etički.

¹⁰³ “Sve je u rukama čovjeka, a sve mu ispred nosa uzmiče zbog njegovog kukavičluka. To je već ak-siom... I zanimljivo je čega se ljudi najviše boje. Novog koraka, svoje vlastite nove riječi oni se najviše boje” (Dostojevski, 1989, str. 14).

(...) *sto hiljada dobrih djela i poduhvata moglo bi se ostvariti i popraviti za te babine pare što su namijenjene manastiru! Stotine, a možda i hiljade života mogle bi biti izvedene na pravi put; desetine porodica mogle bi se spasiti bijede, raspadanja, propasti, razvrata i veneričnih bolnica – i to sve za taj njen novac.*
(Dostojevski, 1989, str. 71)

Ali, nakon zločina, Raskoljnikov nije u stanju racionalno razmišljati jer u svojoj duši osjeća nered i kaos. Frustriran je ličnim neuspjehom shvativši da ništa *veliko* niti *neobično* nije nastalo iz njegovog eksperimentalnog zločinačnog pohoda. Osim toga, on se nije adaptirao na postojeću socijalnu situaciju usljed svojih nekonformističkih stavova. No, valja imati na umu to da nemogućnost socijalne adaptacije može biti uzrokovana i anomalijama socijalne sredine. S obzirom na to da ličnost predstavlja spoj njenih psiholoških, bioloških i socijalnih aspekata, u znatnoj mjeri on isključuje objektivnu stvarnost formirajući sinkretički odnos prema vanjskom svijetu, tačnije nastao je ustvari djelomičan poremećaj odnosa sa realnim svijetom, i samim tim je nastao proces derealizacije i depersonalizacije te proces subjektivnog određivanja prema realnosti manifestovan u vidu napetosti, uznemirenosti, nezadovoljstva i unutarnje ispraznosti. Svoju neravnotežu odnosa s okolinom Raskoljnikov nije premostio realnim vezama i pribjegava iracionalnim sredstvima, zločinu, tobože javno prikazujući *vlastita prava* u htijenju da naruši ustaljene interpersonalne relacije u socijalnom uređenju kojem pripada. Zločinom teži javno ispoljiti revolt prema unaprijed određenim i definiranim zakonima postojanja. On se identifikuje s liderom, Napoleonom, koji reprezentuje u ovom slučaju figuru moći, odbacujući socijalnu težnju za redom, disciplinom, zavisnošću, i socijalnu kontrolu koja je sveprisutna u interakciji pojedinac i društvo, jer želje i htijenja, kako to nerijetko biva, nisu u skladu s atributima našega Bića, već su nam nametnuti spolja i na taj način se putem društva stvaraju ideali u vidu lažnih snova naivnih pojedinaca.

Favoriziranje književnog junaka je sredstvo za izazivanje jednog tragičnog destruktivnog efekta. U krajnjoj liniji, pisac nas pridobija za svog negativnog heroja da bismo bolnije doživjeli uzaludnost i bezizlaznost egzistencije tog heroja kao takvog. Isticanjem humane dimenzije negativnog junaka postiže se pesimistični efekat da bi nas pisac suočio s prizorom njegovog tragičnog

propadanja. Upravo pomoću ovakve strukturalne kombinacije glavni junak *Zločina i kazne* dobija izvjestan humani oreol. (Milošević, prema: Solar, 1979)

3. HIPOHONDRIJA LIKOVA

Osim Raskoljnikova u *Zločinu i kazni*, u djelu *Vječni muž* Dostojevski opisuje još jednog nestabilnog lika – Veljčaninova, koji je, također, sklon hipohondriji nastaloj usljed doživljene društvene, profesionalne i porodične degradacije.

Njegova hipohondrija je rasla svakim danom; uostalom, on je već odavno bio sklon hipohondriji. To je čovek koji je proživio mnogo i bujno, i koji već uveliko nije mlad; moglo mu je biti trideset i osam, pa i trideset i devet godina; a sva mu je ta 'starost' – kako je on sam govorio – došla skoro sasvim iznenada. (Dostojevski, *Večni muž*, online pdf, str. 3)

Također u ovom glasovitom djelu prisutne su vremenske i prostorne asocijacije kao i romanu *Zločin i kazna*: *zvono* kao podsjetnik na pređašnja Veljčaninova zlodjela u nekoliko epizoda, tajanstveni sastanak dva prijatelja na ulici, koja su se zavadila zbog fatalne žene Natalije Vasiljevne. U fokusu djela su univerzalna pitanja poput prirode braka, moralnog statusa preljuba, neumjerenosti u piću, mazohizma i destruktivne strasti, prirode grijeha ubistva s predumišljajem i pokušaj ubistva u posljednjem obračunu Veljčaninova i Trusockog. Na psihološkom planu čovjekov položaj je predstavljen kao stalni sukob suprotstavljenih načela koji su izraz i čovjekove prirode i njegove situacije. Klima, dinamika grada, bijedne prostorije, zadimljene kafane i njihov zadah su samo simboli čovjekovog emocionalnog, spoznajnog, mentalnog stanja, kao i odraz njegove sudbine.

U djelu *Vječni muž* s posebnom pažnjom je naglašen primarni kolorit urbanog pejzaža.

Ali Veljčaninov se nije rešio da ode na selo. Prašina, omorina, bele petrogradske noći koje razdražuju živce, – eto time se sad naslađivao u Petrogradu. (Dostojevski, *Večni muž*, online pdf, str. 3)

Monološko-asocijativni tip romana nastaje uslijed izmjene pripovjedačke perspektive. Pisac se služi novom tehnikom pripovijedanja – unutarnjim i pripovjednim monologom – kako bi duhovni sadržaj čovjekove ličnosti dobio perceptibilnu materijalnu formu, tako da se i ono što je po prirodi skriveno u unutrašnjosti na sceni jasno vidi (usp. Solar, 1979).

Modernu prozu, monološko-asocijativni roman karakterizira protagonist koji ima ironičan odnos prema svijetu i životu uopće.

Dijalog i dijalogičnost, posebno mikrodijalog ili dijalog sa samim sobom je temeljna forma i postupak u teksturi romana Dostojevskog, ujedno i jedan od temeljnih principa modernog romana. Dostojevski u svojim romanima opisuje i analizira život ideja u pojedinim likovima na način koji odgovara polifoniji: svi su glasovi u stalnom dijalogu i samo otvaraju moguće rasprave, ne namećući konačne zaključke. Dijalozi, ponekad i neizravni unutarnji monolozi, najčešća su sredstva karakterizacije, a brojni sporedni likovi doprinose usložnjavanju suprotstavljenih likova i stajališta, predstavljajući cijelu skalu mogućih životnih shvatanja i opredjeljenja kakva su uvjetovana socijalnim položajem, karakterom te posebnim idejama i moralnim dilemama. Izuzetan dojam ostavlja pri tome naglašena atmosfera napetog očekivanja raspleta niza suprotnosti koje likovi strasno proživljavaju, pokušavajući riječima i djelima dokazati ono što se zapravo ne može dokazati.

3.1. *Emocionalna nezrelost*

U Raskolnikovu Dostojevski je prikazao *rađanje* ideje, jednog nenaučnog dogmatičnog uvjerenja zasnovanog na subjektivnim zabludama junaka, na motivima koji su neprihvatljivi i u suprotnosti s društvenim pravilima sredine u kojoj obitava. Emocionalna tupost, neosjetljivost, nepovjerljivost, introvertnost, slaba komunikativnost, pretjerana opreznost su samo neki u nizu simptoma raslabljenosti njegovog duha, srca i uma: (...) *sve je to uslovno, sve je relativno, sve je to samo forma, pomisli letimično, samo krajičkom misli, a čitavo tijelo mu se treslo. Noge su mu drhtale. Hvatala ga je vrtoglavica i od vatre glava boljela* (Dostojevski, 1989, str. 95). Postao je sklon paranoidnim interpretacijama: *To je lukavost! To oni hoće da me lukavošću namame i*

potpuno zbune, nastavljao je u sebi izlazeći niz stepenice. Ne valja mi to što sam u bunilu (Dostojevski, 1989, str. 95). Njegova osjećanja i emocije su porobljeni. Za svoju filozofiju i etiku nije nalazio svjesnih smetnji, ali sada ispunjen užasom i u bunilu ponavlja pitanje na koje nema odgovora: *Gospode, da li ja ludim?* (Dostojevski, 1989, str. 130). Rodion Romanovič Raskolnikov počinje proživljavati posljedice svojih lažnih individualističkih bezbožnih ideja kojima je bio opčinjen:

To je bilo grozničavo stanje, sa buncanjem i polunesvjesticom. Čas mu se činilo da se oko njega kupi gomila ljudi, hoće da ga nekud iznesu, pa se oko njega žučno prepiru i svađaju. Čas mu se opet učinilo da je sam u sobi, da su svi otišli i da ga se boje, i samo ponekad odškrinu vrata da ga vide, prijete mu, dogovaraju se, smiju i rugaju mu se. (Dostojevski, 1989, str. 118)

Raskolnikovljeva sloboda je narušena bestijalnim strahom. Grizodušje ne samo da razotkriva zločin nego i čovjekovu nemoć u lažnim stremljenjima ka moći.

3.2. Egoizam ili narcisoidnost?

U većini svojih djela, kroz opis stanja likova, Dostojevski donosi ključna egzistencijalna pitanja, a posebno je pitanje samoga položaja čovjeka: “O čemu može pošten čovek da govori sa najvećim zadovoljstvom? Odgovor: o sebi” (Dostojevski, 1983, str. 77), u čemu možemo uočavati egoizam, narcisoidnost ili, naprosto, istinu s kojom se treba suočiti. Prema Pobrićevom mišljenju, egoizam je za Dostojevskog “prirodno stanje” duše budući da dobrota podrazumijeva skup složenih praktičnih vještina koje se trebaju naučiti:

Etička poruka Dostojevskog u njegovim romanima je vrlo jednostavna. On ne govori ni o kakvom raju na nebu, već je svojim ispriповijedanim svjetovima participirao raj na zemlji koji je, po njemu, moguć moralnim podvigom. S tim u vezi, u svojim bilješkama (objavljenim kao piščev dnevnik) koje se mogu čitati kao svojevrsna priprema za romane i pripovijetke, Dostojevski piše da je osnovni zadatak čovjeka izboriti se protiv tog velikog *ja*. Međutim, njegovi romani govore posve drugačije, i time izražavaju jednu

od dihotomija Dostojevskog kao mislioca, s jedne, i Dostojevskog kao pisca, sa druge strane: naprosto, čovjek njegovih romana stremlji idealu koji je suprotan njegovoj prirodi (ideal dobrine naspram egoizma). Zbog toga je, po Dostojevskom, čovjekov usud satkan od stalnog stanja patnje koji je, kao takav, neodvojiv od *grijeha*. (Pobrić, 2018, str. 39)

ZAKLJUČAK

Na osnovu prethodnih analiza možemo zaključiti da je Dostojevski, uvodeći monološko-asocijativne elemente, uspio prikazati psihološku dezorijentaciju likova putem razmišljanja protagonista, monologa, dijaloga, opisa fizičkog izgleda, psihičkih stanja i na koncu iznošenjem stavova svojih junaka. Ovi postupci vode u mnogim pravcima, otud i mnoštvo tumačenja opusa Dostojevskog, ali čini se da se ipak iza svega krije mogućnost otkrivanja unutrašnjih stanja protagonista kojima je jedini cilj izboriti se za svoje ideale ma koliko to teško i na koncu pogubno bilo po njih same. Dostojevski je time pokazao kako književnost nudi mogućnost dolaska do odgovora o smislu ljudskog postojanja, pa makar se odgovor krio u vječnoj patnji i nemogućnosti izricanja upravo onoga neizrecivog. Možda je jedini smisao u idejama koje nose i koje su i danas, jednako kao i u realizmu i u modernizmu, vodilja mnogim protagonistima evropske književnosti.

IZVORI

- Dostojevski, F. M., 1989. *Zločin i kazna*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dostojevski, F. M., 1983. *Zimske beleške o letnjim utiscima. Zapisi iz podzemlja*. Kockar. Beograd: Rad.
- Dostojevski, F. M. (bez datuma) *Večni muž*. [online pdf] Dostupno na: <https://e-biblioteka.org/wp-content/uploads/2021/02/F.-M.-Dostojevski-Vecni-muz.pdf> [Pristup: 17. 12. 2021].
- Dostojevski, F. M. (bez datuma), *Krotko janje*. [online pdf] Dostupno na: <https://vdocuments.mx/f-m-dostojevski-krotko-janje.html> [Pristup: 17. 12. 2021].

LITERATURA

- Džafić, Š., 2014. "Kabanica ili ljubavnica. Uspostavljanje fikcionalnih identiteta pomoću odjevnog predmeta". U: Hošić I. ur., *Pažnja! Odjeća, umjetnost, identitet*. Zbornik radova. Bihać: Tehnički fakultet Univerziteta u Bihaću.
- Književna smotra. Časopis za svjetsku književnost*, 1981. *Dostojevski*. Broj 43–44, Zagreb.
- Pobrić, E., 2006. *Vrijeme u romanu: od realizma do postmoderne*. Sarajevo: BH Most.
- Pobrić, E., 2018. *Roman i manirizmi moderne. Znak i znanje*. Sarajevo: Centar Samouprava.
- Solar, M., 1979. *Moderna teorija romana*. Beograd: Nolit.
- Tucker, J., 2004. "The Religious Symbolism of Clothing in Dostoevsky's *Crime and Punishment*". In Bloom, H. ed., *Bloom's Modern Critical Interpretations: Fyodor Dostoevsky's 'Crime and Punishment'*. New York: Chelsea House, pp. 215–231.

DISORIENTED PSYCHOLOGICALLY UNSTABLE CHARACTERS THROUGH MONOLOGUE-ASSOCIATIVE ELEMENTS IN THE WORKS OF F. M. DOSTOEVSKY

The focus of this paper is unusual, disoriented, often psychologically unstable characters, for they represent the layer of society where emotional instability and immaturity, the desire for personal domination and the desire for liberation from all moral and social shackles are evident. The paper shows that, in addition to the characteristics specific to the characters of realism, Dostoevsky, using monological-associative elements, introduces new procedures for creating characters, specific to modernism. In this regard, the paper reconstructs the ideological understanding of Russian society and the conditions in which Dostoevsky examines ideology and spirituality of human beings through monologue-associative elements.

Keywords: *monologue-associative elements, protagonists, disintegration, modern novel*

ИЗОБРАЖЕНИЕ ДЕЗОРИЕНТИРОВАННЫХ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИ НЕУСТОЙЧИВЫХ ПЕРСОНАЖЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО ПОСРЕДСТВОМ МОНОЛОГО- АССОЦИАТИВНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

Аннотация

Целью данной работы является изображение необычных, дезориентированных, часто психологически неустойчивых персонажей, принадлежащих тому слою общества, в котором в большей степени проявляются эмоциональная неустойчивость и незрелость, стремление к личному доминированию и к освобождению от всех моральных и социальных оков. В статье показано, что, помимо характеристик, присущих персонажам реализма, Достоевский, используя монолого-ассоциативные элементы, вводит в характеристику героя новые приемы, характерные для модернизма. В связи с этим в статье представлена реконструкция мировоззренческого осмысления русского общества и условий его существования, в которых Достоевский рассматривает идеологию и духовно-человеческое бытие через монологически-ассоциативные элементы, характерные для современного романа.

Ключевые слова: *монолого-ассоциативные элементы, герои, распад, современный роман*

Podaci o autorima

Prof. dr. Irina Antanasijević, redovna profesorica
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
Studentski trg 3
e-mail: antiira@mail.ru

Lejla Beganović, studentica II ciklusa
Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću
Luke Marjanovića bb

Prof. dr. Srebren Dizdar, redovni profesor
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
e-mail: srebren.dizdar@ff.unsa.ba

Prof. dr. Šeherzada Džafić, vanredna profesorica
Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću
Luke Marjanovića bb
e-mail: seherzada_ha@yahoo.com

Prof. dr. Adijata Ibrisimović-Šabić, vanredna profesorica
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
e-mail: adijata.ibrisimovic-sabic@ff.unsa.ba

Prof. dr. Marina Katnić-Bakaršić, akademkinja
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
e-mail: marina.katnic-bakarsic@ff.unsa.ba

Prof. dr. Edin Pobrić, redovni profesor
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
e-mail: edin.pobric@ff.unsa.ba

UPUTE ZA AUTORE

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu objavljuju naučne i druge radove iz područja društvenih i humanističkih nauka. Primaju se isključivo neobjavljeni radovi, pisani na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, kao i na oba službena pisma u Bosni i Hercegovini, odnosno na jednom od svjetskih jezika. Radovi se Redakciji dostavljaju u elektronskom obliku, a rukopisi se ne vraćaju. Prihvatanje rada za objavljivanje obavezuje autora na to da isti rad ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole Redakcije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* izlaze u štampanoj i elektronskoj formi.

PRIPREMA RUKOPISA

Obim

Preporučeni obim izvornog naučnog i preglednog članka je do 20 kartica teksta (1 kartica = 1.800 znakova sa razmacima). Prikazi knjiga, osvrti i ocjene ne mogu biti duži od 8 kartica teksta.

Prikazi knjiga trebaju sadržavati ime i prezime autora, naslov djela, naziv izdavača, mjesto i godinu izdavanja te broj stranica. U prikazu pojedinog broja časopisa, uz naziv časopisa, trebaju biti navedeni godište, godina i mjesto izdavanja te broj.

Naslov rada

Naslov rada treba biti što je moguće kraći (ako je moguće do deset riječi) te istovremeno davati dobar uvid u bit rada.

Naslov rada na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika mora imati i uporedni naslov na engleskom jeziku.

Autor(i) rada

Navodi se puno ime i prezime autora, odnosno svih autora rada. Autor ili autori navode se iznad naslova rada bez titula, i to prvo ime, a zatim prezime autora, a ispod se navodi adresa elektronske pošte autora, odnosno 560 svih autora. Ukoliko ima više autora, autori se navode jedan ispod drugog, kao i

njihove adrese elektronske pošte. Uz autorovo ime stavlja se fusnota, u kojoj se navodi mjesto zaposlenja autora.

U jednom broju *Radova* jedan autor može objaviti najviše jedan rad bez obzira na to da li je potencijalni drugi rad autorski ili koautorski.

Također, autor članka u popisu Literature može navesti najviše 20% vlastitih knjiga i/ili radova.

Sažetak

Sažetak može imati najmanje 200 a najviše 250 riječi. Sažetak se piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika i mora imati uporedni prijevod na engleskom jeziku. Sažetak treba ukazati na značaj teme, hipoteze, cilj istraživanja, metodologiju i rezultate istraživanja. U interesu je autora da sažetak sadrži termine (deskriptore) koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.

Ključne riječi

Ispod sažetka navode se ključne riječi, do 10 riječi najviše, koje su bitne za brzu identifikaciju i klasifikaciju sadržaja rada. Ključne riječi trebaju biti i na engleskom jeziku.

Stil citiranja

Prilikom navođenja bibliografskih referenci koristi se harvardski stil citiranja.

Postupak recenziranja

Svi radovi prolaze postupak dvostruke slijepo recenzije (engl. *Double-Blind Peer Review*), kojim se ne otkriva identitet autora i recenzenata. Dvostrukoj slijepoj recenziji ne podliježu prikazi knjiga, osvrti i ocjene. Na temelju preporuka recenzenata, Uredništvo odlučuje prihvatiti rad kakav jeste, tražiti dodatno recenzentsko mišljenje, izmjene ili ga odbiti.

Recenzirani radovi kategoriziraju se kao:

- izvorni naučni članak
- pregledni naučni članak
- stručni članak
- prikaz.

Odgovornost autora

Autor je u potpunosti odgovoran za sadržaj rada i korištenje ranije objavljenih informacija. Podrazumijeva se da rad prihvaćen za objavljivanje u *Radovima* nije predan drugdje radi objavljivanja i da nije već objavljen te da su objavljivanje odobrili koautori (ako ih ima). Ukoliko je rad dio neke veće cjeline (doktorske disertacije, istraživanja i sl.), ovakvo što obavezno treba navesti u radu, i to u uvodnoj fusnoti. Uz dogovor i saradnju s autorom, Redakcija može intervenirati na izvornom materijalu prema zahtjevu recenzenata ili radi prilagođavanja stručnim, jezičkim i tehničkim normama *Radova*. Prilozi objavljeni u *Radovima* i elektronskim izdanjima *Radova* mogu se bez posebne dozvole koristiti za ličnu ili obrazovnu svrhu, uz poštovanje prava autora i izdavača.

Autor(i) potpisuju izjavu o originalnosti rada, čime potvrđuju njegovu originalnost, te izjavu kojom dozvoljavaju objavljivanje rada u otvorenom pristupu.

Redakcija i lektura

Uredništvo za sve članke provodi jezičku lekturu, o čemu u pravilu obavještava autore.

NAVOĐENJE LITERATURE PREMA HARVARDSKOM STILU CITIRANJA

Knjige

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov knjige: podnaslov. Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju). Mjesto izdavanja knjige: izdavač.

Jedan autor

Blair, D. C., 1990. *Language and Representation in Information Retrieval*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.

Dva autora

Blažević, D., Hodak, V., 2001. *Upute za katalogizaciju omeđenih publikacija i nizova publikacija*. 2. dop. izd. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

Više od četiri autora

Levine, D. M. et al., 2004. *Statistics for Managers Using Microsoft Excel*. 4th ed. Upper Saddle River: Prentice Hall.

Urednici knjige

Prezime, inicijal(i) ur., godina. Naslov knjige: podnaslov. Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju). Mjesto izdavanja knjige: izdavač.

Keene, E. ed., 1988. *Natural language*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Naučni i stručni rad u zborniku i zbirci radova

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov rada: podnaslov. U: Prezime, inicijal(i) ur. Naslov zbornika: podnaslov. Mjesto izdavanja: izdavač, str. od – do.

Afrić, V., 2002. “Informacijske tehnologije i društvo”. U: Tkalac, S., Lasić-Lazić, J. ur. Zbornik radova *Težakovi dani*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, str. 7–21.

Elektronska knjiga

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov: podnaslov. [medij]. Izdanje. Mjesto izdavanja: izdavač. Dostupno na: adresa: [datum pristupa].

Fishman, R., 2005. *The rise and fall of suburbia*. [e-book]. Chester: Castle Press. Dostupno na: <http://libweb.anglia.ac.uk> / E-books: [3. 3. 2007].

Članak u časopisu

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka: podnaslov. Naslov časopisa. Oznaka sveska (broj), stranice.

Milas-Bracović, M., Barany, I. i Boras, D., 1986. “Zastupljenost ključnih riječi iz naslova i teksta članka u njegovom autorskom sažetku”. *Informatologia Yugoslavica*, 17 (3–4), str. 243–265.

Članak u elektronskom časopisu

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka. Naslov časopisa. [medij]. Oznaka sveska (broj), stranice. Dostupno na: adresa: [datum pristupa].

Baker, T., 2002. "A Grammar of Dublin Core". *D-Lib Magazine*. [online], 6 (10). Dostupno na: <<http://www.dlib.org/dlib/october00/baker/10baker.html>> [21. 11. 2011].

Novinski članak

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov članka: podnaslov. Naslov novina. Datum. Stranice.

Slapper, G., 2005. "Corporate manslaughter, new issues for lawyers". *The Times*, 3 Sep., pp. 4–5.

Rad na konferenciji

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Puni naslov rada na konferenciji. U: Prezime, inicijal(i) urednika, ur. ili ime organizacije, Cjeloviti naslov konferencije. Mjesto održavanja, datum. Mjesto izdavanja: Izdavač.

Brown, J., 2005. "Evaluating surveys of transparent governance". In: UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs), 6th Global forum on reinventing government: towards participatory and transparent governance. Seoul, Republic of Korea 24-27 May 2005. New York: United Nations.

Diplomski rad, magistarski rad i disertacija

Prezime, inicijal(i) autora, godina. Naslov: podnaslov. Magistarski rad. Mjesto izdavanja: izdavač.

Richmond, J., 2005. *Customer expectations in the world of electronic banking: a case study of the Bank of Britain*. Ph. D. Anglia Ruskin University.

Veb-stranica

Prezime, inicijal(i) autora. (godina izdavanja). Naslov: podnaslov [online]. Mjesto izdavanja: izdavač (izdavač u tradicionalnom smislu ili organizacija odgovorna za održavanje stranice na internetu). Dostupno na: URL [datum pristupa].

Holland, M., (1996). Harvard System [online]. Poole: Bournemouth University. Dostupno na: <http://www.bournemouth.ac.uk/service-depts/lis/LIS_Pub/harvardsyst.html> [6. 12. 1996]

GUIDELINES FOR THE AUTHORS

Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu publishes scholarly and other papers in the fields of humanities and social sciences. Only previously unpublished papers, written in Bosnian, Croatian, or Serbian, in one of the officially recognized and used alphabets in Bosnia and Herzegovina, or in one of the world's languages, are accepted. The manuscripts should be submitted to the Editorial Board electronically, and will not be returned. If the paper is accepted for publication, the author is obliged not to publish the same paper in another publication without prior consent of the Editorial Board. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* is published in print and electronic form.

PREPARING THE MANUSCRIPT

Length requirements

It is recommended that the manuscript is not longer than 20 pages (1 page = 1,800 characters with spaces). A maximum length of 8 standard pages is allowed for book reviews, scholarly reflections and critical reviews.

Book reviews will include the name of the author(s), the title of the book, the publisher, the place and year of publication and the number of pages. A journal review, aside from the journal title, will include the year the journal was launched, as well as the year, place and the journal volume number.

Title

The title of the paper should be as concise as possible (ten words maximum) and, as such, reflect the importance and content of the paper.

The title provided in Bosnian, Croatian, or Serbian, or one of the world's languages, should be accompanied by the equivalent in the English language.

Author(s)

Full name(s) and surname(s) of the author(s) should be provided. The author's name or authors' names should be placed above the title of the paper and followed by the author's or authors' e-mail address(es). No academic titles should be included. If there is more than one author, their names and

e-mail addresses should start on a new line. A footnote is inserted by the author's name containing the author's affiliation.

Radovi may contain only one paper by an author, regardless if another may be authored or co-authored.

Also, the author of an article may include up to 20% of their own books and/or papers in the literature list.

Summary

The length of the summary should be between 200 and 250 words. The summary should be written in Bosnian, Croatian, or Serbian, or in one of the world's languages and accompanied by a translation into English. The aim of the summary should be to give an insight into the relevance of the topic, the hypothesis, the aim of the research, the methodology used and the results obtained. It is in the interest of the author(s) to include in the summary the terms (descriptors) often used for citation indexing.

Key words

A maximum of 10 key words, important for shortcut identification and classification of the content, should be listed below the summary. The equivalent key words in English should also be provided.

Citation style

The Harvard citation style is the preferred referencing style.

Peer review

All manuscripts are subject to double-blind peer review, with the exception of book reviews, scholarly reflections and critical reviews. Based on the reviews, the Editorial Board decides to accept the manuscript in its original version, to request further reviews, to expect corrections of the manuscript or to reject the manuscript.

Manuscripts are categorized as:

- Original scientific paper
- Scientific review article
- Professional paper
- Review.

Author's responsibilities

The author is fully responsible for the content of the paper and citing the information published earlier. By submitting the manuscript, the author confirms that the paper accepted for publication in *Radovi* has not been submitted to any other journal, or has not been published earlier, and has been accepted for publication by co-authors (if any). The author will state in the introduction (or footnotes) if the paper is part of another publication (doctoral dissertation, research study, etc.). With the author's consent, the Editorial Board may intervene in the original text upon the reviewers' request or in case that such modifications are necessary in order for the paper to adhere to professional, lexical or technical requirements of *Radovi*. While acknowledging the rights of the authors and the publisher, the contributions published in *Radovi* and its e-editions may be used without special permission for personal or educational purposes.

The author(s) are required to sign the author's declaration, confirming the originality of the submitted manuscript.

Editorial Board and proofreading

The Editorial Board will send all papers to be proofread and, as a rule, inform the author(s) regarding the necessary corrections.

HARVARD CITATION STYLE GUIDELINES

Books

Surname, author initial(s), year. Title of the book: subtitle. Issue (only in case of a first-time issue). Place of publishing: publisher.

Single author

Blair, D. C., 1990. *Language and Representation in Information Retrieval*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.

Two authors

Blažević, D., Hodak, V., 2001. *Upute za katalogizaciju omeđenih publikacija i nizova publikacija*. 2. dop. izd. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

More than four authors

Levine, D. M. et al., 2004. *Statistics for Managers Using Microsoft Excel*. 4th ed. Upper Saddle River: Prentice Hall.

Edited book

Surname, initial(s) ed., year. Title of the book: subtitle. Issue (only in case the book has previously been published). Place of publishing: publisher.

Keene, E. ed., 1988. *Natural language*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Scientific and professional papers in proceedings and collections of papers

Surname, initial(s), year. Title of the paper: subtitle. In: Surname, initial(s) ed. Title of the proceedings: subtitle. Place of publishing: publisher, pp. from – to.

Afrić, V., 2002. “Informacijske tehnologije i društvo”. U: Tkalcac, S., Lasić-Lazić, J. ur. Zbornik radova *Težakovi dani*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, str. 7–21.

Electronic book

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title: subtitle. [medium]. Edition. Place of publishing: publisher. Available at: webpage: [date of access].

Fishman, R., 2005. *The rise and fall of suburbia*. [e-book]. Chester: Castle Press. Available at: <http://libweb.anglia.ac.uk> / E-books: [3. 3. 2007].

Article in a journal

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title of the article: subtitle. Journal title. Volume (number), pages.

Milas-Bracović, M., Barany, I. i Boras, D., 1986. “Zastupljenost ključnih riječi iz naslova i teksta članka u njegovom autorskom sažetku”. *Informatologia Yugoslavica*, 17 (3–4), str. 243–265.

Article in an electronic journal

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title of the article. Journal title. [medium]. Volume (number), pages. Available at: webpage: [access date].

Baker, T., 2002. "A Grammar of Dublin Core". *D-Lib Magazine*. [online], 6 (10). Available at: <<http://www.dlib.org/dlib/october00/baker/10baker.html>> [21. 11. 2011].

Newspaper article

Surname, initial(s) of the author(s), year. Article title: subtitle. Name of the newspapers. Date. Pages.

Slapper, G., 2005. "Corporate manslaughter, new issues for lawyers". *The Times*, 3 Sep., pp. 4–5.

Conference paper

Surname, initial(s) of the author(s), year. Full title of the conference paper. In: Surname, initial(s) of the editor(s), ed. or organization name, Full name of the conference. Place of the conference, date. Place of publishing: publisher.

Brown, J., 2005. "Evaluating surveys of transparent governance". In: UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs), 6th Global forum on reinventing government: towards participatory and transparent governance. Seoul, Republic of Korea 24-27 May 2005. New York: United Nations.

Bachelor and master's thesis, doctoral dissertations

Surname, initial(s) of the author(s), year. Title: subtitle. Master's thesis. Place of publishing: publisher.

Richmond, J., 2005. *Customer expectations in the world of electronic banking: a case study of the Bank of Britain*. Ph. D. Anglia Ruskin University.

Webpages

Surname, initial(s) of the author(s). (year of publishing). Title: subtitle [online]. Place of publishing: publisher (publisher in the traditional sense, or an organization responsible for webpage maintenance). Available at: URL [date of access].

Holland, M., (1996). Harvard System [online]. Poole: Bournemouth University. Available at: <http://www.bournemouth.ac.uk/service-depts/lis/LIS_Pub/harvardsystem.html> [6. 12. 1996]

KONTAKT PODACI AUTORA/AUTORICA

Emina Jelešković

Internacionalni univerzitet u Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
eminajeleskovic@gmail.com

Nermina Čordalija

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nermina.cordalija@ff.unsa.ba

Dženan Porča

DDC Group Sarajevo
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenan.porca@gmail.com

Tamara Butigan

Faculty of Arts, Cultures, Languages
and Linguistics
University of Auckland, New Zealand
tbut559@aucklanduni.ac.nz

Safer Grbić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Republika Hrvatska
safegrbic@hotmail.com

Mersiha Škrgić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mersiha23@hotmail.com

Denis Kuzmanović

Filozofski Fakultet Sveučilišta u
Mostaru
Mostar, Bosna i Hercegovina
denis.kuzmanovic@gmail.com

Alma Čović-Filipović

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
alma.covic-filipovic@ff.unsa.ba

Fahrudin Kujundžić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
fahrudin.kujundzic@ff.unsa.ba

Nerma Kerla

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nerma.dk@gmail.com

Irma Duraković

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
irma.durakovic@ff.unsa.ba

Melisa Okičić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
melisa.okicic@ff.unsa.ba

Merima Osmankadić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
merima.osmankadic@ff.unsa.ba

Mirna Marković

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mirna.markovic@ff.unsa.ba

Jovana Kostić

Filološko-umetnički fakultet
Univerziteta u Kragujevcu
Kragujevac, Srbija
jovana.kostic@filum.kg.ac.rs

Lara Hedžić

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
lara.hedzic@ff.unsa.ba

Aleksandra Stojanović

Filološko-umetnički fakultet
Univerziteta u Kragujevcu
Kragujevac, Srbija
aleksandra.stojanovic@filum.kg.ac.rs